

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ Β.

1919

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ,"

1922

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 5.

1919

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

1922

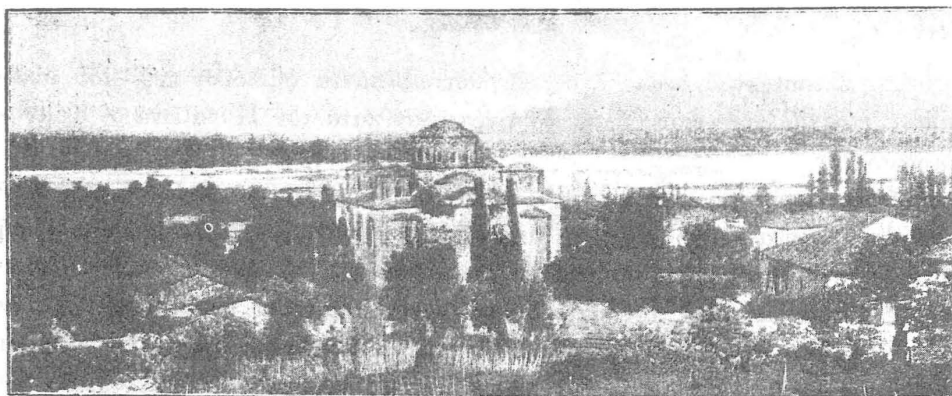
*Πᾶσα ἀποστολὴ πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον γίνεται πρὸς τὸν Διευ-
θυντὴν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ 5^{ΟΥ} ΤΟΜΟΥ (1919) ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

	Σελίς
<i>A. K. Ὀρλάνδου</i> Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης	1 - 82
<i>N. Κυπαρίσση</i> Κεφαλληνιακά	83 - 122
<i>K. A. Ρωμαίου</i> Στήλη Ἐχενίκου ἐκ Θεσσαλίας	123 - 132

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

<i>Τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους</i> (Π. Καστριώτης)	1 - 14
<i>Ἔργα ἀναστηλώσεως</i> (A. K. Ὀρλάνδος)	14 - 19
<i>Ἔργα ἀναστηλώσεως Ἀκροπόλεως</i> (Νικόλαος Μπαλάνος). Ἔργασίαι ἀναστηλώσεως Προπυλαίων κατὰ τὰ ἔτη 1915 - 1917	20 - 24
<i>B' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Νικόλ. Γ. Παλπαδάκης). <i>A' Ἀνασκαφαὶ 1917-19</i> Ἀνασκαφὴ τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οἴτης	25 - 34
<i>F' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Ἀλέξ. Φιλαδελφεύς). Ἀνόρυξις θαλαμοειδῶν τάφων ἐν Μυκῆναις. — Ἑρμαϊκὴ στήλη Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ . . .	34 - 40
<i>H' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> . Εἰδήσεις. 1919 (Κ. Α. Ρωμαῖος). Ἄλυζία τῆς Ἀκαρνανίας, Στράτος, Πάλαιρος, Λευκάς, Νικόπολις, Ἀμβρακία . . .	40 - 42
<i>Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων</i> . Ἀνάγλυφον ἐκ τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ (A. Ξυγγόπουλος)	41 - 45
<i>Νεκρολογία</i> . Δημήτριος Σπ. Σταυρόπουλος (Γ. Ο.). Γεώργιος Α. Παπανικολάου (Π. Η. Πουλίτσα)	46 - 47

Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Η ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Μετά τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου ἐκδίωξιν τῆς βασιλευούσης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, κλάδος αὐτῆς ὑπὸ ἀρχηγὸν τὸν Μιχαὴλ Α΄ Δούκαν ἔπηξεν ἐν τῇ Β.Δ. Ἑλλάδι νέον κράτος, δυτικὸν αὐτὸ προπύργιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῆς Λατινοκρατίας, τὸ δεσποτάτον τῆς Ἡπείρου.

Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ δεσποτάτου τούτου, ὅπερ τοσοῦτον ἔδρασε κατὰ τὸν ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ μ. Χ. αἰῶνα, ἐσχάτως μόλις κατορθώθη νὰ διευκρινηθῇ κατόπιν τῶν λαμπρῶν ἐργασιῶν τοῦ Ηορφ καὶ τοῦ Ρωμανοῦ, τοῦ Μηλιαράκη καὶ τοῦ Λάμπρου. Μία μόνη ἄποψις, οὐχὶ δ' ἀσήμαντος, ὑπελείπετο πρὸς συμπλήρωσιν τῶν γνώσεων ἡμῶν περὶ μιᾶς τῶν ἐνδοξοτάτων ἐποχῶν τοῦ μεσοχρονίου ἡμῶν βίου. Εἶνε δ' ἡ ἄποψις αὕτη ἡ καθαρῶς ἀρχαιολογικὴ. Μᾶς εἶνε ἀκόμη ἀγνωστα ἢ ἐλάχιστον γνωστά τὰ πλεῖστα τῶν μνημείων, ἅτινα κατέλιπεν ἡμῖν τὸ δεσποτάτον τῆς Ἡπείρου. Καὶ δὲν εἶνε ὀλίγα τὰ μνημεῖα ταῦτα! Παρὰ τοὺς διηγετικὰς ἀγῶνας, οὓς εἶχον νὰ πολαιώσι κατὰ ὁμοεθνῶν τε καὶ ἄλλοεθνῶν, εὔρον ἐν τούτοις οἱ δραστηριώτατοι δεσπότες τὸν καιρὸν νὰ στρέψωσι τὴν προσοχὴν των καὶ περὶ τὴν οἰκοδομίαν ἔργων δημοσίας εὐποίας. Κάστρα καὶ βίγλαι, γέφυραι καὶ ὑδραγωγεῖα, μοναὶ καὶ μάλιστα ναοί, ὧν τὰ ἐγκαταλελειμμένα καὶ καταρρέοντα ἐρείπια συναντᾷ ἀνὰ πᾶν αὐτοῦ βῆμα ὁ διασχίζων τὴν ἀπὸ Ναυπάκτου μέχρι Δυρραχίου καὶ ἀπὸ Θεσσαλονίκης μέχρι

Πρεβέζης ἔκτασιν τοῦ δεσποτάτου, εὐγλώττως πάντα ὁμιλοῦσι περὶ τοῦ οἰκοδομικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ ζήλου, ὃν ἀνέπτυξαν κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα οἱ Κομνηνοδουκάδες.

Εἴπερ πού ὁμως καὶ ἀλλαχοῦ πλούσια διετηρήθησαν τὰ οἰκοδομικὰ τοῦ δεσποτάτου λείψανα ἐν Ἄρτῃ, τῇ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ δεσποτάτου πολιτικῆ πρωτευούσῃ ὕστερον δὲ καὶ θρησκευτικῇ μητροπόλει ἀποβάσῃ. Πλὴν τοῦ κάστρου καὶ τῆς ἐπαύλεως πέντε τοῦλάχιστον σφζόμεναι πλούσια μοναὶ μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς καλῶς διατηρηθέντων ναῶν καὶ πλῆθος μικροτέρων ἐκκλησιῶν, ὧν ἄλλαι μὲν ἤρειπώθησαν ἄλλαι δὲ διατηροῦνται σχεδὸν ἀλώβητοι, προβάλλουσαι τὴν μελαγχολικὴν φυσιογνωμίαν τῶν διὰ μέσου τῶν μεταγενεστέρων οἰκιῶν τῆς πόλεως, συγκροτοῦσι μίαν τῶν πλουσιωτέρων καὶ ἀρτιώτερον διατηρουμένων μεσαιωνικῶν πόλεων καὶ ἀναδεικνύουσι τὴν Ἄρταν ἀληθὲς μουσεῖον βυζαντινῆς τέχνης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς, ἐφάμιλλον ἐν πολλοῖς τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης ἐφείλκυσαν ἤδη ἀπὸ μακροῦ τὴν προσοχὴν φιλοτέχνων καὶ ἀρχαιολόγων περιηγητῶν, δὲν ἔτυχον ὁμως μέχρι τοῦδε καὶ τῆς ἐπιθυμητῆς ἐπιστημονικῆς ἐξετάσεως. Τὸ περὶ Ἄρτης ἱστορικο-θρησκευτικὸν δοκίμιον τοῦ μητροπολίτου Σεραφεῖμ¹, πολύτιμον ἄλλως διὰ τὸ ποικίλον ὑλικόν, ὃπερ μᾶς περιέσωσε, ὕστερεῖ πάμπλου ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως, αἱ δὲ ὀλίγαι σελίδες, ἃς ἀφιέρωσαν διὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος² καὶ ὁ Λαμπάκης³ πᾶν ἄλλο ἢ ἀρτίας καὶ συμφώνους πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης μελέτας δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὅτι ἀπαρτίζουν. Ἐχοντες λοιπὸν ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν σπουδαιότητα τῶν εἰρημένων λειψάνων ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἔλλειψιν ἐπιστημονικῶν πραγματειῶν περὶ αὐτῶν ἐνομίσαμεν ἐπιβεβλημένην τὴν λεπτομερῆ τῶν μνημείων τῆς Ἄρτης καταμέτρησιν καὶ δημοσίευσιν τόσον ἀπὸ ἱστορικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἐν γένει καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως, ἧς νῦν καὶ ἀρχόμεθα διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῆς Μητροπόλεως Παρηγορητίσης⁴.

¹ Σεραφεῖμ τοῦ Βυζαντίου: Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἄρτης. 1884.

² Iz Rumelij Πετρούπολις, 1886.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Γ σελ. 73.

⁴ Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὸν τέως νομάρχην Ἄρτης κ. Π. Γεωργίτην, τὸν δήμαρχον κ. Μ. Πατσαλιᾶν, τὸν γυμνασιάρχην κ. Κ. Μόραλην καὶ τὸν ἐνθουσιώδη φιλόραχον κ. Κ. Κατσάνον, τόσον διὰ τὸ ζωνρὸν ἐνδιαφέρον, ὃπερ ἐπέδειξαν ὑπὲρ τῶν ἐν Ἄρτῃ μελετῶν μου, ὅσον καὶ διὰ τὰς εὐκολίας, ἃς φιλοφρόνως μοὶ παρέσχον κατὰ τὰς ἐν Ἄρτῃ διατριβάς μου (1916, 1917 καὶ 1919) καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ δημοσίευσίς τῶν μνημείων θὰ καθίστατο σχεδὸν ἀδύνατος.

Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης κεῖται κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς σημερινῆς περιοχῆς τῆς πόλεως Ἄρτης καὶ παρὰ τοὺς τελευταίους πρόποδας τοῦ Πειροβουνίου, τῆς κατὰ Λίβιον (38,4) Περάνθης. Ὑψούμενος ἐπὶ τινος ἀμμοχώστου, ἐλαφροῦ ἐξάρματος ἐδάφους δεσπόζει διὰ τοῦ ὄγκου καὶ τῆς θέσεώς του τῆς εὐρείας πεδιάδος τοῦ Ἀράχθου καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον μνημεῖον, ὄπερ, μετὰ τὸ ἱστορικὸν γεφύρι, συναντᾷ ὁ ἀπὸ Νικοπόλεως ἐρχόμενος ἐπισκέπτης.

Τὸ σεβάσιμον τοῦτο κτίσμα εἶχεν ἀπὸ καιροῦ ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῶν περιηγητῶν. Τὴν πρώτην περὶ αὐτοῦ εἶδησιν παρέσχεν εἰς ἡμᾶς ὁ Ἄγγλος ἐρευνητὴς Wheler¹, ὅστις ἐπισκεφθεὶς τὸ 1675 τὴν Πρέβεζαν μετὰ τοῦ ἐκ Λυῶνος φίλου του Spon ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ κατοικοῦ Ἄρτης Μάνου Μανέα, ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Ἄρτῃ μεγάλη ἐκκλησία τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ἔχουσα τόσας θύρας καὶ παράθυρα ὅσας ἔχει τὸ ἔτος ἡμέρας καὶ στηριζομένη ἐπὶ περισσοτέρων τῶν 200 μαρμαρίνων κίωνων. Ὁ αὐτὸς δὲ Μανέας ἐπληροφόρησε τοὺς ὡς ἄνω ξένους, ὅτι ἐξ ἐπιγραφῆς εὐρισκομένης ὑπὲρ τὸ μέγα ἐσωτερικὸν θύρωμα προέκυπτε σαφῶς, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Δούκα.

Ἐνα καὶ ἡμισὺν περίου αἰῶνα, ὑστερώτερον (1812 - 1813), ἄλλος Ἄγγλος περιηγητὴς, ὁ Holland², ἐπεσκέφθη τὴν Παρηγορητίσσαν ἀναφέρων περιέργως ὡς κτίτορα τοῦ ναοῦ τὸν ἄλλως ἀμαρτύρητον Ἀλέξανδρον Παλαιολόγον. Ὀλίγον δὲ ἀργότερον (1820) τρίτος Ἄγγλος ἐρευνητὴς ὁ Th. Smart Hughes³ μνημονεύει τὸ 1820 τῆς Παρηγορητίσσης ὡς «περιέργου ἑλληνικοῦ ναοῦ τῶν μέσων χρόνων». Εἶνε δ' ὁ Hughes καὶ ὁ πρῶτος παρασχὼν πρόχειρον ξυλογραφίαν τῆς Παρηγορητίσσης (σελ. [434]), ὡς καὶ κάτοψιν μετὰ τομῆς, τελείως ὁμως ἐσφαλμένης. Ἐκ τῆς ξυλογραφίας δὲ μανθάνομεν, ὅτι τὰ ἄνω παράθυρα τῆς Παρηγορητίσσης ἦσαν κατὰ τὸ 1820 πεφραγμένα διὰ τοιχοποιίας ἕνεκα ἴσως τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ναοῦ ὡς πολεμικοῦ ἀμυντηρίου ἢ καὶ λόγῳ ὑποστηρίξεως τῶν παραθύρων, ὧν οἱ κιονίσκοι εἶχον καταστραφῆ ὑπὸ τῶν σφαιρῶν κατὰ τοὺς ἐκάστοτε πολέμους. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ περίου χρόνους ὁ πολὺς φιλέλληνας Γάλλος ἱστορικὸς Rouqueville⁴ ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἄρταν διαθέτει δύο σελίδας τοῦ βιβλίου του ἵνα κατηγορήσῃ τὴν Παρηγορητίσσαν ὡς κτισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Δούκα «μὲ τὴν ἀπειροκαλίαν τῆς ἐποχῆς του» ἀναφέρει δὲ καὶ οὗτος τὴν παράδοσιν πλεόν καταστάσαν εἶδησιν, ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ποτὲ διακοσίους κίονας ἀρπαγέντας ἀπὸ Νικοπόλεως, ἐπαγόμενος ἐν τέλει ὅτι ἡ Παρηγορητίσσα «καίπερ κακὴν ἔχουσα ἀρχιτεκτονικὴν εἶνε ἐν τοσοῦτῳ ἢ ὠραιότερα τῆς Ἄρτης ἐκκλησία».

¹ G. Wheler's Journey into Greece London 1682, 38· ἐν Γερμ. μεταφρ. Nürnberg 1713, 30.

² Henry Holland: Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813 London 1815, 82.

³ Travels in Sicily, Greece and Albania 1820, 431.

⁴ Voyage dans la Grèce 1820 τόμ. II κεφ. XXXVI, 95.

Πολύ διαφορετικὰ ἔκρινε τὴν Παρηγορήτισσαν ὁ σοφὸς Ἕλληνας ἀρχαιολόγος Leake¹, ὅστις καὶ πρῶτος μετέγραψεν ὀρθῶς τὴν πολυθρύλητον ὑπὲρ τὸ ἐσωτερικὸν θύρωμα ἐπιγραφὴν ταυτίσας — κατ' εἰσήγησιν, ὡς λέγει, τοῦ συνοδείου αὐτὸν ἐπισκόπου² — τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενον Κομνηνοδύκαν πρὸς Μιχαὴλ τὸν Α' (1204 - 1214).

Βραδύτερον ὁ τὸ 1856 τὴν χρονογραφίαν τῆς Ἠπείρου συγγράψας Ἀραβαντινὸς ἀναγνώσας ἐσφαλμένως τὰς ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφὰς ἀπεφάνθη, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη μὲν κατὰ τὸ 819 μ. Χ. ἀνεκαινίσθη δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα³. Ἐκ τοῦ Ἀραβαντινοῦ δὲ παραλαβόντες τὸν αὐτὸν Ἰωάννην ἐθεώρησαν ὡς νέον κτίτορα τοῦ ναοῦ ὁ Hopf⁴ καὶ ὁ Ρωμανός⁵, ἐσχάτως δὲ ὁ Miller⁶ καὶ ὁ Λάμπρος⁷. Ποῖος εἶνε πράγματι ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ θὰ εἴπωμεν ὅταν ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐπιγραφῆς.

Πρώτη ἐπιστημονικὴ ὀψοσδήποτε δημοσίευσίς τοῦ μνημείου ἐγένετο ρωσιστὶ τὸ 1886 ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου⁸, ὅστις ἐπισκεφθεὶς τὴν Ρούμελην τὸ 1872 παρέσχεν ὑπὸ τύπον ἡμερολογίου ἱκανὰς πληροφορίας περὶ τοῦ κτιρίου καὶ τῶν μωσαϊκῶν αὐτοῦ καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ὑπὲρ τὴν ἐσωτερικὴν θύραν, ἧς ἐδημοσίευσεν πρῶτος τὴν ὀρθὴν συμπλήρωσιν.

Μετὰ πάροδον δὲ ἱκανοῦ χρόνου ὁ Γ. Λαμπάκης ἐδημοσίευσεν σύντομόν τινα περιγραφὴν τοῦ ναοῦ ἐν τῷ Γ' Δελτίῳ τῆς Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας σελ. 73 καὶ τῷ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce σελ. 40. Πλὴν δὲ τῶν ἀνωτέρω, εἰδήσεις περὶ τοῦ ναοῦ εὔρηται ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Diehl⁹, τοῦ Wulff¹⁰ καὶ τοῦ Millet¹¹. Τέλος θαυμασίας φωτογραφίας τοῦ τε ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου παρέσχεν ἐσχάτως ἡ Messbildanstalt τοῦ Βερολίνου.

Καὶ αὗται μὲν εἶνε αἱ πληροφορίαι τῶν νεωτέρων περιηγητῶν καὶ τῶν ἀρχαιολόγων. Ἔχομεν ὅμως καὶ τινα παλαιότεραν μνείαν τοῦ ναοῦ, διασωθεῖσαν ἐν χειρογράφῳ τοῦ 16^{ου} μ. Χ. αἰῶνος, δημοσιευθέντι ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου

¹ Travels in northern Greece 1835 I 204.

² Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Leake ἐπίσκοπος Ἄρτης ἦτο Ἰγνάτιος ὁ Β'. Ὁρα Σεραφεῖμ Δοκίμιον 123, Leake ἔ. ἀ. 202.

³ Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου 1856 Α' 113, Β' 22.

⁴ Geschichte Griechenlands ἐν Ersch und Gruber Encyklopädie 1867 τόμ. 85, 429.

⁵ Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου 127, Γρατιανὸς Ζώρζης 1870, 231.

⁶ The Latins in the Levant. London 1908 250, Ἑλλην. μετάφρ. Λάμπρου 1909, 358.

⁷ Νέος Ἑλληνομνήμων 2, 297.

⁸ Iz Rumelij Πετρούπολις 1886 464 ἔ.

⁹ Manuel d'art byzantin 1910.

¹⁰ Altchristliche und byzantinische Kunst. 1913. Das Katholikon von Hosios Lukas Baukunst II, 2.

¹¹ L'école grecque dans l'architecture byzantine 1916.

Κ. Σάθα¹. Εἶνε δὲ τοῦτο σιγιλλιῶδες γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' πρὸς τινα ἐν Ἄρτῃ μονήν, τεκμήριον σπουδαῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναοῦ. Τὸ πολῦτιμον τοῦτο ἔγγραφο ἀναδημοσιεύω ὁλόκληρον ἐνταῦθα.

Γράμμα σιγιλλιῶδες εἰς μετόχιον ἐν Ἄρτῃ
Ἱερεμίου Πατριάρχου.

«Οὐ μόνον χρήσιμον ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖον, τὰ κρείττονα καὶ καλλίτερα προτιμᾶσθαι τῶν ἐλαττόνων, καὶ φροντίζειν εἰ δυνατόν ἐστι συνίστασθαι καὶ συντηρεῖσθαι ἑκάτερα τοῦτο καὶ γὰρ ὑπὲρ πάντας καὶ Θεὸς χαίρει καὶ ἀποδέχεται, πρὸς δὲ καὶ ἄνθρωποι ὑπερβαλλόντως ἐπαί-
νου ἄξιον κρίνουσι. Ἐπεὶ τοίνυν οἱ ἐν τῇ θείᾳ καὶ σεβασμιωτάτῃ καὶ βασιλικῇ καὶ πατριαρχικῇ μονῇ τῆς Παναγίας Μ. . . . τῇ κειμένη κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης τῆς ἐν τῇ Ἄρτῃ πολιτείας ἐνασκούμενοι ὁσιώτατοι ἱερομόναχοι καὶ γέροντες ὀρθῶντες τὴν μὲν ἑαυτῶν ταύτην μονὴν αὐξανομένην θεοῦ χάριτι, καὶ κτήμασι καὶ πράγμασιν ὅτι πλείστοις πλουτοῦσαν καὶ δυναμένην ἐπαρκεῖν καὶ ἐτέροις πολλοῖς δεομένοις ἐλέους, τὴν δὲ Παρηγορήτισσαν καὶ αὐτὴν οὖσαν πατριαρχικὴν μονήν, δεομένην κηδεμονίας προσηκούσης, ἅτε τῇ καιρικῇ ἀνωμαλίᾳ εἰς ἐλάττωσιν παντελῆ καταντήσασαν, ἤξιωσαν ἐγγράφῳ τῇ ἡμῶν μετριότητι, ὥστε προσηλωθῆναι τῇ σεβασίᾳ καὶ πατριαρχικῇ μονῇ τούτων τῆς Παναγίας Μ. . . . τὴν εἰρημένην Παρηγορήτισσαν καὶ εἶνε καὶ λέγεσθαι μετόχιον αὐτῆς καὶ διοικεῖσθαι καὶ διεξάγεσθαι διὰ παντός παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἐκεῖσε ἐνασκουμένων εὐλαβεστάτων γερόντων καὶ μοναχῶν τούτου χάριν καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν τὴν τοιαύτην αἴτησιν ἀποδεξαμένη ὡς εὐλογον, ἀποφαίνεται καὶ παρακελεύεται ἐν ἀγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς σιγιλλιώδους γράμματος, ἵνα τὸ εἰρημένον πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ λεγόμενον Παρηγορήτισσα εἴη ὑπὸ τὴν διοίκησιν καὶ σκέπην καὶ κυβέρνησιν τῆς πατριαρχικῆς μονῆς τῆς Παναγίας Μ. . . . τῆς εὐρισκομένης κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης καὶ ὀνομάζεται μετόχιον αὐτῆς εἰς αἰῶνας τοὺς πάντας ἔχοντος ἄδειαν τοῦ ἐκεῖσε ὁσιωτάτου ἡγουμένου ἱερέα ἀκατάγνωστον εἰσαγαγεῖν ἐν αὐτῇ, ὥστε ἱεουργεῖν καὶ ψάλλειν τῷ Θεῷ, οὐ μὴν δὲ διανυκτερεύειν ἐκεῖσε ἢ καθεύδειν ὅπως ἐν τοῖς ἐνδον κελλίοις ἐν οἷς μοναχῶν εὐρίσκονται τοῦτο γὰρ ἀπαίσιον καὶ παρὰ κανόνας κρίνομεν καὶ τὸν παραβαίνοντα ἀφορισμῶ ἀλύτῳ καὶ αἰωνίῳ καθυποβάλλομεν. ἔτι δὲ διορίζομεθα μηδένα τῶν ἀπὸ μακρῶν καὶ τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης τολμᾶν ὀψέποτε ἐναντιωθῆναι περὶ τούτου ἢ ἀκλήτως εἰσελθεῖν ἐν αὐτῇ καὶ θέλειν διακρίνειν ἀμετόχως ἢ ἀφαρπάζειν τι τῶν ἀφιερωμένων τῇ μονῇ ταύτῃ κτημάτων τε καὶ πραγμάτων, ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀφορισμῶ ἀπὸ Θεοῦ. Ὅθεν. . . .»

Ἐκ τοῦ ὡς ἄνω ἐγγράφου διδασκόμεθα, 1^{ον} ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παρηγορήτισσης² ἀπετέλει τὸ καθολικὸν μονῆς καὶ δὴ σταυροπηγιακῆς, οἶμαι εἶνε αἱ πλείοις τῶν μονῶν τῆς Ἄρτης, 2^{ον} ὅτι ἡ μονὴ τῆς Παρηγορήτισσης ἦτο γυναι-

¹ Βιογραφικὸν σχεδιάσμα Ἱερεμίου τοῦ Β', 1879, 187.

² Τὸ σιγίλλιον μᾶς διδάσκει ἐπίσης καὶ τὴν ὀρθὴν τοῦ ναοῦ προσωνυμίαν «Παρηγορήτισσα» καὶ οὐχὶ Παρηγορήτρια ἢ Παρηγορηθεῖσα (!) ὡς μετέφρασαν ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον ἀμαθεῖς τινες «λόγιοι». θέλοντες ν' ἀγνοῶσι, ὅτι παρὰ τῷ λαῷ τῆς Ἄρτης ἡ ἐκκλησία φέρεται πάντοτε ὡς Παρηγορήτ'σα ἢ Παρηγορήτ'σα, ἀλλ' οὐδέποτε Παρηγορήτρα. Ἄλλως τε καθ' αὐτὸ βυζαντινὴ εἶνε ἡ κατάληξις -ισσα καὶ οὐχὶ ἡ -τρια.

κεία, 3^{ον} ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐξαπελύθη τὸ σιγίλλιον (1572~1594) ἡ Παρηγορήτισσα περιελθοῦσα εἰς ἐρήμωσιν καὶ πτωχείαν προσηρτήθη ὡς μετόχιον τῆς μονῆς τῆς Παναγίας Μ., «τῆς κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης» ἦτοι τῆς ἡμέρου γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάτω Παναγιά.

Εἰς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τοῦ μνημείου πληροφοριῶν παραθέτω ἐνταῦθα καὶ τὴν περὶ αὐτοῦ παρὰ τοῖς κατοίκους ὑπάρχουσαν παράδοσιν, ἐρασιζόμενος αὐτὴν ἐκ τοῦ περὶ παραδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ συγγράμματος τοῦ καθηγ. Ν. Πολίτου (I, 119), ἐνθα κατεχωρήθη ὡς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἄρτη καταγράφαντος αὐτὴν λογίου Α. Τραυλαντώνη¹.

«Τὴν ἐκκλησία τὴν Παρηγορίτ'σα τὴν εἶχε σχεδιάσῃ ἓνας μέγας τεχνίτης τοῦ καιροῦ αἰνοῦ· ἐδῶ καὶ χίλια χρόνια σᾶς λέω τώρα. Τολοιπὸν αὐτὸς ὁ μηχανικὸς ἀφ' οὗ ἔδωκε ἡ σχέδιο, τὸν προσκάλεσαν ὅσ' ἄλλο μέρος νὰ φκείαση κάτι ἄλλο, παλάτι, ἐκκλησία, σπιτί, υλακή, ἄς εἶνε δὲν μᾶς μέλει. Ἐπῆγε λοιπὸν καὶ ἄφησε ὅσ' τὸ ποδάρι του τὸ μαθητῆ του, ἴν' πρῶτο ψυχογιό του. Αὐτὸς ὁ ψυχογιός του ἦταν ἓνα ἔξυπνο παιδί καὶ καλό· ἐπῆρε τὸ σχέδιο τοῦ μάστορά του, μὰ ἔβαλε ἐπιμέλεια πολλή καὶ μὲ τὴν ἐξυπνάδα του κατώρθωσε νὰ κείαση τὴν ἐκκλησία καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ μάστορά του. Ἔρχεται λοιπὸν ὁ μάστορας, σὰν ἐσκόλασε ἐκείνη τὴν ἄλλη δουλειά, καὶ τὸν βρίσκει «Τὴ σκόλασε, γιέ μου, τὴν παρηγορίτ'σα; — Τὴ σκόλασα, μάστορα, καὶ τὴν ἔφκειασα καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς ἀφενᾶς σου, καυχῆθηκε τὸ παιδί, καὶ πάμε νὰ τὴν ἰδῆς. — Πάμε, λέει κι' ὁ μάστορας. Ἔρχονται, τὴ βλέπουν. Ἀλήθεια ἦτανε καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο. Τότε ὁ παγκάκιτος ποῦ βάνει τὰ ἀνδαλα ὅσ' τὸν κόσμον καὶ τοῖς ἁμαρτίαις, ἐφτόνησε καὶ βάνει ζήλια ὅσ' τὴν ψυχὴ τοῦ ἱστορα. «Μπᾶ! εἶπε, μέσα του, πῶς αὐτὸ τὸ παιδί ἀπὸ τώρα νὰ με περάη ἐμένα! Τότες ὡ τολοιπὸς δὲν εἶμαι τίποτε, κατάλαβες». Καὶ μιὰ σατανικὴ ἰδέα μπῆκε ὅσ' τὸ μυαλό τοῦ ἱστορα.

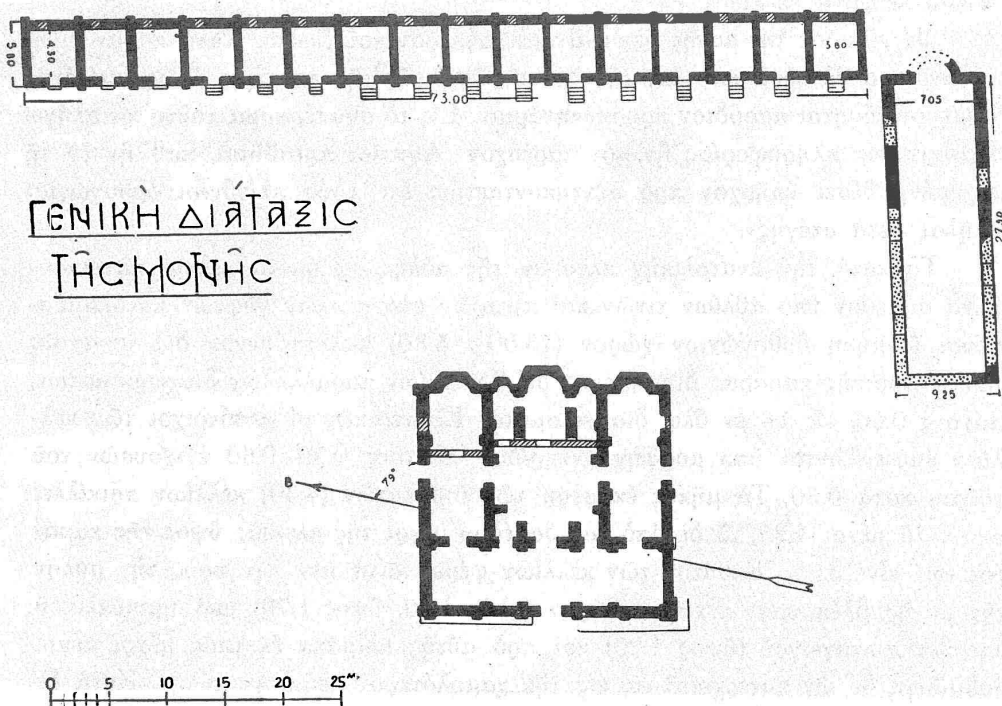
«Ἀλήθεια, τοῦ λέει, παιδί μου, τὴν ἔφκειασες καλύτερη ἀπὸ μένα τὴν ἐκκλησία, καὶ ζήσης θὰ γίνης ἓνας μέγας τεχνίτης· μὰ τούτῃ ἐδῶ τὴν κόχη μοῦ φαίνεται πῶς δὲν ν' ἔχεις τόσο ἴσια· σὰν νὰ στραβοφέρνῃ ψίχα. — Ποιά; λέει τὸ παιδί πῶς στραβοφέρνει. Γιὰ ἔλα δῶ ἀπάνω νὰ τὴν ἰδῆς καλύτερα». Ἀνεβαίνουν καὶ οἱ δυὸ ψηλά σὲ μιὰ κόχη. Ἰκύψε, τοῦ λέει ὁ μάστορας, σκύψε νὰ ἰδῆς πῶς στραβοφέρνει». Σκύφτει τὸ παιδί. Μιὰ χειρὸς ὁ μάστορας, τὸ ρήχνει· μὰ κύτταξε ὁ θεός, μεγάλη ἡ χάρι του, πῶς ἤθελε νὰ δώσῃ ἓνα παράδειγμα ὅσ' τὸν ἄνθρωπον, καθὼς γλύστρησε τὸ παιδί, ἀρπάχτηκε ἀπὸ τὸ μάστορα τὴ στιγμὴ καὶ ὅσ' τὴ στιγμὴ τὸν σέρνει μαζί του· καὶ πέφτουν μαζί καὶ οἱ δυὸ καὶ σπαρρουν καὶ σκοτώνονται καὶ γίνονται ἐκεῖνα τὰ λιθάρια ποῦ φαίνονται κάτω σὰν καμπούς· ἐκεῖνο τὸ μεγάλο εἶν' ὁ μάστορας καὶ τὸ μικρὸ εἶν' ὁ κάλφας του».

Τὰ λιθάρια τῆς παραδόσεως εὐρίσκονται πράγματι κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ. Ὡς πρὸς δὲ τὸν μῦθον τοῦ μάστορα καὶ τοῦ κάλφα του, οὗτος λέγεται μετ' ἐλαφρῶν παραλλαγῶν καὶ περὶ ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν ὡς π. χ. τοῦ

¹ «Ἐστία» 1895 σελ. 116.

Χώνικα, Μέρμπακα καὶ Ἁγ. Μονῆς (Λαμπρυνίδου Ναυπλία 1898, 53 ἐ., Struck AM 1909 234) κλπ. Ταῦτα εἶνε τὰ μόνα στοιχεῖα, ἅτινα γνωρίζομεν ἐκ πληροφοριῶν. Τὰ δὲ λοιπὰ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ μνημείου, εἰς οὗ τὴν ἐξέτασιν ἤδη μεταβαίνομεν.

ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ ἹΕΡΤΗΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Εἰκ. 1.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

α') Τὰ κελλία.

Τῆς μονῆς τῆς Παρηγορητίσσης περισφύζονται σήμερον τὰ τρία οὐσιώδη στοιχεῖα: τὸ καθολικόν, τὰ κελλία καὶ ἡ τράπεζα ἢ ἐστιατόριον (Εἰκ. 1). Εἶνε δὲ καὶ ἐνταῦθα τὰ στοιχεῖα ταῦτα διατεταγμένα κατὰ τὸ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἐπικρατήσαν σχέδιον¹, καθ' ὃ τὰ μὲν κελλία καὶ ἡ τράπεζα τοποθετοῦνται κατὰ τὰς πλευρὰς τετραγώνου περιοχῆς, ὃ δὲ ναός, τὸ

¹ Lenoir Architecture monastique I 46-47.

καθολικόν, ιδρύεται ἐν τῷ μέσῳ, ἀποτελῶν οὕτω τὸ τοπικὸν ἅμα καὶ πνευματικὸν κέντρον τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος.

Κελλία ἐν τῇ μονῇ τῆς Παρηγορητίσσης διατηροῦνται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν μόνον πλευρὰν τῆς περιοχῆς (Εἰκ. 1). Δὲν εἶνε ὁμως ἀπίθανος καὶ ἡ κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν ὑπαρξίς τοιούτων κατεδαφισθέντων ἀργότερον, ὅτε ἡ νέα πόλις ἐπεξετάθη μέχρι τῆς μονῆς. Κατὰ δὲ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν, ἧς μέγα μέρος καταλαμβάνει, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὸ ἐστιατόριον, δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνω λείψανα κελλίων.

Ἡ εἴσοδος τῆς μονῆς δὲν φαίνεται σήμερον ποῦ ἔκειτο. Κατὰ πᾶσαν ὁμως πιθανότητα θὰ εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς περιοχῆς, ἴσως ἐκεῖ ἔνθα σήμερον εὔρηται παρόδιον προσκυνητᾶριον. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο καταλήγω κατόπιν τῆς πληροφορίας ἣν μοι παρέσχον Ἀρταῖοι πρεσβῦται, καθ' ἣν ἐν τῇ εἰρημένῃ θέσει ὑπῆρχον πρὸ πεντηκονταετίας ἔτι «δύο πλίνθινοι ὀρθογώνιοι στῆλαι μετὰ στέγης».

Τὰ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς σφζόμενα κελλία κατοικοῦμενα σήμερον ὑπὸ ἀθλίων τινῶν καὶ πιναρῶν οἰκογενειῶν γύφτων καταλαμβάνουσι ἐπιμήκη ὀρθογώνιον χῶρον (73.00 × 5.80) καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας διηρημένης δι' ἐγκαρσίων παραλλήλων διαχωρισμάτων, πάχους 0.60, εἰς 16 ἐν ὄλῳ διαμερίσματα. Ἐξωτερικῶς οἱ μεσότοιχοι τῶν κελλίων ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφὴν ἀντηρίδων πλάτους 0.50-0.60 ἔξερουσῶν τοῦ τοίχου κατὰ 0.30. Τὸ μῆκος ἐκάστου τῶν ἰσοπλατῶν (4.30) κελλίων ποικίλλει ἀπὸ 3.75 μέχρι 4.25, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τῆς κλειδῆς ὕψος τῆς καμάρας τῶν εἶνε 3.95. Ἐκαστον τῶν κελλίων φέρει κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς βλέπουσαν πλευρὰν θύραν (πλάτ. 1.00, ὕψος 1.70) μεθ' ἡμικυκλικοῦ ὑπερθεν φωταγωγοῦ (ὕψος 1.20) καὶ πρὸ αὐτῆς κλίμακα ἐκ μιᾶς μέχρι πέντε βαθμίδων, δι' ὧν κατέρχεται τις εἰς τὴν χαμηλότερον κειμένην αὐλήν. Κατὰ δὲ τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν πλευρὰν (ἀνατολικὴν) εἶχον τὰ κελλία ὀρθογώνια παράθυρα (πλάτ. 0.82) ἅτινα εἶνε μὲν σήμερον πάντα πεφραγμένα, εἶχον δ' ὁμως κατασκευασθῆ ἀρχικῶς, ὡς ἐμφαίνει ἡ ἐπιμελής καὶ διὰ μεγάλων λίθων ἐκτέλεσις τοῦ περιθωρίου τῶν. Οἱ ἔξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν κελλίων συνίστανται ἐξ ὀρθογώνιων εὐμεγέθων ἀλλ' ἀνίσου μήκους λίθων (Εἰκ. 2) ἀμελῶς εἰργασμένων καὶ τοποθετημένων μετὰ πλίνθων παρεμβεβλημένων κατὰ τοὺς ἄρμούς. Οἱ δὲ ὑπερθεν τῶν θυρῶν τοξωτοὶ φωταγωγοὶ εἶνε πάντες πλινθόκτιστοι.

β') Ἡ Τράπεζα.

Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς σειρᾶς τῶν κελλίων καὶ καθέτως πρὸς τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν βαῖνον σφίζεται ἕτερον ἐπιμήκες οἰκοδόμημα (Εἰκ. 1) ὑψηλότερον αὐτὸ καὶ πολὺ ἐπιμελέστερον τῶν κελλίων ἐκτισμένον κατ' ἰσόδομον περι-

που σύστημα διὰ μεγάλων (μέχρι 1.15×0.45) λίθων μετὰ πλίνθων κατὰ τοὺς ἀρμούς πολλάκις εἰς πλείονας τῆς μιᾶς στρώσεως τεθειμένων. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ἐκτεινόμενον ἄλλοτε ἀρκετὰ πρὸς νότον, κατεστράφη μὲν πάλαι κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτοῦ ἥμισυ, συνεπληρώθη δ' ὅμως πάλιν ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ του σχεδίου διὰ ξηρολιθοδομῆς κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ χρησιμοποιεῖται ἔκτοτε ὡς χορτοβολών. Ἐκ τοῦ καταστραφέντος δυτικοῦ αὐτοῦ μέρους περιεσώθη μόνον

Εἰκ. 2. Ὅψεις τῶν κελλιῶν καὶ τῆς τραπέζης ἀπὸ ΒΔ

τμήμα τι τῆς ΝΔ γωνίας, ὅπερ εἶνε εἰς ἡμᾶς λίαν χρήσιμον πρὸς ὄρισμὸν τοῦ μήκους τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου (27.30). Ἐκ δὲ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ σωζομένου ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ κτιρίου κάλλιον διατηρεῖται ἡ νοτία. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς μάλιστα ταύτης εὑρεθαι καὶ μεγάλη τοξωτὴ θύρα (πλάτ. 1.85, ὕψ. 2.45) ἧς ὁ ἄξων ἀπέχει τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ κτιρίου 9.10· ἐπειδὴ δ' ἡ ὑπόστασις αὕτη ἰσοῦται ἀκριβῶς πρὸς τὸ τρίτον τοῦ ὅλου μήκους τοῦ κτιρίου (27.30) εὐλογον εἶνε νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ σωζομένη θύρα ἐτέθη συμμετρικῶς πρὸς ἄλλην εὕρισκομένην κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ κτιρίου λίαν δὲ χρήσιμον οὔσαν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ μακροῦ τούτου κτίσματος.

Ἰχνη τοξωτῆς θύρας φαίνονται καὶ ἐπὶ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ κτιρίου, ἣτις βλέπει πρὸς τὴν αὐλήν. Ταῦτα ὁμως δὲν εἶνε τόσο σαφῆ, διότι ἡ παλαιὰ θύρα ἔχει νῦν ἐν μέρει καταρρεῦσει καὶ ἐν μέρει ἀντικατασταθῆ ὑπὸ νεωτέρας. Πάντως ὁμως βέβαιον εἶνε ὅτι ἡ βόρειος θύρα δὲν ἀντεστοίχει κατ' ἄξονα πρὸς τὴν νοτίαν, διότι ἄρχεται ἀνατολικώτερον ἐκείνης. Φαίνεται δ' ὡς ἐκ τούτου πιθανότερα ἢ ὑπόθεσις ὑπάρξεως τριῶν θυρῶν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ἀντὶ τῶν δύο, αἷς θὰ εἶχε ἡ νοτία (ὄρα εἰκ. 1).

Τέλος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξεταζομένου κτιρίου, ἣτις συνέχεται σήμερον πρὸς νεώτερον οἰκίσκον, σφίζεται ἐν τῷ μέσῳ, λίαν εὐδιάκριτος ἔσθθεν, ἡ ἀρχὴ ἡμικυλινδρικής κόγχης διαμέτρου 3.60 καταληγούσης ἄνω εἰς τεταρτοσφαίριον. Τῆς κόγχης ταύτης ἀνεῦρον καὶ ἐξωτερικῶς σαφέστατα τὰ λείψανα τῶν κυκλοτερῶν θεμελιῶν, δι' ὧν συμπληροῦται τὸ ἡμικύκλιον. Τὸ ὄλον κτίριον ἐστεγάζεται διὰ μεγάλης ἡμικυλινδρικής καμάρας ἀνοίγματος 7.05 ἣτις ἔχει μὲν σήμερον καταπέσει, διασφρίζει δ' ὁμως ἐνιαχοῦ τμήματα τῶν γεννήσεων αὐτῆς μαρτυροῦντα ἀσφαλῶς περὶ πάλαι ὑπάρξεώς της, ἣν ἄλλως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου σχετικῶς πάχους (1.10) τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κτιρίου.

Τὸ ὑπ' ὄψει κτίσμα ἀναφέρει ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (σελ. 146) χωρὶς ὁμως καὶ νὰ τὸ περιγράψῃ Σερραφεῖμ ὁ Βυζάντιος, ὑπολαμβάνων αὐτὸ ὡς παρεκκλήσιον. Ἡ ὑπόθεσις ὁμως αὕτη μοὶ φαίνεται ἀτυχή. Πρῶτον μὲν διότι τὸ ἐν λόγῳ κτίριον δὲν ἔχει παράθυρα, τουλάχιστον κατὰ τὸ σφζόμενον ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἡμῖς δεύτερον διότι εἶνε ἐσωτερικῶς τελείως ἀκόσμητον καὶ τρίτον διότι οὐδεμία ἀνάγκη ὑπῆρχεν ἰδρύσεως τοσοῦτον μακροῦ παρεκκλησίου (μῆκ. 27.30) ἐντὸς μονῆς περιλαμβανούσης ναὸν εὐρυχωρότατον καὶ δὴ περιέχοντα ἐν ἑαυτῷ 4 ἄλλα παρεκκλήσια.

Πολὺ εὐλογώτερον εἶνε νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἐν λόγῳ κτίσμα ἐχρησίμευεν ὡς ἐστιατόριον τῶν μοναχῶν. Τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην ἐνισχύει οὐ μόνον τὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου¹ ἀλλὰ καὶ αἱ διαστάσεις αὐτοῦ καὶ ἡ πρὸς ἀνατολὰς ὑπαρξίς μιᾶς καὶ μόνης κόγχης, ἣτις, ὡς γνωστόν, χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου. Καὶ αὕτη δὲ τέλος ἡ ἀπουσία παραθύρων συντρέχει ὑπὲρ τῆς ὑποθέ-

¹ Τὸ δι' ἀπλῆς καμάρας στεγαζόμενον ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχῆμα ἐστιατορίου διετηρήθη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων μέχρι τῶν ἐσχάτων βυζαντιακῶν χρόνων καὶ μέχρι σήμερον. Καὶ ὅτε μὲν τὸ ὀρθογώνιον εἶνε ἀπλοῦν, ὡς ἐνταῦθα καὶ ὁσίῳ Λουκά (Schulz and Barnsley, *The monastery of St Luke in Rhocis* 12), ὅτε δὲ φέρει ἐσωτερικῶς ἀντηρίδας ὑποβασταζούσας τὰ ἐσωτερικὰ ἐνισχυτικὰ τόξα τῆς καμάρας ὡς ἐν Δαρφνίῳ (Millet, *Daphni* πίν. 2) καὶ Ἀθήναις (Ἀσκησιπτεῖον Ξυγγόπουλος Ἄρχ. Ἔφ. 1915, 70), ἄλλοτε δὲ πάλιν, ἀλλὰ σπανιώτερον, ἐλάμβανε τὸ σχῆμα ἀντεστραμμένου ταῦ ὡς τὸ τῆς Λαύρας ἐν Ἀγίῳ Ὁρει (Brockhaus *die Kunst in den Athos Klöstern* σελ. 34, Général De Beylié *L'habitation byzantine Grenoble - Paris* 1902, 66).

σεως ἡμῶν καθόσον καὶ ἄλλαι τράπεζαι ἄνωθεν μόνον τὸν φωτισμὸν ἐλάμβανον διὰ μέσου ὀρθογωνίων φεγγιτῶν ἀνοιγομένων κατὰ τὰ πλάγια τῆς κυλινδρικής καμάρας ὡς π. χ. ἐν τῷ ἐστιατορίῳ τῆς τρίτης περιόδου τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, τῷ τῆς Παναγίας τοῦ Βροντοχίου ἐν Μιστραῖ¹ καὶ τῷ τῆς Νέας Μονῆς Χίου.

Κελλία καὶ ἐστιατόριον ἂν μὴ εἶνε σύγχρονα θὰ εἶνε ἴσως κατὰ τι μεταγενέστερα τῆς κτίσεως τοῦ καθολικοῦ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὁποίου καὶ ἐρχόμεθα.

γ) Τὸ καθολικόν.

Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς κείμενον, ὡς ἐλέχθη, ἐν τῷ κέντρῳ τῆς τετραγώνου περιοχῆς, ἔχει ἐν συνόλῳ τὸ σχῆμα ὀγκώδους ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου φέροντος προσκεκολλημένας κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν πέντε τριπλεύρους ὑψηλὰς κόγχας, κατὰ δὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἕξ ἐν ὄλῳ τρούλλους — ἓνα μέγαν ὑψηλὰ ἐν τῷ κέντρῳ, τέσσαρας μικροτέρους δορυφόρους τοῦ κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἓνα ἐλαφρὸν κιονοστήρικτον οὐρανίσκον ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Τὸ βαρὺ κυβικὸν σῶμα τοῦ κτιρίου χωρίζεται ἐξωτερικῶς εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας: Μίαν κατωτάτην (ὕψος 5.00) ἀμελῶς δι' ἀργῶν λίθων καὶ πλινθίων ἐκτισμένην καὶ δύο ἄλλας ἐπαλλήλους κανονικῶς κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα ὀγκοδομημένας καὶ διακοπτομένας ἑκατέραν ὑπὸ 13 ἐν ὄλῳ τοξωτῶν, διλόβων παραθύρων.

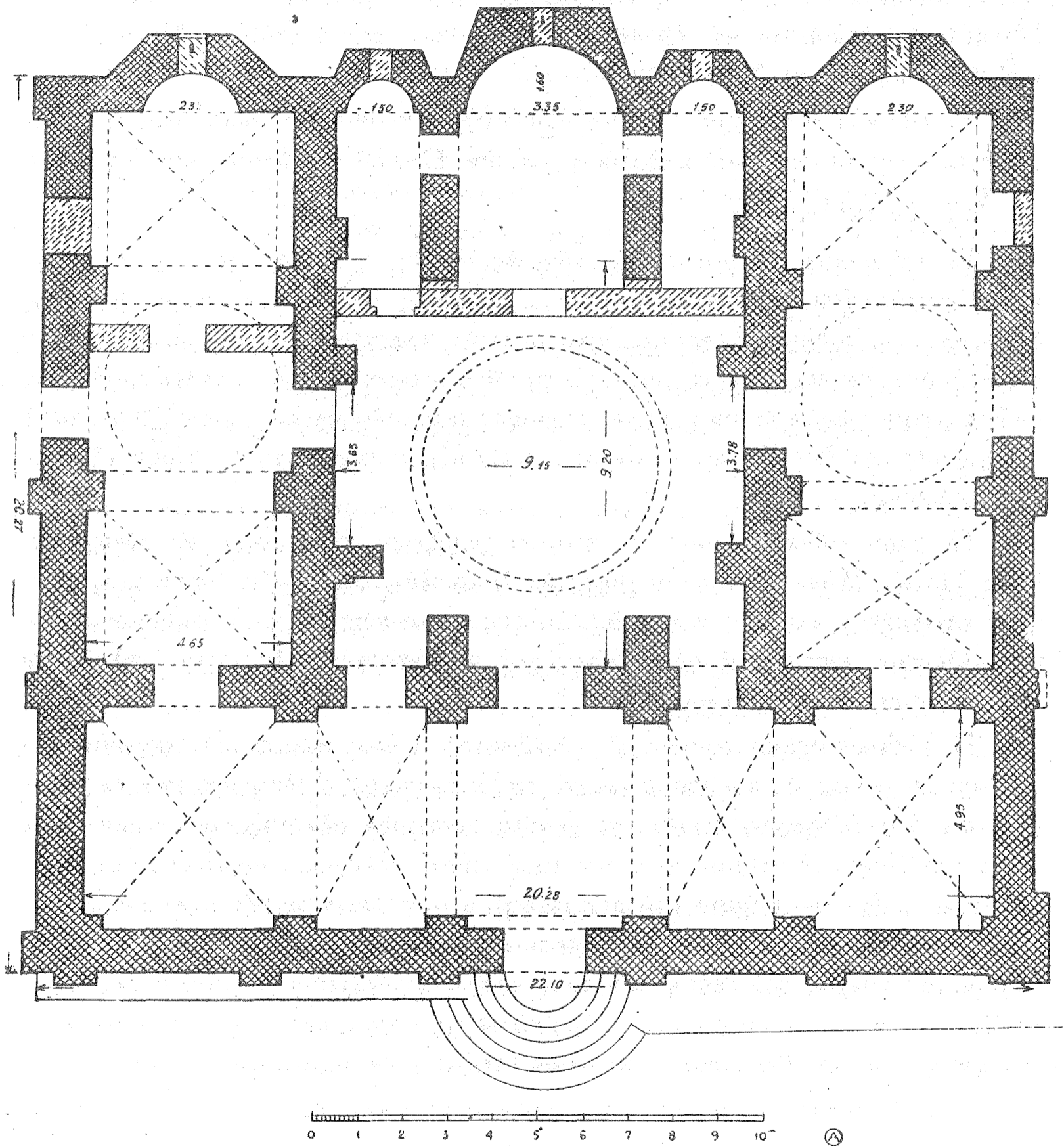
Τὸ κυβικὸν σχῆμα τοῦ κτιρίου, ὃ ἀξέστος τρόπος κατασκευῆς τῆς κατωτάτης αὐτοῦ ζώνης, ἀποτελούσης οἰοεὶ τὸ βάθρον του, ἢ ἐπιμελημένη τοιχοδομία τῶν δύο ἀνωτέρων ζωνῶν, αἱ μονότονοι σειραὶ τῶν τοξωτῶν παραθύρων, ἅτινα περιθέουσι τὸ κτίριον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρᾶς, ἀνακαλοῦσιν ἐκ πρώτης ὄψεως εἰς τὴν μνήμην τοῦ παρατηρητοῦ συγγενῆ τινος τῆς πρώιμου ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως ἀνάκτορα. Πράγματι ἂν ἀφαιρέσῃ τις ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσαν τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ τοὺς τρούλλους, ἐκτείνῃ δὲ ἀρκούντως πρὸς τὰ ἔξω τὸ γείσον τοῦ κτιρίου, ἔχει ἐν βυζαντινῇ τεχνοτροπίᾳ αὐτὸ σχεδὸν τοῦτο τὸ σχέδιον τῶν ἐν Φλωρεντία παλατίων Medici (νῦν Riccardi) καὶ Strozzi².

Ἄλλ' ἢ ρηθεῖσα ὁμοιότης εἶνε μᾶλλον συμπτωματικῆ, ἀφ' οὗ ἰσχύει διὰ τὴν παροῦσαν μορφήν τοῦ κτιρίου, ἥτις ὁμως δὲν ἦτο καὶ τὸ πάλαι κατὰ πάντα ἢ αὐτῇ. Πράγματι προσεκτικωτέρα ἐξέτασις τοῦ οἰκοδομήματος πείθει ὅτι ἡ βῆσις τοῦ ναοῦ δὲν ἦτο, ὅπως σήμερον, ἀπ' εὐθείας ὁρατῆ. Κτίσμα τι προτεθειμένον

¹ Millet, Monuments byz. de Mistra πίν. XVI, 2 XXVII, 4 ∞ 7.

² Ὅρα εἰκόνα ἐν Handbuch der Architektur IV, 1 σελ. 177.

ἀπέκρυπτε τὴν ἀσχημίαν τῆς κατασκευῆς τῆς. Τοῦτο πιστοποιεῖται ὄχι βεβαίως μόνον ἐκ τοῦ εὐτελεστέρου τρόπου οἰκοδομίας τῆς κάτω ζώνης διότι καὶ ἄλλα

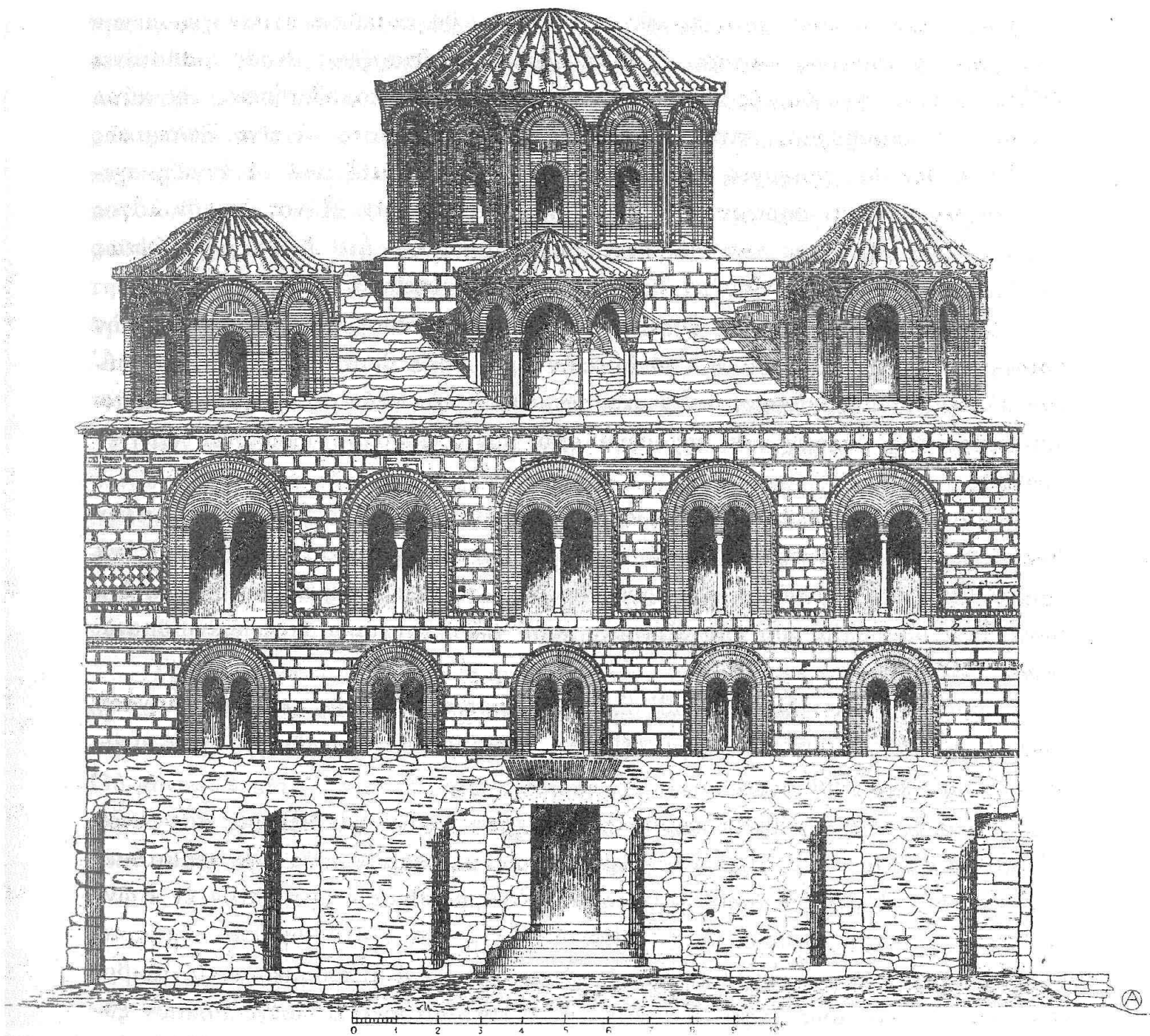

Εἰκ. 3. Κάτωρις τοῦ ἰσογείου.

τῆς αὐτῆς περιόδου κτίρια ἔχουσι τὸ κάτω αὐτῶν μέρος δι' ἀργῶν λίθων καὶ πλίνθων ὠκοδομημένον¹, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὴν βόρειον, τὴν δυτικὴν καὶ

¹ Π. χ. οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τοῦ Λεονταρίου, ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιά, ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ Τεγέας, ὁ Ἅγιος Σώζων Γερακίου, τὸ Βροντόχιον τοῦ Μιστρά κλπ.

μέρος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ὑπάρξεως 12 ἐν ὄλῳ παραστάδων ὀργανικῶς πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ συνδεδεμένων πλάτους 0.80-0.90, ἕξοχῆς 0.25 καὶ ὕψους διήκοντος μέχρι 1.50 μ. κάτωθεν τῆς ποδιάς τῶν κάτω παραθύρων.

Εἰκ. 4. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Ποῖος ἦτο ὁ σκοπὸς τῶν παραστάδων τούτων; Ἀντηρίδες πρὸς ἐξουδετέρωσιν ὠθήσεων τῶν ἐσωτερικῶν θόλων δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἦσαν ἐπειδὴ οἱ βυζαντινοὶ κρύπτουσιν, ὡς γνωστόν, τὰς ἀντηρίδας ἐν τῷ ὄγκῳ τοῦ κτιρίου καὶ ἐπειδὴ ὄχι μόνον ἐλλείπουσι ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ,

ἀλλὰ καὶ δύο ἐξ αὐτῶν δὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ σημεῖα ἐφαρμογῆς τῆς ὠθήσεως τῶν θόλων (ὄρα κάτωσιν εἰκ. 3). Ἐπειδὴ δ' ἀπ' ἑτέρου αἱ ἐν λόγῳ παραστάδες εἶνε συμμετρικῶς καὶ εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις τοποθετημέναι, εὐλόγον εἶνε νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐχρησίμευον ὡς στῆλαι ἐδράσεως τῶν ζευκτῶν μονοκλινοῦς στέγης, ἣτις θὰ ἐκάλυπτε στοὰν φερομένην ὑπὸ ξυλίνων πιθανῶς κίωνων. Τὴν ὑπόθεσιν τῆς ὑπάρξεως στοᾶς καθιστάνει βεβαιότητα τὸ γεγονὸς τῆς εἰς τὸ μέγα ὕψος τῶν 4.50 τοποθετήσεως τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων, ἅτινα, ἂν ἡ κάτω ζώνη προώριστο νὰ εἶνε ἐξωτερικῶς ἐλευθέρη, δὲν θὰ ἠνοιγόnton βεβαίως οὕτως ὥστε ἡ ἀντιξ των νὰ ἐγγίξῃ σχεδὸν ἐσωτερικῶς τὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος (ὄρα εἰκ. 23). Μόνος λοιπὸν λόγος τῆς εἰς τοσοῦτον ὕψος τοποθετήσεως τῶν παραθύρων ἦτο ἡ ἀνάγκη λήψεως φωτὸς ἀμέσου, οὗ τὴν εἴσοδον θὰ ἠμπόδιζε ἡ προτεθειμένη στοά.

Ὡς δ' ἐκ τῆς κατόψεως ἐμφαίνεται ἀντηρίδες ὑπάρχουσι μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς βορείου καὶ νοτίας τούτου δ' ἔνεκα συμπεραίνομεν ὅτι ἡ στοὰ περιέβαλε τὸν ναὸν μόνον κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς βάσεώς του ἀρχομένη ἀπὸ τῶν πλευρικῶν θυρῶν, ἃς ἄφηνεν ἐλευθέρως.

Ποῖον ἦτο τὸ πλάτος τῆς στοᾶς ἀγνοοῦμεν, διότι ἄλλα λείψανά της πλὴν τῶν ἀντηρίδων δὲν περιεσώθησαν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ πιθανότης νὰ προσβλέφθη μὲν ἡ στοὰ νὰ μὴ προσέλαβε δὲ ν' ἀχθῆ εἰς πέρας, ὡς συνέβη διὰ τόσα ἄλλα σπουδαῖα τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ναοῦ μέρη (γυναικωνίτης, ἐπιχρίσματα, κλιμαξ ἀνόδου κλπ.).

Σημειωτέον ἐν τέλει, ὅτι καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ σφίζεται χαμηλὸν κτιστὸν βᾶθρον, πεζούλι, χρησιμεῦον ἀναμφιβόλως πρὸς ἀνάπαυσιν τοῦ ἐκκλησιάσματος.

Στοιὰ ξύλινα ἢ λίθινα περιβάλλουσαι μίαν ἢ πλείονας πλευρὰς τῶν ναῶν παραλληλιζόμεναι δὲ κατὰ τε τὴν μορφήν καὶ τὸν σκοπὸν πρὸς τὴν περίστασιν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ναῶν φαίνεται ὅτι ἐφηρμόσθησαν τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Θεσσαλονίκῃ¹, ὅθεν ἡ χρῆσις των μετεδόθη ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον, εὐχρηστοῦσι δ' αὐταὶ μέχρι καὶ τῆς σήμερον εἰς τὰ βορειότερα τῆς Ἑλλάδος μέρη. Ἐν αὐτῇ τῇ Ἁρτῇ διατηρεῖται εἰσέτι παλαιὸν ξύλινον περιστύλιον ἐν τῷ ἐκείθεν τοῦ Ἀράχθου βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν².

Διὰ τῆς προσθήκης χαμηλῆς στοᾶς ἐμετριάζετο ὀπωσοῦν ἡ βαρῦτης τῆς

¹ Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine 132.

² Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου θὰ πραγματευθῶμεν προσεχῶς ἐν λεπτομερείᾳ.

ἐμφανίσεως τοῦ κτιρίου, ὅπερ ἐκέρδιζε δι' αὐτῆς οἶονεϊ πλατεῖαν τινὰ βάσιν καὶ ἐπλησίαζε περισσότερον τὴν πυραμιδοειδῆ μορφήν.

Ἐν τῇ κάτω ζώνῃ τοῦ ναοῦ εὐρίσκοντο πέντε ἐν ὄλῳ θύραι (ὄρα κάτοψιν εἰκ. 3) μία — ἢ καὶ κυρία εἴσοδος τοῦ ναοῦ — κατὰ τὴν δυτικὴν ὡς συνήθως πλευρὰν καὶ ἀνὰ δύο πλευρικαὶ ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας. Ἐκ τῶν πλευρικῶν δὲ τούτων θυρῶν μία εἶνε σήμερον ἐν ἐκατέρῃ τῶν πλευρῶν πεφραγμένη. Αἱ θύραι φέρουσιν ὡς ὑπέρθυρα ὄγκους μαρμαρίνους ὑποβαστάζοντας ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως ἀνακουφιστικῶν τόξων, τὴν ὑπερθεὴν λιθοδομήν, ἐξαιρέσει τοῦ τῆς κυρίας εἰσόδου, ὅπερ ὁμως λόγῳ ἐλλείψεως χώρου ἀνακουφίζεται οὐχὶ δι' ἡμικυκλικῶν ἀλλὰ διὰ τοῦ τόσο ἀγαπητοῦ εἰς τοὺς Ῥωμαίους καὶ ἄλλοις οἰκονομοῦντος ὀριζοντίου θόλου¹ (Εἰκ. 4). Τοιοῦτον εἶδος θόλου δὲν ἔτυχε νὰ παρατηρήσω μέχρι τοῦδε ἐν ἄλλῃ βυζαντινῷ κτιρίῳ εἰ μὴ μόνον διὰ πλίνθων μὲν ἐν τῇ παλαιοχριστιανικῇ βασιλικῇ τοῦ Μαξεντίου², διὰ λίθων δ' ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἄγ. Τίτου τῆς Κρητικῆς Γόρτυνος³. Ὁ ἐπίπεδος δὲ θόλος δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Choisy⁴ μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρησιμοποιηθέντων εἰδῶν θόλων.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ναοῦ ἐκτισμένην, ὡς εἶπομεν, διὰ κοινῶν λίθων καὶ ἀτάκτως ἐν ἀφθόνῳ κονιάματι παρεμβεβλημένων τεμαχίων πλίνθων, αἱ δύο ἄνω ζῶναι τοῦ κτιρίου ἠχοδομήθησαν ἰσοδομικῶς κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μ. Χ. αἰῶνος ἐν κοινῇ χρήσει ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι οἰκοδομικὸν τρόπον, καθ' ὃν ἕκαστος τῶν ὀρθογωνίων πωρολίθων περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐκ πλίνθων δομουμένων διὰ παχέος κονιάματος⁵.

Τὸ ὕψος τῶν δόμων τῆς Παρηγορητίσσης δὲν εἶνε πανταχοῦ τὸ αὐτό, οὔτε δὲ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῆς τοιχοδομίας ἄμεμπτος ὡς συμβαίνει εἰς ναοὺς τοῦ ΙΑ' μ. Χ. αἰῶνος (Καισαριανή, Δαφνί, Χριστιάνου, Ὁμορφή Ἐκκλησιά). Οὐ μόνον δὲ μεταξὺ τῶν διαφόρων δόμων παρατηροῦνται διαφοραὶ ὕψους ἀλλὰ καὶ ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἐνίοτε σειρᾷ τὸ ὕψος τῶν λίθων μεταβάλλεται, μάλιστα ὅταν τοῦτο διακόπτεται ὑπὸ παραθύρων (βόρειος πλευρὰ εἰκ. 5). Τὰ ἐν τοιαύτῃ

¹ Ὅρα διὰ τὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα Durm *Baukunst der Etrusker und Römer*² 1905 τὰς εἰκόνας 234 - 243. Ἐπίπεδος θόλος εὑρεθῆται καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς Παρηγορητίσσης ὀπισθεν τῶν γοθικῶν τοξυλίων, περὶ ὧν κατωτέρω θὰ εἶπομεν. (Ὅρα εἰκ. 34).

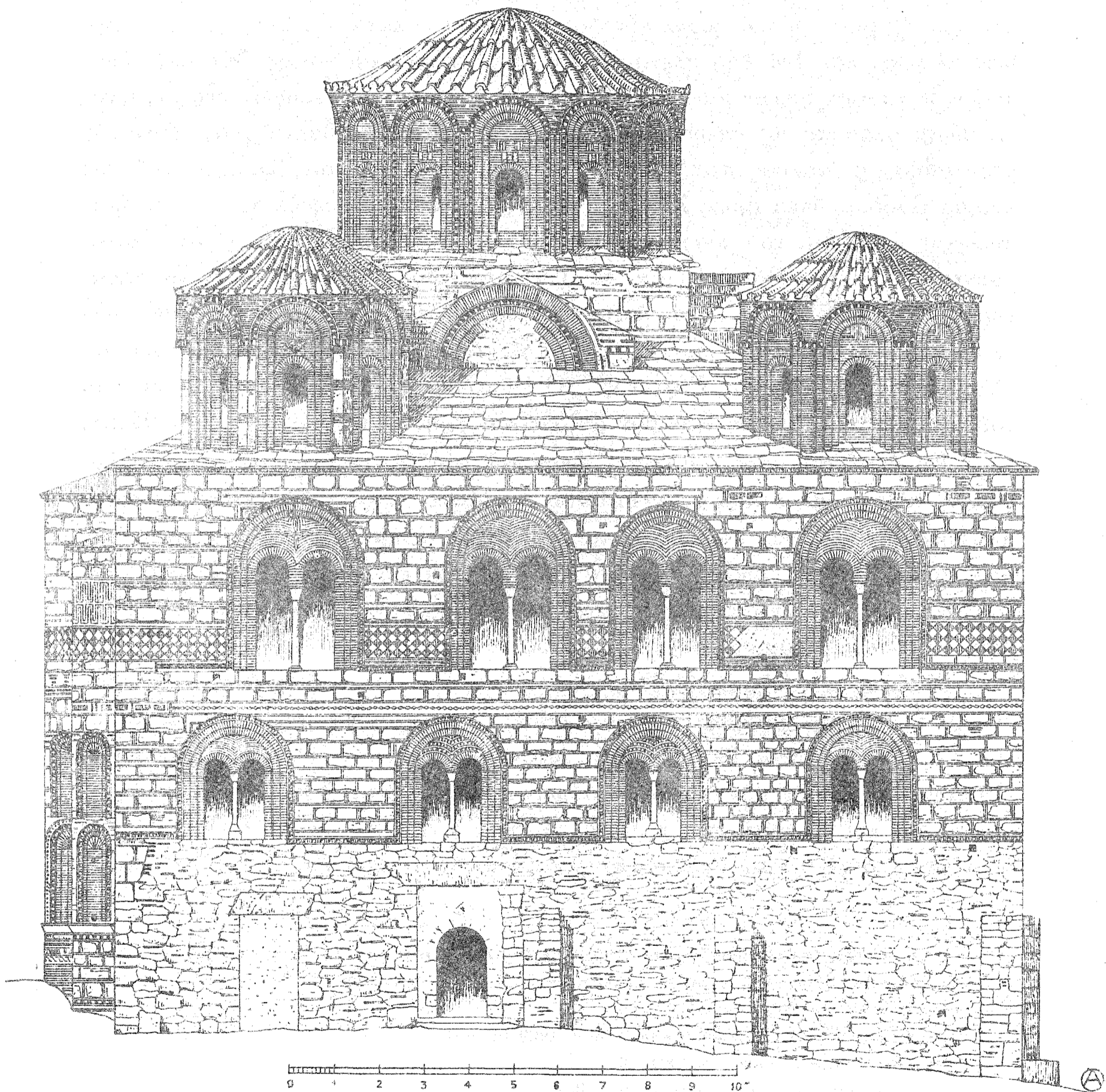
² Durm, *Baukunst der Etrusker und Römer*² 1905 εἰκ. 244.

³ Fyfe ἐν *Architectural review* 1907, 63.

⁴ *L'Art de bâtir chez les Byzantins* Paris 1883.

⁵ Ἡ ἰδέα τῆς διὰ πλαισίου περιβολῆς ἐκάστου λίθου δὲν πρέπει νὰ θεωρητῆ ὡς ἀποκλειστικῶς βυζαντινὴ ἐφεύρεσις ἀφ' ἧς τὴν βλέπομεν, ἐν σπέρματι βεβαίως, εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ρωμαϊκὴν περιτένειαν καὶ τὰς πομπηϊανάς ἀπομιμήσεις ἰσοδόμου τοιχοποιίας. Ἡ διαφορά εἶνε μόνον ὅτι τὸ πλαίσιον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶνε πάντοτε διαφόρου χρώματος καὶ διαφόρου ἕλης τοῦ λίθου ὃν περιβάλλει, ἐν ᾧ παρ' Ἑλλήσι καὶ Ῥωμαίοις τὸ περιθώριον ἀποτελεῖ τμήμα ἀναπόσπαστον τοῦ ἐνεργουμένου λίθου.

περιπτώσει γεννώμενα κενὰ συμπληροῦνται τότε διὰ μιᾶς ἢ πλειόνων σειρῶν ὀριζοντίων πλίνθων. Ἴδιον δὲ χαρακτηριστικὸν ἐνταῦθα εἶνε ὅτι ἔν ᾧ κατὰ τοὺς

Εἰκ. 5. Βόρειος πλευρά.

ὀριζοντίους ἄρμους τίθεται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μία μόνον σειρά πλίνθων, κατὰ τοὺς κατακορύφους αἱ πλίνθοι τοποθετοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ ζεύγη.

Εἰς ἀντιστάθμισμα τῆς ὑστερούσης κάπως τεχνικῆς τῶν τοίχων τῆς Παρηγορητίσσης παρουσιάζουσιν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τῆς ποικιλίαν ἐν τῷ χρωματισμῷ καὶ τῇ διακοσμήσει, ἣν δὲν ἔχουσι τὰ πλεῖστα τῶν ἀμέμπως μὲν ἀλλὰ κάπως μονοτόμως ἐκτισμένων κτιρίων τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Οὕτω ἐνταῦθα ἐκτὸς τῶν συνήθων ὀδοντωτῶν ταινιῶν, δι' ὧν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων αἱ ζῶναι καὶ στεφανοῦται τὸ ὄλον κτίριον, παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν δόμων καὶ ἄλλαι τινὲς ταινίαι ἀποτελούμεναι εἴτε ἐκ μικρῶν ρομβοσχημῶν πλινθίων—κομβολογίων—ἢ ἐκ πλινθίων μεγάλων διαστάσεων 0.08×0.28 ἔναντι τῶν κοινῶν πάχους 0.035. Τὴν ὠραιότεραν ὁμοῦ διακόσμησιν τῶν τοίχων ἀποτελεῖ πλατεῖα ζυφοφόρος ὕψους 0.70 εὐρισκομένη εἰς τὸ ὕψος τῶν ἄνω παραθύρων (Εἰκ. 5) καὶ ἐκτεινομένη καθ' ὅλην τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ, κατὰ μικρὸν τμήμα τῆς δυτικῆς καὶ κατὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τμήματα τοῦ ἱεροῦ. Τὴν ἐν λόγῳ ζυφοφόρον ἀπαρτίζουν πλακίδια ἐξ ὀπτῆς γῆς τετράγωνα, πλευρᾶς 0.12, χρώματος ἐναλλάξ κεραμίνου καὶ φαιοκυάνου, προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ κονιάματος καὶ τοποθετημένα οὕτως, ὥστε ἡ μία τῶν διαγώνιος νὰ ἴσταται κατακόρυφος, ἡ δὲ ἕτέρα νὰ βαίνει ὀριζοντίως.

Τοιαῦται διακοσμητικαὶ ζυφοφόροι ἦσαν φαίνεται πολὺ ἀγαπηταὶ εἰς τοὺς ἀρχιτέκτονας τοῦ δεσποτάτου· διότι ἀπαντῶσιν ὁμοίαι καὶ εἰς δύο ἄλλους ναοὺς: τὸν ἐν τῇ πόλει Ἄρτης Ἁγ. Βασίλειον¹ καὶ τὴν σύγχρονον πρὸς τὴν Παρηγορητίσσαν Παναγίαν Βελλᾶ παρὰ τὸ Βουργαρέλι². Κατὰ τὸν Millet³ ὁ τύπος τοῦ ζατριοειδοῦς κοσμήματος ἦλθεν ἀπὸ βορρᾶ, διότι ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἰς τοὺς Ταξιάρχας καὶ τὴν Κουμπελίδικην τῆς Καστοριάς, ὑστερώτερον δὲ καὶ εἰς τὸν Ἁγ. Κλήμεντα καὶ τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Ἀρχίδος.

Ἀπαράλλακτοι ζυφοφόροι σφζόμεναι μέχρι σήμερον ἐχρησιμοποιήθησαν ἤδη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἀπαρτισθεῖσαι κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκ λίθων εἰσχωρούντων εἰς τὸ σῶμα τοῦ τοίχου (τὸ opus reticulatum τοῦ Βιτρούβιου II, 8) σπανιώτερον δὲ καὶ ἐκ πλινθίων διακοσμητικῶς μόνων ἐπικεκολλημένων ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων αὐτοκρατορικῶν ἰδίᾳ ἐπαύλεων⁴. Βραδύτερον τὴν χρῆσιν τοιούτων ζυφοφόρων παρέλαβον παρὰ τῶν Ρωμαίων καὶ οἱ λαοὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης· διότι τὰς ἐπανευρισκομένους κατὰ μὲν τὸν Ζ' αἰῶνα ἐν πύργῳ

¹ Lampakis Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce 49. Δελτ. Χριστ. Ἄρχ. Ἑταιρ. Γ' 80 Millet École Grecque εἰκ. 120.

² Ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Δούκα τῷ 1281 Σπυρ. Π. Λάμπρος ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι τόμ. 2 σελ. 297.

³ École Grecque 260.

⁴ Παραδείγματα. Ρώμη: Αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα, ἔπαυλις Γορδιανοῦ, ἔπαυλις Ἀδριανοῦ. Ὀλυμπία: Ἐπαυλις Νέρωνος.

τινὶ τῆς Κολωνίας¹ κατὰ δὲ τὸν Η' ἐν Cravant² τῆς Γαλλίας καὶ ἐν Lorsch τῆς Γερμανίας³, καὶ τέλος κατὰ τὸν ΙΑ' ἐν τῷ πύργῳ τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe⁴ παρὰ τὴν Ραβένναν. Ἐκ τῆς Δύσεως δὲ ἀργότερον διεδόθη ἢ χρῆσις των καὶ εἰς τὴν Βαλκανικὴν⁵. Ὡραῖον δὲ παράδειγμα τοιαύτης ζωοφόρου ἔχομεν, πλὴν τῶν μνημονευθέντων τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Ἀχρίδος, ἐν τῷ λεγομένῳ ἀνακτόρῳ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν Κωνσταντινουπόλει⁶ (Tekfour Sarai) καὶ τῇ Παλαιᾷ Ἐπισκοπῇ Τεγέας.

Πολὺ πλουσιωτέρα τῶν λοιπῶν πλευρῶν καὶ εἰς κίνησιν καὶ εἰς διακόσμησιν εἶνε ἢ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ. Δὲν ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα ὀδοντωταὶ σειραὶ χωρίζουσαι τὸ κτίριον εἰς ζώνας. Ἀπλῆ μόνον ταινία μαρμαρίνη τοῦ γνωστοῦ λοξομῆ του τύπου χωρίζει χαμηλὴν τινα βάσιν ἀπὸ τοῦ ὑπερθεῖν κτιρίου (Εἰκ. 6). Πέντε ἀνισοπλατεῖς καὶ ἀνισοῦψεῖς⁷ καὶ ἀνισον ἐξέχουσαι τοῦ τοίχου κόγχαι κοσμούμεναι διὰ ποικίλων πλινθίνων κοσμημάτων, διακοπτόντων τὴν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς στέγης ἰσόδομον τοιχοποιίαν, προσδίδουσι διὰ τῶν ἀνομοίως φωτιζομένων παρείων των καὶ διὰ τῶν σκιῶν, ἄς ρίπτουσι ἐπὶ τῶν μεταξὺ καταλειπομένων στενῶν λωρίδων μεγάλην κίνησιν καὶ γραφικότητα. Μόνον δ' ἴσως ποιά τις ἀσυμμετρία περὶ τὴν τοποθέτησιν ἐνίων μελῶν καὶ κοσμημάτων μετριάζει κατὰ τι τὴν ἐντύπωσιν ἁρμονίας τοῦ συνόλου. Ἄτυχῆς ἐν παραδείγματι πρόπει νὰ θεωρηθῇ ἢ τοποθέτησις τῶν ἄνω παραθύρων τῶν ἄκρων κογχῶν καὶ τῆς ζατρικιοειδοῦς ζωοφόρου εἰς διάφορα ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας κόγχης ὕψη⁸.

Ἐκ τῶν πλινθίνων κοσμημάτων τοῦ ἱεροῦ, ρόμβων, ζητοειδῶν, πριονωτῶν⁹ καὶ ἄλλων ἄξιος ἰδιαίτερας μνείας εἶνε διπλοῦς μαϊάνδρος σχηματίζων οἰονεὶ σειρὰν σταυρῶν. Τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο κόσμημα εὔρηται διπλοῦν μὲν πάλιν ἐν Ἄρτῃ ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ ἐν Κιρκιζάταις ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Ροδιάς, ἀπλοῦν δὲ πολλαχοῦ.

¹ Essenwein, Die Ausgänge der klassischen Baukunst Darmstadt 1886. H. A II, 3.

² A. de Caumont, Bulletin monumental.

³ Jackson Byzantine and romanesque architecture II, σελ. 6 εἰκ. 65.

⁴ Holzinger Altchristliche und byzantinische Baukunst 1909 εἰκ. 84.

⁵ Κατὰ τὸν Strzygowski (Ztschr. f. Gesch. d. Arch. 1907, 6) αἱ πῆλιναι ἐπενδύσεις τοίχων εἶνε Ἀσιατικῆς καταγωγῆς.

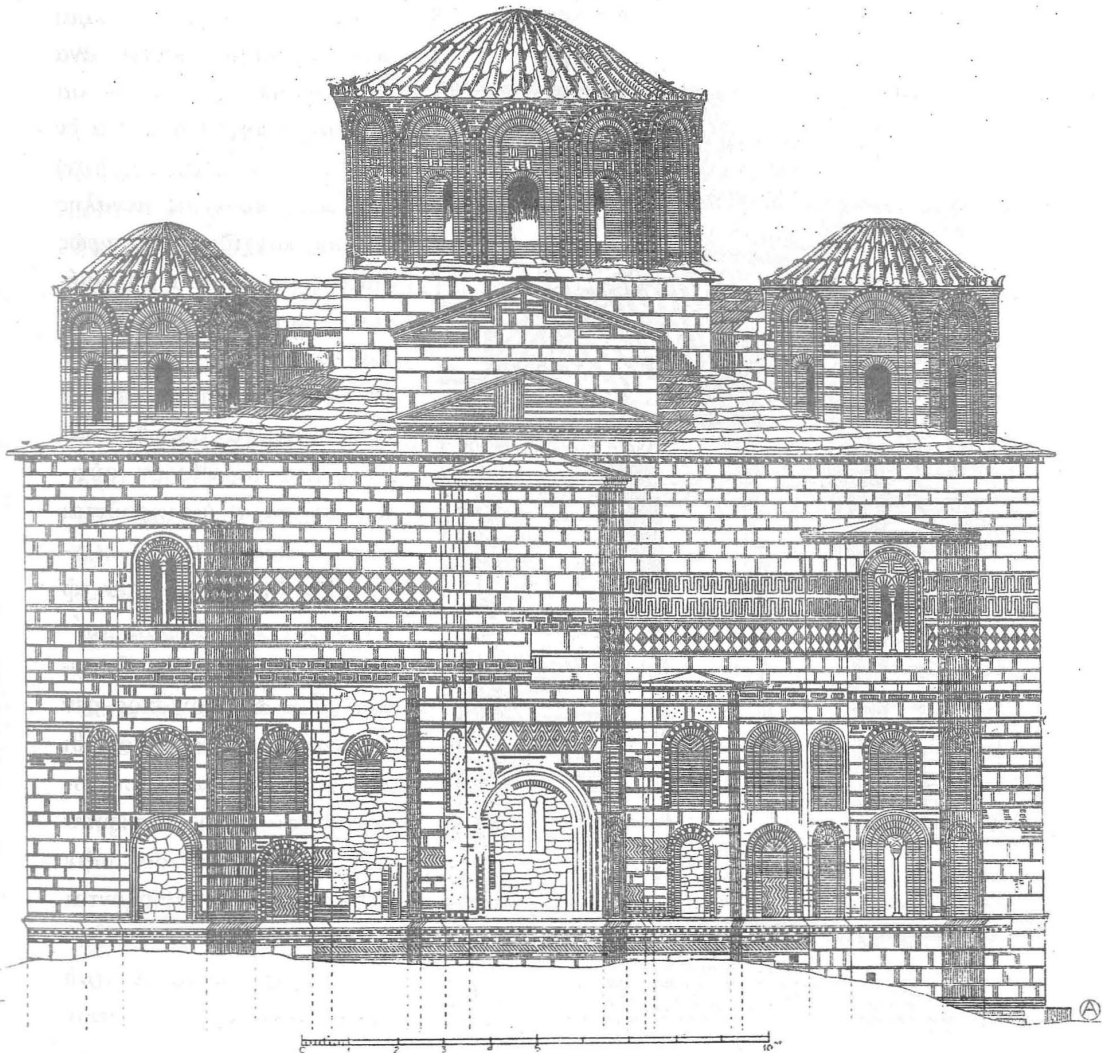
⁶ Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst πίν. XXVI.

⁷ Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν αἱ μὲν τρεῖς διήκουσι καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ ὕψος τοῦ κτιρίου, δύο δὲ — αἱ ἑκατέρωθεν τῆς μέσης — εἶνε πολὺ χαμηλότεραι τῶν λοιπῶν (ὕψος ὑπὲρ τὴν ζώνην 5.10 μ.).

⁸ Ἡ λίαν αἰσθητὴ αὕτη ἀκανονιστία (διαφορὰ ὕψους 0.85 μ.) διέφυγε μετ' ἄλλων τὸν ζωγραφίσαντα τὸ ἱερὸν καλλιτέχνην ἀρχιτέκτονα P. Guidetti, ὅστις ἐν τῇ εἰκόνι του ἀπλοποιήσας τὰ πράγματα ἐτοποθέτησε παράθυρα καὶ κοσμήματα (προσέθηκε μάλιστα καὶ ἀνύπαρκτα) συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος. Ὅρα Salons d'Architecture 1910 σελ. 71.

⁹ Κατὰ λάθος γράφει ὁ κ. Millet ὅτι τὸ κόσμημα τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ (École 260) ἐν ᾧ κοσμεῖ σειρὰν ὄλην ὑπὸ τὴν ζώνην τῆς μεσαίας κόγχης καὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς. Ὅρα εἰκ. 7.

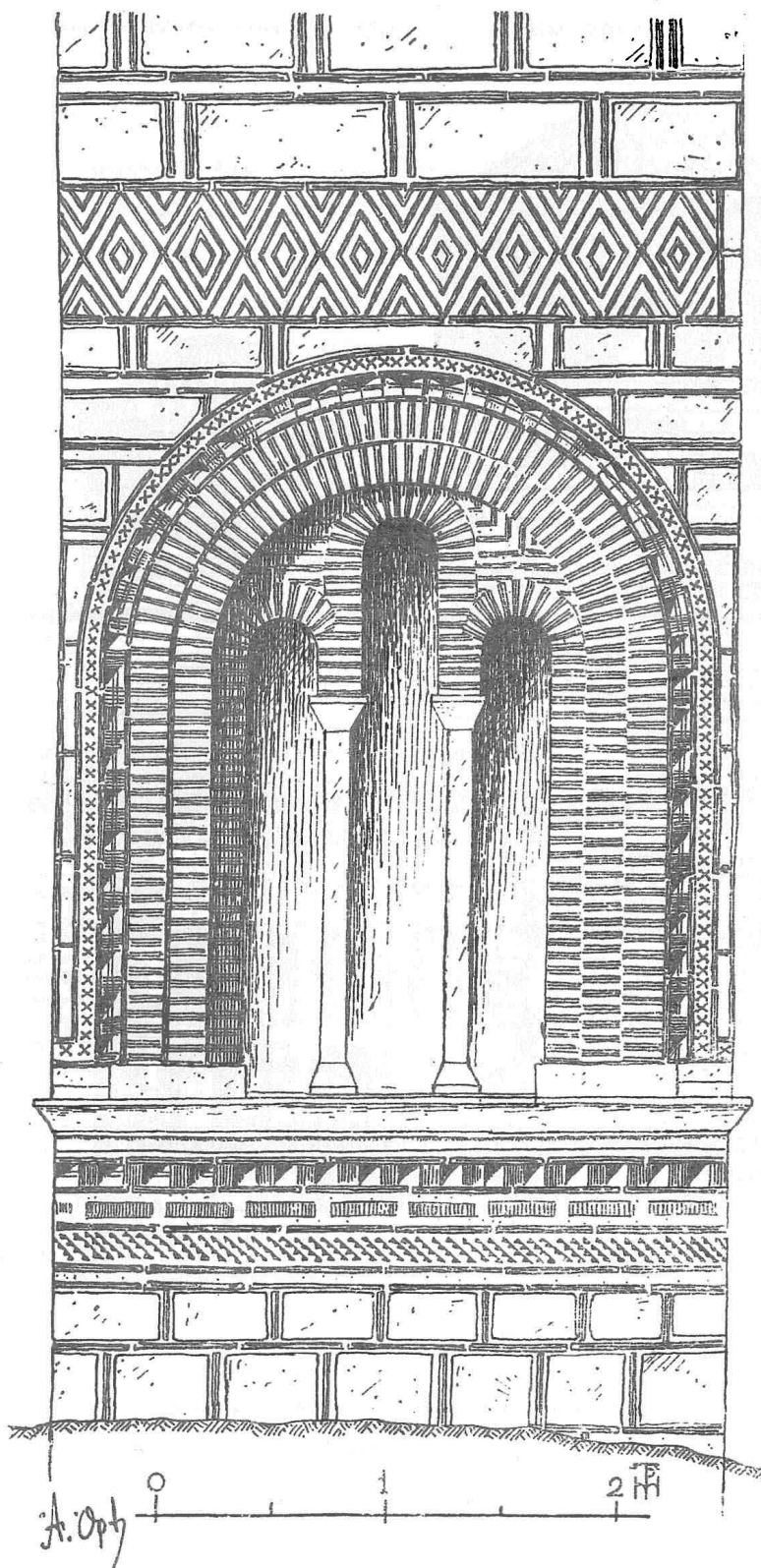
Ἰδιάζουσαν διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ ἀποτελοῦσι 18 ἡμικυκλικοὶ ἐν τομῇ σηκοὶ τεταγμένοι, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐπὶ τε τῶν κογχῶν καὶ τῶν μεταξὺ τούτων στενῶν λω-

Εἰκ. 6. Τὸ ἱερόν.

ρίδων. Ἐκαστος τῶν σηκῶν τούτων ἐξωτερικῶς μὲν περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐσωτερικῶς δὲ κοσμεῖται διὰ ποικίλων πλινθίνων κοσμημάτων, διπλῶν σταυρῶν, τεθλασμένων γραμμῶν κτλ. Τὴν ὅλην διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ συνεπλήρουν τὰ κατὰ τὰς κόγχας εὐρισκόμενα παράθυρα, ὧν ὅμως δυστυχῶς τὰ

πλεῖστα πάλαι καταστραφέντα ἐφράχθησαν δι' ἀργολιθοδομῆς [(Εἰκ. 6). Προ-

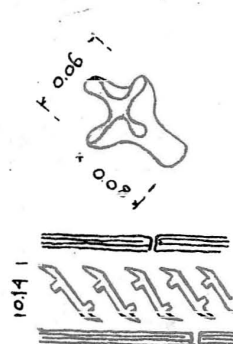
Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τοῦ παραθ. τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

σεκτικὴ ἐν τούτοις παρατήρησις τοῦ ἐρειπίου ἀποδεικνύει, ὅτι αἱ μὲν δύο ἄκραι κόγχαι ἔφερον ἑκάστη ἀνὰ δύο δίλοβα — ἐν κάτω καὶ ἐν ἄνω — παράθυρα, ἀνὰ ἐν δὲ (σήμερον πεφραγμένον) τὰ ἑκατέρωθεν τῆς μεγάλης ἀψίδος κογχίδια, ὡς σαφῶς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σφζομένων μαρμαρίνων λοξοτήτων κατωφλίων των. Ἡ δὲ μεγάλη ἀψὶς ἔφερον ἐν τῷ μέσῳ ἐν μέγα τρίλοβον πιθανώτατα παράθυρον, οὗτινος σήμερον διατηροῦνται μόνον τὰ πολλαπλᾶ πλίνθινα περιθώρια. Ὁ δ' ἐν τῷ μέσῳ τοῦ παραθύρου τούτου εἰκονιζόμενος ἐν τῷ σχεδίῳ (Εἰκ. 6) κιονίσκος δὲν εὑρίσκετο ἀρχικῶς αὐτόθι ἀλλ' ἐτέθη κατά τινα πρόσφατον τοῦ ναοῦ ἐπισκευήν· διότι οὔτε τὸ μέγεθος οὔτε ἡ θέσις του συμβιβάζονται πρὸς τὰ σφζόμενα περιθώρια. Ἀναπαράστασιν τοῦ παραθύρου παρέχει ἡ εἰκὼν 7, ἐν ἣ φανταστικὴ εἶνε μόνον ἢ εἰς τρεῖς λοβοὺς διὰ δύο μαρμαρίνων κιονίσκων ἐσωτερικὴ διαίρεσις τοῦ παραθύρου.

Ἄξια ἰδιαίτερας παρατηρήσεως εἶνε ἐνταῦθα ται-

νία διακοσμητικὴ ἀπαρτιζομένη ἐκ βερνικωμένων τετραφύλλων στομιῶν πηλίων ἀγγείων (Εἰκ. 8) καὶ περιβάλλουσα ἐξωτερικῶς τὴν ἐξ ὀδόντων ζώνην τοῦ τε παραθύρου τῆς μέσης κόγχης καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ σηκῶν. Τοιαῦτα φιαλοστόμια ἦσαν μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἐκ μνημείων τῆς βυζαντινῆς Σερβίας, τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Μυστρᾶ¹.

Οἱ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων τῶν κογχῶν ἦσαν, ὡς καὶ πάντων τῶν λοιπῶν παραθύρων, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἀπετελοῦντο δέ, ὡς συνήθως, ἐξ ὀρθογωνίου κορμοῦ (0.16×0.084) καὶ λοξομήτου ἐπιθήματος (ὑψος 0.12) ἄνευ ἰδίου κιονοκράνου, ὡς ἐν Ἄττικῇ² καὶ ἀλλαχοῦ. Πολυτελέστερον τῶν λοιπῶν διεκοσμήθη ὁ κιονίσκος τῆς κόγχης τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τῶν κατηγουμένων (Εἰκ. 9) ὅστις ἔχει τὰς μὲν ἔξω γωνίας ἡμικυκλικῶς, τὰς δ' ἐσωτερικὰς εὐθέως ἀποκομμένας καὶ κεκοσμημένας ἄνω καὶ κάτω διὰ βαλανομόρφων ἀποφύσεων (Εἰκ. 10). Ὁ αὐτὸς δὲ κιονίσκος φέρει πρὸς τούτοις κατὰ μὲν τὰς πλαγίας αὐτοῦ ὄψεις κατακόρυφον, κατὰ δὲ τὴν ἔξω ὄψιν ὀριζόντιον μωσαϊκὴν ταινίαν συνισταμένην ἐκ κανονικῶν μαρμαρίνων τετραγωνιδίων καὶ τριγωνιδίων ἐναλλάξ ἐρυθρῶν καὶ κυανῶν ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους, ἐντεθειμένων διὰ κονιάματος ἐντὸς ὀρθογωνίου αὐλακος λαξευθείσης ἐν τῷ μαρμάρῳ τοῦ κορμοῦ.

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια φιαλοστομίων καὶ περιωνοῦ κοσμήματος.

Τῶν δὲ λοιπῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ τὰ παράθυρα τεταγμένα, ὡς ἐλέχθη, εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἀνὰ 13 κατεσκευάσθησαν δίλοβα μετὰ διπλοῦ ἐκ πλίνθων περιθωρίου περιβαλλομένου καὶ αὐτοῦ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις ἄνευ τινος διακοπῆς συνεχίζεται κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων τμήματα τοῦ τοίχου, δίκην ἀλύσεως συνδεούσης εἰς ἓν ὅλον τὰ παράθυρα τῆς αὐτῆς σειρᾶς.

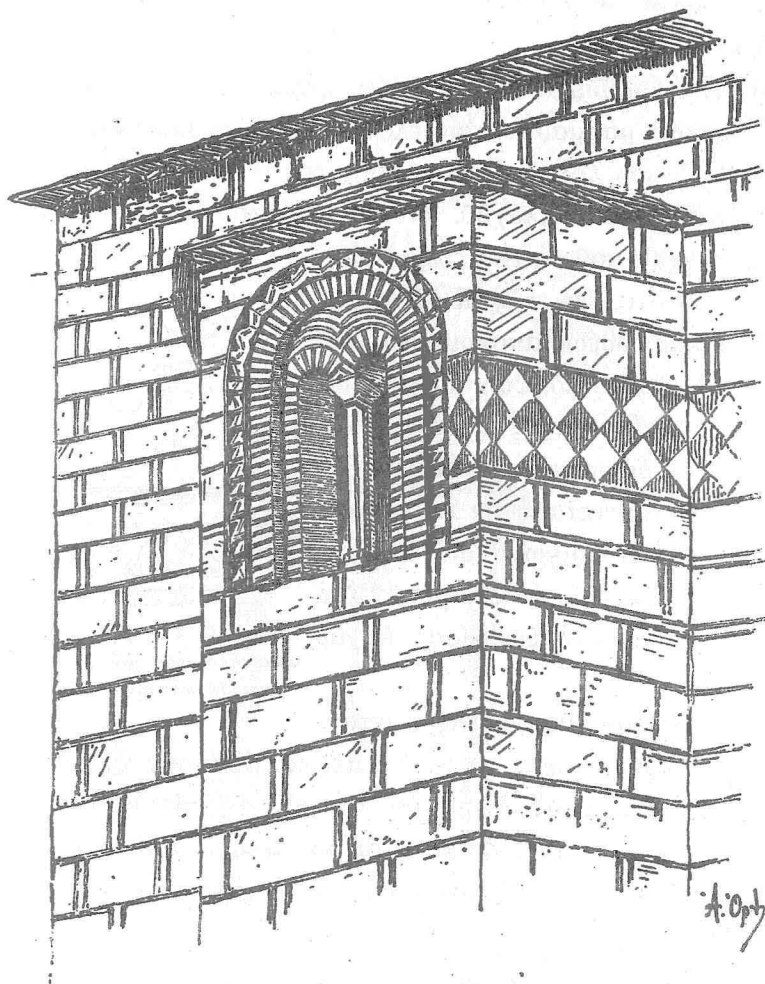
Τὰ ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς τύμπανα τῶν παραθύρων ἐσχηματίσθησαν διὰ σειρῶν πλίνθων τεταγμένων καθ' ὁμοκέντρους πρὸς τὰ τόξα τῶν λοβῶν κύκλους οἵτινες προσδίδουσι μεγάλην ἐλαφρότητα καὶ χάριν εἰς τὴν ὄλην ὄψιν τοῦ παραθύρου. Ἐξαίρεσιν ποιούσι δύο μόνον κάτω παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς ἔνθα τὰς πλίνθους ἀντικαθιστῶσι τὰ καὶ ἐν τῷ ἱερῷ ἀπαντηθέντα διακοσμητικὰ φιαλοστόμια (Εἰκ. 5).

Οἱ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων κιονίσκοι ἦσαν ἐκ λευκοῦ μαρ-

¹ Millet École Grecque 283, Monuments byzantins de Mistra 29., 30., 87. Εἰς τὰ ἄνω παραδείγματα προσθετέον καὶ τὸ τῆς χιακῆς Κρήνας ΑΔ 1916 πίν. 6 εἰκ. 21.

² Strzygowski Ἄρχ. Ἐφημ. 1902 στ. 66.

μάρου· ἐξ αὐτῶν ὁμως περιεσώθησαν μόνον οἱ ἡμίσεις¹ τῶν λοιπῶν καταστραφέντων ὑπὸ ἐχθρικῶν βλημάτων κατὰ τὰς ἐκάστοτε πολιορκίας τῆς Ἄρτης, καθ' ἃς ἡ Παρηγορήτισσα ἐχρησίμευεν ὡς πολεμικὸν τῶν Ἀρταίων ἀμυντήριον, καθὼς

Εἰκ. 9. Τὸ παράθυρον τοῦ νετίου ἄνω κατηχομένου.

ἀντιστρόφως. Δύο μόνον τῆς νοτίας πλευρᾶς κιονίσκοι (Εἰκ. 11) διαφέρουσι τῶν λοιπῶν ἀπομιμούμενοι τοὺς τῆς ἄνω ζώνης, οἷτινες ἔχουσι τύπον παλαιότερον

ἀποδεικνύουσι τὰ πολλαχοῦ τοῦ μνημείου ἀπαντῶντα τραύματα². Εἶνε δὲ ὁ χρόνος τῆς καταστροφῆς τῶν εἰρημένων κιονίσκων πάντως προγενέστερος τοῦ 1820, ὅτε τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη ἡ συντετελεσμένην ἤδη τὴν καταστροφὴν δεικνύουσα παλαιὰ εἰκὼν 10 τοῦ συγγράμματος τοῦ Hughes³. Βραδύτερον — πιθανώτατα τὸ 1864, ὅτε ἐγένοντο αἱ μεγάλαι τοῦ ναοῦ ἐπισκευαὶ — οἱ καταστραφέντες κιονίσκοι ἀνεπληρώθησαν διὰ νέων ἐξ ἐγχωρίου λίθου.

Οἱ κιονίσκοι τῶν κάτω παραθύρων ἀποτελοῦνται ἐξ ὀρθογωνίου κορμοῦ βαίνοντος ἐπὶ λοξομήτου βάσεως καὶ στεφομένου ὑπὸ ὁμοίου τῆ βάσει ἐπιθήματος τοποθετημένοι

¹ Τὰ ἐξῆς παράθυρα τῆς ἄνω σειρᾶς διατηροῦσι εἰσέτι τοὺς ἀρχαίους κιονίσκους. Βόρειος πλευρά: 1ον 2ον καὶ 4ον ἀπ' Ἀνατολῶν. Δυτικὴ πλευρά: 2ον καὶ 5ον ἀπὸ Βορρᾶ. Νοτία πλευρά: 1ον καὶ 3ον ἀπ' Ἀνατολῶν.

² Ὅρα π. χ. τὸν κιονίσκον τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. παραθύρου τῆς Β. πλευρᾶς, τοὺς κιονίσκους τοῦ οὐρανίσκου (Εἰκ. 15) κλπ.

³ Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνεδημοσιεύθη καὶ ἐν τῇ 6' ἐκδόσει τοῦ συγγράμματος τοῦ Rouqueville Voyage dans la Grèce 1826, 278.

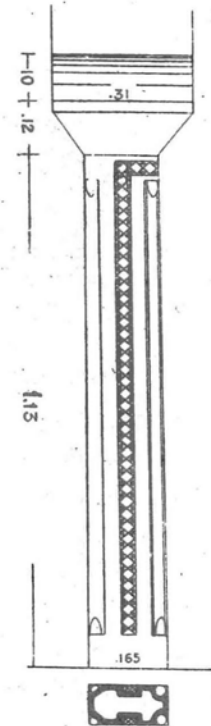
ἦτοι βάσιν ἰωνίζουσαν, κορμὸν κυλινδρικὸν ἢ ὀκτάγωνον (Εἰκ. 12) καὶ κιονόκρανον καλαθοειδῆς μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Τὰ κιονόκρανα δὲ ταῦτα εἶνε ἀπλούστατα, οὐδὲν ἄλλο φέροντα κόσμημα πλὴν τεσσάρων κατὰ τὰς γωνίας ἀμυγδαλοειδῶν ἀποφύσεων. Μόνον δ' ἐπὶ τοῦ ἄβακος ἐνὸς τῶν εἰρημένων κάτω παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς εὑρηται ἀτέχνως λαξευμένη κεφαλὴ ζφου (κριοῦ);).

Ὡς πρὸς δὲ τὸ μέγεθος τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς παράθυρα εἶνε πάντα ἴσα καὶ εἰς κανονικὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων τοποθετημένα. Δὲν συμβαίνει ὁμοῦς τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὰ παράθυρα τῆς ἄνω ζώνης, ἅτινα καὶ ἄνισα εἶνε καὶ ἀτακτότερον τοποθετημένα. Οὕτω π. χ. ἐκ τῶν 13 ἄνω παραθύρων 9 μὲν ἔχουσι πλάτος ποικίλλον ἀπὸ 1.72 μέχρι 1.90, τὰ δὲ λοιπὰ τέσσαρα ἔχουσιν ἀνοίγμα 1.42 ~ 1.53.

Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν ἡ διάταξις τῶν παραθύρων εἶνε ὁπωσοῦν κανονικὴ, καθόσον τὰ ἐν αὐτῇ δύο μικρὰ παράθυρα κεῖνται συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου ἐν τῇ βορείῳ ὁμοῦς πλευρᾷ, ἐνθα τὰ παράθυρα εἶνε 4, ἐξ ὧν πάλιν τὰ 3 μεγάλα, τὸ μικρὸν τέταρτον ἔχει τοποθετηθῆ μεταξὺ δύο μεγάλων καὶ δὴ οὕτως ὥστε ἀπὸ μὲν τοῦ ἐνὸς ν' ἀπέχη 0.72, ἀπὸ δὲ τοῦ ἑτέρου 1.55! Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶνε ἡ ἀσυμμετρία τῆς τοποθετήσεως τῶν παραθύρων τῆς μιᾶς σειρᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὰ τῆς ἄλλης, αἰσθητὴ οὐχὶ τόσον ἐν τῇ προσόψει ὅσον ἐν τῇ βορείῳ πλευρᾷ τοῦ ναοῦ ἐνθα ἐκ 4 ζευγῶν παραθύρων μόνον τοῦ παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ζεύγους οἱ ἄξονες συμπέτουσιν, τῶν δὲ λοιπῶν ὅλον ἐν ἀποκλίνουσι μέχρι διαφορᾶς 1.30 κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν. Τὸν λόγον τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως θὰ ἐξηγήσωμεν βραδύτερον.

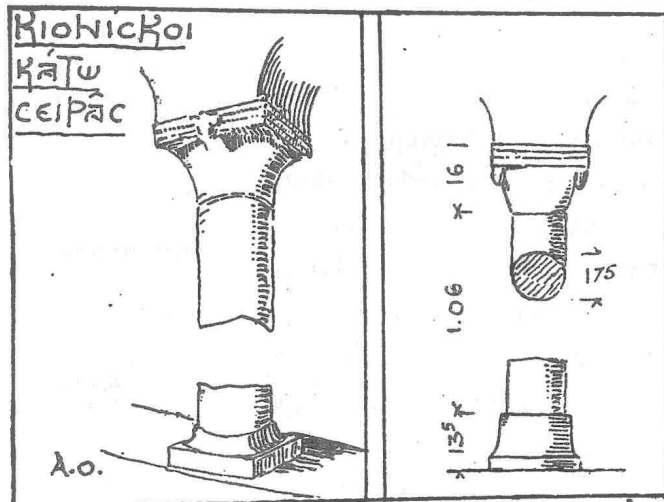
Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπολείπεται ἡμῖν ἡ ἐξέτασις τῆς στέγης. Αὕτη καλυπτομένη σήμερον δι' ὠχροπρασίνων σχιστολιθικῶν πλακῶν ὑψοῦται πυραμιδοειδῶς ἀπὸ τῶν τεσσάρων γωνιῶν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κτιρίου διακοπτομένη κατὰ μὲν τὴν κορυφὴν ὑπὸ τῆς μεγάλης (8.00 × 8.00 × 1.68), ἰσοδομικῶς ἐκτισμένης βάσεως τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου καὶ τῶν ἀπ' αὐτῆς ἐν σχήματι σταυροῦ ἐκφυομένων τεσσάρων σκελῶν (ἐξοχὴ ἀπὸ 1.43 ~ 2.88) κατὰ δὲ τὰς 4 γωνίας ὑπὸ ἰσαριθμῶν ὑψηλῶν κεραμοσκεπῶν τρουλλίσκων (ἔσωτ. διαμ. 4.00) συμφώνως πρὸς τὸ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ὀρμηθὲν σχέδιον, εἰς ὃ προσετέθη ἐνταῦθα ὁ ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς προβάλλον εὐπετής, κιονοστήρικτος οὐρανίσκος (ᾄρα εἰκ. 4).

Χαρὶν ἐλαφρότητος ἅμα καὶ κομψότητος οἱ τρούλλοι κατεσκευάσθησαν πάν-

Εἰκ. 10. Πλαγία ὄψις καὶ τομὴ ὀριζοντία τοῦ κιονίσκου τῆς εἰκ. 9.

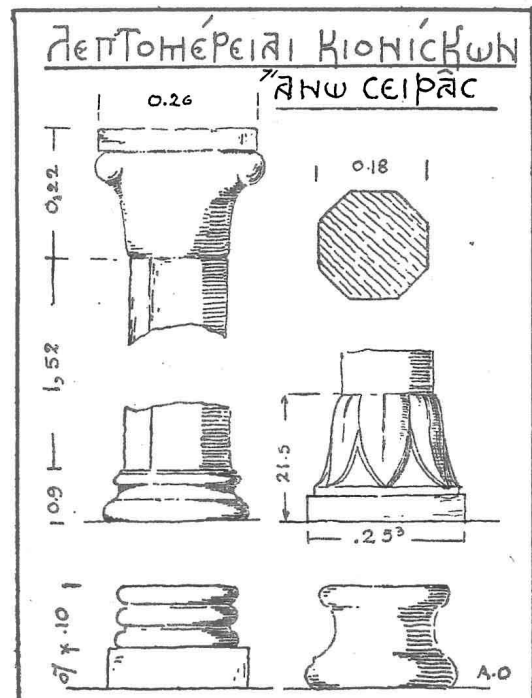
τες ἐξ ὀλοκλήρου πλίνθινοι, πλὴν τῶν δύο ὀπισθίων, οἵτινες ἔχουσι τὰς γωνίας

Εἰκ. 11. Δύο τῶν κιονίσκων τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων.

σίου καὶ τῆς παρομαρτούσης ἀτέρμονος ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις εἰς μὲν τοὺς γωνιαίους τρούλλους κατέρχεται μέχρι ὀλίγον κατωτέρω τῆς ὀριζοντίας τῶν τόξων διαμέτρου, εἰς δὲ τὸν κεντρικὸν φθάνει κάτω μέχρι τῆς τετραγώνου βάσεως. Διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων τούτων κατακορύφων καὶ τοξοειδῶν γραμμῶν τῶν πλαισίων κατωρθώθη νὰ προσδοθῇ εἰς τοὺς βαρεῖς ἄλλως κορμούς τῶν τρούλλων (κεντρ. ἔξωτ. διάμ. 7.38, ὕψος 3.50, γων. διάμ. 5.00, ὕψος 3.00) κάποια ἐλαστικότης, εἰς παλμὸς ζωῆς, ἐνισχυόμενος εἰς τοὺς δύο τρουλλίσκους τῆς προσόψεως διὰ τῆς κατὰ τὰς γωνίας των τοποθετήσεως ἡμικιονίων ἐσχηματισμένων διὰ στρογγύλων πλίνθων (Εἰκ. 4, 5, 6 καὶ 27). Τὸ γεῖσον πάντων τῶν τρούλλων εἶνε ὀριζόντιον.

Τελευταία δὲ τις διακόσμησις τῆς στέγης εὐρηται ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ ἔξω βλεπουσῶν πλευρῶν τῶν ἐκ τῆς βορείου, δυτικῆς καὶ νοτίας πλευρᾶς τῆς βάσεως

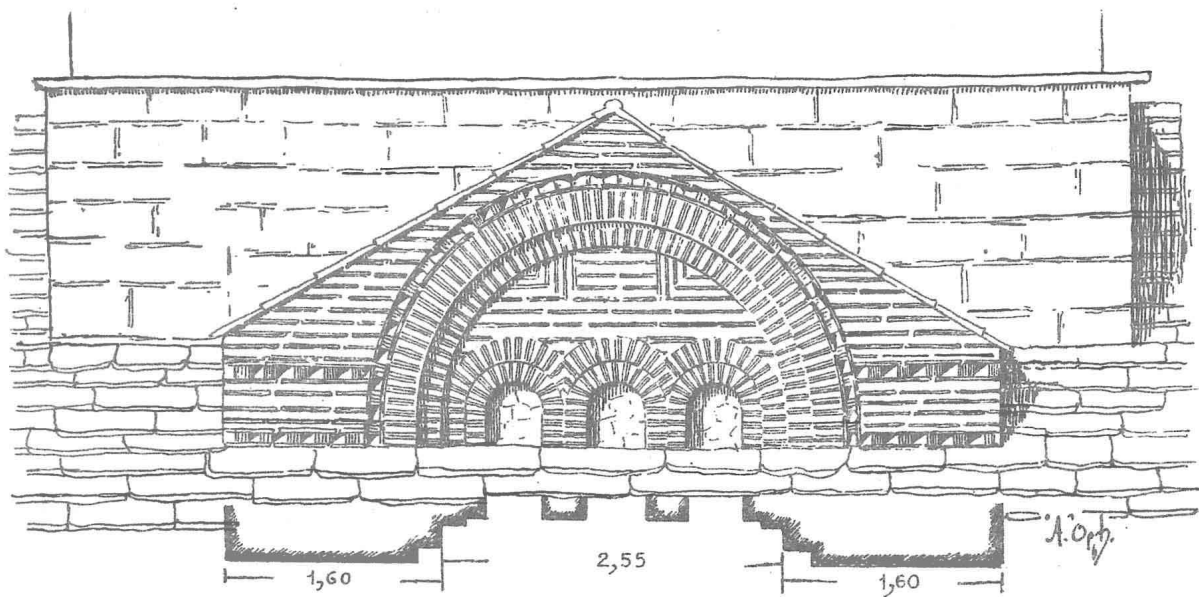

Εἰκ. 12. Κιον. τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν παραθύρων.

¹ Bachmann Kirchen und Moscheen Leipzig 1913 πίν. 12.

τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου ἐκφυομένων σκελῶν, ἅτινα φέρουσι δύο ἐπάλληλα πλίνθινα τόξα καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν (Εἰκ. 13), ἀντιπροσωπεύοντα ἐξωτερικῶς τὰς κατὰ τὰς θέσεις ταύτας ἀντιστοιχούσας ἐσωτερικὰς καμάρας.

Τὰ τόξα ταῦτα προωρίζοντο, κατὰ τὸν συνήθη τύπον τῶν ἀπλῶν σταυροειδῶν ναῶν νὰ περιβάλλωσι τρίλοβον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνων κιονίσκων. Τοιαῦτα παράθυρα κατεσκευάσθησαν πράγματι καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν, ἀλλ' εἶνε ὄρατὰ μόνον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ, διότι ἔξωθεν ἡ στέγη τῶν κατηγουμένων ἀνελθοῦσα κατεκάλυψεν αὐτὰ κατὰ τὰ

Εἰκ. 13. Τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τῆς στέγης.

τρία τέταρτα τοῦ ὕψους των καὶ κατέστησεν αὐτὰ λίαν ἐκ τῶν ἔξω δυσδιάκριτα. Τὸ ἄσκοπον δ' ἄλλως τῆς ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τοποθετήσεως παραθύρων κατενοήθη φαίνεται ὀψέ ποτε, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς ἔνθα τὸ ἀρχικῶς καὶ ἐνταῦθα ἀφεθὲν χάριν παραθύρου κενὸν ἐφράχθη ὕστερον διὰ κοινῆς τοιχοποιίας [ἴσα βορειὸν ὄψιν τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 5), καὶ κατὰ πλάτος τομὴν (Εἰκ. 24)].

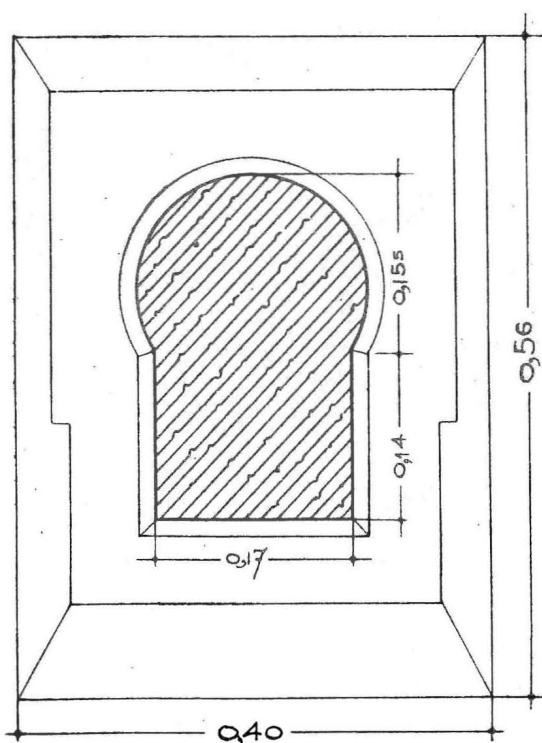
Ἄλλὰ τὸ μᾶλλον τὴν προσοχὴν τοῦ θεατοῦ ἐλκῶν ἐξωτερικὸν σημεῖον εἶνε ὁ πλινθόδημος, κεραμοσκεπής, ὀξυκόρυφος οὐρανίσκος, ὅστις φερόμενος ἐπὶ ὀκτὼ λευκομαρμάρων κιονίσκων αἰωρεῖται κομψὸς καὶ ἐλαφρὸς ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς προσόψεως.

Τοιοῦτους οὐρανίσκους συνήθιζον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τοποθετῶσι οὐχὶ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν των, ὡς κατ' ἐξαίρεσιν¹ συμβαίνει ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ, ἀλλὰ

¹ Ὀλίγον τι ἀργότερον, κιονοστήρικτοι οὐρανίσκοι ἐφηρηθόσθησαν συνηθέστατα εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμε-
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 1919

ὑπεράνω ἐξεδρωῶν, φιαλῶν ἢ κιβωρίων καὶ τέλος ἐπὶ τῶν ιδιωτικῶν των οἰκιῶν ἰδίᾳ δὲ ὡς ἐπιστέψεις πύργων, καθὰ διδάσκουσι τρεῖς μικρογραφίαι τοῦ ἱστορημένου μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ, χρονολογουμένου, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τοῦ XI μ. Χ. αἰῶνος¹. Τοῦναντίον λίαν συχνὴ ἦτο ἡ χρῆσις οὐρανίσκων εἰς τὰ κωδωνοστάσια τῶν ρωμανικῶν καὶ γοθικῶν ἐκκλησιῶν.

Λόγῳ τῆς κλίσεως τῆς στέγης οἱ ὀπίσθιοι κιονίσκοι τοῦ οὐρανίσκου εἶνε κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ αὐτῶν ἐντετοιχισμένοι (Εἰκ. 23). Ἡ τοιαύτη δ' ἐντοιχίσις ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τῆς στέγης ἀπόκρυψις τῶν τριλόβων παραθύρων τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ,

Εἰκ. 14. Ὁριζοντία τομὴ τῶν κίωνων τοῦ οὐρανίσκου.

περὶ ἧς εἵπομεν, παρέχει τὴν ὑπόνοιαν περὶ ἀρχικῶς προβλεφθείσης ὀριζοντίας στέγης, εἰς ἣν ἔπειτα, πιθανῶς λόγῳ διαρροῆς, ἐδόθη κλίσις πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑδάτων. Οὐ μόνον δὲ τοῦ οὐρανίσκου ἀλλὰ καὶ τῶν γωνιαίων τρουλίσκων μέγα μέρος καλύπτεται ὑπὸ τῆς στέγης.

Οἱ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κίονες τοῦ οὐρανίσκου ὕψους ἐν ὄλῳ 2.18, ἔχουσιν ἐν τομῇ ὀριζοντία τὸ σχῆμα τριῶν τετάρτων κύκλου προσκεκολλημένων εἰς ὀρθογώνιον οὐρὰν μήκους 0.14. Εἶνε δὲ τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε ὁ κύκλος νὰ βλέπη πρὸς τὰ ἔξω (Εἰκ. 14).

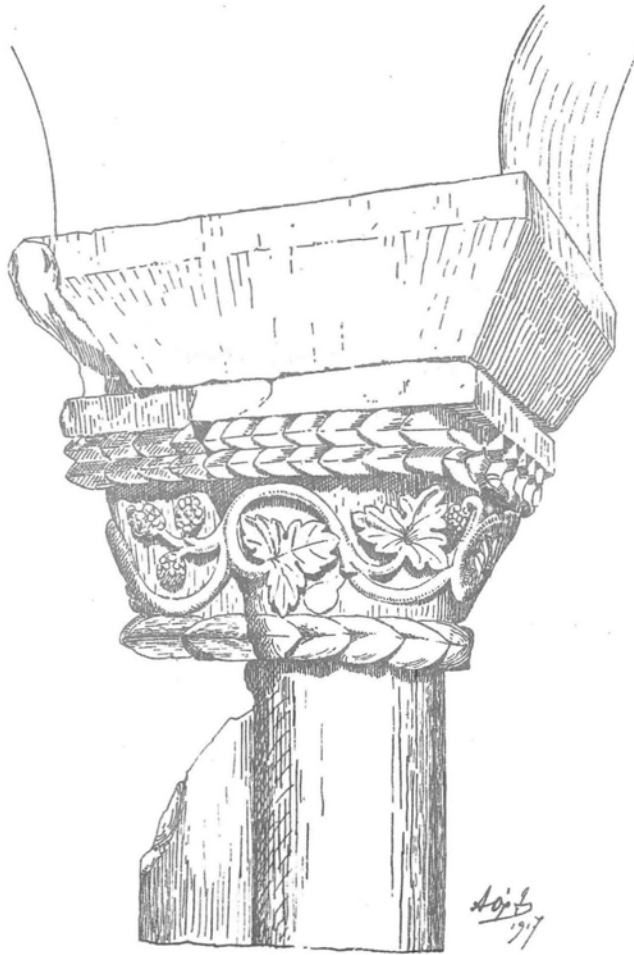
Ἐκαστος κιονίσκος ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ἐν ὄλῳ μερῶν ἤτοι τῆς ἐλαφρῶς κωνικῆς βάσεως ὕψους 0.22, κορμοῦ ὀλοσώμου ἀρραβδώτου ὕψους 1.54, κιονοκράνου τύπου βυζαντινοῦ ὕψους

0.26 καὶ τέλος ἐπιμήκους ἐπιθήματος τοῦ γνωστοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τύπου ὕψους 0.16. Καὶ ἡ μὲν βάσις ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐπιπέδων ταινιαῶν μετὰ παρεμβλημένου κυματίου, τὸ δὲ κιονόκρανον ἀπαρτίζεται ἐξ ἐπιπέδου ἄβακος, σώματος κωνικοῦ καὶ χονδρᾶς στρογγύλης ὀριζοντίας ράβδου (ἀστραγάλου) συνδεούσης τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ κίονος. Τῶν κιονίσκων ἐκοσμήθη

νίας ὡς ἐπιστέψεις κωδωνοστασίων ὄρα εἰκόνας παρὰ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa εἰκ. 271, 273, 379, 380 καὶ Rivoira, Architettura Musulmana εἰκ. 177~181.

¹ De Beylié L'habitation byzantine 79 καὶ 83.

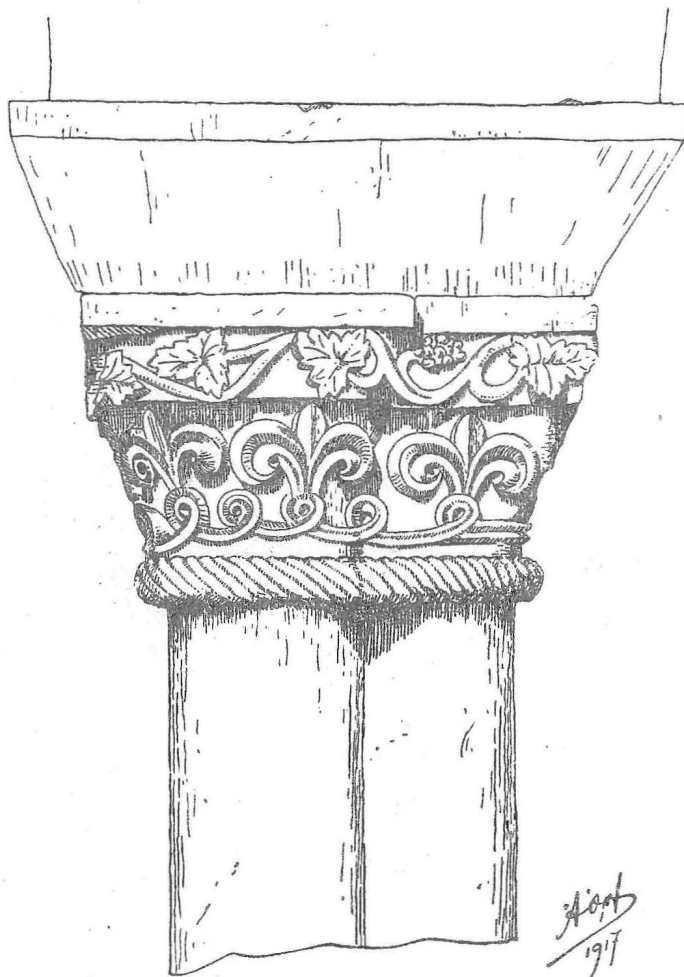
μόνον τὸ κιονόκρανον διὰ λαμπρῶν ἀναγλύπτων κοσμημάτων κατὰ πάντα τὰ μέρη του. Εἶνε δ' ἡ διακόσμησις αὕτη ἐνδιαφέρουσα καὶ διὰ τὸν τρόπον καὶ διὰ τὸ σχέδιον. Δύο εἶνε τὰ κυριαρχοῦντα σχέδια (Εἰκ. 15, 16). Κατὰ τὸ πρῶτον ὁ ἄβαξ τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται διὰ φύλλων δάφνης ἐπικαλυπτόντων ἄλληλα καὶ τεταγμένων εἰς δύο παραλλήλους στοίχους· κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ὁ

Εἰκ. 15. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ οὐρανίσκου.

ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἐλικοειδῶν πλοκάμων ἀφ' ὧν ἐκφύονται ἐναλλάξ φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρυες. Ὁ δὲ κάλαθος εἰς μὲν τὸν πρῶτον τύπον κοσμεῖται πάλιν διὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρυῶν, εἰς δὲ τὸν δεύτερον διὰ σειρᾶς ὀρθίων τριφύλλων κρινανθέμων ἀναπηδῶντων κάπως ἀνοργάνως ἐκ συνεχοῦς τινος καὶ πολλὰκις ἀνακυκλουμένου παχέος κυλινδρικοῦ βλαστοῦ.

Τέλος ἡ στρογγύλη ράβδος, ἡ συνδέουσα τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ κίονος, εἰς μὲν τὸν ἕνα τύπον ἀπομιμεῖται σχοινίον πεπλεγμένον, ἐν ᾧ εἰς τὸν ἄλλον καλύπτεται ὑπὸ ἀπλῆς σειρᾶς ἐπικαλυπτομένων φύλλων δάφνης¹. Πλὴν ὁμως τῶν ἀνωτέρω δύο τύπων ἐχρησιμοποιήθη καὶ τρίτον τι εἶδος κιονοκράνου διὰ τινὰς τῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οὐρανίσκου εὕρισκομένων κιο-

Εἰκ. 16. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ οὐρανίσκου.

νίσκων, οἵτινες φέρουσι κατὰ τὸν κάλαθον τοῦ κιονοκράνου τῶν τὸ εἰς παλαιο-χριστιανικὰ κιονόκρανα συχνάκις ἀπαντῶν φύλλωμα ὑδροχαρῶν φυτῶν (feuilles d'eau) (Εἰκ. 17).

Τὸ ζωηρῶς ἕξεργον τῶν ἀναγλύφων διακοσμήσεων, ἡ ἐλευθερία τοῦ σχε-

¹ Ὁμοιον φύλλωμα εὑρεται καὶ εἰς κιονόκρανον τοῦ Ε' μ. Χ. αἰῶνος τοῦ μουσείου τοῦ Καίρου Dalton Byz. Art. εἰκ. σελ. 33.

δίου καὶ μάλιστα ἢ κατὰ φύσιν ἀπόδοσις τῶν φύλλων τῆς ἀμπέλου, τέλος δὲ ἡ παράστασις κρινανθέμων, συνδυαζόμενα πρὸς τὸ παρὰ Βυζαντινοὺς ἀσύνηθες σχῆμα τῶν κίωνων παρέχουσι ἀσφαλῆ λαβὴν εἰς ὑπόνοιαν περὶ ξενικῆς, φραγκικῆς βεβαίως, ἐπιδράσεως.

Β' ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

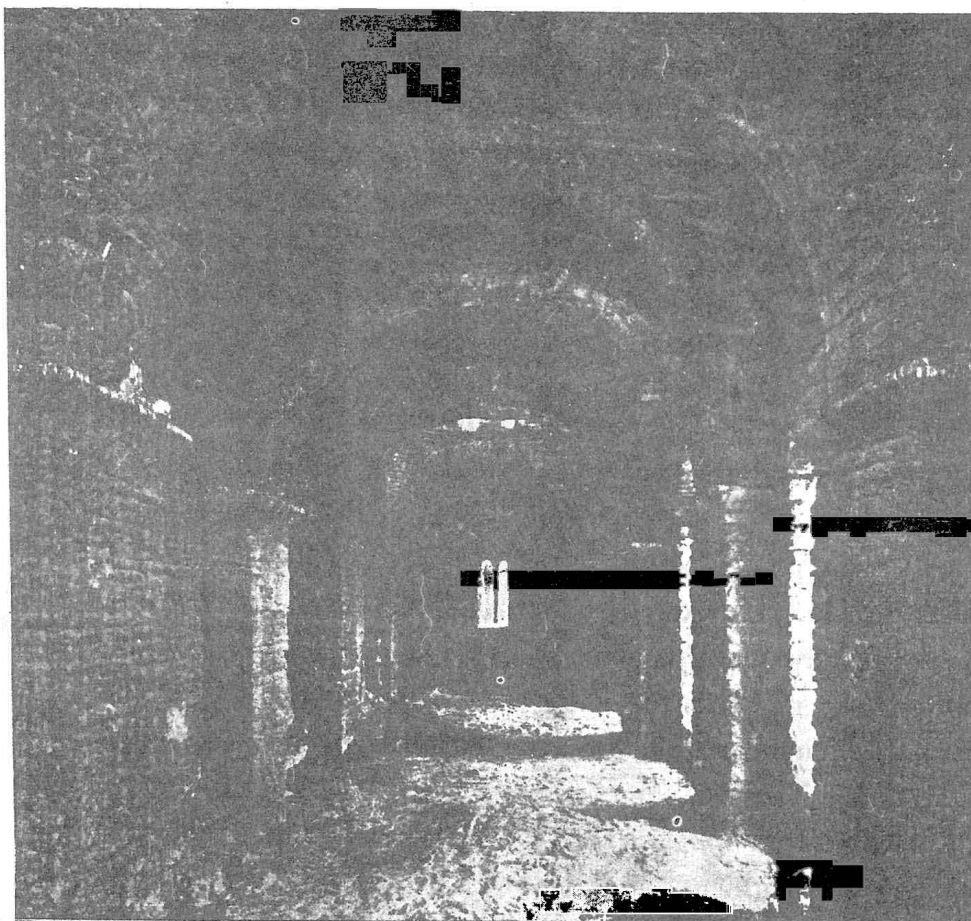
Διερχόμενός τις τὴν στοάν, ἥτις περιέβαλλέ ποτε τὸν ναὸν εἰσέρχεται διὰ τῆς μιᾶς καὶ μόνης κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπαρχούσης θύρας εἰς ἐπιμήκη νάρθηκα πλάτους 4.95, καταλαμβάνοντα ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (20.28 μ). Τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ νάρθηκος τούτου, διαρθροῦσιν ἀνὰ τέσσαρες ὁλόκληροι καὶ δύο κατὰ τὰς γωνίας ἡμισεαὶ παραστάδες, ἕξοχῆς 0.35, κείμεναι εἰς ἀντιστοίχους περίπου θέσεις πρὸς τὰς περιγραφείσας ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας καὶ χρησιμεύουσαι ὡς βάθρα διὰ τὰ τόξα, ἐφ' ὧν βαίνουσι τὰ σχηματίζοντα τὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος 4 σταυροθόλια καὶ τὸ σφαιρικὸν ἐν τῷ μέσῳ τμήμα (ὄρα κάτωσιν εἰκ. 3). Διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὸ μέγα καὶ μονότονον ἄλλως μῆκος τοῦ νάρθηκος κατεμμήθη εἰς πέντε ἐν ὄλῳ τμήματα, τρία μεγάλα κατὰ τὰς γωνίας καὶ δύο μικρότερα μεταξὺ καὶ ἀπέκτησεν ὁ νάρθηξ κίνησιν ἅμα καὶ μεγαλοπρέπειαν. Εἰς ἕκαστον τῶν εἰρημένων τμημάτων ἠνοίχθη κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἀνὰ μία ὀρθογώνιος θύρα συγκοινωνίας πρὸς τὰ ἄλλα τοῦ ναοῦ διαμερίσματα, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἀνὰ ἓν δίλοβον παραθύρον, τοποθετηθὲν, δι' οὗς λόγους ἐξηγήσαμεν, τόσον δυσαναλόγως ὑψηλά, ὥστε ἡ ἀντιῦξ του νὰ ἐφάπτηται σχεδὸν τῆς ὀροφῆς (Εἰκ. 23). Τὰ δ' ἄκρα τμήματα ἐφωτίσθησαν προσθέτως καὶ διὰ δευτέρου παραθύρου ἀνοιχθέντος κατὰ τὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος.

Εἰκ. 17. Ἐσωτερικὸς κιονίσκος τοῦ οὐρανίσκου.

Ἐκ τῶν πέντε ἐσωτερικῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος, αἱ μὲν τρεῖς μέσαι ἄγουσιν εἰς τὴν σολέαν, αἱ δὲ δύο ἄκραι εἰς τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς κείμενα παρεκκλήσια. Τούτων τὸ μὲν βόρειον τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν ἀρχαγγέλων Ταξιάρχων, προστατῶν τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων καὶ φερωνύμων τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ δεσποτάτου Μιχαήλ, τὸ δὲ νότιον εἰς μνήμην τοῦ Προδρόμου Ἀγ. Ἰωάννου. Ἐκατέρω τῶν παρεκκλησίων καταλήγον ἀνατολικῶς εἰς κόγχην ἔχει μῆκος μὲν 12,50, πλάτος δὲ 4,65 καὶ κατατέμενεται ὑπὸ ζευγῶν παραστάδων, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ νάρθηξ, εἰς τρία ἴσα τμήματα, ὧν τὰ μὲν ἄκρα καλύπτονται ὑπὸ σταυροθολίων, τὸ δὲ μέσον ὑπὸ σφαιρικοῦ τμήματος (ἀσπίδος, calotte). Εἰς ἕκαστον δὲ

πάλιν τμήμα ἀνοίγεται καὶ ἐνταῦθα ἐν τῷ μέσῳ ἀνὰ ἐν τῶν τῆς κάτω σειρῆ διλόβων παραθύρων. Τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ μέσον τμήμα ἑκατέρου τῶν παρεκκλησίων φέρουσι πρὸς τούτοις καὶ θύραν¹, δι' ἧς ἐξήρχετό τις εἰς τὴν αὐλή· τὸ δὲ μέσον ἐπεκοινωνεῖ προσθέτως διὰ θύρας, φερούσης παραδόξως πλίνθινον τοξωτὸν πλαίσιον καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν, πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἤτοι τὴν τετραγωνον σολέαν. Οὕτω, ὡς βλέπει τις καὶ ἐκ τῆς κατόψεως, τέσσαρες τὸν ἀρι-

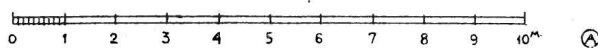
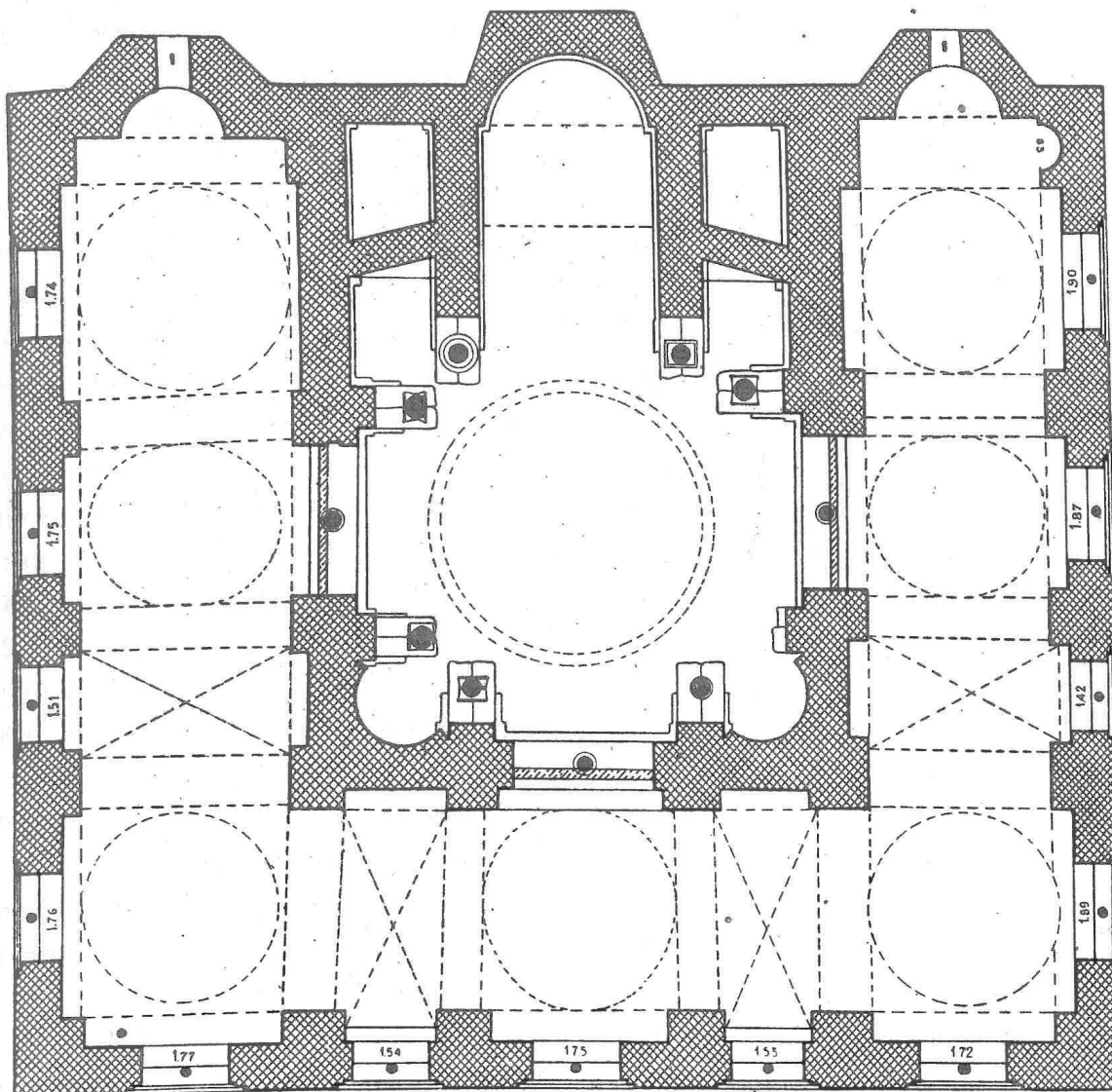

Εἰκ. 18. Νότιον ἄνω κατηχούμενον.

μόν θύραι, τεταγμέναι ἐπ' εὐθείας, διασχίζουσι κατὰ πλάτος τὸν ναὸν διενεργούσαι ρεῦμα ἐναλλακτικὸν ἀέρος. Ἐν τῷ μέσῳ τμήματι τοῦ βορείου παρεκκλησίου εὔρηται καὶ τις τοῖχος ἢ μᾶλλον κτιστὸν εἰκονοστάσιον προστεθὲν ἐκεβεβαίως ὑστερώτερον, ὡς δεικνύει ἡ ἀσύμμετρος θέσις του καὶ ἡ ἀνόργανο μετὰ τοῦ λοιποῦ κτιρίου σύνδεσις.

¹ Ἡ τῶν ἀνατολικῶν διαμερισμάτων θύρα εἶνε σήμερον πεφραγμένη λόγῳ διαρρήξεως τοῦ μαρμαρῶνου ὑπερθύρου.

Ὑπὲρ τὸν νάρθηκα καὶ τὰ παρεκκλήσια ἐκτείνεται συνεχῆς γυναικωνίτης (τὰ ἄνω κατηγούμενα) διήκων ἄνευ διαχωρίσματος ἀπὸ τῆς ΒΑ μέχρι τῆς ΝΑ

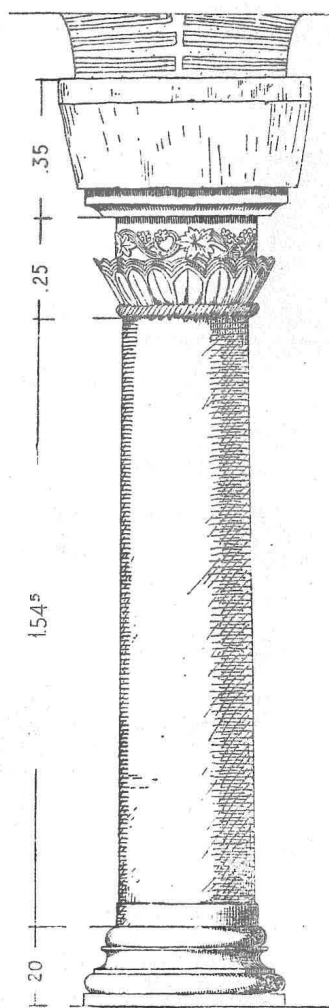

Εἰκ. 19. Κάτοπις α' ὀρόφου.

γωνίας τοῦ ναοῦ, καθ' ἃς εὗρηται κόγχαι ἡμικυκλικαί, ὧν τὰ μικρὰ δίλοβα παράθυρα εἶδομεν ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ ἱεροῦ (σελ. 21).

Ὁ ἐν σχήματι \square περιβάλλον τὴν σολέαν γυναικωνίτης βλέπει πρὸς αὐτὴν διὰ τριῶν μεγάλων διλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὸ μέσον ἐκάστης τῶν πλευρῶν τοῦ πεῖ (ᾄρα κάτοπιν β' ὀρόφου εἰκ. 19). Τὰ παράθυρα ταῦτα φθάνοντα

μέχρι τοῦ διαπέδου τοῦ γυναικωνίτου ἐκλείοντο κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τμήμα, πρὸς ἀποφυγὴν πτώσεως, διὰ θωρακείου, ὅπερ σήμερον μὲν δὲν σφίζεται ἀλλ' οὔτινος διειρηθήσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ ἐπὶ τοῦ μέσου κίονος ἵχνη προσαρμογῆς (B. πλευρά), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἢ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων ἐγκοπή, ἐξ ἧς ἐξάγεται, ὅτι τὸ μὲν ὕψος τοῦ θωρακείου ἦτο 1.30, τὸ δὲ πάχος 0.17.

Εἰκ. 20. Διαχωριστικὸς κίων ἐσωτερικοῦ παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Α. πλευρά).

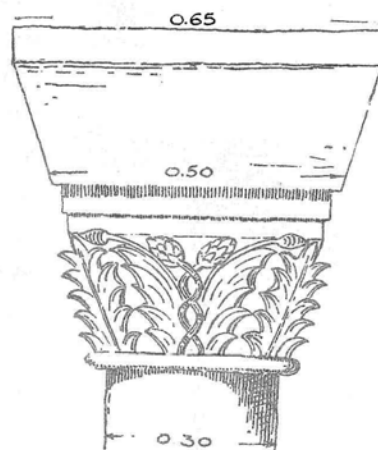
Οἱ δὲ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς κίονες βαίνοντες ἐπὶ ἰωνικῆς μετὰ πλίνθου βάσεως εἶχον τὸν κορμὸν ἀρράβδωτον (Εἰκ. 20, 22) καὶ διάφορον ἕκαστος κιονόκρανον μεθ' ὑψηλοῦ ἐπιθήματος φέροντος κατὰ τὴν πρὸς τὴν σολέαν ὄψιν ἀνάγλυπτον σταυρὸν (Εἰκ. 23). Ἐκ τῶν εἰρημένων κιονοκράνων πρωτότυπον εἶνε τὸ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου (Εἰκ. 20), ὅπερ ἀπομιμεῖται πιθανῶς κάλυκα νυμφαίας, περιβάλλοντα ὀρθογώνιον πρῖσμα, ἐφ' οὗ ἐλαξεύθησαν ἐναλλάξ φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρυες. Ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν ἐπὶ μὲν τοῦ μεσημβρινοῦ (Εἰκ. 21) παρίστανται φύλλα ἀκάνθης μετὰ καλύκων συμπεπλεγμένων, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἀπλοῦς σταυρὸς ἐντὸς ἀβαθοῦς καμπυλωτοῦ περιθωρίου (Εἰκ. 22).

Ὁ γυναικωνίτης ἔχει ὑπὲρ πάντα τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ ναοῦ τὸν περισσότερον φωτισμόν· διότι πλὴν τῶν 13 μεγάλων παραθύρων τῆς ἄνω σειρᾶς καὶ τῶν δύο μικρῶν διλόβων τῶν κογχῶν, εἰς ἃς καταλήγει πρὸς ἀνατολάς, φωτίζεται καὶ ὑπὸ τῶν παραθύρων τῶν 4 τρουλλίσκων καὶ μάλιστα διὰ τοῦ ἀνοίγματος τοῦ οὐρανόσκου. Τὸ φῶς δὲ τοῦτο διὰ τῶν 3 διλόβων παραθύρων, περὶ ὧν εἶπομεν, εἰσδύει καὶ εἰς τὴν σολέαν.

Ὡς τὰ κάτω κατηχούμενα οὕτω καὶ τὰ ἄνω διαρθροῦνται διὰ παραστάδων εἰς πλείονα διαμερίσματα, ὧν τὰ μὲν 4 γωνιαῖα καλύπτονται ὑπὸ τῶν τρουλλίσκων, τῶν δὲ λοιπῶν τὰ πλεῖστα μὲν ἔχουσιν ὀροφήν μετὰ σταυροθολίων, δύο δὲ διὰ ἀσπίδος (calotte) (ὄρα

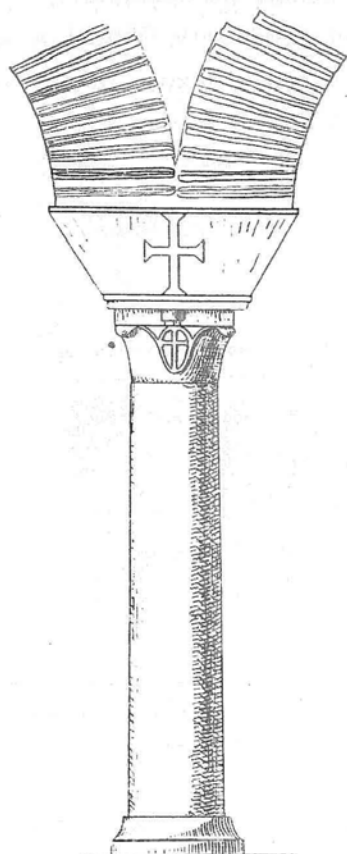
εἰκ. 19). Τὸ περίεργον ὅμως εἶνε, ὅτι αἱ παραστάδες τῶν ἄνω κατηχουμένων δὲν ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῶν κάτω· συμβαίνει δὲ μάλιστα τινὲς ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ ἔχωσι οὐδαμῶς συνέχειαν πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ νὰ βαίνωσιν ἐπὶ τῶν σχηματιζόντων τὴν ὀροφήν τῶν κάτω κατηχουμένων σταυροθολίων! Τὸ μέγα τοῦτο τεχνικὸν ἄτοπον προεκλήθη ἐκ τοῦ ἐξῆς λόγου, ὃν ὡς φαίνεται δὲν προέβλεψε ὁ ἐκτελέσας τὸ ἔργον πρωτομάστορης. Ἐπειδὴ κατὰ τὰς τέσ-

σaras γωνίας τοῦ κτιρίου ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῶσιν οἱ τρουλλίσκοι, οἱ μὲν δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ τῆς ΒΔ καὶ ὁ τῆς ΝΔ γωνίας, ἐκτίσθησαν οὕτως ὥστε νὰ στηριχθῶσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν δύο τόξων, ἅτινα γεφυροῦσι τὰς παρὰ τὰς ἀντιστοιχοῦς γωνίας παραστάδας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ δύο τόξων συνδεόντων τὰς γωνίας τοῦ ἐσωτερικοῦ κορμοῦ (τοίχου τῆς σολέας) πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου. Κατὰ ταῦτα ἡ διάμετρος τῶν τρουλλίσκων κατεσκευάσθη ἴση πρὸς τὴν μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν τοίχων ἀπόστασιν, ἧτοι 4.00 μ. περίπου. Καὶ ἐπειδὴ καὶ οἱ τῶν δύο ἄλλων γωνιῶν τρουλλίσκοι οὐ μόνον ὁμοίας ὄφειλον νὰ ἔχωσι διαστάσεις πρὸς τοὺς ἐμπροσθίους ἀλλὰ καὶ ἴσον ἀπὸ τοῦ γείσου νὰ ἀπέχωσι τὰ κέντρα των, παρέστη ἀνάγκη, διὰ νὰ σχηματισθῇ τετράγωνος βάσις, ἐφ' ἧς θὰ ἔβαινον, μεταθέσεως τῶν πρώτων ἐξ ἀνατολῶν ἀντηριδῶν κατὰ δύο ὄλα μέτρα πρὸς δυσμᾶς, οὕτως ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μεταξὺ τῶν κογχῶν καὶ αὐτῶν ἐγγραφή κύκλου διαμέτρου 4.00. Ἐπῆλθεν οὕτω αὐξήσις τοῦ μήκους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἑκατέρου τῶν ἄνω παρεκκλήσιων, ἧτις ἐπήνεγκε φυσικὰ καὶ τὴν μείωσιν τῶν δύο παρακειμένων διαμερισμάτων, στενωθέντων κατ' ἀναλογίαν, ἐν ᾧ ἐν τῷ κάτω ὀρόφῳ τὰ διαμερίσματα εἶνε πάντα ἰσομήκη. Ἐντεῦθεν προῆλθε ἡ παρεκκλίσις τῶν ἄνω ἀπὸ τῶν κάτω παραστάδων. Ἄλλ' ἔχομεν καὶ ἄλλο ἐπακολούθημα τῆς μεταβολῆς τῶν διαστάσεων τῶν καθ' ἕκαστον τμημάτων, τῆς ἐπελθούσης λόγῳ τῶν τρουλλίσκων: Τὴν μετάθεσιν τοῦ ἄξονος τῶν οἰκείων παραθύρων, ἅτινα ὁ ἀρχιτέκτων ἐπέμενε νὰ τοποθετῇ πάντοτε κατὰ τὸν ἄξονα ἑκάστου τμήματος ἀδιαφορῶν ἂν διεσαλεύετο ἐξωτερικῶς ἢ ἀντιστοιχία τῶν ἀξόνων τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω παραθύρων. Ὡστε ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγοι ἰσότητος καὶ συμμετρικῆς διατάξεως τῶν τρουλλίσκων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγοι ἐσωτερικῆς συμμετρίας τῶν παραθύρων πρὸς τὰ διαμερίσματα, εἰς ἃ διὰ παραστάδων διαιροῦνται τὰ παρεκκλήσια, ἐδημιούργησαν, τοῦτο μὲν τὸ τεχνικὸν ἄτοπον τῆς μὴ κατακορύφου ἀντιστοιχίας τῶν ἐσωτερικῶν παραστάδων τοῦ κτιρίου καὶ τῆς στηριξέως τῶν ἄνω ἐπὶ τῶν σταυροθολίων τῶν κάτω, τοῦτο δὲ τὸ αἰσθητικὸν ἄτοπον τῆς μὴ κατακορύφου ἀντιστοιχίας τῶν ἀξόνων τῶν παραθύρων τῆς ἄνω καὶ κάτω σειρᾶς. Τέλος ὁ αὐτὸς σχεδὸν λόγος ἐπέφερε καὶ τὴν σμίκρυνσιν τῶν δευτέρων μετὰ τὰς γωνίας παραθύρων καὶ τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ γυναικωνίτου.

Εἰκ. 21. Κιονόκρανον τοῦ πρὸς τὴν σολέαν νοτίου παραθύρου τῶν κατηχομένων.

Πόθεν ἐγένετο ἢ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἄνοδος δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ εἰπωμεν. Οὐδαμοῦ περιεσώθη ἀνοιγμά τι διὰ κλίμακα. Σήμερον ἡ ἄνοδος τελεῖται δι' ὀπῆς ἀνοιχθείσης ἐπὶ τοῦ σταυροθολίου τοῦ τρίτου ἀπ' ἀνατολῶν διαμερίσματος τοῦ νοτίου κάτω παρεκκλησίου. Ἡ ὀπή αὕτη φαίνεται λίαν ἱπαλαιὰ καὶ δὲν εἶνε ἀπίθανον, ὅτι δι' αὐτῆς, εὐρυνομένης] καὶ διαμορφουμένης καταλλή-

Εἰκ. 22. Διαχωριστικὸς κιονίσκος ἐσωτερικοῦ παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (B. πλευρά).

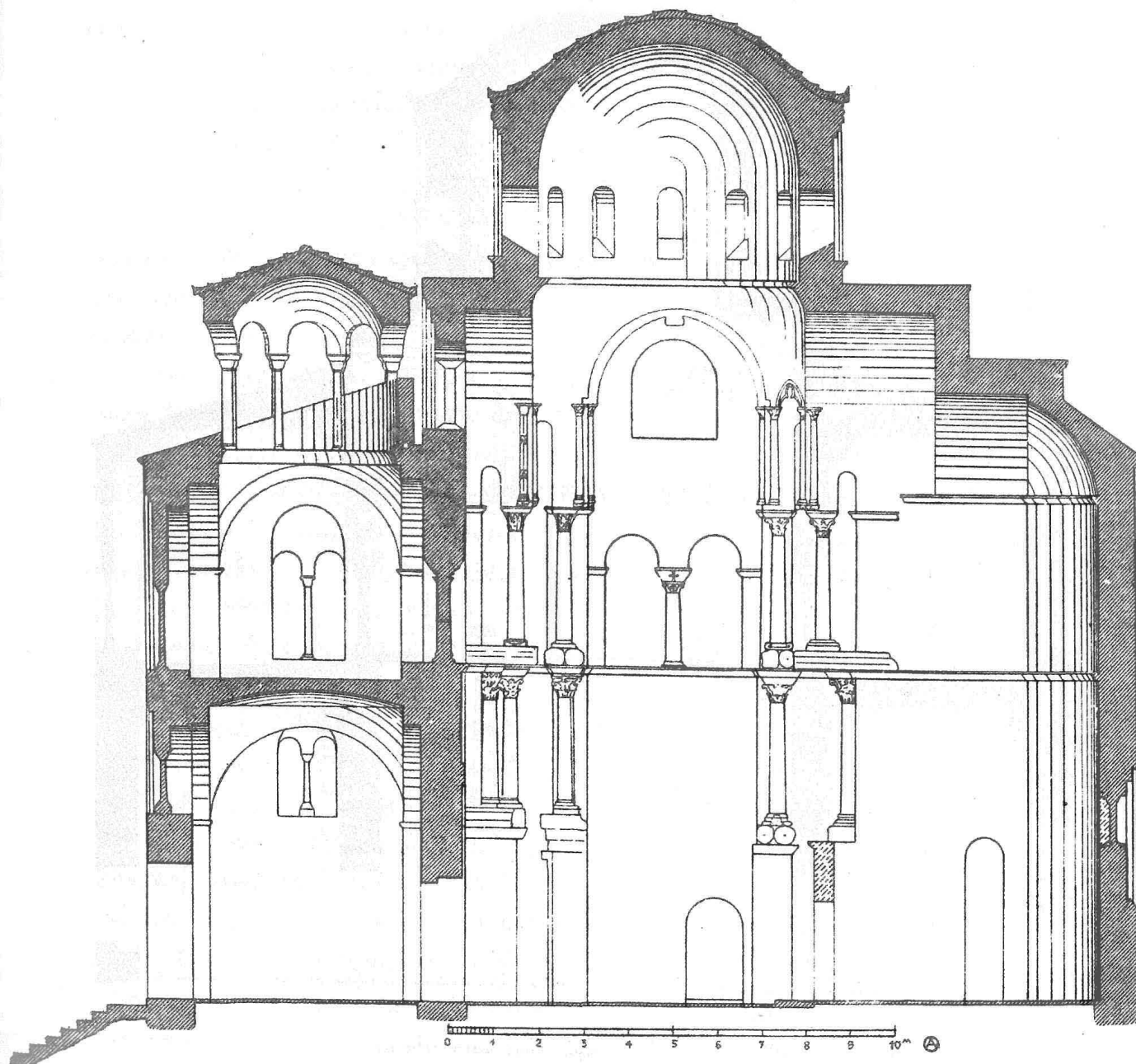
λως, θὰ ἐμελετᾶτο ἢ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἄνοδος. Φοβοῦμαι μάλιστα μήπως ὁ πρωτομάστορης καὶ περὶ ταύτης εἶχε λησμονήσει νὰ προνοήσῃ, δι' ὃ καὶ ἤναγκάσθη νὰ χαλάσῃ ἐν τῶν σταυροθολίων. Πάντως ἡ ἄνοδος θὰ ἐγένετο ἐσωτερικῶς διότι πρὸς ἐξωτερικὴν κλίμακα¹ ὄχι μόνον οὐδὲν θεμέλιον ὑπάρχει ἀλλὰ καὶ οὐδεμία εἴσοδος. Ὁ γυναικωνίτης εἶνε προφανὲς ὅτι δὲν ἐπρόλαβε νὰ περατωθῇ τοῦτο μαρτυρεῖ, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ ἀνώμαλον ἔδαφός του, ὅπερ δεικνύει ἀκόμη τὴν κυρτὴν ράχιν τῶν σταυροθολίων καὶ τῶν ἀσπίδων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ ὀροφή τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν παρεκκλησίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἔλλειψις κονιαμάτων ἀπὸ τῶν τοίχων, ἐφ' ὧν διακρίνονται ἀκόμη τὰ ἀποτυπώματα τοῦ σανιδώματος τῶν θολοτύπων. Διὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι τὰ ἄνω παρεκκλήσια εἶχον μείνει κατ' ἀρχὰς ἀχρησιμοποίητα.

Σημειῶ ἐν τέλει ὅτι τὰ τε ἐξωτερικὰ τοῦ ναοῦ παράθυρα καὶ τὰ πρὸς τὴν σολέαν εἶχον φραχθῆ διὰ τοιχοποιίας ἵνα μὴ καταπέσωσι μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν τουρκικῶν σφαιρῶν καταστροφὴν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὰ τόξα των. Οὕτω δὲ πεφραγμένα τὰ ἀπεικόνισε ὁ Hughes τὸ 1820. Βραδύτερον κατὰ τὰς μεγάλας ἐπισκευὰς τοῦ 1864 τὰ μὲν ἐξωτερικὰ παράθυρα ἀπηλλάγησαν τῆς φρασσούσης αὐτὰ τοιχοποιίας, ἀντικατασταθέντων τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων δι' ἄλλων λιθίνων, μένουσιν ὅμως ἀκόμη πεφραγμένα τὰ πρὸς τὴν σολέαν παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου. Ἐπὶ τοῦ τοίχου δὲ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου ἀνέγνωσα τὸ ἐξῆς σημείωμα:

ὁ Παπαναστασίου σημειόνω
φευρουρίου ιδ' ,αοκ' . .

¹ Συνήθως διὰ τὰς εἰς τὸν ἄνω ὀροφον ἀναγούσας κλίμακας χρησιμοποιεῖται πύργος κτιζόμενος παρά τινα τῶν γωνιῶν τοῦ κτιρίου, ὡς π. χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τοῦ Λεονταρίου, εἰς τὸ Δαφνί, εἰς τὸ Βροντόχιον τοῦ Μυστρᾶ κτλ.

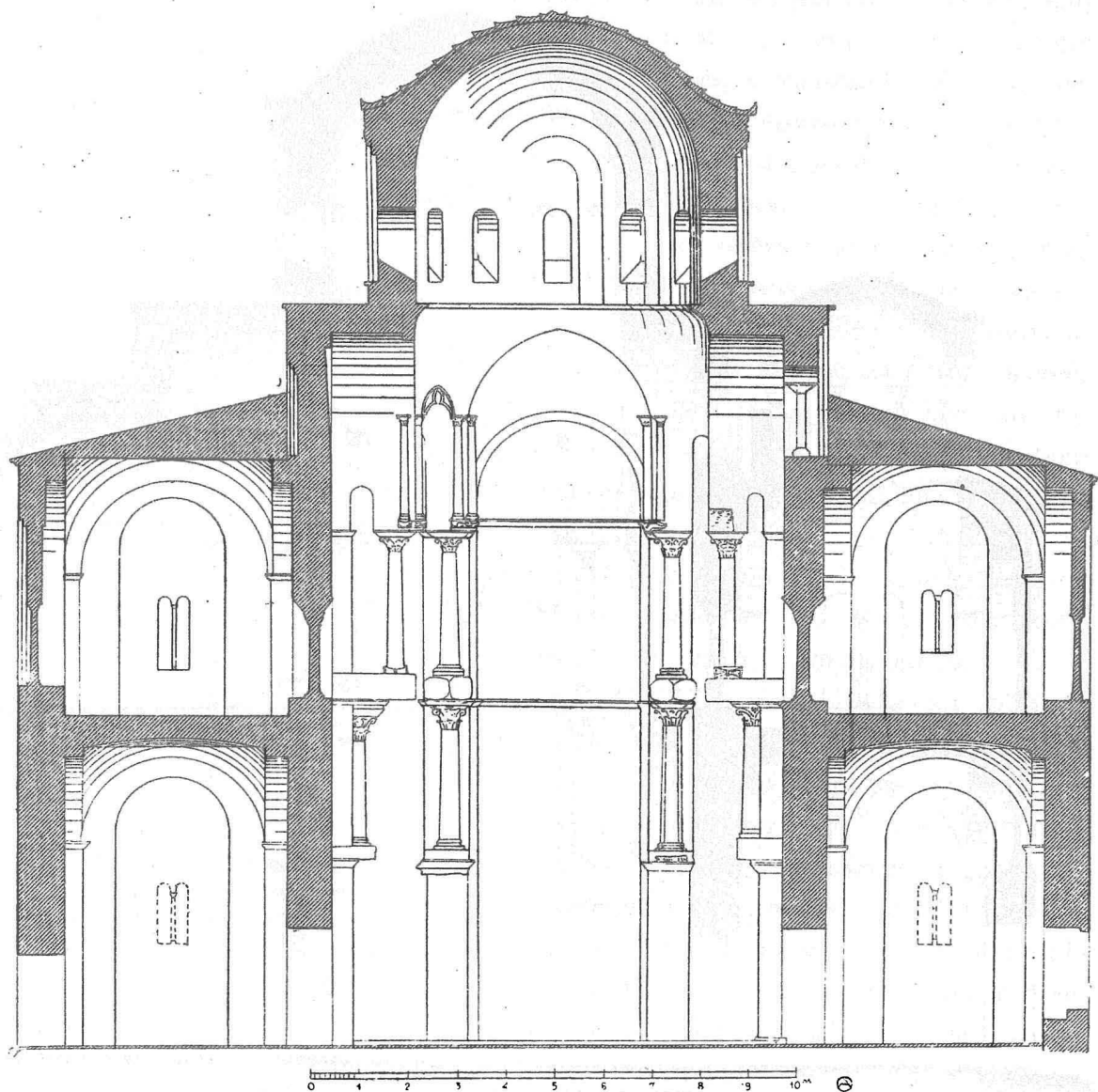
Ἡ Σολέα. Ὁ νάρθηξ μετὰ τῶν παρεκκλησίων καὶ ὁ ὑπερθεν αὐτῶν συνεχῆς γυναικωνίτης περικλείουσι κατὰ τὰς 3 αὐτοῦ πλευρὰς μέγαν τετράγωνον χῶρον (9.15 × 9.20), οὗτινος τὴν τετάρτην (ἀνατολικήν) πλευρὰν σχηματίζουσιν

Εἰκ. 23. Τομὴ κατακόρυφος κατὰ μῆκος.

αἱ τρεῖς ὑψηλαὶ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ. Ὁ κεντρικὸς οὗτος χῶρος, ὅστις ἀποτελεῖ καὶ τὸν κατ' ἐξοχὴν ναὸν καὶ ὃν χάριν εὐκολίας ἀποκαλοῦμεν κατὰ συνεκδοχὴν «σολέα», διήκει δίκην πύργου, ἄνευ τινος καθ' ὕψος διακοπῆς ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ὅστις τὸν στεγάζει καὶ ἐξ οὗ μόνον δέχεται

φῶς ἄμεσον. Ἐφ' ἐκάστου τῶν 4 τοίχων τοῦ τετραγώνου τῆς σολέας εὐρηγται ἀνά δύο ὀρθογώνιοι παραστάδες¹ διήκουσαι ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι ὕψους ἑνδεκά περιπου μέτρων (Εἰκ. 23, 24). Ἐκάστη δὲ πάλιν τῶν παραστάδων τούτων

Εἰκ. 24. Τομή κατακόρυφος κατὰ πλάτος.

ὑποδιηρέθη καθ' ὕψος εἰς τρία ἴσα περίπου τμήματα, ὧν τὰ δύο κατώτερα, ὁμοῦ λαμβανόμενα, καταλαμβάνουσι τὸ μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου ὕψος (Εἰκ. 23, 24). Πρὸ τῶν δύο ἀνωτέρων τμημάτων ἐκάστης παραστάδος ἐτοποθε-

¹ Ὡς παραστάδες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐχρησιμοποιήθησαν αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴν σολέαν παραλλήλων τοίχων.

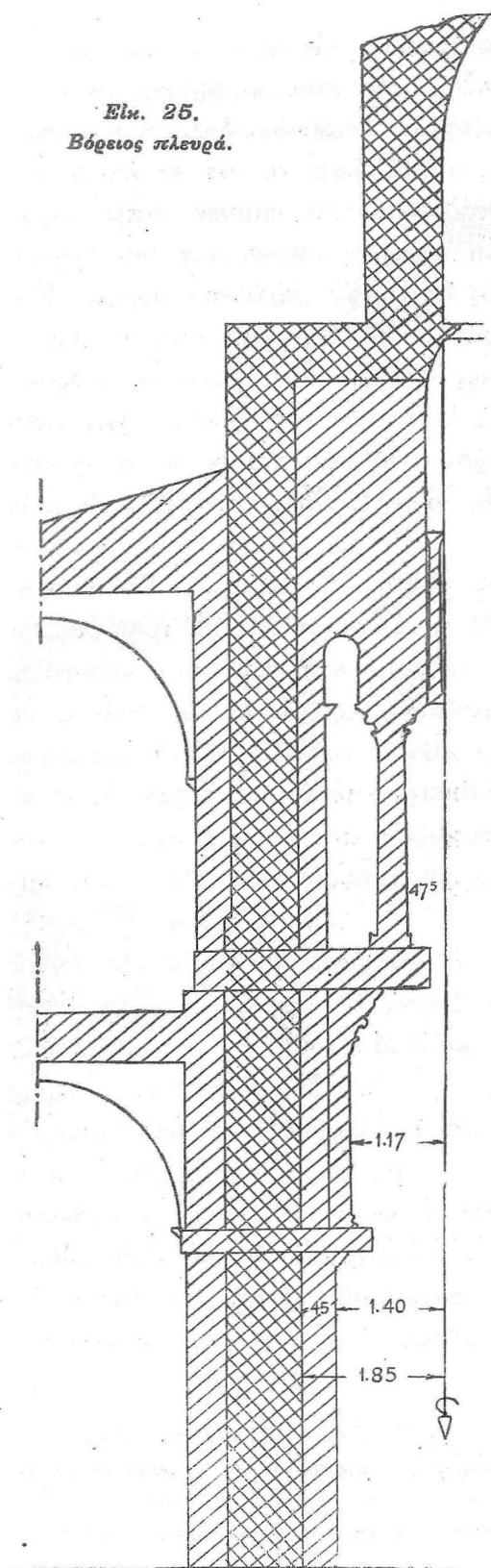
τήθησαν μαρμαρίνοι ἀρράβδωτοι κορινθιακοὶ κίονες· δύο μὲν — ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου — ἐν τῷ μεσαίῳ τμήματι, ἀνὰ εἷς δ' ἐν τῷ ἄνω. Ἐστηρίχθησαν δ' οἱ κίονες ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων ἐπὶ ὀριζοντίων κεραιῶν δηλ. μαρμαρίνων κορμῶν κίωνων ἐμπηχθέντων εἰς τὸν τοῖχον, οὕτως ὥστε τὸ μὲν ἐν ἄκρον τῶν κεραιῶν νὰ διασχίξῃ διαμπερῶς τὴν παραστάδα καὶ τὸν ὀπισθεν αὐτῆς τοῖχον τῆς σολέας, τὸ δὲ ἄλλο ἄκρον νὰ προβάλλῃ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πύργου χρησιμεῦον ὡς στήριγμα, κιλίβας, διὰ τοὺς ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντας κίονας (Εἰκ. 25, 26). Σημειωτέον δὲ ὅτι αἱ τῆς ἄνω σειρᾶς κεραῖαι ἐξέχουσι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν πολὺ περισσότερον τῶν τῆς κάτω, οὕτως ὥστε αἱ ἄνω κίονες νὰ αἰωρῶνται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ κενόν! Καὶ ὅμως ἐπ' αὐτῶν ἐστήριξεν ὁ ἀρχιτέκτων τολμηρότατα τὰς 4 καμάρας αἵτινες διασταυρούμεναι βαστάζουσι τὸν ἐν τῷ κέντρῳ τρούλλον (Εἰκ. 28). Ἄς ἴδωμεν ἤδη τίνες λόγοι ἐπέβαλον τὴν ἐκλογὴν μιᾶς τοιαύτης λύσεως.

Προκειμένης τῆς καλύψεως τετραγώνου χώρου διὰ τρούλλου δύο συστήματα ἦσαν συνήθως ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μ. Χ. αἰῶνος. Ἡ ὁ τρούλλος θὰ ἐλάμβανε διάμετρον ἴσην περιῖτου πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ καλυπτέου τετραγώνου, ὁπότε ἐστηρίζετο ἐπὶ 8 σημείων τοῦ τετραγώνου τῆς βάσεως τῇ μεσολαβήσει 4 ἡμιγωνίων (tompes) τοποθετουμένων κατὰ τὰς γωνίας (σύστημα ὀκταγωνικὸν) ἢ θὰ ἐλάμβανεν ὁ τρούλλος διάμετρον πολὺ μικροτέραν τῆς πλευρᾶς τοῦ καλυπτέου τετραγώνου, ὁπότε θὰ ἐστηρίζετο ἐπὶ 4 στηριγμάτων¹ τοποθετουμένων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τετραγώνου, τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων (pendentifs).

Ἡ πρώτη διάταξις, ἣν εὐρίσκομεν εἰς πολλοὺς μεγάλους ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος (Χριστιάνου, Σωτεῖρα Λυκοδήμου, Δαφνί, Ὅσιος Λουκάς, Νέα Μονὴ Χίου, Ἀγ. Σοφία Μονεμβασίας, Ἅγιος Θεόδωρος Μυστρᾶ), ἔχει τὸ μειονέκτημα ὅτι παρουσιάζει ἐξωτερικῶς πολὺ βαρὺν τὸν τρούλλον λόγῳ τῆς κατ' ἀνάγκην μεγάλης διαμέτρου του. Ἡ ἄλλη πάλιν διάταξις, ἔλκουσα τὴν καταγωγὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐφαρμοσθεῖσα εἰς πλῆθος ναῶν μικροτέρων διαστάσεων, ἔχει μὲν τὸν τρούλλον ραδιῶν ἄλλ' ἔχει τὸ μειονέκτημα, ὅτι τὰ 4 ἐσωτερικὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου, ἐκτὸς τοῦ ὅτι καταλαμβάνουσι ὠφέλιμον χῶρον τῆς σολέας, ἐμποδίζουσι καὶ τὴν θεάν εἰς τὸ ἐκκλησίασμα. Ἐκάτερον λοιπὸν τῶν συστημάτων εἶχε τὸ μειονέκτημά του καὶ πρόβλημα πλέον διὰ τοὺς ἀρχιτέκτονας

¹ Τὰ στηρίγματα ταῦτα περιορίζοντο ἐνίοτε καὶ εἰς δύο, ὡς ἐτέρων δύο λαμβανομένων τῶν κεφαλῶν τῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸ μέσον τῆς σολέας ἐρχομένων τοίχων (Zweisäulenkirchen). Ἡ τοιαύτη διάταξις τῶν ναῶν θεωρεῖται ὑπὸ μὲν τοῦ Struck (Athenische Mitteilungen 1906, 220) ὡς ἀπλή συστολὴ τοῦ μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων τύπου, ὑπὸ δὲ τοῦ Millet (École Grecque 56) ὡς ἀρχικὸς τύπος, ἐξ οὗ ἐπήγαγεν ὁ τύπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰκ. 25.
Βόρειος πλευρά.

ἦτο πῶς νὰ κατασκευασθῆ ἑξωτερικῶς ραδινὸς ὁ τροῦλλος χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τοποθετηθῶσι ἐσωτερικὰ στηρίγματα. Τούτου δ' ἀκριβῶς τοῦ προβλήματος τὴν λύσιν ἐπεχείρησε καὶ ὁ πρωτομάστορος τῆς Παρηγορητίσσης. Ἴδου δὲ ποία σκέψις ἴσως τὸν ᾤδήγησε εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ συστήματος, ὅπερ ἐφήρμοσε.

Ἄφ' οὗ τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα παρέχουσιν ἐμπόδια εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ ναοῦ, εἶνε δ' ὅμως ὠφέλιμα ἐπάνω πρὸς ἐπιτυχίαν μικρᾶς διαμέτρου διὰ τὸν τροῦλλον, δύνανται νὰ καταργηθῶσι μὲν εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ὕψους νὰ παραμείνωσι δ' εἰς τὸ ἄνω. Ζήτημα εἶνε μόνον νὰ εὐρεθῆ διὰ τὸ ἄνω αὐτὸ ἥμισυ ἐν στηρίγμα μὴ φθάνον ἕως κάτω ἄρα μὴ κατακόρυφον. Τὸ στηρίγμα αὐτὸ θὰ τὸ παράσχουν μαρμάρινοι ὀριζόντιοι κεραῖαι ἐμπηγνυόμεναι εἰς τὸν τοῖχον τῆς σολέας. Πρέπει ὅμως αἱ κεραῖαι αὐταὶ νὰ ἔχωσι μεγάλην ἀντοχήν διότι δὲν θὰ βαστάζωσι μόνον τὸ βάρος τῶν κίωνων, οἷτινες ἐπ' αὐτῶν θὰ πατήσωσι ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος, ὅπερ αὐτοὶ οἱ κίονες θὰ βαστάσωσι δηλ. τῶν καμαρῶν καὶ τοῦ τροῦλλου βάρος τε καὶ ὠθησιν. Θὰ τοποθετηθῶσι λοιπὸν κατὰ ζεύγη (Εἰκ. 19) καὶ θὰ πακτωθῶσι εἰς τὸν παχὺν τοῖχον τῆς σολέας καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πάχος (1,75 κατὰ τὰς παραστάδας). Τότε τὸ βάρος τοῦ τοῖχου θὰ ἀντισταθμίση τὴν ροπὴν πακτώσεως καὶ τὸ ὅλον σύστημα θὰ ἰσορροπήσῃ.

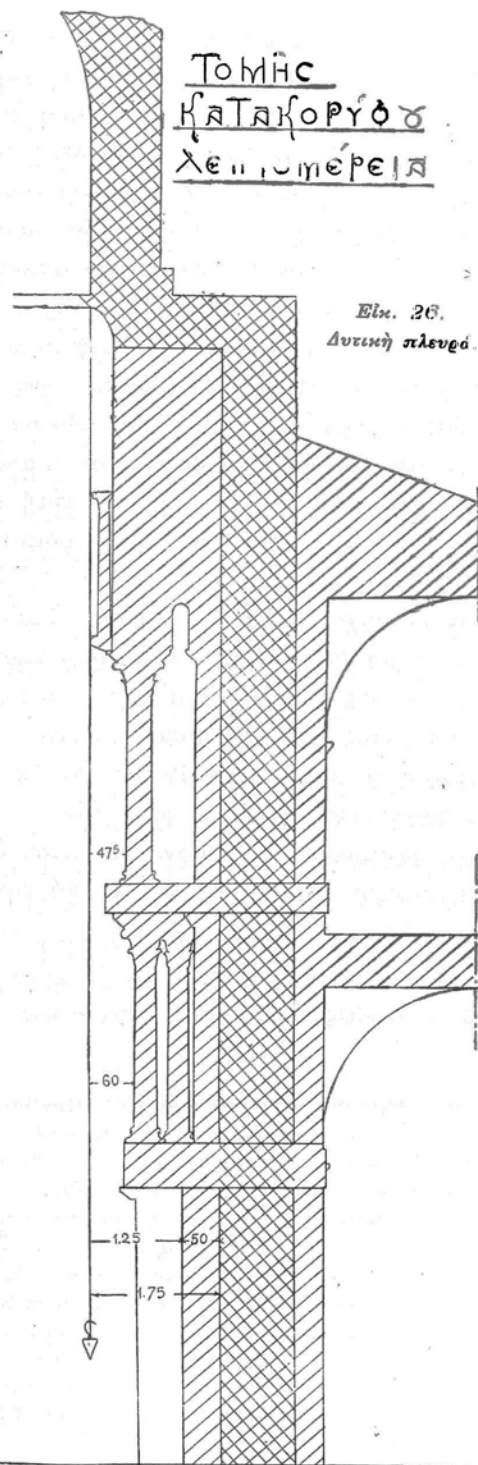
Τὸ σύστημα πράγματι ἰσορροπήσῃ, ἀλλὰ μὲ μέγαν κίνδυνον. Αἱ κεραῖαι, εὐρεθεῖσαι σχετικῶς ἀδύνατοι ἐνέδωσαν

εἰς τὴν συνδεδυασμένην ἐνέργειαν τῶν τμητικῶν καὶ καμπτικῶν τάσεων καὶ διεοράγησαν σχεδὸν πᾶσαι¹ δύο δὲ μάλιστα αὐτῶν (αἱ τῆς ΝΔ παραστάδος) καὶ ἐθραύσθησαν ὀλοτελῶς ἐπενεγκοῦσαι τὴν κατάπτωσιν τῶν ὑπερθεν κιόνων. Εὐτυχῶς τὸ κακὸν δὲν ἐπροχώρησε. Προελήφθη ἡ ἐπέκτασίς του διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῶν κάτωθεν τῶν κεραιῶν παραστάδων τοῦ ἰσογείου, οὕτως ὥστε τὸ σημεῖον ἐφαρμογῆς τῆς πίεσεως ἐπὶ τῶν κατωτάτων κεραιῶν νὰ μὴ κεῖται πλέον ὑπεράνω τοῦ κενοῦ. Αὐτὸς δὲ εἶνε ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον αἱ παραστάδες τοῦ ἰσογείου ἔχουσι σήμερον τόσον ἀνομοίας διαστάσεις: ἐνισχύθησαν ἀνομοίως, ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἦσαν πᾶσαι ἴσαι ἐξέχουσαι μόνον κατὰ 0.50 τοῦ ὀπισθεν αὐτῶν τοίχου, ὡς πιστοποιεῖται ἐπὶ δύο ἐξ αὐτῶν (τῆς καταπεσούσης καὶ τῆς συμμετρικῆς τῆς) ἐφ' ὧν ἀναγνωρίζονται εὐχερῶς αἱ ἀρχικαὶ τῶν παραστάδων διαστάσεις.

Τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα ἦτο ἀληθῶς εὐφυέστατον καὶ θὰ ἐπετύγχανεν ὀλοκληρωτικῶς ἐὰν ἐδίδοντο εἰς τὰς κεραιὰς διαστάσεις κατὰ τι μεγαλύτεραι. Ἐλείπεν ὁμως ὁ στατικὸς ὑπολογισμὸς καὶ ὁ πρωτομάστορης τοῦ ἔργου ὑπερετίμησε τὴν ἀντοχὴν τῶν μαρμαρίνων στύλων, οὓς ἐχρησιμοποίησε διὰ κεραιὰς². Ἐν τού-

¹ Ἐκ τῶν 16 (8 ζευγῶν) κεραιῶν τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου 6 μὲν εἶνε ραγισμέναι, δύο δὲ ἔχουσι τελείως θραυσθῆ καὶ καταπέσει.

² Τινὲς τῶν κεραιῶν διαπερῶσαι τὸν τοῖχον τῆς σολέας ἐξέχουσι πρὸς τὰ ἄνω κατηχόμενα. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μιᾶς εὐρηται κεχαραγμένον τὸ γράμμα Ε καὶ παραπλευρῶς ἀλλαξ μολυβδοχοῖας. Ταῦτα πάντα δηλοῦσι τὴν ἐξ ἀρχαίων ἢ παλαιοχριστιανικῶν μνη-

τοὺς διὰ τῆς ἐφαρμοσθείσης λύσεως ἐπετεύχθη, ὥστε τροῦλλος διαμέτρου μόνον 5.80 νὰ καλύψῃ, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς ἐσωτερικῶν στηριγμάτων, τετράγωνον σολέαν πλευρᾶς 9.20 μ. Τὸ σύστημα δι' οὗ τοῦτο ἐγένετο κατορθωτὸν μᾶς ἐρμηνεύει ἄριστα μία συγκριτικὴ μελέτη τῆς κατόψεως τοῦ ἰσογείου (Εἰκ. 3) πρὸς τὴν τοῦ α' ὀρόφου (Εἰκ. 19). Πράγματι ἐν ᾧ ἐν τῷ ἰσογείῳ ἡ γενικὴ διάταξις εἶνε ἀκριβῶς ἢ τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν¹, ἐν τῷ α' ὀρόφῳ πλησιάζει τὴν τῶν σταυροειδῶν καὶ θὰ τὴν ἔφθανε ἀναντιρρήτως ἐὰν εἴχομεν ἓνα ἀκόμη ὀροφον. Διότι τότε οἱ πρὸς τὰς γωνίας τῆς σολέας κίονες ἐκάστης πλευρᾶς ὅλον ἐξέχοντες πρὸς τὰ ἔσω θὰ συνεχωνεύοντο ἀνὰ δύο εἰς ἓνα καὶ τὰ στηρίγματα τότε θ' ἀπέβαινον ἐν ὅλῳ 4, ἢ δὲ κάτοψις θὰ ἦτο πλέον αὐτῆ αὐτῆ ἢ τῶν σταυροειδῶν ναῶν². Ὅτι δ' ἡ ἐφαρμοσθεῖσα μορφή ὑπολείπεται κατὰ ἐν μόνον βῆμα τῆς σταυροειδοῦς ἀποδεικνύεται τρανῶς καὶ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 23, 24). Βλέπομεν ἐν αὐτῇ πράγματι μεταξὺ τῶν κίωνων καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν παραστάδων τοῦ ἄνω ὀρόφου δύο μικρὰ τόξα ἅτινα οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἡ δειλὴ ἐμφάνισις τῶν τόξων, δι' ὧν εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς συνδέονται οἱ τοῖχοι πρὸς τοὺς κίονας. Βλέπομεν ἐπίσης καὶ τὸν τρόπον δι' οὗ τελεῖται ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν στηριγμάτων πρὸς τὸν τροῦλλον, οὐχὶ πλέον δι' ἡμιγωνίων, ὡς εἰς τοὺς καθ' αὐτὸ ὀκταγωνικοὺς ναοὺς, ἀλλὰ διὰ κυλίνδρου συνεχωνεύοντος δύο σφαιρικὰ τρίγωνα ὡς εἰς τοὺς σταυροειδεῖς τελεῖται ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ ἢ μετάβασις. Τί δὲ ἀπέγειναν αἱ 4 γωνίαι τῆς σολέας ἄνω; Στρογγυλευθεῖσαι³ ἐπίτηδες (Εἰκ. 19) ἐστεγάσθησαν, ὡς εἰς τοὺς σταυροειδεῖς, διὰ σφαιρικῶν τμημάτων. Ὡς μόνον δὲ λείψανον τῶν ἡμιγωνίων ἔμεινε τὸ μικρὸν τόξον ὅπερ γεφυρώνει εἰς ἐκάστην γωνίαν τοὺς δύο ἄνω κίονας.

Ἐχομεν λοιπὸν ἀναντιρρήτως ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ μίαν ὑπέρθειν δύο συστημάτων (superposition): ὀκταγωνικοῦ κάτω, σταυροειδοῦς δὲ ἄνω. Δὲν εἶνε δ' ἀσυνήθεις αἱ τοιαῦται ὑπερθέσεις κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' μ. Χ. αἰῶνα ἐν τῇ

μείων λῆψιν τῶν κίωνων, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται ἐν συνόλῳ εἰς 56, ἐξ ὧν 32 μὲν ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὰς ὀριζοντίους κεραίας, 24 δὲ διὰ τοὺς κίονας. Ἡ παράδοσις, ὡς εἶδομεν (σελ. 3), ἀναριθμᾷ τοὺς κίονας εἰς 200. Τὰ κιονόκρανα τῶν ἐν λόγῳ κίωνων ἀνήκουσιν εἰς τύπους τοῦ Δ' καὶ Ε' μ. Χ. αἰῶνος. Ὅρα παρεμφερῆ παρὰ Dalton Byz. Art, σελ. 116 εἰκ. 69.

¹ Πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἔχη πάντοτε ἐν νῷ ὅτι αἱ παραστάδες ἀρχικῶς ἐξεῖχον μόνον 0.50, παχυνθεῖσαι ὑστερότερον, λόγῳ τοῦ παρουσιασθέντος κινδύνου (δρα σελ. 39).

² Ὡς παρουσιάζεται ἡ διάταξις ἐν τῷ α' ὀρόφῳ τῆς Παρηγορητίσσης ὁμοιάζει καταπληκτικῶς τὴν κάτοψιν τοῦ ἰσογείου τῆς ἐν Torcello βυζαντινῆς ἐκκλησίας Santa Fosca, τοῦ ΙΓ' μ. Χ. αἰῶνος. Ὅρα κάτοψιν αὐτῆς παρὰ Corroyer L'architecture romane εἰκ. 74.

³ Ὅμοιοι στρογγύλαι ἢ μάλλον κυλινδρικαὶ γωνίαι ἐν τῷ ἄνω ὀρόφῳ εὑρῆνται καὶ ἐν τῇ Μαυροράνῃ τῆς Σικελίας (Dalton Byz. Art σελ. 405 εἰκ. 237). Εἶνε δὲ συνήθεις καὶ εἰς τζαμιά ὡς π. χ. ἐν Ἀγκύρᾳ (Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins πίν. XXI) καὶ Kodscha Kalessi (Benoit: L'orient médiéval et moderne 52).

βυζαντινῇ τέχνῃ. Τὰς εὐρίσκομεν εἰς τὸν Μυστρᾶν¹ καὶ τὸ Λεοντάρι², ὅπου εἰς σταυροειδῆς ναὸς ἔχει ἐπικαθήσει ἐπὶ μιᾶς βασιλικῆς. Εἶνε δὲ προφανῆς ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ σταυροειδῆς ναὸς εὐρίσκεται πάντοτε ὑπεράνω: Ἡ διαμόρφωσις τοῦ σταυροειδοῦς σχεδίου οὐ μόνον ποικιλωτέραν ἐπιτρέπει τὴν σύνθεσιν τῆς στέγης καὶ ραδινωτέραν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ τρούλλου ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ἐναργῶς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ κτιρίου τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅπερ διὰ τῶν ἄλλων συστημάτων καθίσταται συνήθως δυσδιάκριτον.

Ἡ πρὸ τῶν παραστάδων τῆς σολέας τοποθέτησις κιόνων ἐν ἐπεξοχῇ (en encorbellement) δὲν ἐπέφερε μόνον τὴν σμίκρυνσιν τοῦ τρούλλου· ἐπέτυχε καὶ ἀρίστην ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν καὶ διακόσμησιν τοῦ πύργου τῆς σολέας, ὅστις ἄλλως, φέρον μόνον τὰ δίλοβα παράθυρα, ἅτινα βλέπουσιν ἐκ τοῦ γυναικωνίτου, θὰ παρουσιάζετο λίαν γυμνὸς καὶ μονότονος (Εἰκ. 29). Ἡ ἔμπνευσις ὅμως τῆς ἐφαρμογῆς κιόνων πρὸ τῶν παραστάδων εἰς πλείονας τοῦ ἐνὸς ὁρόφους δὲν ἐφηρμοσθη ἐδῶ τὸ πρῶτον. Παλαιὰ ρωμαϊκὴ κληρονομία ἐφαρμοσθεῖσα εἰς μαυσωλεῖα³ καὶ κρύπτας⁴ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ἀπαντᾷ ἔπειτα εἰς ὀκταγωνικοῦ ἀκριβῶς συστήματος ναὸν κτισθέντα δύο καὶ ἡμισυν αἰῶνας πρὸ τῆς Παρηγορητίσεως, τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου⁵ καὶ τὰς ἀπομιμήσεις τῆς Ἄγ. Γεώργιον Συκούση καὶ Ἄγ. Ἀποστόλους Πυργίου⁶. Τὸ κοινὸν τοῦτο στοιχεῖον ἤγαγέ τινας νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον διὰ τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἄρτης⁷. Ἡ ἰδέα αὕτη τότε μόνον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὀρθή, ὅταν παραβλέσωμεν τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐφαρμοσθέντος εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν συστήματος, τὴν ἐπεξοχήν, ἣν δὲν εὐρίσκομεν ἐν Χίῳ. Ἐκεῖ εἰς ἐκάστην τῶν 8 τῆς σολέας παραστάδων ἐτοποθετήθησαν ἢ μᾶλλον προσεκολλήθησαν ἀπλῶς ζεύγη κιόνων τόσῳ λεπτῶν, ὥστε μᾶλλον ὡς διακοσμητικῶς⁸ ἢ ὀργανικῶς δρῶντες ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῶσιν. Ἀπόρροια δὲ τούτου εἶνε ὅτι τὸ ὄλον σύστημα τοῦ ναοῦ τῆς Χίου παραμένει ἀπὸ κάτω ἕως ἄνω ἄγνῶς ὀκταγωνικόν· δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἡ μετάβασις εἰς τὸν κύλινδρον τοῦ τρούλλου τελεῖται ἐν αὐτῷ κανονικῶς δι' ἡμιγωνίων (trompes). Δὲν

¹ Millet *École Grecque* σελ. 95.

² Ὅρα προσεχῶς δημοσιευομένην μελέτην ἡμῶν ἐν *Revue des Études Grecques* 1921.

³ Niemann *Diokletians Palast in Spalato* πίν. XII. Hébrard et Zeiller *Spalato*.

⁴ Κρύπτη Ἄγ. Λαυρεντίου ἐν Γρενόβλῃ (VI αἰῶνος). Rivoira *Le origini de la architettura Lombarda* εἰκ. 341.

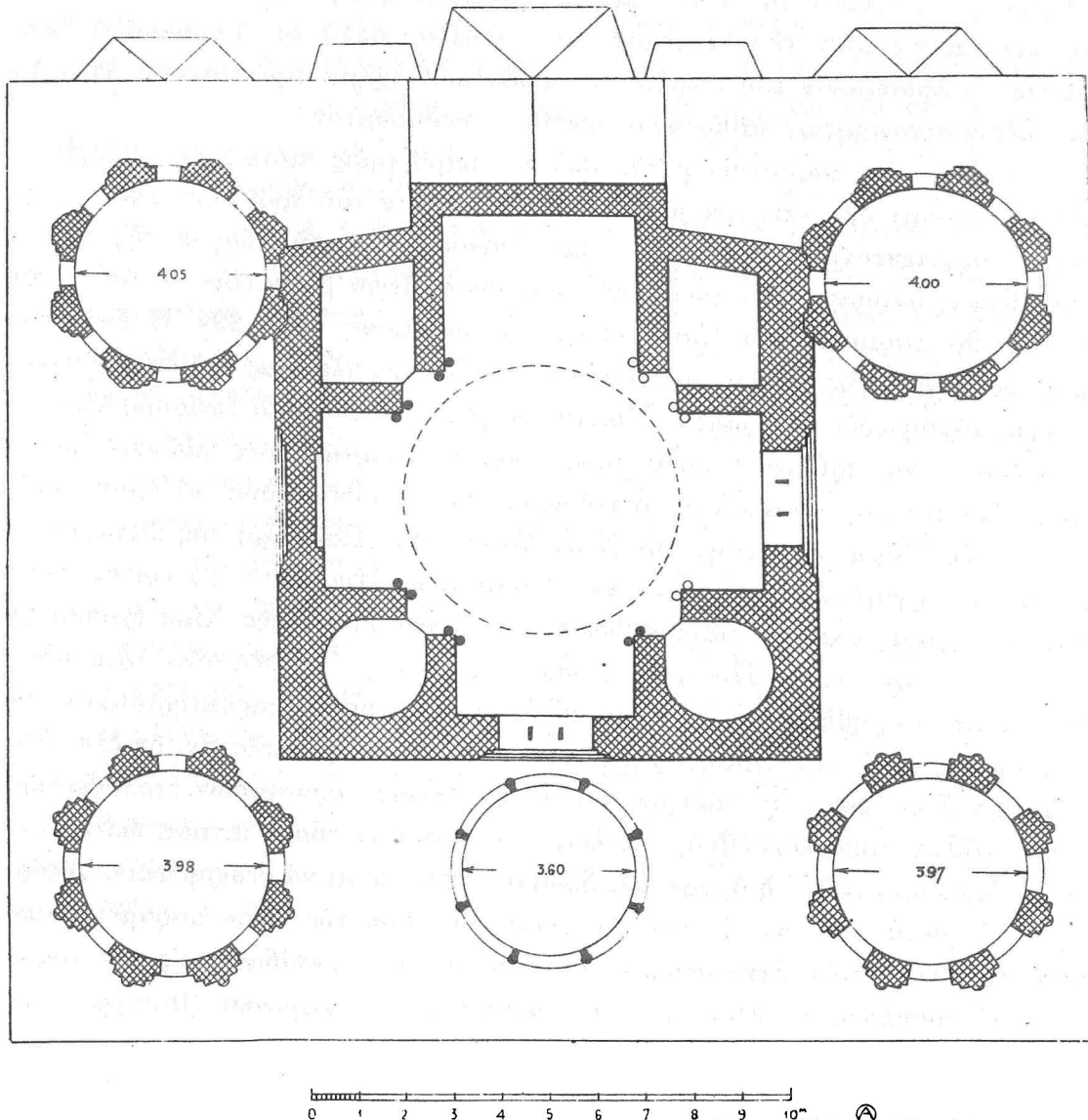
⁵ Strzygowski *Byz. Zeitschr.* 1896 πίν. II καὶ *Ztsch. für Gesch. der Architektur* 1909 σελ. 12.

⁶ Ἀρχαιολ. Δελτ. 1916 παρ. 35, 36 (Σωτηρίου).

⁷ Millet *Art byzantin* II, 929. Σωτηρίου Ἄρχ. Δελτ. 1916 Παρ. σελ. 31.

⁸ Ὅρα Strzygowski *Byz. Ztschr.* 1896, 143: So ist ohne weiteres ersichtlich, dass die Säulen lediglich decorativen Zwecken dienen. Ὅρα καὶ Ἀρχ. Δελτ. 1916 Παρ. σελ. 33.

πρέπει κατὰ ταῦτα ἡ Χίος νὰ θεωρηθῆ ὡς πρόδρομος τῆς Ἄρτης. Ἄλλοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθῆ τὸ πρότυπον τῆς Παρηγορητίσης, πιθανώτατα εἰς τὴν Δύσιν τῆς ἐπιδράσεως τῆς ὁποίας πλείστας ὄσας ἐνδείξεις παρέχει ὁ ναός, ὃν ἐξετάζομεν.

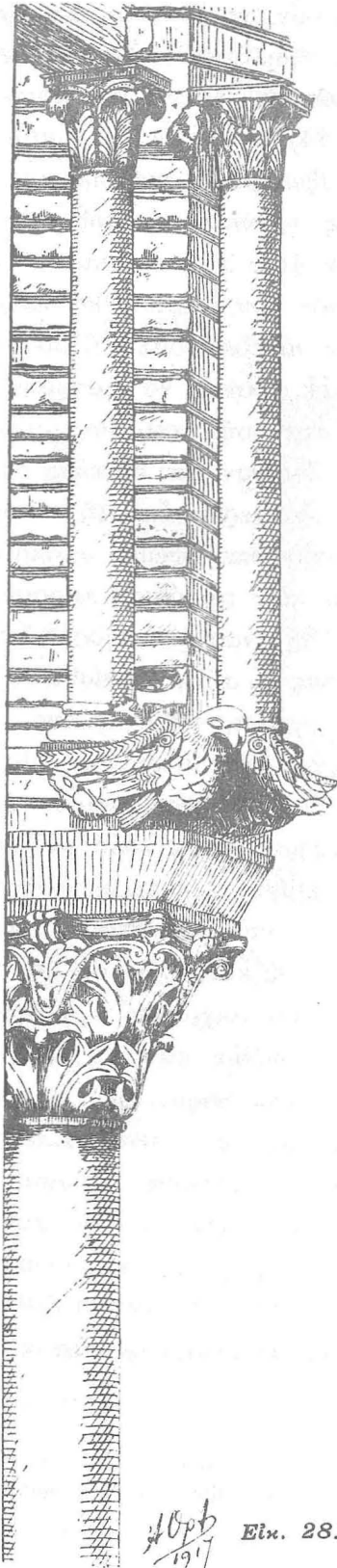

Εἰκ. 27. Ὁριζοντία τομὴ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ὕψος τῶν διακοσμητικῶν κιονίσκων.

Μία τῶν χαρακτηριστικῶν ἐνδείξεων εἶνε καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γλυπτικὴ διακόσμησις, ἣν βλέπομεν μεταξὺ τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν κιόνων τῆς σολέας καὶ τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου. Ὡς γνωστὸν μεταξὺ τῶν δύο τούτων μελῶν παρεμβάλλονται συνήθως αἱ φέρουσαι τὸν τρούλλον 4 καμάραι. Τὸ ἐξαιρετικὸν ὅμως ἐνταῦθα εἶνε ὅτι αἱ καμάραι αὗται δὲν βαίνουν, ὡς συνήθως, ἀπ' εὐθείας ἐπὶ

τῶν κιόνων ἀλλ' ἔχουσι τὴν ἀρχὴν των — τὰς γεννήσεις των, ὡς λέγονται εἰς τὴν τεχνικὴν γλῶσσαν — τρία ὅλα μέτρα καὶ 25 ἑκατοστὰ ὑψηλότερον. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τῶν κιόνων παρεμβάλλονται δίκην ποδαρικῶν, ὑψηλοὶ τοῖχοι, παρέχοντες εἰς τὰς καμάρας τὴν ὄψιν ἀψιδώματος (Εἰκ. 23, 24). Οἱ λόγοι τῆς τοιαύτης διατάξεως εἶνε κυρίως αἰσθητικοί. Δεδομένης τῆς ἐξωτερικῆς κυβικῆς μορφῆς τοῦ κτιρίου, ἐὰν ὁ ὑπὲρ τὸ κέντρον αἰωρούμενος τροῦλλος ἐτοποθετεῖτο ἐπὶ καμαρῶν στηριζομένων ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κιόνων ἦτοι 3.25 μ. ταπεινότερον, ὄχι μόνον δυσαναλόγως μικρὸς πρὸς τὸν ὅλον ὄγκον τοῦ κτιρίου θὰ ἐφαίνετο ἀλλὰ καὶ μόνον ἐξ ἰκανῆς ἀποστάσεως θὰ ἠδύνατο νὰ εἶνε ὁρατός. Ἐπειτα καὶ τι ἄλλο ἐπέβαλλε τὴν ὑπερύψωσιν τῶν καμαρῶν. Ἡ φροντίς νὰ διαγραφῆται σαφῶς ἐπὶ τῆς στέγης τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅπερ ἐσηματίζον αἱ 4 καμάραι. Πράγματι ἐὰν αἱ καμάραι αὗται ἔβαινον ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κιόνων τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θὰ ἀπεκρύπτοντο ὀλοσχερῶς ὑπὸ τῆς προτεθειμένης στέγης τοῦ γυναικωνίτου, ἀφ' οὗ καὶ μετὰ τὴν ὑπερύψωσιν ἀποκρύπτεται, ὡς ἤδη ἐλέχθη, σπουδαῖον αὐτῶν τμήμα μετὰ τῶν τριλόβων παραθύρων. Ἐπεβάλλετο λοιπὸν ἡ ὑπερύψωσις ἥτις, ὡς εἶπον ἤδη ἀνωτέρω, προσέδιδεν ἐσωτερικῶς εἰς τὰς καμάρας ὄψιν ἀψιδώματος. Ἡ ὄψις δ' αὕτη ἐτονίσθη ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ἐπὶ τῶν ἀψίδων προστεθείσης διακοσμῆσεως, συνισταμένης ἐκ μαρμαρίνου τόξου ἀπαρτισθέντος ἐκ σειρᾶς ἀναγλύφων συγκροτούντων μίαν παράστασιν ἐνιαίαν¹. Τὸ τόξον τοῦτο προσηλωθὲν ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τῆς καμάρας ἐστηρίχθη κάτω ἐπὶ τοῦ ξυλίνου αὐτῆς ἐλκυστήρος, ὅστις κατὰ βυζαντινὴν συνήθειαν ἀφίετο νὰ εἶνε ὁρατός. Ἴνα δὲ μὴ φαίνεται κρεμάμενον τὸ τόξον ἐτοποθετήθησαν κάτωθεν τῶν ἄκρων του ἀνὰ εἰς λεπτὸς κιονίσκος, δι' ὧν ἀπετελέσθη τὸ πόδιον τοῦ ἀψιδώματος (Εἰκ. 23, 29). Οἱ κιονίσκοι δὲ πάλιν προσηλωθέντες διὰ τοῦ κιονοκράνου των ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου τοῖχου, οὗ καὶ ἐφήπτοντο, ἐπάτησαν κάτω ἐπὶ ἀναγλύφων πλακῶν ἐμπηχθειῶν εἰς τὸν τοῖχον εὐθὺς ὑπεράνω τῶν κιονοκράνων τῶν κιόνων τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς. Δὲν περιορίσθη ὁμως ἡ διακόσμησις εἰς τὰς μεγάλας μόνον καμάρας τῆς σολέας. Ἐπεξετάθη καὶ εἰς αὐτὰ τὰ μικρὰ τόξα δι' ὧν, ὡς εἶπομεν, ἐγεφυρώθη τὸ μεταξὺ δύο γειτονικῶν πεσσῶν μικρὸν διάστημα. Ἐκαστον τῶν τόξων τούτων ἔλαβε πάλιν ἓν ἀψιδωματικὸν περίβλημα ἀπαρτισθὲν ἐκ 2 κιονίσκων καὶ ἐνὸς ὀξυκορύφου τόξου διακοσμηθέντος διὰ προστύπων ἀναγλύφων (Εἰκ. 23). Ἴνα δὲ ἔλθωσιν εἰς ἄρμονίαν τὰ μικρὰ πρὸς τὰ μεγάλα τόξα κατεσκευάσθησαν οἱ κιονίσκοι

¹ Ἐκ τῶν 4 καμαρῶν μόνον ἡ βόρειος καὶ ἡ δυτικὴ φέρουσι σήμερον τὰ εἰρημένα τόξα, ἅτινα θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἀλλ' εἶτε διότι κατέπεσαν εἶτε διότι δὲν προέλαβον νὰ κατασκευασθῶσι δὲν εὐρίσκονται σήμερον εἰς τὰς θέσεις των.

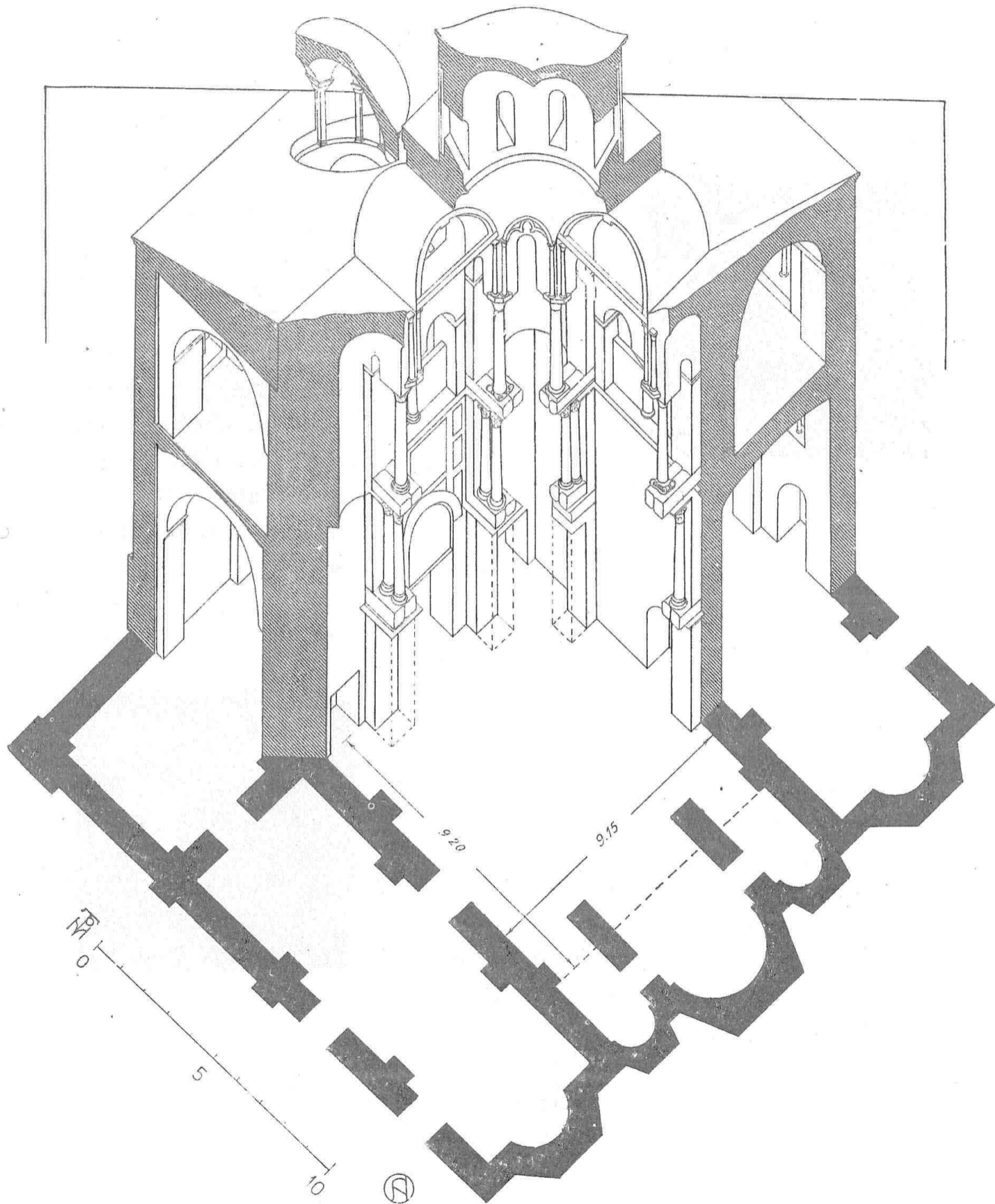

Εἰκ. 28.

των ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῶν μεγάλων, ἐπάτησαν δὲ μάλιστα καὶ ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων καὶ ἐκεῖνοι βάσεων.

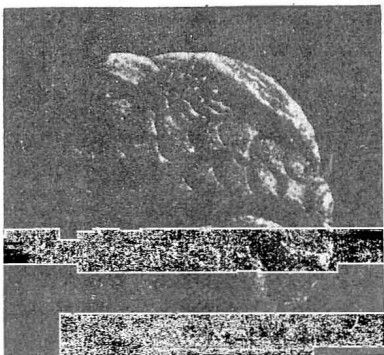
Ἡ οὕτως ἀπαρτισθεῖσα διακόσμησις δύσκολον ἦτο νὰ ἐπινοηθῇ ὠραιότερα καὶ περισσότερον ὁμοιόμορφος πρὸς τὸν ὅλον ἐσωτερικὸν ρυθμὸν (Εἰκ. 27). Ἐὰς παρατηρηθῇ εἰς ποίαν θαυμαστὴν πρὸς τοὺς κάτω κίονας ἁρμονίαν εὐρίσκονται οἱ ἄνω κιονίσκοι εἶνε καὶ αὐτοὶ ἀρράβδωτοι καὶ ἴστανται, ὡς οἱ κάτω, ἐπὶ πλακῶν ἐκκρεμαμένων σχηματίζοντες ἓνα ὁμοιον πρὸς τοὺς κάτω ἀλλὰ διακοσμητικὸν αὐτὸν καὶ ταπεινότερον ὄροφον, χρήσιμον ἵνα καλύψῃ τὴν ὑπερύψωσιν τῶν καμαρῶν, ἧτις ἄλλως θὰ παρουσίαζεν ἀφορητῶς βαρεῖς ὄγκους.

Ἐὰς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐγγύτερον τὸν γλυπτὸν διάκοσμον τῶν τόξων ἀρχόμενοι ἐκ τῶν κάτω. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὡς ὑπόβαθρα τῶν ἀνωτάτων διακοσμητικῶν κιονίσκων χρησιμεύουσι πλάκες, ὧν ἡ μὲν οὐρὰ εἶνε ἐμπεπηγμένη εἰς τὸν τοῖχον, τὸ δὲ προέχον τμήμα ἔχει τὴν πρὸς τὰ κάτω ἐστραμμένην ἐπιφάνειαν διακοσμημένην δι' ἀναγλύφων παραστάσεων. Εἰκονίζουσι δ' αἱ παραστάσεις αὗται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πολύπλοκα συμπλέγματα δύο ἢ τριῶν τετρατῶδων μορφῶν, ζωϊκῶν ἅμα καὶ ἀνθρωπίνων, ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας τόσον ἀγαπάζει ἡ ρωμανικὴ τέχνη. Δυστυχῶς αἱ μορφαὶ αὗται φωτίζονται τόσον κακῶς καὶ εἶνε τόσον ὑψηλὰ ὥστε οὐ μόνον νὰ φωτογραφηθῶσι ἢ σχεδιασθῶσι ἀλλὰ καὶ νὰ διακριθῶσιν εἶνε δύσκολον. Μία ἐντεταμμένη ἐν τούτοις παρατήρησις μοῦ ἔδωκε τὰ ἐξῆς πορίσματα. Ὑπὸ τοὺς κιονίσκους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς σολεύας εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν δύο ἀντιπὰ θηρία μετὰ χαίτης (λέοντες); Γρυλλίζοντα ἔχουν ἤδη συμπλέξει τοὺς ἐμπροσθίους πόδας των καὶ δις περιπλέξει τὰς οὐράς

Εἰκ. 29. Ἴσομετρικὴ προβολὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς σολέας.

των, περί τε τὰ ὀπίσθιά των ἄκρα καὶ περί τὸν κορμόν. Δεξιὰ τὸ θέμα εἰ πολὺ εὐδιακριτώτερον· διότι δὲν στρέφεται ὡς τὸ προηγούμενον ὄλως πρὸς κάτω. Παρίσταται ἐδῶ πετῶν ὠραῖος ὀλόγλυφος μεγαλοπτέρυξ αἰετὸς (Εἰκ. 2 ὑπερήφανος διὰ τὴν λείαν του, τὸν λαγῶν, ὃν συλλαβὸν κρατεῖ σφιγκτὰ ἐ τῶν γαμψῶν ὀνύχων του. Εἶνε ἀσφαλῶς τὸ ὠραῖον γλυπτικὸν ἔργον τοῦ ναοῦ.

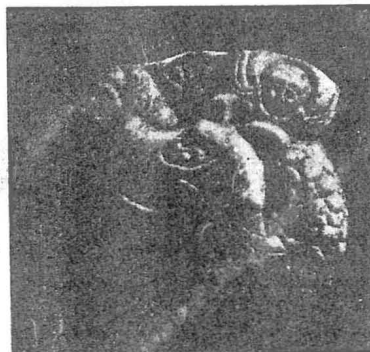
Εἰκ. 30. Τεμάχιον ἐκ τῶν κάτωθεν τῶν κιονίσκων γλυπτῶν.

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν δεξιᾶ μὲν ἐ ὑπῆρχε κάτωθεν τῶν κιονίσκων πλάξ ἀνάγλυφ δι' αὐτὸ δ' αἱ βάσεις τῶν κιονίσκων, αἵτινες ἤσ κάτωθεν ὄραται, ἔχουσιν ἀπλῶς κοσμηθῆ διὰ ε δάκων ἐν ζωηρῷ ἐξέργῳ (Εἰκ. 34). Ἀριστερᾶ εἰκονίζεται μορφή ἐστεφανωμένη, με χαρακτηριστικὰ τέρατος· εὐρείαν ρῖνα καὶ πλαδαράν, μεγάλους λίαν διεστῶτας ὀφθαλμούς, τέλος στόμα κ λώριον διὰ τοῦ ὁποίου κρατεῖται ὁ ἕτερος τ ὀπισθίων ποδῶν δύο ζῶων φευγόντων δεξιὰ κ

ἀριστερὰ καὶ μετὰ πόνου στρεφομένων πρὸς τὸν δάκνοντα.

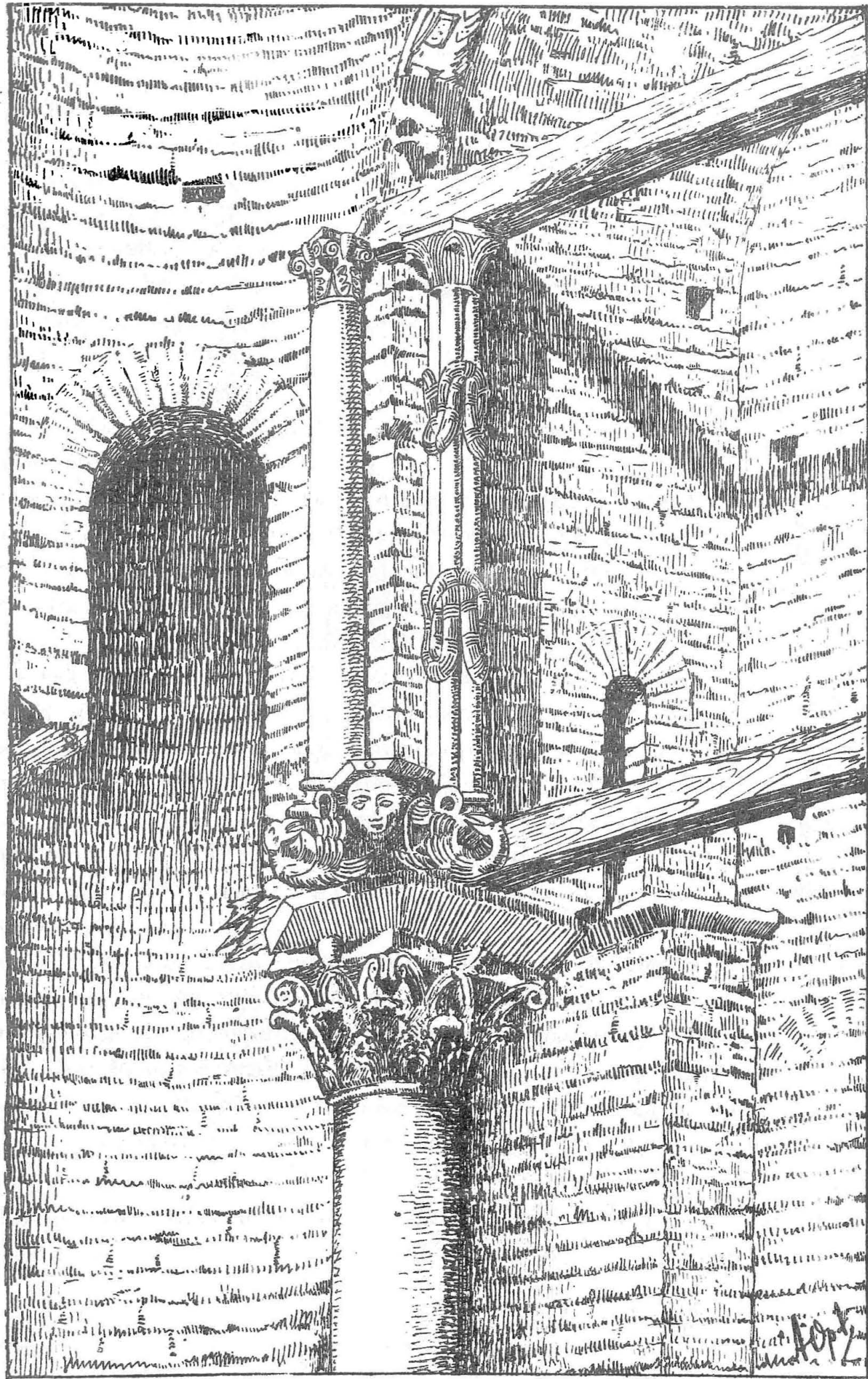
Ὑπὸ τοὺς παραπλεύρως κιονίσκους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς παρίστανται ἐκ τέρωθεν φυτοῦ δύο ἵπποι ἀντωποί, τείνοντες πρὸς τὸ δένδρον τὸν ἕνα τ ποδῶν· τὸ δὲ συμμετρικὸν πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο βάθρον εἰκονίζει ἀνθρωπίνην γενειοφόρον κεφαλὴν¹ φέρουσαν τριγωνικὸν πιλίδιον (Εἰκ. 32). Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς ταύτης καὶ εἰς τὸ ὕψος τῶν ὠτων τῆς παρίστανται δύο σφιγκταὶ παλάμαι κρατοῦσαι ἑκατέρα ταυτοχρόνως ἕνα ὄφιν ἐπωδύ- νως συνελισσόμενον καὶ τοὺς πόδας ἐνὸς πτηνοῦ ἐπιστρεφομένου καὶ κρώζοντος.

Πλὴν δὲ τῶν κατὰ χώραν εὕρισκομένων ἀνα- γλύφων τούτων βάσεων ἀνεῦρον δύο ἀκόμη τεμά- χια ἐξ ὁμοίων θέσεων ἀναμφιβόλως προερχόμενα. Τούτων τὸ μὲν (Εἰκ. 30) εἰκονίζει τὴν πτέρυγα πτηνοῦ καὶ παρ' αὐτὴν σπείρας ὄφεως· τὸ δὲ ἄλλο (Εἰκ. 31) δράκοντα φο- δωτὸν συνεσπειρωμένον με στόμα ἀνοικτὸν ἔτοιμον νὰ καταβροχθίσῃ τὰς πα- τὴν κεφαλὴν του εὕρισκομένης πτερωτᾶς κεφαλᾶς νηπίων (Χερουβεῖμ;).

Εἰκ. 31. Τεμάχιον ἐκ τῶν κάτω τῶν κιονίσκων γλυπτῶν.

¹ Ἡ κεφαλὴ αὕτη ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὴν τοῦ προφήτου Δαβὴδ, τὴν εἰκονιζομένην ἐπὶ τόξου τῆς Β ἀψίδος (ὄρα κατωτέρω).

Εἰκ. 32. Οἱ κιονίσκοι τῆς ΝΑ γωνίας καὶ τὸ ὑπ' αὐτοὺς γλυπτὸν.

Γενικῶς ἡ ἐργασία τῶν λίαν ἐξέργων τούτων ἀναγλύφων εἶνε καλή, τὰ δὲ θέματα πολύπλοκα, τολμηρὰ καὶ βασανισμένα ἀναπαριστῶσι τέρατα, οἷα βλέπομεν συνήθως κοσμοῦντα τὰ θυρώματα ρωμανικῶν καὶ γοθικῶν ἐκκλησιῶν. Λόγῳ δὲ τῆς θέσεως, ἐν ἧ τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα εὗρονται, ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τὰ λοφία, ἐφ' ὧν εἰκονίζονται κατὰ κανόνα οἱ εὐαγγελισταί, δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ παριστῶσι τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν οὐχὶ ἀπλᾶ, ὡς ἡ βυζαντινὴ τέχνη μᾶς τὰ καθιέρωσε ἀλλὰ πολύπλοκα καὶ σύμφωνα πρὸς τὴν περιγραφὴν, ἣν μᾶς παρέχει ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου (IV, 7). Μᾶς εἶνε λοιπὸν χρήσιμα τὰ ἀνάγλυφα

Εἰκ. 33.
Διακοσμητικὸς
κιονίσκος.

ταῦτα διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἐκάστου εὐαγγελιστοῦ, ἣν ἄλλως θὰ ἠγνοοῦμεν, διότι τὰ ἐπὶ τῶν λοφίων περισωθέντα λείψανα μωσαϊκῶν εἶνε ἐλάχιστα. Οὕτω ὑπεράνω μὲν τοῦ ἀετοῦ ἦτοι κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν εἰκονίζετο ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὑπεράνω δὲ τῶν λεόντων ἦτοι κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος, ὑπεράνω δὲ τοῦ μόσχου ἦτοι κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς καὶ τέλος ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου ἦτοι κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος.

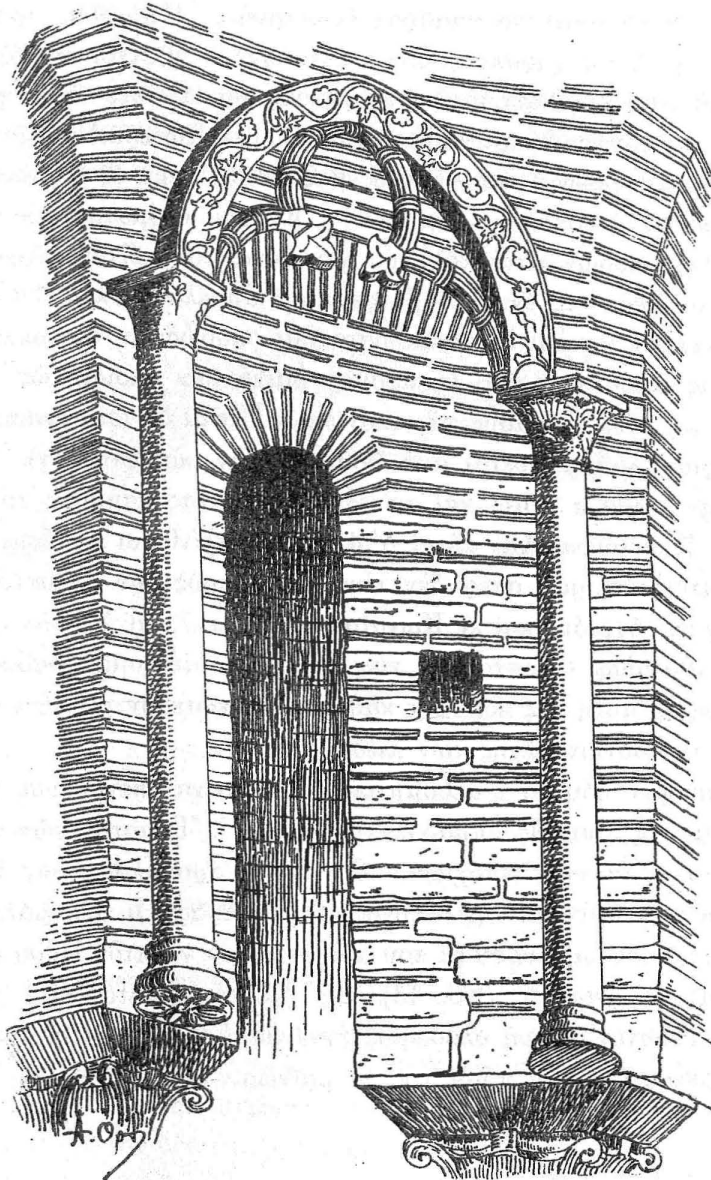
Οἱ ὑπεράνω τῶν ἀναγλύφων βαίνοντες κιονίσκοι ὕψους ἐν συνόλῳ 2.40 ἀποτελοῦνται ἐκ τριῶν ἕκαστος μερῶν τῆς βάσεως τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ κιονοκράνου. Καὶ αἱ μὲν βάσεις εἶνε γενικῶς ἀττικάι ἰωνικάι, ἀλλ' οὐχὶ πᾶσαι ὁμοίαι· διότι ἄλλαι μὲν αὐτῶν ἔχουσι τὴν κάτω σπειραν ἐξωγκωμένην (Εἰκ. 34), ἄλλαι δὲ πάλιν καλύπτονται ὑπὸ ἀνεστραμμένων φύλλων¹ (Εἰκ. 33) ὁμοιάζουσαι μᾶλλον πρὸς περσικὰς (ΒΔ γωνία). Οἱ δὲ κορμοὶ εἶνε γενικῶς ἀρράβδωτοι καὶ ἄλλως ἀκόσμητοι πλὴν τῶν δύο κιονίσκων τῶν ἀποτελούντων τὰ πόδια τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος, οἵτινες ἀπομιμοῦνται δέσμη τεσσάρων στύλων συσφιγγομένων διὰ σχινοειδῶν πλοχμῶν, οἷους συνήθως βλέπομεν, ἐν μικροτέρῳ ὅμως κλίμακι, εἰς εἰκονοστάσια, παράθυρα καὶ ἀνάγλυφα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν². Κατὰ τοῦτο δὲ μόνον διαφέρουσιν οἱ ἐξεταζόμενοι κιονίσκοι τῶν λοιπῶν γνωστῶν, ὅτι οἱ πλοχμοὶ τῶν αὐλακοῦνται ὑπὸ γραμμῶν παραλλήλων καὶ ἐγκαρσίων δακτυλίων, ἦτοι ὑπὸ διακοσμήσεως λίαν συνήθους τῇ ἰταλικῇ γοθικῇ τέχνῃ.

Μεγάλῃ ποικιλίᾳ παρατηρεῖται εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν κιονίσκων, τῶν ὁποίων πολλὰ οὐδὲν ἄλλο ἔχουσι εἰς τὸν κάλαθόν των κόσμημα πλὴν 4 ἀμυγδαλοειδῶν

¹ Ὁμοίαν περίπου βάσιν μετ' ἀνεστραμμένων φύλλων φέρει καὶ τὸ πρῶτον ἀπὸ Δ ἄνω παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. (Ὁρα εἰκ. 12).

² Παρόμοιοι κιονίσκοι ἀπαντῶσι συνηθέστατα καθ' ὅλην τὴν Ἰταλίαν ὄρα Traquair ἐν BSA XII, 268.

ἀποφύσεων ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἄβακος¹ (Εἰκ. 33). Ἄλλων ὁμως πάλιν ὁ κάλαθος καλύπτεται ὑπὸ μιᾶς ἢ δύο σειρῶν φύλλων ἀκάνθης ἢ ἄλλων

Εἰκ. 34. Διακοσμητικὸν τόξον τῆς ΒΑ γωνίας τῆς σολέας.

φυτῶν (Εἰκ. 34). Τελευταία δέ τις παραλλαγή ἀπομιμεῖται ἐν μικρῷ τὸν τύπον τῶν «θεοδοσιακῶν» κionoκράνων (ΒΔ γωνία).

¹ Ἐνάλογοι ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτεραι ἀμυγδαλοειδεῖς ἀποφύσεις ἀπαντῶσι καὶ εἰς τοὺς κίονας τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρά Millet Monuments byzantins de Mistra πίν. 57, 1~3.

Ὡς ἤδη εἵπομεν, οἱ κιονίσκοι ἀνὰ δύο λαμβανόμενοι βαστάζουσιν ἐναλλάξ τὰ μεταξὺ τῶν καμαρῶν διακοσμητικὰ τοξύλλια (Εἰκ. 34) καὶ τὰ μετ' ἀναγλύφων τόξα τὰ ἐπενδύοντα τὰς καμάρας ἐσωτερικῶς. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος εἶνε ὁ ἐντελῶς γοθικὸς χαρακτήρ τῶν τοξυλλίων: ἐν ἐξωτερικὸν τόξον ὀξυκόρυφον περιβάλλει τέσσαρας καυλοὺς κυρτουμένους οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τόξου ἐν τρίφυλλον. Καὶ τὸ μὲν ἐξωτερικὸν τόξον διακοσμεῖται δι' ἐλαφροῦ ἀναγλύφου παριστῶντος βυζαντινὸν θέμα ἐξ ἐκείνων, ἅτινα βλέπομεν συνήθως εἰς ἐπίτιπλα χειρογράφων: Ἐκ τοῦ στόματος ζώων ἰσταμένων ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν κατὰ τὰς δύο γεννήσεις τοῦ τόξου ἐξέρχονται κυματοειδεῖς βλαστοὶ φέροντες ἐναλλάξ βότρες καὶ ἀμπέλου φύλλα. Οἱ δὲ σχηματίζοντες τὸ τρίφυλλον καυλοὶ διακοσμοῦνται διὰ ραβδώσεων διακοπτομένων ἀπὸ ἀποστάσεως εἰς ἀπόστασιν ὑπὸ ἐγκαρσίως βαινόντων κλοιῶν, ὡς εἶδομεν ὅτι συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς πλοχμοὺς τῶν κιονίσκων. Κατὰ δὲ τὰς γωνίας τῆς συναντήσεως τῶν τριῶν λοβῶν φύεται ἀνὰ ἐν τρίφυλλον (κρινάνθεμον).

Ὅπως τὰ τοξύλλια οὕτω καὶ τὰ ἐπενδύοντα τὰς καμάρας τόξα εἶνε καὶ αὐτὰ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα. Καὶ αὐταὶ δ' ἀκόμη αἱ πλίνθιναι καμάραι εἶνε κάπως ὀξυκόρυφοι κατὰ σύστημα, ὅπερ δὲν εἶνε ξένον πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἀφ' οὗ ἀπαντᾷ ἐν Ἀχρίδι¹ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει² καὶ Σερβίᾳ³, μάλιστα δὲ ἐν Σικελίᾳ⁴, ἔνθα ὁμως φαίνεται ὅτι εἶνε μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἀραβικῆς ἐπιδράσεως. Ἡ ὀξύτης δ' αὕτη τῆς κορυφῆς καθιστᾷ στερεώτερον τὸ τόξον καὶ μετριάζει τὴν κλίσιν τῆς συνισταμένης τῶν πιέσεών του.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὰ διακοσμητικὰ τόξα, ἅτινα ἐπενδύουσι τὴν ἄντυγα τῆς βορείου καὶ τῆς δυτικῆς καμάρας τῆς σολέας⁵. Ἐκαστον τῶν τόξων τούτων ἀπαρτίζεται ἐξ ἔνδεκα τεμαχίων — θολιτῶν — προσηλουμένων τῇ βοθηείᾳ ἰσχυρῶν σιδηρῶν γόμφων ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς καμάρας. Οἱ δύο μάλιστα κατώτατοι θολῖται φέρουσι καὶ οὐρὰν ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ γλυπτὸν λίθου εἰσδύουσιν εἰς τὴν γέννησιν τῆς καμάρας (Εἰκ. 35). Ἐφ' ἐκάστου θολίτου εἶνε γεγλυμμένη μία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μορφὴ ὀλόσωμος ἐγγεγραμμένη εἰς τὴν περιφέρειαν ἥτοι τοποθετημένη οὕτως, ὥστε οἱ πόδες τῆς νὰ βαίνωσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς κάτω-

¹ Ἁγία Σοφία. Millet École 40.

² Forchheimer Strzygowski die Byzantinischen Wasserbehälter von C/pel Beil. 12α.

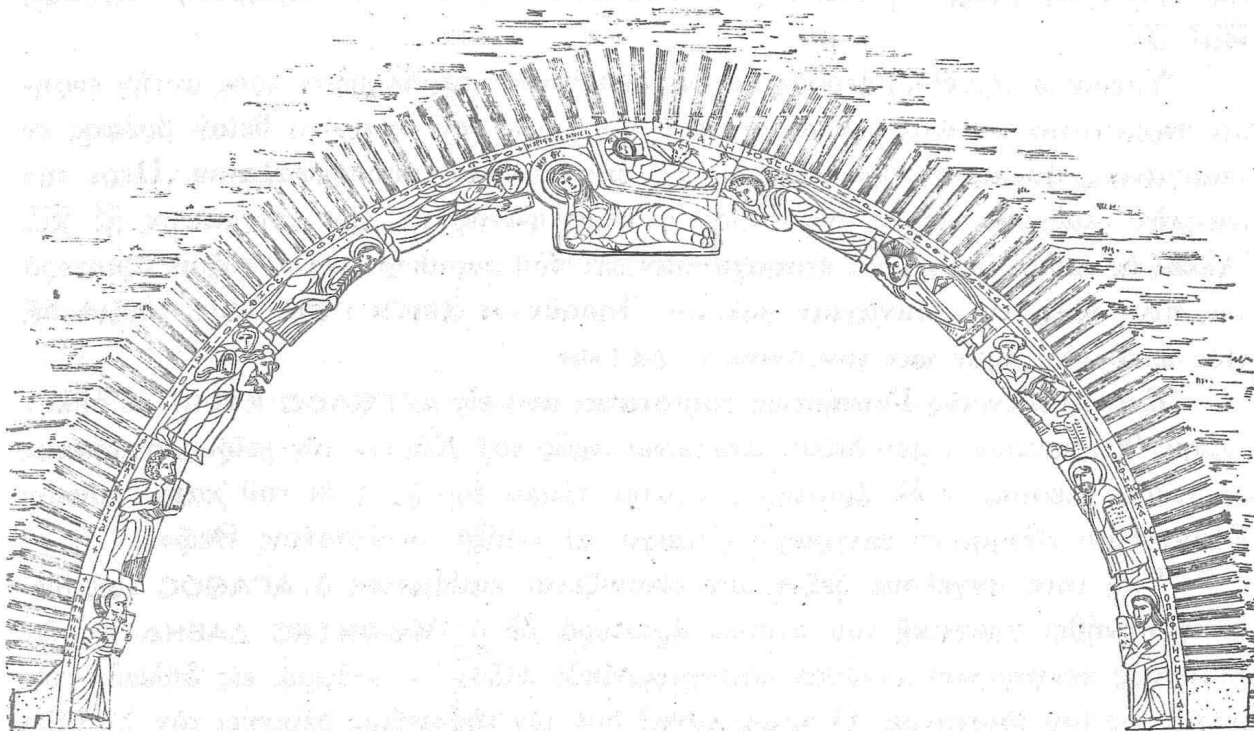
³ Gratchanica, Nagorica.

⁴ Cefalù, Martorana (Choisy, Histoire de l'architecture II, 63).

⁵ Λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς ὃ εὗρίσκονται τὰ γλυπτὰ ταῦτα (ἡ κλεις τοῦ τόξου κεῖται 15 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον) μεγάλην παρέχουσι δυσκολίαν εἰς τὴν μελέτην των. Οὗτος δ' εἶνε βεβαίως ὁ κύριος λόγος δι' ὃν καὶ παρέμειναν μέχρι τοῦδε ἀδημοσίευτα. Ἡ ἐξέτασις καὶ ἡ ἀπεικόνισις των, μάλιστα δ' ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιγραφῶν, ἅς φέρουσι, κατέστη δυνατὴ διὰ τῆς τοποθετήσεως τηλεσκοπίου κατὰ τὰ πρὸς τὴν σολέαν βλέποντα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου.

θεν. Κατὰ μίμησιν δὲ τῶν τοιχογραφιῶν παρ' ἐκάστην μορφήν ἐχαράχθησαν ἐπὶ τοῦ γενικοῦ περιθωρίου τοῦ τόξου ἐπιγραφαὶ — χρωματισθεῖσαι ἐπίτηδες δι' ἐρυθροῦ χρώματος¹, ἵνα διακρίνονται ἐξ ἀποστάσεως — ὀνομάζουσαι ἕνα ἕκαστον τῶν εἰκονιζομένων προσώπων.

Ἡ περιφερικὴ διάταξις τῶν ἀπαρτιζόντων τὰ τόξα γλυπτῶν φέρει εὐθὺς εἰς τὴν μνήμην τοῦ παρατηρητοῦ τὴν ὁμοίαν ἢ συγγενῆ διακόσμησιν, ἣν φέρουσι τὰ ἀλλεπάλληλα τόξα ἐξ ὧν συνήθως διαρθροῦνται οἱ πυλῶνες τῶν γοθικῶν ἰδία

Εἰκ. 35. Τὰ ἐπενδύοντα τὴν βόρειον καμάραν τῆς σολέας ἀνάγλυφα.

ἀλλὰ καὶ τινων ρωμανικῶν μητροπόλεων. Δὲν εἶνε ὁμοίως καὶ ξένη πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἣτις τὴν ἐφαρμόζει εἰς μικροῦ (μέχρι 1.80) ἀνοίγματος τόξα κιβωρίων. Ὡραῖα παραδείγματα τοιούτων κιβωρίων ἔχομεν ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις βυζαντινῷ μουσεῖῳ². Ἡ μόνη διαφορὰ εἶνε ὅτι τὰ κατὰ τὴν ἀντυγα τῶν κιβωρίων ἐγγεγραμμένα γλυπτὰ δὲν εἶνε, ὡς ἐνταῦθα, αὐτοτελῆ, ἀλλ' ἔχουσι κατασκευασθῆ ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου πρὸς τὸ τετράπλευρον πλαίσιον, ὅπερ τὰ περιβάλλει. Εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν ἀπετολήθη διὰ πρώτην φοράν ἐν Ἑλλάδι ἡ διακόσμησις τόξων μεγάλης διαμέτρου (5.80 μ.) ἀναμφιβόλως κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν.

¹ Τὸ ἐρυθρὸν τοῦτο χρῶμα ἀποπεσὸν ἀπὸ πλείστων γραμμάτων καθιστᾷ σήμερον δυσκολωτάτην τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐπιγραφῶν.

² Ὅρα εἰκόνας παρὰ Bréhier Nouv. Arch. des Missions Scient. 1913 Fasc. 9 πίν. X καὶ XI.

Ἡ κλείς τοῦ τόξου τῆς βορείου ἀψίδος εἶνε πλατυτέρα τῶν λοιπῶν λίθων λόγῳ τῆς εἰς αὐτὴν προσαρτήσεως λοβοῦ ὀρθογωνίου, ἐφ' οὗ ἐλαξεύθη τὸ κύριον σημεῖον τῆς ὄλης παραστάσεως τοῦ τόξου, ἡ Χριστοῦ Γέννησις.

Κατακεκλιμένη ἐπὶ στρωμνῆς ἀχυρίνης ἡ Θεοτόκος ἔχει ὑπεγείρει τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος στηρίζουσα τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς κεκαμμένης κατὰ τὸν ἀγκῶνα, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερὰ φερομένη ἐμπρὸς διαγωνίως εἶνε τοποθετημένη ὑπὸ τὸν δεξιὸν ἀγκῶνα. Πέριξ τῆς διὰ φακιολίου κεκαλυμμένης κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐλαξεύθη μέγας φωτοστέφανος ἐφ' οὗ ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή ΜΙΡ ΘΥ.

Ὑπεράνω τῆς Θεομήτορος καὶ μὲ διεύθυνσιν παράλληλον πρὸς αὐτὴν εὐρηται θερμαινόμενον ὑπὸ τὴν πνοὴν τοῦ βοῦς καὶ τοῦ ὄνου, τὸ θεῖον βρέφος ἐν σπαργάνοις, ἀναπαῦον τὴν κεφαλὴν του ἐπὶ μεγάλου προσκεφαλαίου. Περὶ τὴν κεφαλὴν ἐλαξεύθη μέγας ἔνσταυρος φωτοστέφανος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν IC XC. Ἄλλαι δὲ πάλιν ἐπιγραφαὶ ἐχαράχθησαν ἐπὶ τοῦ περιθωρίου τοῦ τόξου, ἀριστερὰ μὲν, ἦτοι ὑπὲρ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Ἰησοῦν, Η ΧΡΙΣΤ ΓΕΝΝΗΣΙΣ, δεξιὰ δέ, ἦτοι ὑπὲρ τὸν βῶν καὶ τὸν ὄνον, Η ΦΑΤΝΗ.

Ἐκατέρωθεν τῆς Γεννήσεως παρίσταται ἀνὰ εἰς ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΥΡΙΣ μὲ οὐλὴν κόμην. Ἐκ τούτων ὁ μὲν δεξιὸς ἀνατείνει πρὸς τὸν Κύριον τὰς χεῖρας, ἠνωμένας ἐν στάσει ἰκεσίας, ὁ δὲ ἀριστερὸς κρατεῖ πλάκα ἐφ' ἧς ἡ ἐκ τοῦ ἱεροῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου εἰλημμένη ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. α) «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ».

Ὑπὸ τοὺς ἀγγέλους δεξιὰ μὲν εἰκονίζεται καθήμενος ὁ ΑΓΑΘΟΣ ΙΩΣΗΦ, ἐν τῇ συνήθει σκεπτικῇ του στάσει, ἀριστερὰ δὲ ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑΒΗΔ φορῶν πλουσίως κεντημένον μανδύαν καὶ τριγωνικὸν πῖλον¹ — στέμμα, εἰς δὴλωσιν τῆς βασιλικῆς του ιδιότητος. Ὁ προφητάναξ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν Σωτῆρα διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῶν ψαλμῶν (ἰζ' 10) εἰλημμένη ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. β) «Καὶ ἔκλινεν οὐρανὸν καὶ κατέβη».

Κάτωθεν τοῦ Ἰωσήφ παρεστάθησαν ΟΙ ΜΑΓΟΙ, δύο τὸν ἀριθμὸν ἐλλείψει χώρου, ὁ μὲν νέος ὁ δὲ γέρον πωγωνοφόρος. Φέροντες ἀμφοτέρωθεν μικροὺς πῖλους ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς πλουσίας κόμης των κρατοῦσι μετὰ προσοχῆς τὰ κιβώτια τὰ περιέχοντα τὰ δῶρα, ἅτινα ἔρχονται νὰ προσφέρωσι.

Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς μάγους εἰκονίζονται ὑπὸ τὸν Δαβὴδ, ΟΙ ΠΟΙΗΤΕΝΕΣ δύο καὶ αὐτοὶ τὸν ἀριθμὸν, εἰς γέρον καὶ εἰς νέος. Ὁ γέρον ἐνδεδυμένος ἐνδυμασίαν ἐκ μηλωτῆς ἴσταται κρατῶν ἀνὰ χεῖρας δύο ράβδους, τὴν ἰδικὴν του καὶ τὴν τοῦ συντρόφου του, ὅστις, ἐνδεδυμένος λινοῦν ἡμίχειρίδωτον ἐπενδύτην καὶ

¹ Ἀναμφιδόλως τὸν πῖλον τοῦτον ἐξέλαβεν ὁ Λαμπάκης ὡς τὴν «τιάραν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐν σχήματι πίννας» περὶ ἧς γράφει ἐν Δελτ. Χριστ. Ἐταιρ. Γ' σελ. 78.

περισκελίδας ἐκ μηλωτῆς καὶ καλυπτόμενος τὴν κεφαλὴν διὰ μικροῦ πιλιδίου, κάθηται ἐπὶ βράχου τέρπων διὰ τοῦ ἤχου τοῦ αὐλοῦ του τὰ παρὰ τοὺς πόδας του βόσκοντα πρόβατα.

Ἐνταῦθα κλείει ἡ σειρὰ τῶν προσώπων, ἅτινα συνήθως συγκροτοῦσι τὴν παράστασιν τῆς Γεννήσεως¹ ἂν καὶ κυρίως εἰπεῖν οἱ μάγοι ἀποτελοῦσι συνήθως τὸ θέμα χωριστῆς παραστάσεως. Τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα εἰκονίζουσι ἐνταῦθα

ΔΟΞΑ ΕΝ
ΥΨΙC
ΤΟΙC
ΘΕ
Ω

Ἐπιγρ. α.

ΚΑΙ ΕΚΑΙ
ΝΕΝΟΥΡΑ
ΝΟΝΚΚΑ
ΤΕΒΗ

Ἐπιγρ. β.

ΤΩC ΔΕ
ΕΠΛΗC
ΘΗC ΔΗ
ΑΙ ΗΠΕΡΑΙ
ΤC ΚΕΙ

Ἐπιγρ. γ.

ΚΑΙ CΥΒΗ
ΘΛΕΕΠ
ΟΙΚΟC
ΕΦΡΑ
ΘΑΤ

Ἐπιγρ. δ.

εὐαγγελιστὰς καὶ προφήτας ἐκ τῶν προειπόντων τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ. Οὕτω ὑπὸ τοὺς μάγους παρίσταται ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς, ὁ λεπτομερέστερον πάντων ἐκθέτων ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ του (β' 1~20) τὰ σχετικά πρὸς τὴν Γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν εἰς τοὺς ποιμένας ἀγγελίαν. Ὁ εὐαγγελιστὴς παρίσταται ἔχων παχεῖαν οὐλὴν κόμην κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς πλάκα καὶ φέρον τὴν δεξιὰν ὀρι-

Ο ΘC
Ε ΠΙ
Γ ΗC
Ω Φ Θ
Η

Ἐπιγρ. ε.

+ ΠΑΙΔΙ
ΟΝΕΓΕ
ΝΗΘΗ
ΗΠΙΝΥ
ΥΑC C
ΔΟ ΘΗ

Ἐπιγρ. ζ.

+ Ο ΑΝΘC ΚC Ο ΑΡΩΝ ΤΗ ΑΜΑΤΙΑ
I ΚΟCΜΟΝ +

Ἐπιγρ. η.

+ Ω Ω
CΑΝΥC C
ΤΟΝ ΙΝ
ΔΙΕΜΕΡΙ
CΑΝΤΟΤΑ
ΙΜΑΤΙΑ
ΑΚΤ
CΑ

Ἐπιγρ. θ.

ζοντίως πρὸ τοῦ στήθους. Ἐπὶ τῆς πλάκας ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (β' 3) ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. γ). «Ὡς δὲ ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τοῦ [τε]κεῖν τὸ παιδίον».

Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Λουκᾶν εἰκονίζεται ὁ ΠΡΟΦΗΤΗC ΜΙΧΑΙΑC εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. δ). «Καὶ σὺ Βηθλεὲμ οἶκος Ἐφραθὰ [ὀλιγοστός εἶ]» (Μιχ. ε' 2).

Τέλος ἐκ τῶν δύο κατωτάτων μορφῶν ἡ μὲν ἀριστερὰ εἰκονίζει τὸν προφήτην Ἰερεμίαν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα πλάκα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. ε). «Ὁ θεὸς ἐπὶ γῆς ὤφθη [καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνα-

¹ Ἐκ τῆς ὅλης εἰκόνας τῆς Γεννήσεως παρελείφθη ἐνταῦθα μόνον ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ.

στράφη]» (Ἱερ. γ' 35), ἡ δὲ δεξιὰ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν φέροντα τὴν μὲν ἀριστερὰν διαγωνίως ἐπὶ τοῦ στήθους, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντα πλάκα, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. ζ) «† Παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν καὶ υἱὸς ἐδόθη» (Ἡσ. Θ', 6).

Ἡ κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου εἰκονιζομένη Γέννησις εὔρηται πανομοίᾳ σχεδὸν καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ ἐν Ἀθήναις βυζαντινοῦ Μουσείου¹. Διαφορὰ ὑπάρχει μόνον ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Θεοτόκου εἰκονιζομένης ἐκεῖ ἐντελῶς κατακεκλιμένης. Ἡ δὲ στάσις ἦν ἐνταῦθα ἔχει ἡ Παναγία — παλαιὰ ἀνάμνησις στάσεως Ἀριάδνης — εὔρηται ἐπὶ παλαιῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας καὶ τοῦ Βυζαντίου², ὅθεν τὸ θέμα τοῦτο μετηνέχθη, διὰ μοναχῶν βεβαίως, εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν³. Οὐδόλωσ δ' ἀπίθανον, ὅτι ἐξ Ἰταλίας μετεδόθη καὶ εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τῆς Ἡπείρου, ἀφ' οὗ μάλιστα τόσον στενοὶ συγγενικοὶ δεσμοὶ εἶχον ἐνώσει τοὺς δεσπότης τῆς Ἡπείρου πρὸς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς πρίγκιπας τῆς Νεαπόλεως. Οὐ μόνον δὲ τὸ θέμα ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν γλυπτῶν ἔχει καθαρῶς ἰταλικὸν τὸν χαρακτήρα. Ὁ τρόπος ἐκτελέσεως τῶν πτυχώσεων, τὰ ἐπίπεδα σώματα, αἱ ζωηρῶς ἔξεργοὶ καὶ δυσανάλογοι εἰς μέγεθος ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα τῶν μορφῶν κεφαλαί, ἡ ἀφελῆς τραχύτης καὶ ἡ ἐντελῶς παιδικὴ ἀδεξιότης τοῦ τεχνίτου, προσπαθοῦντος νὰ μιμηθῇ τὴν φύσιν, εἶνε ἀσφαλῆ τεκμήρια τῆς ὑπὸ τεχνιτῶν τῆς Δύσεως ἐκτελέσεως τῶν ἀναγλύφων. Ἐὰν δὲ ὑπάρχη ἀκόμη ἀμφιβολία τις περὶ τούτου, ταύτην δύναται νὰ διαλύσῃ ἡ μεγάλη ὁμοιότης στάσεως καὶ τεχνοτροπίας, ἣν παρουσιάζουσιν οἱ προφῆται τοῦ τόξου πρὸς ἀνάγλυφον προστομαίου τινὸς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, καθαρῶς ρωμαϊκῆς τέχνης, προερχομένου ἐκ τοῦ S. Bartolomeo all'Isola⁴.

Ἐλθωμεν νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ δυτικοῦ τόξου. Τὸ κύριον σημεῖον τῆς ὅλης παραστάσεως εὔρισκεται καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου ἔνθα, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ περιθωρίου ἐπιγραφή μαρτυρεῖ, παρίσταται «ὁ ἀμνὸς Κ[υρίου] ὁ αἰρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου» (Ἱω. α' 29) (Ἐπιγρ. η).

Τὸ πρόβατον (Εἰκ. 36) εἰκονίζεται ἐν ταῦθα σχεδὸν ὀλόγλυφον καὶ κατὰ κρόταφον, βλέπον πρὸς δεξιὰ. Οἱ ἐμπρόσθιοι πόδες του ἔχουσι γονατίσει. Ἡ κεφαλὴ του φέρει ὄπισθεν ἔνσταυρον φωτοστέφανον, ἐν ᾧ πρὸ τοῦ μέσου τοῦ κυρίου σώματος εὔρηται «λατινικὸς» σταυρός, οὔτινος ἢ κάτω κεραία, οὔσα μακροτέρα τῶν λοιπῶν, διασχίζει τὸ μεταξὺ τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν κενὸν διά-

¹ Ὅρα εἰκόνα παρὰ F. Noack Die Geburt Christi in der bildenden Kunst Darmstadt 1894 εἰκ. 5 σελ. 19.

² Millet Recherches sur l'iconographie de l'Évangile 102.

³ S. Biagio, Bertaux: L'art dans l'Italie méridionale πίν. IV, 1.

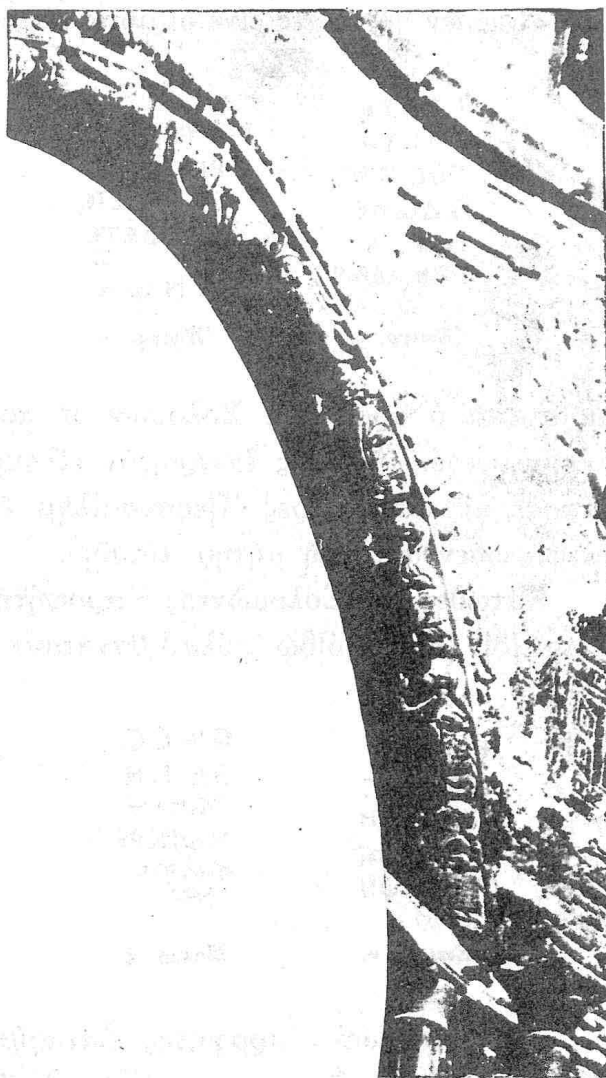
⁴ A. Frothingham: The monuments of christian Rome New York 1908, 235.

στημα¹. Ἡ ἀριστερὰ ὀριζόντιος κεραία τοῦ σταυροῦ τούτου εἶνε ἐν μέρει τεθραυσμένη, ἔφερε δὲ καὶ αὐτὴ μέρος τῆς ἐπὶ τῶν ἄκρων καὶ τῶν λοιπῶν κεραιῶν κατατετημημένης ἐπιγραφῆς Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) Ν(ι)Κ(ᾶ). Ὁ ἀμνός, ὡς ὁ ἔνσταυρος φωτοστέφανος δηλοῖ, παριστάνει, ὡς γνωστόν, τὸν Χριστόν, ὁ δὲ συνδυασμὸς τοῦ ὀπισθεν σταυροῦ πρὸς τὸν γονυκλινῆ ἀμνὸν συμβολίζει ἴσως τὸν Ἰησοῦν ἐλκόμενον πρὸς σταύρωσιν. Ὅτι δὲ τὴν σταύρωσιν ἠθέλησαν νὰ παραστήσωσιν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τόξου γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, ἃς φέρουσι τὰ λοιπὰ πρόσωπα, ἅτινα ἀπαρτίζουν τὸ τόξον, αἵτινες εἶνε πᾶσαι σχετικαὶ πρὸς τὸ σταυρικὸν πάθος.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη τίνα πρόσωπα εἰκονίζουσιν αἱ λοιπαὶ μορφαὶ καὶ ποῖα ἐκάστη τούτων ρητὰ φέρει.

Ἐκατέρωθεν τοῦ ἀμνοῦ εἰκονίζονται οἱ δύο εὐαγγελισταὶ Ἰωάννης καὶ Ματθαῖος ἀμφοτέρω ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν συμβόλων των, ἦτοι ὁ μὲν Ματθαῖος δεξιᾷ ὡς ἄγγελος, ὁ δὲ Ἰωάννης ἀριστερᾷ ὡς ἀετὸς φέρων φωτοστέφανον. Ἀμφοτέρω κρατοῦσι ἐνεπιγράφους πλάκας, ὧν ἡ μὲν τοῦ Ματθαίου λέγει (Ἐπιγρ. θ). «† Στ[αυρ]ώσαντες τὸν Ἰ[ησοῦ]ν διεμερίσαντο τὰ ἱμάτια [αὐτοῦ] ἐ[αυτ]οῖς καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν αὐτοῦ ἔθε[σα]ν κληρὸν». (Ματθ. κζ' 35 πβλ. Ψαλμ. κα' 19). Ἡ δὲ τοῦ Ἰωάννου εἰλημμένη ἐκ τοῦ οἰκείου Εὐαγγελίου (ιθ', 16). «† Τότε ὁ Πιλάτος παρέδωκε τὸν Ἰ[ησοῦ]ν ἦνα [στ]αβρο[θῆ]» (Ἐπιγρ. ι).

Κάτωθεν τῶν εὐαγγελιστῶν παρίστανται δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ προφήται, πάντες ἐν τῇ αὐτῇ τυπικῇ στάσει, ἦτοι διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντες, διὰ δὲ τῆς

Εἰκ. 36. Τὰ ἐπενδύοντα τὴν δυτικὴν καμάραν τῆς σολεύας ἀνάγλυφα (βόρειον ἡμῶν).

¹ Σταυρὸς ὁμοίως πρὸ τοῦ σώματος τοῦ ἀμνοῦ τεθειμένος εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τινος ἀρμενικοῦ Εὐαγγελίου τοῦ 1198 ἐν Lemberg ὅρα εἰκ. 320 παρὰ Van Berchem Strzygowski Amida σελ. 369.

ἀριστερᾶς κρατοῦντες ἐνεπιγράφους πλάκας. Ἀξιοπαρατήρητος εἶνε ὁ αὐτόχρομα παιδικὸς τρόπος, καθ' ὃν ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ τὴν πρὸς τὸν ἄμνὸν ἀτένισιν τῶν παρὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τόξου εἰκονιζομένων προφητῶν. Ἀντὶ νὰ κλίνη τὴν κεφαλὴν τῶν μορφῶν κατὰ τὴν ποθητὴν διεύθυνσιν παρέστησε τὸ μὲν σῶμα μετὰ τοῦ λαιμοῦ ὀρθά, ἀποκόψας δὲ τὴν κεφαλὴν ἐτοποθέτησεν αὐτὴν ὀριζοντίως ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ (Εἰκ. 36).

Ἴδωμεν ἤδη τίνες εἶνε οἱ οὕτω εἰκονιζόμενοι προφῆται. Ὑπὸ τὸν Ἰωάννην

† Τ Ο Τ Ε
Ο Π Ι Λ Α
Τ Ο Σ Π Α
Ρ Ε Δ Ω Κ Ε
Τ Ο Ν Ι Ἰ Ν
Τ Η Ν Α Β Ρ Ο Ο

Ἐπιγρ. ι.

Θ Υ Γ Α Τ Ε
Ρ Ε Σ Ι Ἰ Ἰ Η Π
Ε Ζ Ε Λ Θ Ε Τ Ε
Κ Α Ι Ι Δ Ε Τ Ε
Π Ὡ
Α Ν Ψ Η

Ἐπιγρ. κ.

† Α Ν Ο Ι Γ Ο Ν
Τ Ε Σ . . Ο Ι
Ὡ
Θ Α Ν Α
Τ Ο Ν

Ἐπιγρ. λ.

† Ο Ψ Ο Ν
Τ Ε Ι Δ Ο Ν
Ε Ζ Ε Κ Ε Ν
Τ Η Σ Α
Ν †

Ἐπιγρ. μ.

παρίσταται ὁ προφήτης Σολομῶν μὲ πορρωτὸν βασιλικὸν μανδύαν καὶ πῖλον στέμμα· φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τοῦ ἄσματος ἀσμάτων (γ' 2) (Ἐπιγρ. κ). «Θυγατέρες Ἰερουσαλήμ ἐξέλθετε καὶ ἴδετε [τὸν στέφ]ανων [ὃν ἔστεφάνωσεν αὐτὸν ἢ μήτηρ αὐτοῦ]».

Κάτωθεν τοῦ Σολομῶντος ὁ προφήτης Ἰὼβ μὲ τὸ ρητὸν (Ἐπιγρ. λ). «Ἀνοίγονται [δ]έ [σ]οι [φ]όβ[ω] [πύλαι] θανάτου» (Ἰὼβ λβ', 1).

† Ο Ι Δ Ρ
Χ Ο Ν Τ Ε Σ
Σ Υ Μ Χ Θ Η
Σ Α Ν Ε Π Ι Τ Ο Α
Ο Υ Ρ Α Ψ Ω Ν

Ἐπιγρ. ν.

Ο Ψ Ε Σ
Θ Ε Ή Ν
Σ Ω Ν Υ
Μ Ω Ν Ρ Ε
Η Α Μ Ε
Η Ν

Ἐπιγρ. ξ.

† Ψ Ο Π Ρ Ο
Β Α Τ Ο Ν Ε
Π Ι Ξ Φ Η Ν Η
Χ Θ Η Κ Α Ι Ψ Ο
Α Π Ν Ο Σ

Ἐπιγρ. ο.

Κ Ε Γ Ν Ω Ρ Ι
Σ Ο Ν Μ Ο Ι
Κ Α Ι Γ Ν Ω
Σ Ο Η Α Ι
Κ Α Ι Ε Ι Δ Ο Ν

Ἐπιγρ. π.

Ὑπὸ τὸν Ἰὼβ ὁ προφήτης Ζαχαρίας δεικνύει τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. μ). «Ὀψοντε ἰας ὃν ἐξεκέντησαν» (Ἰω. ιθ', 37).

Ὁ τελευταῖος προφήτης τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ τόξου, ἀποσπασθεὶς πάλαι, ἐλλείπει.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τοῦ τόξου εὐθὺς μετὰ τὸν εὐαγγελιστὴν Ματθαῖον εἰκονίζεται, ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸν προφητὰνακτα Σολομῶντα, ὁ προφητὰναξ Δαβὴδ μὲ τὴν αὐτὴν βασιλικὴν ἀμφίεσιν, ἣν φέρει καὶ εἰς τὸ βόρειον τόξον, καὶ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τῶν ψαλμῶν του (Ἐπιγρ. ν). «Οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐ[τὸ κατὰ τ]οῦ [κν]ρ[ίου αὐτῶν]» (ψαλμ. β', 2).

Ὑπὸ τὸν Δαβὴδ παρίσταται ὁ Μωϋσῆς φέρων τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. ξ). «Ὅψεσθε τὴν ζωὴν ὑμῶν κρεμαμένην [ἀπέναντι ὑμῶν]» (Λευϊτ. κη', 64).

Μετὰ τὸν Μωϋσέα ἔρχεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας ἰδεινύων τὸ ἐξῆς ρητὸν (Ἐπιγρ. ο). «Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνός». (Ἡσ. νγ', 7).

Τελευταῖος εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἱερεμίας φέρων τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. π). «Κ[ύρι]ε γνώρισόν μοι καὶ γνώσομαι καὶ εἶδον» (Ἱερ. ια', 18).

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς βορείου ἀψίδος παράστασιν, γενομένην ὡς εἴπομεν κατ' ἔμμεσον μίμησιν ἀνατολικῶν προτύπων, ἡ τῆς δυτικῆς ἀψίδος εἰκὼν συνελήφθη κατὰ δυτικὰ ὅλως ὑποδείγματα. Τοῦτο τοῦλάχιστον ὑποδηλοῖ σαφῶς ἡ κατὰ τὴν κλεῖδα ἀπεικόνισις τοῦ ἀμνοῦ, ἣτις ἀπαγορευθεῖσα νὰ ἐκτελεῖται εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν διὰ κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης¹, ἐξηκολούθησε νὰ εἶνε ἐν χρήσει ἀποκλειστικῶς ἐν τῇ Δύσει. Εἶνε δ' ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐπετρόπη ἐνταῦθα ἡ τοιαύτη ἀπεικόνισις.

Ἡ ἐξέτασις τῶν ἀπαρτιζόντων τὰ τόξα γλυπτῶν παρέσχεν ἡμῖν τὸ ἐξῆς συμπέρασμα: ὅτι καὶ τὰ θέματά των ἐλήφθησαν ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἐκ τῆς Δύσεως καὶ ἡ ἐκτέλεσις των ἐγένετο ὑπὸ ξένων — Ἰταλῶν πιθανώτατα — τεχνιτῶν, ἐπίτηδες ὑπὸ τῶν Δεσποτῶν μετακληθέντων. Ἄν δ' οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα τότε αὐτοὶ οὗτοι οἱ τεχνῖται θὰ ἐξέτελεσαν καὶ τὰ ὑπὸ τοὺς διακοσμητικοὺς κιονίσκους πολυπλοκα καὶ συνεστραμμένα γλυπτὰ τὰ εἰκονίζοντα, ὡς ἐλέχθη, πιθανώτατα τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ αὐτὰ δ' ἐπίσης τὰ ὄξυκόρυφα τοξύλλια καὶ τέλος τὰ ὠραῖα γοθικὰ κιονόκρανα, ἅτινα κοσμοῦσι τοὺς κιονίσκους τοῦ ὑπὲρ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ αἰωρουμένου οὐρανίσκου.

Γ ΤΑ ΜΩΣΑΪΚΑ

Πλὴν τῆς πλαστικῆς ἔφερεν ὁ ναὸς καὶ μωσαϊκὴν διακόσμησιν, ἥς σπουδαῖα λείψανα διεσώθησαν ἐν τῷ τρούλλῳ καὶ τοῖς λοφίοις (pendentifs). Ἐκ τῶν μωσαϊκῶν εἰκόνων ἀλώβητος διετηρήθη ἡ τοῦ ἐν τῷ ἡμισφαιρίῳ Παντοκράτορος καὶ ἐκ τῶν 12 προφητῶν, οἵτινες ἴστανται ἐπὶ τῆς σφενδόνης μεταξὺ τῶν παραθύρων, δύο μὲν ἔχουσι τέλεον καταστραφῆ, ἱεσσάρων δὲ ἄλλων τὰ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω μέρη ἔχουσι καταπέσει. Τὰ καταπεσόντα τμήματα συνεπληρώθησαν διὰ τοιχογραφιῶν ἐκτελεσθεισῶν κατὰ τὰς ἐνεργηθείσας τὸ 1864 ἐπισκευὰς τοῦ ναοῦ, ὡς ἐμφαίνει ἡ ἐπ' αὐτῶν σημειομένη χρονολογία.

Τέλος ἐκ τῶν διακοσμοῦντων ποτὲ τὰ λοφία μωσαϊκῶν διασώζονται ὀλίγα λείψανα κατὰ τὴν ΝΔ καὶ τὴν ΒΔ γωνίαν.

¹ Πάλλη καὶ Ποτλῆ: Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων Β' 498. Hefele: Conciliengeschichte III, 340. Millet: Art byzantin I, 186.

Ὁ Παντοκράτωρ. Ἐν ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρῳ κλίμακι τῶν λοιπῶν μορφῶν εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὀλοχρύσου πεδίου τῆς σφαίρας ὁ Παντοκράτωρ (Εἰκ. 37) ἐν προτομῇ κατενώπιον, ὡς συνήθως, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατῶν δὲ διὰ τῆς

Εἰκ. 37. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, οὗτινος φαίνονται αἱ μεταλλικαὶ ταινίαι τῆς πορπώσεως καὶ ἡ διὰ πολυχρῶμων λίθων κοσμουμένη ὀπισθία ὄψις. Μέγας φωτοστέφανος μετὰ σταυροῦ κοσμουμένου κατὰ τὰ ἄκρα δι' ἐρυθρῶν καὶ πράσινων λίθων

περιβάλλει τὴν ἡρεμον τοῦ Σωτῆρος κεφαλὴν. Ἡ ὄλη προτομὴ περικλείεται ἐντὸς μεταλλίου διαμέτρου 4.62 μ. φέροντος ὠραῖον ἐξ ἐρυθρῶν σπειρομαϊάνδρων ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους περιθώριον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὴν ἐνταῦθα συνήθως εἰς δῆλων τοῦ οὐρανοῦ, ὃν παριστᾷ ὁ τροῦλλος, εἰκονιζομένην Ἴριδα.

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ πεδίου τῆς εἰκόνας καὶ ὑπὲρ τοὺς ὤμους ἐγράφη καὶ ἐνταῦθα λοξῶς ἢ συντετμημένη ἐπιγραφή $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$. Ἡ ἔκφρασις τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορος, Πατρὸς ἄμα καὶ Υἱοῦ, εἶνε ἐνταῦθα ἐπίσημος καὶ σοβαρὰ ἀλλ' οὐχὶ τραχεῖα καὶ στυγνὴ, ὡς παρεστάθη συνήθως κατὰ τὸν ΙΑ' μ. Χ. αἰῶνα. Οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ καὶ καμπυλόφρονες ὀφθαλμοὶ Του, συγκεντροῦντες ἐν ἑαυτοῖς ὄλην τὴν δύναμιν τῆς εἰκόνας, ἀτενίζουσι τὸν παρατηρητὴν μὲ εὐαγγελικὴν γλυκύτητα καὶ εἰλικρίνειαν. Ἡ πλουσία καστανὴ κόμη, διηρημένη ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ μετώπου «κατὰ τὸ ἔθος τῶν Ναζωραίων» καὶ μόλις ἀφίνουσα νὰ διαφαίνωνται τὰ ὄτα, πίπτει ὀπισθεν τοῦ αὐχένος συναπαρτιζουσα μετὰ τοῦ πυκνοῦ γενείου σκοτεινὸν πλαίσιον, ὅπερ ἐξαίρει τὸ σιτόχρουν πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος.

Τὰ λοιπὰ ἀπ' αἰῶνων καθορισθέντα εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Παντοκράτορος δὲν λείπουν καὶ ἐκ τῆς εἰκόνας μας: ἐξέχοντα μῆλα τῶν παρειῶν, πλατεῖα νύμφη χωρίζουσα τὸν μύστακα, τέλος ὁ ὑπὲρ τὸ μέτωπον οὖλος βόστρυχος.

Ὁ Κύριος φέρει ἐσωτερικῶς μὲν χρυσοῦν ἱμάτιον μὲ βαθέως καστανὰς πτυχὰς καὶ παρυφήν, ὅπερ καταλείπει γυμνὸν μικρὸν τρίγωνον κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ. Ὑπεράνω δὲ τοῦ ἱματίου εἶνε ἐρριμμένος θαυμάσιος ὑπερθαλασσίου κυανοῦ χρώματος (*bleu d'outre mer*) χιτῶν σοφῶς ἐπτυχωμένος, ἀπὸ τῶν δύο ἄκρων τοῦ ὁποίου ἐξέρχονται αἱ κατὰ παράδοσιν μακροδάκτυλοι χεῖρες τοῦ Σωτῆρος.

Ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως οἱ προφηταὶ (Εἰκ. 38, 39, 40, 41, 42) τοποθετηθέντες ἕκαστος κατὰ τὴν στενὴν λωρίδα, ἣν ἀφίνουν μεταξύ των τὰ δώδεκα χαμηλὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου. Ὑπερθεν τῶν παραθύρων τούτων παρεστάθησαν μεταξύ τῶν κεφαλῶν τῶν προφητῶν αἱ οὐράνιοι δυνάμεις τῶν ἑξαπτερῶν Σεραφεῖμ καὶ τῶν πολυομμάτων Χερουβείμ.

Οἱ δώδεκα προφηταὶ τεταγμένοι ἀνὰ ἕξ εἰς δύο ἡμικύκλια διευθύνονται ὡς ἐν χορῶ πάντες πρὸς ἀνατολὰς ἄλλοι μὲν ἀτενίζοντες ἄνω πρὸς τὸν Παντοκράτορα ἄλλοι δὲ βλέποντες ὀριζοντίως πρὸς τὸ ἄπειρον.

Ἐνδεδυμένοι τὴν ἀπ' αἰῶνων δι' αὐτοὺς καθιερωθεῖσαν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἐνδυμασίαν, ἦτοι χιτῶνα λευκὸν ποδήρη καὶ ἱμάτιον περιτέχνως εἰς πλουσίας καὶ δυνατὰς πτυχὰς ἀναδιπλούμενον, ὑποδεδεμένοι δ' ἑλαφρὰ σανδάλια ἀναμένουσιν ἀσκεπεῖς καὶ ἐν ἀγωνίᾳ τὴν ἔλευσιν τοῦ Σωτῆρος, ἣν προεῖπον.

Ἐξαιρέσει τοῦ Σολομῶντος εἰκονιζομένου κατὰ παράδοσιν ὡς νεανίου καὶ τοῦ Σοφωνίου φέροντος βραχεῖαν μέλαιναν κόμην καὶ μικρὸν μέλαν γένειον,

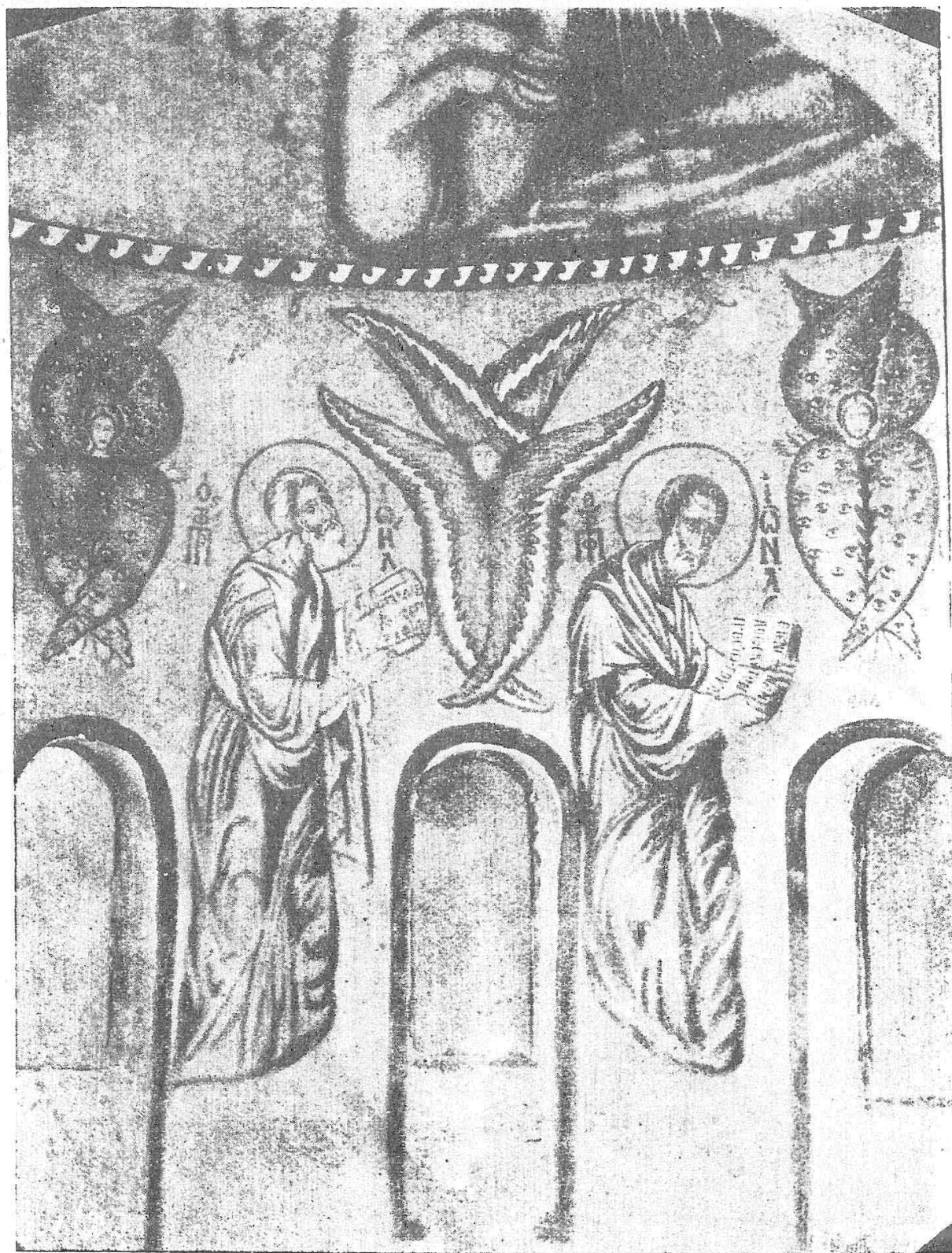
πάντες οἱ λοιποὶ προφῆται παρεστάθησαν ὡς πρεσβῦται μὲ μακρὰν λευκὴν κόμην καταλίπτουσαν εἰς κύματα βοστρύχων ἐπὶ τῶν ὤμων των καὶ μακρὰν λευκὴν

Εἰκ. 38. Μωσῆς καὶ Ἐλισσαῖος.

γενειάδα. Κρατοῦσι δὲ πάντες καὶ περγαμηνὰς ἀνειλιγμένας ἢ βιβλίον (Ἰωνᾶς) ἐπὶ τῶν ὀπίων εἶνε ἀναγεγραμμένα ρητὰ ἐκ τῶν προφητειῶν. Ἄλλαι δὲ πάλιν

ἐπιγραφαὶ γεγραμμέναι διὰ μελανῶν ψηφίδων ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ πεδίου καὶ παρὰ τὸν φωτοστέφανον, ὅστις περιβάλλει τὴν κεφαλὴν των, ὀνομάζουσι ἓνα ἕκα-

Εἰκ. 39. Ἰωὴλ καὶ Ἰωνᾶς.

στον τῶν προφητῶν κατὰ τὴν ἐξῆς ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς τάξιν:
Βόρειον ἡμιχόριον: Δαβὶδ, Μωϋσῆς, Ἐλισσαῖος, Ἰωὴλ, Ἰωνᾶς, Ἡσαΐας.
Νότιον ἡμιχόριον: Σολομὼν, Ἠλίας, Ἀαρὼν, Ἰεζεκιήλ, Σωφνίας, Ἰερεμίας.

Ἴδου δὲ ποῖαι ἐπιγραφαὶ ¹ εὑρηνται γεγραμμένα ἐπὶ τῆς περγαμηνῆς ἑκάστου :

Εἰκ. 40. Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας.

Δαυίδ: *Παρέστη₂ ἡ βασίλισσα₄ ἐκ δεξιῶν σου₆ περιβλεβλημένη ἐν ἱματισμῷ διαχρύσῳ] (Ψαλμ. μδ' 10).

¹ Ὅσαι τῶν ἐπιγραφῶν φθαρεῖσαι ἀντικατεστάθησαν τὸ 1864 διὰ τοιχογραφιῶν, σημειοῦνται ἐνταῦθα δι' ἀστερίσκου τεθειμένου ἐν ἀρχῇ τῆς προφητείας.

Μωϋσῆς: *Εὕρη₂κα χά₃ριν ἐν₄αντί₅ον σου (Ἐξόδ. λγ' 13).

Ἐλισσαῖος: Καὶ εἶπε₂ Ἐληών₃ ζῆ₄ κα₅ [καὶ ζῆ ἡ ψυχὴ μου] (Βασιλ. δ' 2).

Εἰκ. 41. Σωφνίας καὶ Ἰεζεκιήλ.

Ἰωήλ: Τάδε λέ₂γει κ₃ ἐπι₄στράφίτε₅ [πρὸς με] (Ἰωήλ β' 12).

Ἰωνᾶς: Ἐγένετο₂ λόγος₃ πρὸς Ἰω₄νᾶν τὸν προφήτην (Ἰων. α' 1).

Ἡσαΐας: Ἡδὸν πα₂ρθένο₃ ἐν γαστρὶ ἔ₄ξει [καὶ τέξεται υἱὸν] (Ἡσ. ζ', 14).
 Σολομών: *Πολλὰ₂ θυγα₃τέρες₄ ἐποι₅ησαν₆ δύναμιν. (Ἔσμη αἰσμάτων).

Εἰκ. 42. Ἄαρὼν καὶ Ἡλίας.

Ἡλίας: *Ζῆλων₂ ἐζή₃λωσα₄ τῷ Κυ₅ρίῳ (Βασιλ. ιθ' 14).

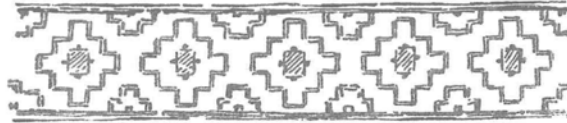
Ἄαρὼν: *Τὰς εὐχ₂ὰς μου₃ τῷ Κυ₄ρίῳ ἀ₅ποδώ₆σω ε

Ἰεζεκιήλ: Τάδε λέγει $\overline{\text{ΚC}}$ ηπι₃
 Σωφνίας: Τάδε₂ λέγει $\overline{\text{ΚC}}$ ₃ ὑπομένομεν (Σοφ. γ' 8).
 Ἰερεμίας: ₂θς ος₃ ποαις₄ τὰ γε₅ γονό₆τα.

Αἱ στάσεις καὶ αἱ κινήσεις τῶν προφητῶν καίτοι περιορισμένοι ἐντὸς τῶν ἱερατικῶν ὁρίων εἶνε ἐντούτοις πᾶσαι ἀληθεῖς καὶ ἀνόμοιαι ἀλλήλαις, ληφθεῖσαι ἐκ τοῦ πλουσίου θεματολογίου τῆς ἀρχαίας ἀνδριαντοποιίας.

Οἱ προφήται στρέφουσι πάντες, κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὸν θεατὴν ρίπτοντες τὸ βάρος τοῦ σώματος ἄλλοι μὲν ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ποδῶν, μικρὸν διεστώτων (Ἡσαΐας, Ἰερεμίας), ἄλλοι δὲ ἐπὶ τοῦ ἐνός, ὅποτε ὁ ἕτερος κάμπτεται προβαλλόμενος ὀλίγον πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἢ ὀπισθοχωρῶν πρὸς τὰ ὀπίσω (Σωφνίας) καὶ δημιουργῶν οὕτω ὠραίας πτυχώσεις τοῦ ἱματίου.

Ποικίλαι εἶνε ἐπίσης καὶ αἱ κινήσεις τῶν χειρῶν, ὧν ὅτε μὲν ἡ μία — συνήθως ἡ κρατοῦσα τὴν περγαμηνὴν — εἶνε καθειμένη παρὰ τὸν μηρόν, ἡ δ' ἄλλη εἴτε εἶνε καὶ αὐτὴ καθειμένη (Ἄαρὼν) εἴτε ὑψοῦται πρὸς τὰ πλάγια (Ἰερεμίας) ἢ πρὸ τοῦ στήθους (Μωϋσῆς, Ἐλισσαῖος) ἢ τέλος ὑψωμένη εὐλογεῖ (Ἡλίας) ὅτε δὲ πάλιν ἀμφοτέραι αἱ χεῖρες κρατοῦσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους τὴν περγαμηνὴν ἢ τὸ βιβλίον (Σωφνίας, Ἰεζεκιήλ, Ἰωήλ, Ἰωνᾶς).

Εἰκ. 43. Μωσαϊκὸν κόσμημα.

Τὸ σχέδιον τῶν ἐπίτηδες λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς ὃ εὐρίσκονται ἐπιμήκων ἐκτελεσθεισῶν μορφῶν εἶνε ἀκριβές. Ἡ ἔκφρασις τῶν κεφαλῶν ἀποπνέει πάθος μετὰ χάριτος καὶ τινος ἀπροσώπου οἴκτου ἢ τινος ἀορίστου ὄνειροπολίας. Τοῦ Ἡλίας ἰδίως ἡ κεφαλὴ ἔχει πολὺ δυνατὴν προφητικὴν ἔκστασιν, ὅπως πάλιν ἡ τοῦ Ἐλισσαίου καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ βαθεῖαν ἐσωτερικότητα. Συνεχίζουσι κατὰ ταῦτα τὰ ἡμέτερα μωσαϊκὰ τὴν παλαιὰν παράδοσιν τῆς μετὰ δραματικοῦ πάθους παραστάσεως τῶν προφητῶν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς μεταξὺ τῶν προφητῶν παρισταμένας οὐρανίας δυνάμεις, τὰ μὲν Σεραφεῖμ εἰκονίζονται μὲ ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας πέριξ τῆς ἐν τῷ κέντρῳ ἀνθρωπίνης κεφαλῆς, τὰ δὲ Χερουβεῖμ ἔχουσι τὰ πτερά των συνεπτυγμένα διαστιζόμενα ὑπὸ ὀφθαλμῶν καὶ φέροντα ἑκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ κεφαλῆς χεῖρας, κάτω δὲ καὶ πόδας· οὐδεμία δ' ἐπιγραφὴ τὰ ὀνομάζει.

Κάτωθεν τῆς ζώνης, ἣτις σχηματίζει τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου, εὐρηται τὸ ἄνωθεν εἰκονιζόμενον μωσαϊκὸν κόσμημα (Εἰκ. 43), ὅπερ ἀπαντᾷ μετὰ μικρῶν παραλλαγῶν καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα μνημεῖα ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονὴν τῆς Χώρας¹ (Καχοιὲ Τζαμί).

Τέλος τὰ ἐπὶ τῶν λοφίων σωζόμενα ὀλίγα λείψανα μωσαϊκῶν εἰκονίζουσιν

¹ Ὅρα εἰκόνα παρὰ Wulff: *Altchristliche und byzantinische Kunst*. πίν. XXIX.

ἀμφοτέρα Εὐαγγελιστὰς καθημένους καὶ συγγράφοντας τὸ Εὐαγγέλιον. Οὕτω π. χ. ἐπὶ τοῦ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας σώζονται τὸ κάτω μέρος φαιοῦ ἱματίου καὶ οἱ μετὰ σανδαλίων ἄκροι πόδες μορφῆς καθημένης καὶ πρὸς δεξιὰ βλεπούσης. Διακρίνεται δ' ἐπίσης καὶ τμήμα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τεταμμένης πρὸς ἀνοικτὸν βιβλίον ἐφ' οὗ ἡμικατεστραμμένα τινὰ γράμματα.

Ἐπὶ δὲ τοῦ λοφίου τῆς ΒΔ γωνίας, διετηρήθη πάλιν τὸ κάτω τμήμα μορφῆς βλεπούσης πρὸς ἀριστερὰ καὶ καθημένης πρὸ γραφείου ἔχοντος τὸ σχῆμα διφύλλου ἄρμαριου. Ἐπὶ τοῦ γραφείου τούτου διακρίνεται φιάλη μετὰ μελάνης ὡς καὶ ἄκρα χειρὸς μετὰ γραφίδος. Δεξιὰ δὲ καὶ κάτω τῆς εἰκόνος διαφαίνεται καὶ ἀρχιτεκτονικὸν τι βάθος.

Οἱ εἰκονιζόμενοι ἐπὶ τῶν δύο λοφίων εὐαγγελισταὶ εἶνε, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν περιγραφέντων γλυπτῶν συμβόλων των, περὶ ὧν ἀνωτέρω εἴπομεν, ὁ μὲν ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ ὁ Ματθαῖος, ὁ δὲ ἐπὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ ὁ Λουκᾶς.

Ὅσον ἀφορᾷ νῦν τὴν χρωματολογίαν καὶ τὴν χρωμοτεχνικὴν τῶν μωσαϊκῶν παρατηρῶ, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὁ μὲν χιτῶν τῶν μορφῶν εἶνε ἀνοικτοῦ λευκοφαιίου ἢ λευκοκυάνου χρώματος, τὸ δὲ ἱμάτιον συνήθως σκοτεινοτέρου τόνου, καστανοῦ (Ἴωνᾶς, Ἡσαΐας, Ἰεζεκιήλ) ἢ ἐλαιοπρασίνου (Σωφνίας). Τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν καὶ τῶν ἱματίων χωρίζονται ἀπὸ τοῦ χρυσοῦ βάθους διὰ ζωηρᾶς μελαίνης ἢ ἐρυθρᾶς γραμμῆς. Ἡ ἀνάγλυφος ὄψις τῶν προεχόντων μερῶν ἐπιτυγχάνεται διὰ βαθμηδὸν ἀπαλυνομένων τόνων μελανῶν ἢ καστανοχρόων, δι' ὁμοίου δὲ τρόπου ἀποδίδονται καὶ αἱ πτυχώσεις. Αἱ σάρκες δηλοῦνται δι' ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος φέροντος εἰς τὸ μεταίχμιον φωτὸς καὶ σκιᾶς πρασίνας ἀποχρώσεις (Παντοκράτωρ). Αἱ δὲ ρυτίδες δηλοῦνται δι' ἐρυθροποῦ ἢ βαθυτέρου καστανοῦ χρώματος.

Αἱ πτέρυγες τῶν μὲν Χερουβείμ ἔχουσι γενικὸν καστανόφαιον χρῶμα, τῶν δὲ Σεραφεὶμ κοσμοῦνται διὰ τῆς ἐξῆς κλίμακος τόνων. Ἐξω μὲν σκοτεινῶς καστανοῦ, εἶτα ροδίνου καὶ τέλος ἐσωτερικῶς πρασίνου μετὰ χρυσοῦ ἀκτίνων.

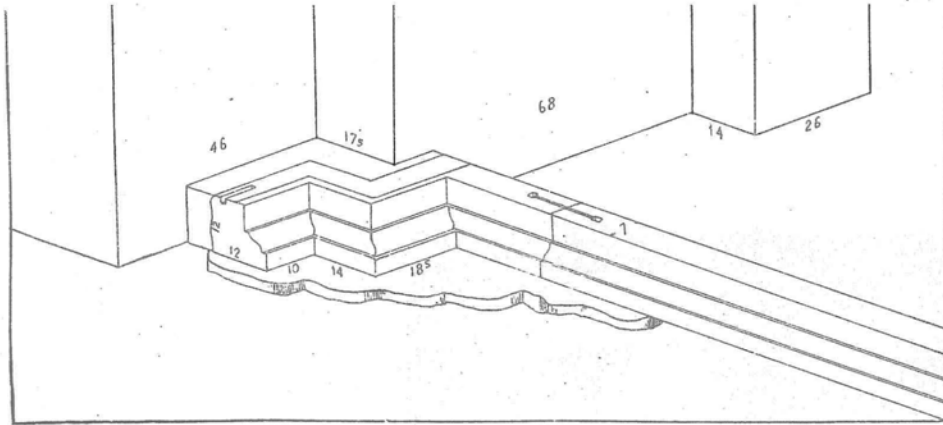
Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν μωσαϊκῶν δὲν φαίνεται νὰ εἶνε μεταγενεστέρα τοῦ 1300 μ. Χ. ἐποχῆς καθ' ἣν ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τοῦ Δεσποτάτου. Δὲν δύναται ὅμως νὰ εἶνε καὶ πολὺ προγενεστέρα λόγῳ τῶν πρασίνων «ἐντυπωτικῶν ἀποχρώσεων» περὶ ὧν εἴπομεν, αἵτινες εὗρηται κυρίως εἰς μεταγενέστερα μνημεῖα, μάλιστα δ' εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μυστρᾶ¹.

Αἱ μωσαϊκαὶ εἰκόνες καταλαμβάνουσιν, ὡς εἶδομεν, ὀλόκληρον τὸν τροῦλλον καὶ τὰ φέροντα αὐτὸν τέσσαρα λοφία· δὲν εἶνε ὅμως ἀπίθανον νὰ εἶχε σχεδιασθῆ καὶ ἐπὶ τῶν τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν ἐκτέλεσις μωσαϊκῶν, μὴ προλαβοῦσα καὶ αὐτὴ νὰ πραγματοποιηθῆ, ὡς τόσα ἄλλα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ μέρη. Ἀπὸ

¹ Diehl: Manuel d'art byzantin σελ. 745, 747. Millet Art Byz. II, 948.

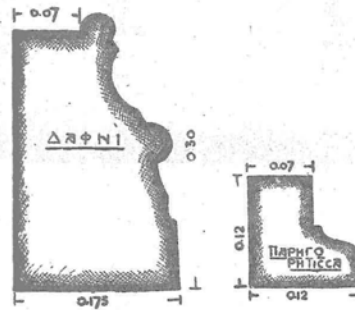
δὲ τῶν καμαρῶν καὶ κάτω οἱ τοῖχοι τῆς σολέας δὲν θὰ ἔμενον βεβαίως γυμνοί, ὡς εἶνε σήμερον· θὰ διεκοσμοῦντο καὶ αὐτοὶ εἴτε μὲ πολύχρωμον ὀρθομαρμάρωσιν, ὡς συνήθως εἰς τοὺς μετὰ μωσαϊκῶν ναοὺς τῆς β' περιόδου (Ἕοσιος Λουκάς, Νέα Μονή, Δαφνί, Ἁγ. Μάρκος Βενετίας) εἴτε μὲ τοιχογραφίας.

Ἡ πρώτη ὑπόθεσις εἶνε πιθανωτέρα λόγῳ τῆς κατὰ τὸν πόδα τοῦ νοτίου

Εἰκ. 44. Μαρμάρινος τοιχοβάτης τῆς σολέας μετὰ τμήματος τῆς στρώσεως.

τοίχου τῆς σολέας ὑπάρξεως λευκομαρμαρίνων τεμαχίων κυματιοφόρου τοιχοβάτου ὕψους 0.12 (Εἰκ. 44) φέροντος ἄνωθεν ἐγκοπὴν, προωρισμένην πρὸς ὑποδοχὴν μαρμαρίνων ὀρθοστατῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου¹. Παρὰ τὴν βᾶσιν δὲ μάλιστα ταύτην εὐρηταὶ καὶ τεμάχιον τῆς καλυπτούσης ποτὲ τὸ δάπεδον τῆς σολέας λευκομαρμαρίνης στρώσεως (Εἰκ. 44), ἣτις φθαρεῖσα κυρίως κατὰ τὴν παρατιδομένην χρῆσιν τοῦ ναοῦ ὡς στάβλου ἐπὶ τουρκοκρατίας (Σεραφεῖμ 147) ἀντικατεστάθη, πιθανῶς τὸ 1864, διὰ κοινῶν πλακῶν, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων ἐλαξεύθη ὀμφάλιον μετὰ δικεφάλου ἀετοῦ.

Εἰκ. 45. Τομὴ τοιχοβατῶν.

Ἄλλ' ὡς τὰ μωσαϊκὰ τῶν καμαρῶν οὕτω καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν τοίχων — ἡ σκούτλωσις, ὡς τὴν ὀνομάζουσι παλαιοχριστιανικαὶ τινες ἐπιγραφαὶ² — δὲν ἐξετελέσθη πιθα-

¹ Περιέργως ὁ τοιχοβάτης τοῦ ἐν Δαφνίῳ ναοῦ, οὗτινος πλεῖστα ἐγχρωμα τεμάχια εὐρηταὶ καὶ κατὰ χώραν ἐν τῷ ἱερῷ καὶ ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ οὐδεμιᾶς ἔτυχε μνείας ἐν τῷ διεξοδικωτάτῳ ἄλλως συγγράμματι τοῦ κ. G. Millet περὶ τῆς μονῆς Δαφνίου. Μίαν κατακόρυφον τομὴν του παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 45 παρὰ τὴν ὁποίαν, χάριν συγκρίσεως ἐσχεδιάσθη καὶ ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τῆς Παρηγορητίσσης.

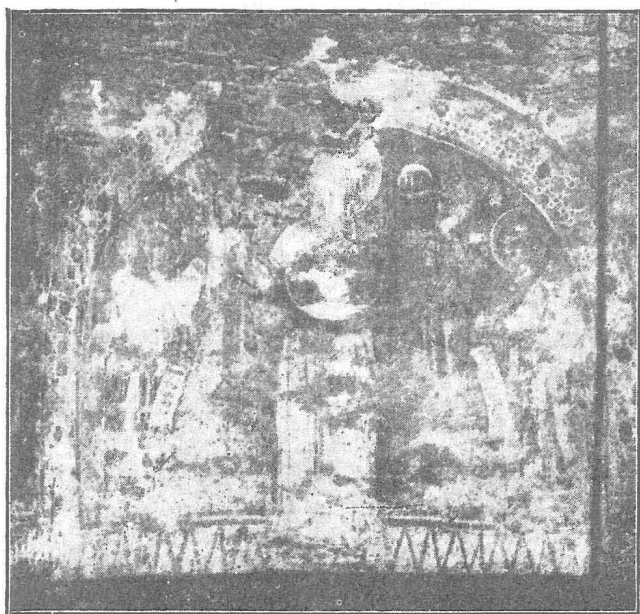
² Österr. Jahreshfte 1904 Beibl. 42, BCH XXVIII ἀριθ. 30.

νώτατα. Τοῦλάχιστον οὐδὲν ἴχνος πολυχρώμου μαρμάρου σώζεται σήμερον οὔτε ἐπὶ τῶν τοίχων, οὔτε ἄλλου που τοῦ ναοῦ.

Ἄργότερον, κατὰ τὸν ΙΓ' μ. Χ. αἰῶνα, ἀπεφασίσθη ἡ διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησις τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἥτις, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, δὲν προέλαβε καὶ αὐτὴ νὰ ἐπεκταθῆ καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς σολέας, ἔνεκα ἀγνώστων εἰς ἡμᾶς λόγων.

Δ' ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Αἱ ἐν τῷ ἱερῷ τοιχογραφίαι κοσμοῦσι τὴν μέσην κόγχην καὶ τοὺς δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς τοίχους ἐκτεινόμεναι εἰς τρεῖς ζώνας ἀπὸ τῆς εἰς τὸ ὕψος τοῦ δευτέρου ὀρόφου εὐρισκομένης λοξοτήτου ταινίας μέχρι τοῦ δαπέδου.

Εἰκ. 46. Ἡ Πλατυτέρα.

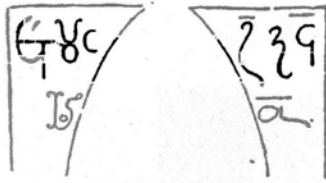
Καὶ ἐν μὲν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης ἦτοι ἐν τῇ ἀνωτάτῃ ζώνῃ παρίσταται καὶ ἐνταῦθα, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Θ' ἢ Ι' αἰῶνος καθορισθὲν δογματικὸν σύστημα εἰκονογραφῆσεως τῶν ναῶν, ἡ Θεοτόκος ὀλόσωμος καὶ ὀρθία κατὰ τὸν τύπον τῆς Πλατυτέρας ἦτοι ἐν στάσει δεήσεως «τὰς ἀχράντους αὐτῆς χειρας ὑπὲρ ἡμῶν ἔξαπλοῦσα»¹. Πρὸ τοῦ στήθους τῆς εἰκονίζεται ἐντὸς μεγάλου χρυσοπέδου μεταλλίου τὸ παιδίον Ἰησοῦς ἐν προτομῇ κατενώπιον εὐλογοῦν δι' ἀμφο-

τέρων τῶν ἀνατεταμένων χειρῶν του (Εἰκ. 46). Ἡ Πλατυτέρα βαίνει ἐπὶ μικροῦ τετραγώνου τάπητος φέροντος ροδίνην παρυφήν καὶ εὐρισκομένου πρὸ ἑτέρου μεγαλυτέρου τάπητος ἐστρωμένου παρὰ τὴν βᾶσιν κυβοσχήμου θρόνου κεκαλυμμένου διὰ πρασίνου ὑφάσματος. Φορεῖ δὲ ἡ Παρθένος κατὰ μὲν τὴν κεφαλὴν φακιόλιον, ἐσωτερικῶς δὲ φαιὰν ἐσθῆτα καταπίπτουσαν μέχρι τῶν ποδῶν εἰς ἄδρας κατακορύφους πτυχὰς καὶ ἐπ' αὐτῆς καστανόχρουν μαφόριον πορπούμενον ἔμπρὸς κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ καλύπτον τὸ μὲν στήθος μέχρι τῆς ὀσφύος, τὴν δὲ

¹ Κατὰ Φώτιον παρὰ Κωδινῷ ἔκδ. Βόννης σελ. 199, 22.

ράχιν μέχρι τῶν κνημῶν. Ὁ δὲ Χριστὸς εἶνε ἐνδεδυμένος χιτῶνα κισρὸν καὶ ἔχει ἐπ' αὐτοῦ ἐξωσμένον λευκὸν ἱμάτιον.

Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου εὑρηται ἐντὸς κύκλου ἢ συντετμημένη ἐπιγραφή ΜΡ ΘΥ. Τὸ βάθος τῆς ὄλης εἰκόνας, μὴ διατηρουμένης δυστυχῶς ἐν ἀρτία καταστάσει, εἶνε μολυβδόφαιον.

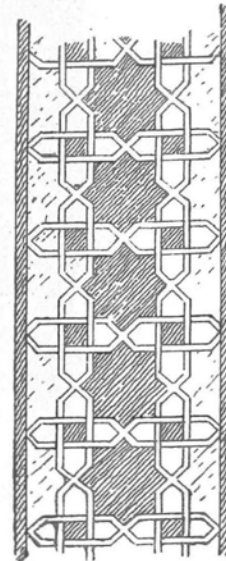
Εἰκ. 47. Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν τοιχογρ. τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον προσκλίνοντες πρὸς αὐτὴν δύο ἄγγελοι ἐν στολῇ διακόνου. Κατὰ τὰς ἐπιγραφάς, αἵτινες ὑπάρχουσιν ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν των ὁ μὲν δεξιὰ τῆς Παρθένου εἶνε Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ, ὁ δὲ ἀριστερὰ Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ. Ἔχοντες ἀμφοτέρωθεν ἐρυθρὰς τὰς πτέρυγας φοροῦσιν ὁ μὲν Μιχαὴλ ἐρυθρὸν ὁ δὲ Γαβριὴλ κυανοῦν στιχάριον ἐφ' οὗ χρυσοῦν ὄραριον.

Ἐν τῇ δεξιᾷ κρατοῦσι καὶ οἱ δύο περγαμηνὰς ἀνεπτυγμένας, ἃς στρέφουσι πρὸς τὸν θεατὴν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς περγαμηνῆς τοῦ Μιχαὴλ εὑρηται ἡ ἐπιγραφή « Παρίστατε δουλοπρεπῶς τὸ . . . ἐπουρανί . . . » ἐπὶ δὲ τῆς τοῦ Γαβριὴλ « Ποῖόν σοι ἐγκώμιον προσαγάγω ἐπάξιον τῆ δέ σε ὄνο[μάσω]. »

Τέλος παρὰ τὸ κράσπεδον τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου εὑρηται ἡ ἐπιγραφή Ἄνανι[ας] Μοναχός. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ τεχνίτου τῆς εἰκόνας, ἧς ἔχομεν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς (Εἰκ. 47) γεγραμμένην κατὰ τὰς ὑπὲρ τὸ δι' ὠραίου γραπτοῦ κοσμήματος (Εἰκ. 48) καλυπτόμενον εὐρὸν περιθώριον σχηματιζομένας δύο γωνίας: Ἔτους ζξς' (= 1558) Ἰ(νδικτιῶν)ος α'. Τὸ σχέδιον τῆς εἰκόνας τῆς Πλατυτέρας εἶνε ἀκριβές, οἱ δὲ χρωματισμοὶ αὐτῆς ἀρμονικώτατοι, ἐπιτυχῆς δὲ καὶ ἡ πλαστικὴ αὐτῆς παράστασις.

Σύγχρονοι πρὸς τὴν Πλατυτέραν εἶνε καὶ αἱ ἑκατέρωθεν τῶν ἀρχαγγέλων ζωγραφηθεῖσαι εἰκόνας προφητῶν, παρὰ μὲν τὸν Μιχαὴλ τοῦ Δαβὴδ, παρὰ δὲ τὸν Γαβριὴλ τοῦ Ἡσαΐου. Ὁ πρῶτος φέρων στέμμα καὶ χιτῶνα τὰ μὲν ἄνω ἐρυθρὸν, τὰ δὲ κάτω κίτρινον, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ πρᾶσινον μανδύαν, κρατεῖ διὰ τῆς ἠνωρθωμένης ἀριστερᾶς εἰλητάριον μὲ τὴν ἐκ τῶν ψαλμῶν (μδ' 15) εἰλημμένην ἐπιγραφὴν: « Ἀπενεχθήσονται τῷ βασιλεῖ . . . ». Ὁ δὲ Ἡσαΐας φέρων κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον κρατεῖ καὶ αὐτὸς εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἡσ. ζ' 14): « Ἴδου ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ [ἔξε]ι καὶ τέξεται υἱὸν καὶ καλέ[σουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ]. »

Εἰκ. 48. Γραπτὸν κόσμημα τῆς Πλατυτέρας.

Υπὸ τὴν Πλατυτέραν εἰκονίζεται ἐπὶ καστανοχρόου βάθρου Ἁγία Τραπεζα κεκαλυμμένη διὰ λευκοῦ ὑφάσματος καὶ φέρουσα ἐπ' αὐτῆς ἀριστερὰ μὲν τὸ Ἅγιον Ποτήριον, ἐν δὲ τῷ μέσῳ τετράγωνον ὑφασμα (τὸν ἀέρα) κοσμούμενον κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν δι' ὠραίου κοσμήματος, κατὰ δὲ τὸ μέσον διὰ σταυροῦ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου εὐρηται ἡ ἐπιγραφή ΙC ΧC Ν Κ.

Εἰκ. 49. Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας. Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος.

Ὑπεράνω τῆς Ἁγ. Τραπεζῆς παρίσταται Ἐξαπτέρυγον μετ' ἐρυθρῶν πτερόγων καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἀνὰ εἷς κύκλος μετ' ἀκτίνων. Ἀμφοτέρωθεν δὲ τῆς Ἁγίας Τραπεζῆς εἰκονίζονται οἱ τέσσαρες μεγάλοι Πατέρες τῆς ἐκκλησίας συλλειτουργοῦντες. Φέροντες ἕκαστος λαμπρὰν ἀρχιερατικὴν στολὴν εὐλογοῦσι διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς περγαμῆνὰς ἐπιγεγραμμένας. Καὶ δεξιὰ

μὲν εὗρονται ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σὸν σοι προσφέρο[μεν]» καὶ ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Μέγας μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐξερέτος τῆς Παναγίας ἀχράντου . . .». Ἀριστερὰ δὲ τῆς Ἁγίας Τραπεζῆς εἰκονίζονται ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ἄδωντα, βοῶντα» καὶ ὁ Ἅγ. Βασίλειος ὁ Μέγας μὲ τὸ ρητὸν «[ἔδωκε τοῖς] ἀγί[οις]

Εἰκ. 50. Ὁ Πρόδρομος. Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος.

αὐτοῦ μ]αθητα[ῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπὼν . . .». Αἱ εἰκόνες αὗται εἶνε ἴσως σύγχρονοι πρὸς τὰς τῆς ἄνω ζώνης, ἔχουσιν ὅμως προφανῆ τὰ σημεῖα ἐπισκευῶν.

Τέλος ὑπὸ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν εὗρονται οἰκτρῶς ὑπὸ τῶν ἐπισκευῶν παραμορφωμένος ὁ μυστικὸς δεῖπνος μὲ τὴν ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν «[Δέησις τοῦ] δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀποστόλου Ἰηραῖος».

Πλὴν τῶν ἐν τῷ ἱερῷ τοιχογραφιῶν εὗρέθησαν ἐσχάτως καὶ ἄλλαι τινὲς ἐν τῷ νάρθηκι. Αὗται καλυπτόμεναι ὑπὸ ἀσβεστοκονιάματος ἀπεκαλύφθησαν τὸ 1917 εἰς ἓν μέτρον ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους. Ἐκ τούτων ἡ μὲν ἀριστερὰ τῆς βασιλείου πύλης εἰκονίζει Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν πρωτόκλητον (Εἰκ. 49) ἐν προτομῇ μὲ

ἐλλειψοειδῆ φωτοστέφανων περιβάλλοντα ἐπίμηκες πρόσωπον καὶ ἀτημέλητον κόμην, ἡ δὲ δεξιὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον περωτὸν (Εἰκ. 50), φέροντα καὶ αὐτὸν μακρὰν κόμην καὶ κρατοῦντα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὴν ράβδον του, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου εἰλημμένην ἐπιγραφὴν «Μετανοεῖτε, ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν».

Ἐπὶ δὲ τοῦ τοίχου ἀριστερὰ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εὔρηται ἐντὸς μεταλλίων αἱ προτομαὶ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (Εἰκ. 51). Δεξιὰ δὲ πάλιν τοῦ Προδρόμου διακρίνονται τὰ ἴχνη εἰκόνας τοῦ Ἁγ.

Εἰκ. 51. Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος.

Γεωργίου. Κοινὸν χαρακτηριστικὸν πασῶν τῶν ἄνω εἰκόνων τοῦ νάρθηκος εἶνε ἐλαφρὸς τι ἀλλοιοθρισμὸς τῶν ὀφθαλμῶν των.

Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ νάρθηκος διαφέρει τῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ, καθόσον αὗται μὲν εἶνε κατεσκευασμέναι μᾶλλον ὡς προσωπογραφίαι κατὰ μίμησιν συγχρόνων προτύπων (Πρόδρομος), ἐν ᾧ αἱ τοῦ ἱεροῦ εἶνε ἐκτελεσμέναι κατὰ τὰ ἀρχαῖα ιδεώδη πρότυπα. Ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ των ἐκτέλεσις εἶνε διάφορος διότι καὶ οἱ χρωματισμοὶ των εἶνε ζωηρότεροι καὶ αἱ πρὸς ἀλλήλους ἀντιθέσεις ἰσχυρότεραι ἢ δὲ ἀπόδοσις πολὺ κατωτέρα τῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ.

Ὅτι δ' αἱ εἰκόνες τοῦ νάρθηκος εἶνε μεταγενέστεραι τῆς Ἀλώσεως ἀποδει-

κνύει καὶ ἡ μετὰ πτερύγων παράστασις τοῦ Προδρομοῦ, ἥτις συνηθίζεται ἀπὸ τοῦ ΙΕ΄ μ. Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ἴσως κατὰ τὴν προφητείαν τοῦ Μαλαχίου (γ΄ 1) καὶ τὴν κατ’ αὐτὴν συνήθη εὐαγγελικὴν¹ φράσιν: « Ἴδου ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου ». Ἐχων δ’ ὑπ’ ὄψει ἀφ’ ἐνὸς μὲν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο, ἀφ’ ἑτέρου δὲ τὴν ρεαλιστικὴν ἐλευθερίαν, μεθ’ ἧς εἶνε ἐκτελεσμένοι, δὲν διστάζω νὰ θεωρήσω τὰς εἰκόνας τοῦ νάρθηκος ὡς ποιηθείσας ὑπὸ ἐγχωρίου τινὸς τεχνίτου περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ΄ ἢ κατὰ τὸν ΙΗ΄ μ. Χ. αἰῶνα.

Τελευταίας ἀναφέρομεν τοιχογραφίας τινὰς γραφείσας ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς σολέας, τεταγμένας δὲ εἰς δύο καθ’ ὕψος ζώνας, ὧν ἡ μὲν κάτω ὕψους 1,40 μ. ἄρχεται εἰς 1.45 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, περιλαμβάνουσα ὀλοσώμους ἀγίους παρατεθειμένους κατ’ ἐνώπιον ἐν εἴδει συνεχοῦς ζωφόρου, ἡ δ’ ἄνω στενωτέρα (0.45) περιλαμβάνει ἀσκητὰς ὁσίους καὶ ἄλλους δευτερεύοντας ἀγίους εἰκονισθέντας ἐντὸς μεταλλίων συνδεομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κλιματίδων. Πλὴν δ’ αὐτῶν τοιχογραφίαι εὐρηγναι καὶ ἐπὶ τῶν δύο τοξωτῶν τυμπάνων ὑπεράνω τῆς βασιλείου πύλης (Κοίμησις) καὶ τῆς βορείου θύρας (Ἀνάστασις), ἥτις ἄγει εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν. Αἱ δύο τελευταῖαι εἶνε ἀφιερώματα, ὡς δηλοῦσιν αἱ προσγεγραμμένα ἐπιγραφαί, ὧν ἡ μὲν ὑπὸ τὴν Κοίμησιν λέγει: « Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου Μάγκου », ἡ δὲ ὑπὸ τὴν Ἀνάστασιν « Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Μικροῦ ». Τὰ ὀνόματα καὶ τὴν περιγραφὴν ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἁγίων τῶν τοιχογραφιῶν τῆς σολέας παραλείπω, καθόσον αἱ εἰκόνες αὐταὶ οὐδὲν παρουσιάζουσι ἐνδιαφέρον, ποιηθεῖσαι μόνις περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ Ἁγ. Βησαρίωνος (δεξιὰ τῆς βορείου θύρας) γεγραμμένη ἐπιγραφή: « Δέησις τοῦ δούλου Ἡωάννου Ἀθανασίου Μάρκου Δούλη 1826 ». Γνωρίζομεν δ’ ἄλλως τε καὶ ἐκ τῶν περιηγητῶν², ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐλειτουργεῖτο ἡ ἐκκλησία.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ χρόνους θὰ ἐποιήθησαν ἀναμφιβόλως καὶ αἱ ἐν τοῖς παρεκκλησίοις ὀλίγαι εἰκόνες ἥτοι ἐπὶ μὲν τοῦ λιθοκτίστου τέμπλου τοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἢ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Προδρομοῦ ὁ Ἁγ. Χαράλαμπος καὶ ὁ Ἁγ. Βασίλειος.

Ὅσον δ’ ἀφορᾷ τὰς ἐπὶ τοῦ εἰκονοστασίου τῆς σολέας φορητὰς εἰκόνας, αὐταὶ πλὴν τῆς τοῦ Χριστοῦ, ἥτις φέρει τὴν χρονολογίαν ΑΨΝΗ΄ (=1758), εἶνε πᾶσαι ἔργα τῶν μέσων τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος. Δύο μάλιστα ἐξ αὐτῶν, ἀναγρά-

¹ Ματθ. ια΄ 10, Λουκ. ζ΄ 27, Μάρκ. α΄ 2.

² Ὁ Hughes (Travels 434) ἀναφέρει, ὅτι εἶδε ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ ἱερέα μοιράζοντα κόλλυβα.

φουσι πρὸς τῇ χρονολογίᾳ κατασκευῆς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ γράψαντος αὐτὰς τεχνίτου:

† Διὰ συνδρομῆς τῶν ἐνοριτῶν καὶ ἐπιτρόπων 1852
Φεβρουαρίου 20. Ὁ ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης, πρω-
τοψάλτης τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

Τοῦ αὐτοῦ δὲ ζωγράφου ἔργα εἶνε καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Προδρόμου φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Προδρόμου, τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς Παναγίας «Χρυσοβίτζας».

Εἰκ. 52.

Φορητὴ εἰκὼν τῆς Παρηγορητίσσης.

Μόνη παλαιὰ εἰκὼν ἐκ τῶν φορητῶν εἶνε ἡ κατ' ἐξοχὴν λατρευομένη καὶ θαυματουργὸς θεωρουμένη τῆς Παναγίας Παρηγορητίσσης. Αὕτη ζωγραφηθεῖσα ἐπὶ ξύλου κέδρου διαστάσεων 0.66×0.97 εἶνε τοποθετημένη ἐντὸς παλαιοῦ προσκυνηταρίου κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ εικονοστασίου τῆς σολέας (Εἰκ. 52) καλυπτομένη σήμερον διὰ πλουσίας ἀργυρᾶς ἐσθῆτος. Ἡ εἰκὼν παριστᾷ τὴν Θεοτόκον δεξιοκρατοῦσαν τὸν Χριστὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς γλυκοφιλοῦσης. Δυστυχῶς τὸ πολύτιμον τοῦτο λείψανον ὑπέστη τὸ 1792 τελείαν ἀνακαινίσιν ὡς πρὸς τοὺς χρωματισμούς, καθὼς μαρτυρεῖ ἡ παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ παιδίου προσγεγραμμένη ἐπιγραφή:

Αὕτη ἡ πάνσεπτος τῆς Θεοτόκου | εἰκὼν παλαιὰ τυγχάνουσα |
εἰς τὴν βασιλικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁρτας ὀνο-
μαζομένην Παρηγο|ρίτζα ἀνακαινίσθη παρὰ Γεωργίου | Ἰωα-
νίτου διὰ συνδρομῆς | τοῦ τιμιωτάτου κυρίου | Δημητρίου
Τουρτούρι 1792¹ Ἰουνίου 25.

Ε' ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Μεταξὺ τοῦ ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης καὶ τοῦ ὑπεράνω παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου φέρει ὁ τοῖχος τῆς σολέας ἰδιόρρυθμόν τινα διακόσμησιν (Εἰκ. 53) συνισταμένην ἐξ ὀρθογωνίων πλαισίων τεταγμένων ἀνὰ τρία εἰς δύο

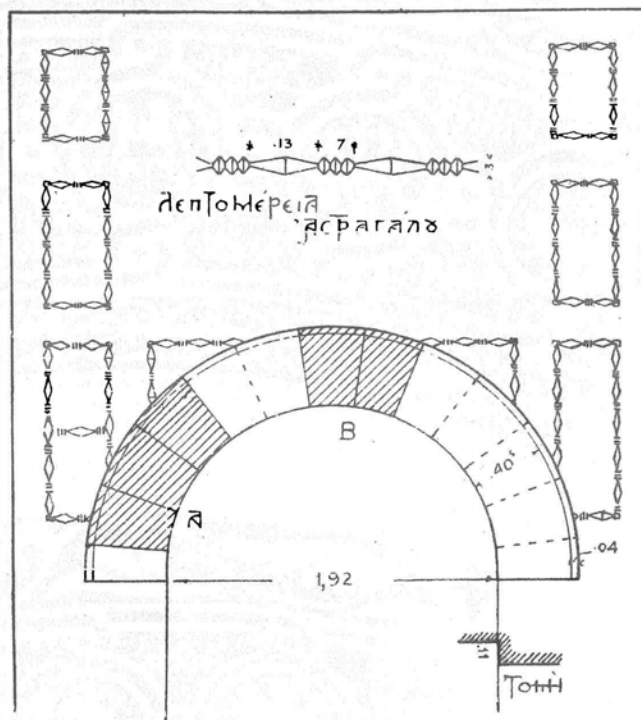
¹ Ἡ χρονολογία 1792 ἔχει σήμερον τελείως ἀποσβεσθῆ ὑπὸ τῶν ἡλων τῆς ἀργυρᾶς ἐσθῆτος. Γνωρίζομεν ὁμως αὐτὴν ἐκ τῆς παλαιᾶς ἀναγνώσεως τοῦ Ἀντωνίνου (Iz Rumelij 470₁).

παραλλήλους κατακορύφους σειρὰς ἑκατέρωθεν μαρμαρίνου τόξου σχηματίζοντος τὸ πλαίσιον τῆς εἰκόνης τῆς Κοιμήσεως, περὶ ἧς εἵπομεν (σελ. 73).

Ἐκαστον τῶν εἰρημένων πλαισίων ἀπαρτίζεται ἐκ σειρᾶς ἀτρακτοειδῶν σωμάτων (μῆκ. 0.13) ἐναλλασσομένων μετὰ τριῶν μικροτέρων κόμβων εἶνε δηλ. παραλλαγή τις τοῦ ἀρχαίου λεσβίου ἀστραγάλου. Εἰς τι ἐχρησίμευον τὰ ἐν λόγῳ πλαίσια δὲν εἶνε ἐξηκριβωμένον πιθανῶς περιέβαλλον εἰκόνας ἢ ἄλλα τινὰ ἐμβλήματα.

Τὸ δὲ μαρμάρινον τόξον, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 1.92, ἀπετελεῖτο ἀρχικῶς ἐξ ἑνδεκα ἐν ὄψῳ θολιτῶν πλάτους 0.40 καὶ πάχους 0.03 φερόντων κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τῶν περιμέτρων σπειραν διαμέτρ. 0.04 καὶ προσηλωμένων ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν τοίχου διὰ μακρῶν σιδηρῶν ἤλων. Τῶν θολιτῶν τούτων σφύζονται σήμερον μόνον 5 δηλούμενοι ἐν τῇ εἰκόνι 53 διὰ διαγραμμίσεως· οἱ δὲ ὑπόλοιποι ἔχουσιν ἀντικατασταθῆ διὰ μαρμαροκονίας.

Ἡ μετωπιαία ἐπιφάνεια τοῦ τόξου κοσμεῖται δι' ὠραίων ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων κατανεμημένων εἰς τρεῖς ζῶνας, δύο στενὰς κατὰ τὰ ἄκρα, φερούσας σειρὰν ἀνθεμίων, καὶ μίαν πλατυτέραν ἐν τῷ μέσῳ ἀπαρτιζομένην ἐκ σειρᾶς κύκλων διαμ. 0.12' συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς στενάς ταινίας διὰ κόμβων (τῶν λεγομένων συριακῶν τροχῶν). Καὶ ἐντὸς μὲν ἐκάστου κύκλου ἐλαξεύθησαν μικρογλάφυροι παραστάσεις, κατὰ δὲ τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν ἄκρων ταινιῶν κενὰ ἢ πολυθρύλητος κτιτορικὴ τοῦ ναοῦ ἐπιγραφὴ. Τὸ πεδῖον (fondo) τῶν παραστάσεων καὶ τῆς ἐπιγραφῆς εἶνε πεπληρωμένον διὰ κηρομαστίχης — μίγματος κηροῦ καὶ μαρμαροκονίας μετ' ἐγγρώμου τινος οὐσίας — ἐρυθρᾶς μὲν γενικῶς ἐντὸς τῶν φερόντων τὰ ζῶνα κύκλων, πρασινομελαίνης δὲ πέριξ τῆς ἐπιγραφῆς ἐξαιρέσει τοῦ θολί-

Εἰκ. 53. Διακόσμησις δι' ἀστραγαλιῶν πλαισίων.

του τῆς κλειδός, ἔνθα πάντα τὰ κενὰ ἐπληρώθησαν δι' ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ πρώτου κύκλου τῶν παρὰ τὰς γεννήσεις θολιτῶν (Εἰκ. 54_Α) εἰκονίζεται λέων μακρόουρος πατῶν ἐπὶ φύλλων κισσοῦ, ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου

Εἰκ. 54. Τὰ σφζόμενα μαρμόρινα τεμάχια τῆς κητορικῆς ἐπιγραφῆς.

πηγὰ πίνοντα ἑκατέρωθεν ἀναβρυτηρίου, ἐπὶ τοῦ τρίτου δύο ὀρθοὶ ἀντωποὶ μακρόουροι λέοντες, ἐπὶ τοῦ τετάρτου σύμπλεγμα ἀνθεμίων καὶ ἐπὶ τοῦ πέμπτου γούψ περωτὸς στρεφόμενος πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κρώζων. Ἐπὶ δὲ τῶν παρὰ τὴν

κλειδα θολιτῶν (Εἰκ. 54_B) εὑρηται ἐν ὄλφ τρεῖς καὶ ἥμισυς κύκλοι· καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἡμίσεος διακρίνεται τὸ ἐμπρόσθιον ἥμισυ τῆς εἰκόνης ζώου τινός, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐπομένου, ἀντιστοιχοῦντος ἀκριβῶς πρὸς τὴν κλειδα τοῦ τόξου, παρίσταται ἰπτάμενος κατ' ἐνώπιον αἰετὸς δικέφαλος, ἐπὶ δὲ τοῦ τρίτου τέρας ἔχον μακρὰ ὄτα καὶ οὐρὰν πολλάκις περιελισσομένην, ἐπὶ δὲ τοῦ τελευταίου τέρας πτερωτὸν ἔχον συνεστραμμένην οὐρὰν ὄφως¹ καταλήγουσαν εἰς τρίφυλλον. Πᾶσαι αἱ μνημονευθεῖσαι παραστάσεις τεράτων ἔλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐξ ἀρχαίων ἀνατολικῶν προτύπων καὶ ἀγαπῶνται ἰδιαίτερος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν ἐπιγραφὴν. Ταύτης ἔχομεν μέχρι τοῦδε πέντε δημοσιεύσεις. Ἡ πρώτη ἐγένετο τῷ 1835 ὑπὸ τοῦ Leake², ἡ δευτέρα — τελείως ἐσφαλμένη — ἐδημοσιεύθη τὸ 1856 ὑπὸ τοῦ Ἀραβαντινοῦ³, ἡ τρίτη τὸ 1886 ὑπὸ τοῦ ρώσου Ἀντωνίνου⁴, ἡ τετάρτη τὸ 1903 ὑπὸ τοῦ Γ. Λαμπάκη⁵ καὶ τέλος ἡ πέμπτη τὸ 1916 ὑπὸ τοῦ κ. G. Millet⁶.

Καίτοι δ' ὡς εἴπομεν, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀραβαντινοῦ καθ' ἑαυτὴν οὐδενὸς λόγου ἀξία εἶνε, ὅμως θὰ μνημονεύσομεν αὐτῆς καὶ εἰδικώτερον διότι αὕτη ἐγένετο ἡ κυρία αἰτία ἀναγραφῆς ἀνακριβειῶν ὡς πρὸς τὸν κτίτορα τῆς Παρηγορητίσσης ὑπὸ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν περὶ δεσποτάτου γραψάντων ἱστορικῶν, ξένων τε καὶ ἡμετέρων. Ἴδου λοιπὸν τι λέγει ὁ Ἀραβαντινὸς ἔ. ἀ.: «Οὐ γνωρίζομεν ἐὰν τοῦτον τὸν Ἰωάννην (B' 1335) ἢ τὸν πατέρα του ἀπομνημονεύει ὡς ἐπισκευαστὴν ἢ καλλωπιστὴν ἢ ἐν τῷ ναῷ τῆς Παρηγορίτζας ἐν Ἄρτῃ ἀναγινωσκομένη ἐπιγραφὴ Ἰωάννης Κομνηνὸς Δούκας».

Στηρικθέντες ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως ταύτης, ἦτις, ὡς θὰ ἴδωμεν, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ πράγματα, ἀνεκήρυξαν τὸν Ἰωάννην B' Ὁρσίνην ὡς δευτέρου κτίτορα ἢ ἀνακαινιστὴν τῆς Παρηγορητίσσης ὁ Horp⁷, ὁ Ρωμανός⁸, ὁ Miller⁹ καὶ τέλος ὁ Σπυρίδων Λάμπρος¹⁰, ὅστις θέλων ἔτι μᾶλλον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν περὶ Ὁρσίνῃ θεωρίαν ἀναγράφει¹¹, ὅτι ἐπὶ τῆς φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν πλακὸς εὑρη-

¹ Ὁμοίου σχεδίου ἀλλὰ πολὺ μεγαλυτέρων διαστάσεων πώρινον ἀνάγλυφον εὑρισκόμενον ἐξωθεν τοῦ ἐν Δελβίνῳ βυζαντιακοῦ ναοῦ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Βερσάκη (Ἄρχ. Δελτ. 1915 σελ. 42 εἰκ. 18) θεωρηθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἀτόπως ὡς μακεδονικῶν ἢ ρωμαϊκῶν χρόνων ἔργον ἐν ᾧ καὶ τὸ θέμα καὶ ἡ τεχντροπία του εἶνε καθαρῶς βυζαντινῆς προελεύσεως. (Ὅρα ὁμοίον ζῶον καὶ ἐπὶ βυζαντινοῦ κιονοκράνου τοῦ ἐν Θήβαις μουσείου).

² Travels in northern Greece I, 204.

³ Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου Α' 113 ὑπόσημ.

⁴ Iz Rumelij 471.

⁵ Δελτ. Χριστ. Ἄρχ. Ἐταιρ. Γ' 76.

⁶ L'école Grecque dans l'architecture byzantine 9.

⁷ Geschichte Griechenlands ἐν Ersch und Grubers Encyclopädie τόμ. 85 σελ. 429.

⁸ Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου 127, Γρατιανὸς Ζώρξης 231.

⁹ The Latins in the Levant London 1908, 50.

¹⁰ Νέος Ἑλληνομνήμων 2, 297.

¹¹ Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (Miller) 1909 σελ. 359.

ται ἀναγεγλυμμένοι καὶ ἄρκτοι σύμβολα τοῦ οἴκου τῶν Ὁρσίην. Ἄλλ' ὡς ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ φέροντος τὴν ἐπιγραφὴν τόξου εἶδομεν πάντα τὰ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζόμενα ζῶα φέρουσιν οὐράς μακροτάτας ὥστε πᾶσα ὑπόνοια, ὅτι δυνατόν νὰ παριστῶσιν ἄρκτους ἀποκλείεται. Οὐδ' ἦτο δυνατόν νὰ συμβαίῃ τοῦτο ἀφ' οὗ, ὡς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν, οὐδεὶς Ἰωάννης ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς ἐπιγραφῇ, ἣς παραθέτω ἐνταῦθα τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Millet δημοσιευθεῖσαν ἀνάγνωσιν ἐπειδὴ ἔχω νὰ ἐπιφέρω καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐλαφράς τινας διορθώσεις.

(Ἀνάγνωσις κ. Millet):

Κομνηνόδουκος δεσπότης Νι[κηφόρο]ς || Ἄν[να] βασί[λισσα]

Κομνηνόβλαστος δε[σπό]της [Θωμάς μ]έγα[ς] || Κομνη[ν]

Τὴν πρώτην λέξιν τοῦ πρώτου στίχου — ἐκάστη σειρὰ περιλαμβάνει ἀνὰ δύο στίχους — ὁ κ. Millet ἀναγινώσκει Κομνηνόδουκος. Ἄλλ' ὡς ἐκ τῆς εἰκ. 54 σαφῶς φαίνεται ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις εἶνε Κομνηνοδούκας, διότι σφύζονται καὶ τὸ α καὶ ὁ τόνος ἐπὶ τῆς συλλαβῆς -δού. Ἄλλως τε δὲ Κομνηνοδούκας, Ἀγγελοδούκας κλπ. ἐκφέρεται τὸ σύνθετον καὶ ἐν ἐγγράφοις καὶ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ δεσπότης συμφωνῶ καὶ ἐγὼ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Millet παραδεκτὴν γενομένην συμπλήρωσιν τοῦ Ἀντωνίνου (ἔ. ἀ.) Νι[κηφόρο]ς.

Ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ παρατηρῶ, ὅτι τὸ Ἄννα σφύζεται ἄριστα ὀλόκληρον (πβλ. καὶ Λαμπάκην Δελτίον Γ' 76), τοῦ δὲ βασίλισσα διασφύζεται προσέτι καὶ τὸ λ.

Ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ σφύζεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὁ τόνος ἐπὶ τῆς συλλαβῆς -νο, ὥστε ἀναγνωστέον Κομνηνόβλαστος, ἀναλόγως πρὸς τὸ πορφυροβλαστος, ὅπερ εὐρίσκομεν παρὰ τε Μανασσῆ¹ καὶ Ἰω. Δοκιανῶ ἐν τῇ πρὸς Ἑλένην Παλαιολογῖναν «ἐπιγραφῇ»².

Τῆς δὲ ὑποτιθεμένης λέξεως δεσπότης οὔτε τὸ ε σφύζεται οὔτε ἡ κατάληξις -της, ὡς σημειοῖ ὁ κ. Millet, ἀλλὰ μόνον τὸ ἀρχικὸν δ. Τέλος τοῦ μέγας σφύζεται καὶ τὸ τελικὸν σῖγμα.

Ἡ πρώτη σειρὰ, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ κ. Millet, περιλαμβάνει δύο ἰαμβικούς τριμέτρους, δι' ὃ καὶ συνεπλήρωσα μετὰ τὸ βασίλισσα τὴν λέξιν Παλαιολογῖνα. Δὲν συμβαίνει ὁμοίως τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν δευτέραν σειρὰν, διότι ἐλλεῖπει ὁ ἀναγκαῖος χῶρος. Πράγματι ἂν παρατηρήσῃ τις τὰ τεμάχια Α (Εἰκ. 54) θὰ ἴδῃ, ὅτι εἰς τὰς ἑννέα σφύζομενας συλλαβὰς τῆς ἄνω σειρᾶς ἀντιστοιχοῦσι μόνον ἕξ τῆς κάτω καὶ κατ' ἀναλογίαν εἰς τὰς ὑπολοίπους τρεῖς συλλαβὰς τῆς ἄνω δύνανται ν' ἀντιστοιχῶσι μόνον τρεῖς ἢ τὸ πολὺ τέσσαρες συλλαβαὶ τῆς κάτω, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἤδη τὰς δύο ἐν τῷ κεντρικῷ θολίτῃ: μ]έγας. Κατὰ ταῦτα ἐκ τῶν

¹ Σύνοψις χρονικῆ ἔκδ. Βόννης στ. 5576.

² Hopf Chroniques grécoromanes 1873, 257.

δύο λέξεων — δεσπότης Θωμᾶς —, ἃς ἀποκαθιστᾷ ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ ὁ κ. Millet, μόνον τὴν πρώτην δυνάμεθα νὰ ἐξοικονομήσωμεν. Ὁ τρίτος λοιπὸν στίχος ἦτο δεκασύλλαβος καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὸν ἀποκατέστησα καὶ τὸν τέταρτον στηριχθεὶς καὶ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων γραπτῶν ἐπιγραφῶν τῶν μὴ σφζομένων θολιτῶν, αἵτινες ἀναφέρουσι τὰ ὀνόματα Δούκας καὶ Ἄγγελος (Λαμπάκης ἔ. ἀ. 76).

Κατὰ τ' ἀνωτέρω τὴν ἐπιγραφὴν ἀναγινώσκω καὶ συμπληρῶ ὡς ἑξῆς:

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νικηφόρος|| Ἄννα βασίλισσα Παλαιολογίνα
Κομνηνὸβλαστος δεσπότης μέγας|| Κομνηνὸς καὶ Δούκας καὶ Ἄγγελος.

Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης ρητὴ μνεῖα κτίσεως ἢ ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ οὐδεμία γίνεται. Δεδομένης ὁμῶς τῆς θέσεως ἐν ἣ εὑρηται ἡ ἐπιγραφὴ καὶ τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς διακοσμῆσεως οὐδεμία ἀπομένει ἀμφιβολία, ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενα πρόσωπα Νικηφόρος καὶ Ἄννα εἶνε αὐτοὶ οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ. Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ζεύγος ἔκτισε, κατὰ τινὰ σφζομένην ἐπιγραφὴν¹ καὶ τὴν παρὰ τὸ Βουργαρέλι Παναγίαν Βελλᾶ.

Ὁ Νικηφόρος τῆς ἐπιγραφῆς ἡμῶν εἶνε ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ μεγαλεπηβόλου δεσπότη τοῦ Ἡπειροῦ Μιχαὴλ Β' τοῦ Δούκα, ὅστις ἀποθανὼν² ἐκκληροδότησεν εἰς τὸν υἱὸν του τὴν «Θεσπρωτίαν, Ἀκαρνανίαν, Αἰτωλίαν, Δολοπίαν καὶ τὴν νῆσον Λευκάδα»³. Πολὺ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ πατρὸς του, καθ' ὃν χρόνον διετέλει ὁμηρος ἐν τῇ αὐτῇ τῆς Νικαίας εἶχε τιμηθῆ ὁ Νικηφόρος ὑπὸ τοῦ Ἄυτοκράτορος Βατάτση διὰ τῆς προσηγορίας τοῦ δεσπότη⁴, πιθανώτατα λόγῳ τοῦ γάμου, ὃν συνῆψε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Νικαίᾳ διαμονῆς του μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρεως καὶ ἐγγονῆς τοῦ Βατάτση Μαρίας.

Βραδύτερον ἀποθανούσης ὑπὸ νόσου τῆς συζύγου του ἦλθεν ὁ Νικηφόρος εἰς δευτέραν γάμου κοινωνίαν νυμφευθεὶς τὸ 1264 τὴν ἀνεψιὰν τοῦ βασιλέως Ἰω. Παλαιολόγου Ἄνναν Παλαιολογίναν Καντακουζηνήν⁵, αὐτὴν ἀκριβῶς, ἦν ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Παρηγορητίσεως, ἣτις, κατὰ ταῦτα, εἶνε μεταγενεστέρα τοῦ 1264 καί, ὡς μὴ μνημονεύουσα τὸν Μιχαὴλ, μεταγενεστέρα καὶ τοῦ 1271.

Ἐκ τοῦ μετὰ τῆς Ἄννης γάμου του ἔσχεν ὁ Νικηφόρος τρία τέκνα: τὴν Μαρίαν, τὴν Θάμαρ καὶ τὸν Θωμᾶν. Καὶ ἡ μὲν Μαρία ὑπανδρεύθη τὸν παλατῖνον κόμιστα τῆς Κεφαλληνίας Ἰωάννην Α' Ὀρσίνην, ἡ δὲ Θάμαρ ἔλαβε σύζυγον (1294) τὸν Φίλιππον de Tarente, δευτερότοκον υἱὸν Καρόλου τοῦ Β' δ'Ανζου⁶.

¹ Λάμπρος Ν. Ἑλληνομνήμων 2, 29.

² Κατὰ τι μὲν ἔγγραφο (Miklosisch-Müller Acta et Diplomata 249) ὁ Μιχαὴλ ἀπέθανε τὸ 1266, κατὰ τὸν Γρηγορᾶν (ἔκδ. Βόνν. 110) τὸ 1269 καὶ κατ' ἄλλους τὸ 1271.

³ Γρηγορ. Ἑκδ. Βόν. 110. Ἀκροπολ. 49.

⁴ Ἀκροπολ. 98. Γρηγορ. 49.

⁵ Παχυμ. Δ' 27.

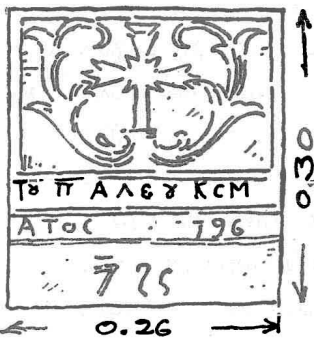
⁶ Livre de la conquête ἔκδ. Buchon 1845 σελ. 454.

Ἀμφότεραι δ' αἱ θυγατέρες αὗται θὰ κατώκησαν βεβαίως παρὰ τοῖς συζύγοις των ἢ μὲν ἐν Κεφαλληνία, ἢ δὲ ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας, παραμείναντος ἐν Ἄρτη μόνον τοῦ Θωμᾶ, ὅστις ἀναμφιβόλως εἶνε ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ διὰ τοῦ ἐπιθέτου Κομνηνόβλαστος προσαγορευόμενος ¹.

Περὶ τοῦ Θωμᾶ τούτου γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Παχυμέρη, ὅτι κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του ἦτο μόλις ἑπταέτης. Ἀφ' οὗ δὲ ὁ Νικηφόρος ἀπέθανε τὸ 1296 ἔπεται ὅτι ὁ Θωμᾶς ἐγενήθη τὸ 1289. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ ὡς ἀναφέρουσα μὲν τὸν Θωμᾶν εἶνε μεταγενεστέρα τοῦ 1289, ὡς μνημονεύουσα δὲ τὸν Νικηφόρον προγενεστέρα τοῦ θανάτου του ἦτοι τοῦ 1296. Ἡ κτίσις ἄρα τῆς Παρηγορητίσης πρέπει νὰ θεωρηθῇ συντελεσθεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1289 καὶ 1296.

Γεννάται ἤδη τὸ ἐρώτημα: διὰ τίνα λόγον ἐθεώρησεν ὁ Ἀραβαντινὸς τὸν (ἀναμφιβόλως ἐκ παραναγνώσεως τοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὀνόματος Ἄννα πλα-

σθέντα) Ἰωάννην οὐχὶ ὡς τὸν κτίτορα ἀλλ' ὡς τὸν ἀνακαινιστὴν τοῦ ναοῦ; Ἡ ἀπάντησις εἶνε εὐχερής. Ὑπεράνω τῆς βασιλείου πύλης ἀλλὰ κατὰ τὴν πρὸς τὸν νάρθηκα βλέπουσαν πλευρὰν εὑρηται ἐντετειχισμένη ἐτέρα ἐνεπιγραφὸς πλάξ, διαστάσεων 0.26×0.30 μ. (Εἰκ. 55). Ἴδου δὲ τί λέγει αὕτη: **Τοῦ παλεοῦ κ(τι)σ(ι)ματος 796**. Κάτωθεν δὲ φέρει κεχαραγμένα καὶ ἀκατάληπτα τινὰ σημεῖα, ἅτινα ἐν τούτοις μᾶς δίδουσι τὴν ἐξήγησιν τῆς χρονολογίας 796, ἣν φέρει ἡ ἐπιγραφὴ. Πράγματι ἐὰν παραβάλωμεν τὰ ρηθέντα σημεῖα πρὸς τὴν ὑπὲρ τὴν Πλατυτέραν γραπτὴν χρονολογίαν (Εἰκ. 47) θὰ εὕρωμεν ὅτι

Εἰκ. 55. Ἐνεπιγραφὸς πλάξ ἐν τῷ νάρθηκι.

ταῦτα οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀδεξία τις μίμησις τῆς χρονολογίας ζξξ ἐκκληφθείσης ἀμαθῶς ὡς γεγραμμένης δι' ἀραβικῶν στοιχείων καὶ ταυτισθείσης πρὸς τὸν ἀριθμὸν 796 ². Ὅτι δ' ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶνε τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐντετειχισθεῖσα ἐν τῷ νάρθηκι, ἀναμφιβόλως ὑπὸ ἀμαθῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ, ἀποδεικνύει οὐ μόνον ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων της ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὃν φέρει ὑπεράνω καὶ τέλος ἡ μορφή τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀναπηδόντων κλαδίσκων.

Λόγω λοιπὸν τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης ἐθεωρεῖτο ἐφ' ἱκανὸν ὁ ναὸς ὡς κτίσμα τοῦ Η' μ. Χ. αἰῶνος ³.

¹ Ὁ κ. Millet συνάγει ὅτι ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ ἀνεφέρετο ὁ Θωμᾶς ἐκ τοῦ ἐπιθέτου μέγας, ὅπερ ἀκολουθεῖ καὶ ὅπερ ἐπανευρίσκειται ἐν λατινικῇ τινι ἐγγράφῳ. Τὸ ἐπιχείρημα ὁμως τοῦτο εἶνε λίαν ἀσθενὲς δεδομένου ὅτι τοῦ ἐπιθέτου μέγας χρῆσις — ἂν μὴ κατάχρησις — ἐγένετο διὰ πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς δεσπότης.

² Τοῦτο παρατήρησεν ἤδη καὶ ὁ Λαμπάκης (Mémoire σελ. 40).

³ Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν κτίσεως παρεδέχθη ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (146) καὶ ὁ μητροπολίτης Σεραφεῖμ.

Τὰ ὀνόματα τῶν κτιόρων τοῦ ναοῦ μᾶς ἐξηγοῦσιν ἄριστα καὶ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, ὅστις ἐφηροδόθη εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν. Εἶνε γνωστὴ ἐκ τῆς ἱστορίας ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ μεγάλη ἐπίδρασις, ἣν ἤσκει ἐπὶ τοῦ συζύγου τῆς Νικηφόρου ἡ Ἄννα Παλαιολογίνα, γυνὴ «σοφωτάτη», εὐφροσύνη¹ καὶ πλουσιωτάτη², ἀφ' ἐτέρου δ' αἱ στεναὶ σχέσεις, ὡς ἡ Ἄννα ἐφρόντιζε νὰ διατηρῆ μετὰ τῆς αὐτῆς τῆς πατρίδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως³. Οὐδόλως λοιπὸν εἶνε ἀπίθανον, ὅτι προκειμένης τῆς ἀνεγέρσεως μεγαλοπρεποῦς ναοῦ, ἀπαθανατίζοντος τὴν εὐσέβειαν τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀπογόνων των, μετεκλήθησαν, εἰσηγήσει τῆς δαιμονίας Ἄννης, τεχνῖται οἰκοδόμοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες καὶ ἐξετέλεσαν τὴν Παρηγορήτισσαν συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῇ βασιλευούσῃ οἰκοδομικὰ πρότυπα. Τεκμήρια δὲ τούτου ἔστωσαν: τὰ κατηχούμενα, οἱ τέσσαρες κατὰ τὰς γωνίας δορυφόροι τοῦ κεντρικοῦ τροῦλλοι, αἱ ὑψηλαὶ μετὰ διπλῆς σειρᾶς σηκῶν (niches) κόγχαι τοῦ ἱεροῦ, τὰ ὀριζόντια γείσα τῶν πλινθίνων τροῦλλων, τὰ τοξωτὰ ἀψιδώματα καὶ τόσαι ἄλλαι οἰκοδομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ ναοῦ, αἵτινες μόνον εἰς Κωνσταντινοπολιτικῶν τύπου ναοὺς ἀπαντῶσι.

Ἐν ᾧ δ' ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ φαίνεται ὀδηγομένη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ καθαρῶς ἰταλικὸς χαρακτὴρ τῆς ἐσωτερικῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως εἶνε ἀναμφιβόλως, ὡς καὶ πρότερον παρατηρήσαμεν, ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιγαμβρείας τῶν δεσποτῶν τῆς Ἄρτης μετὰ τῶν ἰταλικῶν οἰκῶν τῶν Ὀρσίνη τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῶν Αἰῆου τῆς Νεαπόλεως.

Δυστυχῶς παρὰ πᾶσαν τὴν ἐγνωσμένην δραστηριότητα τῆς Ἄννης τίποτε δὲν κατωρθώθη νὰ προστεθῆ εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου. Πόλεμοι διηνεκεῖς πρὸς οἰκείους τε καὶ ξένους εἶχον ἀπασχολημένην τὴν προσοχὴν τῆς ἐπιτροπευούσης τὸν ἀνήλικον Θωμᾶν δεσποίνης ἀποκλειστικῶς περὶ στρατιωτικὰ ἔργα. Διήρκεσε δ' ἡ συνεχὴς αὕτη ἐμπόλεμος κατάστασις οὐ μόνον μέχρι τοῦ θανάτου τῆς Ἄννης (1312) ἀλλὰ καὶ πολὺ μετ' αὐτόν, καταλήξασα ἐν τέλει εἰς τὸν διαμελισμὸν τοῦ δεσποτάτου μεταξὺ Ὀρσινῶν καὶ Βυζαντινῶν, εἶτα δὲ καὶ εἰς τὴν κατάληψιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Σέρβων, τῶν Ἀλβανῶν καὶ βραδύτερον τῶν Τούρκων. Καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα, ἦκιστα πρόσφορον πρὸς ἐκτέλεσιν καλλιτεχνικῶν ἔργων, ὁ ναὸς παρέμενε οἷος κατελείφθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου, ἥτοι ἡμιτελής καὶ ἀκόσμητος, τελευταῖον καὶ κάλλιστον ἅμα τεκμήριον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ δύσαντος δεσποτάτου.

¹ «Moult sage feme et de grand enging». Livre de la conquete ἔκδ. Buchon 1845 σελ. 410 καὶ περαιτέρω σελ. 454. «Une des plus sachans feme de Romanie».

² Hopf ἔ. ἄ. I, 301.

³ Παχυμ. Ἄνδρον. Παλαιολ. Γ' 4. Ρωμανοῦ: Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου 89.

Εἰς τὴν αὐτὴν καὶ χείρονα, λόγῳ τῆς ἐγκαταλείψεως κατάστασιν, εὔρε τὴν Παρηγορήτισσαν, ὅταν — κατὰ τινὰ ἐπιγραφὴν γεγραμμένην ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ πρὸς τὴν σολέαν νοτίου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Εἰκ. 56) — «ἦλθεν ἐνταῦθα ὁ παναγιώτατος Πατριάρχης κύριος Ἱερεμίας ἐν τῷ ζλη' (=1530) ἔτος μηνὸς Ἰουλλίου καὶ ἐποίησεν ἀγιασμόν».

+ Ἰησὺς Χριστὸς θεὸς παρθενοπαμιώτατος πρὸς ἀρχὴν καὶ ἔσχατος Ἱερεμίας ἐν τῷ ζλη' ἔτος μηνὸς Ἰουλλίου ἐποίησεν ἀγιασμόν

Εἰκ. 56.

Ἄλλ' εἰς οὐδὲν καὶ τοῦ εὐπαιδευτοῦ πατριαρχοῦ ἴσχυσαν αἱ πρὸς ζωογόνησιν τοῦ ναοῦ προσπάθειαι. Ὁ μαρasmus πάσης καλλιτεχνικῆς ὁρμῆς εἶχεν ἐπέλθει πλέον ὀριστικῶς καὶ παρὰ πᾶσαν τὴν τελευταίαν ἀπόπειραν εἰκονογραφήσεως τοῦ 1558, ἣν εἶδομεν ἐν τῷ ἱερῷ — ἀληθῆ ὑστάτην ἀναλαμπὴν τοῦ σβεννυμένου λύχνου — «τὸ πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ λεγόμενον Παρηγορήτισσα» περιπεσόν, ὡς μᾶς λέγει τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος παρατεθὲν πατριαρχικὸν σιγίλλιον, εἰς ἔνδειαν καὶ «ἐλάττωσιν διὰ τὰς καιρικὰς ἀνωμαλίας» μετέπεσεν ἀπὸ μητροπόλεως εἰς μοῖραν μετοχίου, προσηλωθέντος «εἰς αἰῶνας τοὺς ἅπαντας» εἰς τὴν ὀλίγον ἔξωθι τῆς Ἄρτης κειμένην εὐαγῆ μονὴν τῆς Κάτω Παναγίας, εἰς ἣν καὶ πράγματι μέχρι σήμερον ὑπάγεται.

Κ Ε Φ Α Λ Λ Η Ν Ι Α Κ Α

I

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ — ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΝ

Ἀφορμὴν πρὸς ἀρχαιολογικὴν δι' ἀνασκαφῶν ἔρευναν τῆς νήσου Κεφαλληνίας ἔδωκεν ἢ κατὰ τὰ τελευταῖα δέκα καὶ πέντε ἰδίᾳ ἔτη γενομένη πολλαχοῦ τῶν Ἰονίων νήσων ἀρχαιολογικὴ ἐργασία πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ἀπὸ ἀρχαιοτέρων ἔτι ἐτῶν σφόδρα συζητουμένου ζητήματος τῆς ἐξακριβώσεως τῆς πατρίδος τοῦ Ὀμηρικοῦ Ὀδυσσεύς.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Schliemann κατὰ τὰ ἔτη 1868 καὶ 1878 ἐξερεύνησιν τῆς νήσου Ἰθάκης¹, καθ' ἣν οὐδὲν εὐρέθη πρὸς πιστοποίησιν τῆς πατρίδος τοῦ Ὀδυσσεύς καὶ μετὰ τὴν αὐτόθι συνεχισθεῖσαν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν κατὰ τὸ 1903 καὶ ἐξῆς ὑπὸ τοῦ W. Vollgraff δαπάναις τοῦ ἀοιδίμου φιλαρχαίου καὶ φιλέλληνος Ὀλλανδοῦ A. E. H. Goekoop, καθ' ἣν οὐδὲν εὕρημα ἐπιβεβαιοῦν τὴν ὑπαρξίν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν χρόνων τοῦ Ὀδυσσεύς ἤχθη εἰς φῶς, κατ' ἀνάγκην ἐστράφη ἢ προσοχὴ τῶν ἀρχαιολόγων εἰς τὰς παρακειμένας τῇ Ἰθάκῃ νήσους τοῦ Ἰονίου πελάγους.

Τοιαῦται δ' ἦσαν ἡ Λευκάς καὶ ἡ Κεφαλληνία. Καὶ διὰ μὲν τὴν Λευκάδα ἀπὸ τοῦ 1901 καὶ ἐξῆς διετύπωσε ἰδίαν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ σημερινὴ Λευκάς εἶνε ἢ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου περιγραφομένη Ἰθάκη, ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος καὶ ἄλλοτε διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς W. Dörpfeld, καὶ ἀπὸ τοῦ 1904 καὶ ἐξῆς ἐνήργησε πολλάκις ἀνασκαφὰς ἐν αὐτῇ παρὰ τὸ χωρίον Νιδρί, ἔνθα ἀποκαλύψας σπουδαῖα λείψανα μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πιστεύει, ὅτι πρέπει ἐκεῖ νὰ τοποθετηθῇ ἡ πόλις τοῦ Ὀδυσσεύς.

Τὸ ζήτημα τοῦτο ἔκτοτε ἤγειρε πολλὰς συζητήσεις καὶ προὐκάλεσε τὴν συγγραφὴν πολλῶν μελετῶν μεταξὺ τῶν ἀλλοδαπῶν καὶ ἡμεδαπῶν ἐπιστημόνων.

Ἐκ τῶν τελευταίων τοῦ Ἰθακησίου Νικολάου Παυλάτου ἡ συγγραφὴ « ἡ Πατρίς τοῦ Ὀδυσσεύς, ἐν Ἀθήναις 1906 » ὡς καὶ ἡ μονογραφία τοῦ αὐτοῦ « ἡ Ὀμηρικὴ Ἰθάκη, ἐν Ἀθήναις 1908 » ἐν ὑποσημειώσει τῆς ἐνάτης σελίδος, τῆς ὁποίας βλέπει τις ὅλην τὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, χρήζουσι μεγάλης προσοχῆς καὶ διὰ τὰ σπουδαῖα καὶ πολλαχοῦ ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα

¹ Schliemann, Ithaka.

καὶ διὰ τὰς τοῦ πολυθρυλήτου Ὀμηρικῆς χωρίου ἐπιτυχεῖς καὶ δεξιωτάτας ἐρμηνείας τοῦ συγγραφέως, ὑποστηρίζοντος τὴν ταυτότητα τῆς σημερινῆς Ἰθάκης πρὸς τὴν Ὀμηρικὴν.

Διὰ δὲ τὴν ἔρευναν τῆς Κεφαλληνίας προσῆλθεν χορηγὸς γενναῖος ὁ ἐνθουσιώδης τοῦ Ὀμήρου θαυμαστῆς καὶ πρὸ μικροῦ μνημονευθεὶς Α. Ε. Η. Goekoop, διὰ τῶν χορηγιῶν τοῦ ὁποῖου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1908 καὶ ἐξῆς ἤρξατο ἀνασκάπτουσα συνεχῶς σχεδὸν μέχρι τοῦ πρὸ δύο ἐτῶν ἐπισυμβάντος προώρου θανάτου τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρός, πολλαχοῦ τῆς Κεφαλληνίας πρὸς ἀνακάλυψιν λειψάνων ἐπιβεβαιούντων τὴν ὑπαρξιν μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῶν χρόνων τοῦ Ὀδυσσεῶς καί, εἰ δυνατόν, αὐτοῦ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀμηρικοῦ βασιλέως.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων οὕτω δημοσιευθέντα, ὑπῆρξαν πολλὰ καὶ σπουδαῖα, μέλλοντα οὐ μόνον νὰ πιστοποιήσωσι καὶ καθορίσωσι τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν τῆς νήσου Κεφαλληνίας, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει σπουδαίαν νὰ παράσχωσιν συμβολὴν εἰς τὴν καθόλου ἱστορίαν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκ τῆς δ' οὕτω βεβαιωθείσης ὑπάρξεως μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἐνθαρρυνθεὶς ὁ τὰ μάλα ἐμπεποτισμένος εἰς τὰ νάματα τῆς Ὀμηρικῆς ποιήσεως καὶ ὑπὸ καθαροῦ πρὸς αὐτὴν ἐνθουσιασμοῦ ἐλαυνόμενος φιλέλλην Ὀλλανδὸς περιηγήθη τὴν νῆσον Κεφαλληνίαν καὶ ἐπίστευσεν ὅτι ἀνεῦρεν εἰς τὰ γοιτευτικὰ τοπία τῆς κάτω Λειβαθοῦς τὰ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου περιγραφόμενα μέρη τῆς Ἰθάκης καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ὅτι ἠδύνατο νὰ καθορίσῃ περίπου καὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀδυσσεῶς καὶ τὸν λιμένα τοῦ Ὀδυσσεῶς καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ λιμένος εἰς τὸ ἀνάκτορον ἄγουσαν ὁδόν.

Τὰς ιδέας του ταύτας διετύπωσεν ἐν ἰδίῳ τομίδίῳ ἐπιγραφομένῳ «Ithaque, la grande» Ahtènes 1908, ἐν ᾧ πειράται νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ Ὀμηρικὴ Ἰθάκη δὲν εἶναι ἡ κατὰ παράδοσιν γνωστὴ τοῦ Ἰονίου πελάγους νησίς, οὐδ' ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Dörpfeld οὕτω μεταβαπτισθεῖσα Λευκάς, ἀλλ' ἡ μεγάλη, ἡ καὶ τὸ ὑψιστον τῶν πέριξ νήσων ὄρος ἔχουσα νῆσος Κεφαλληνία.

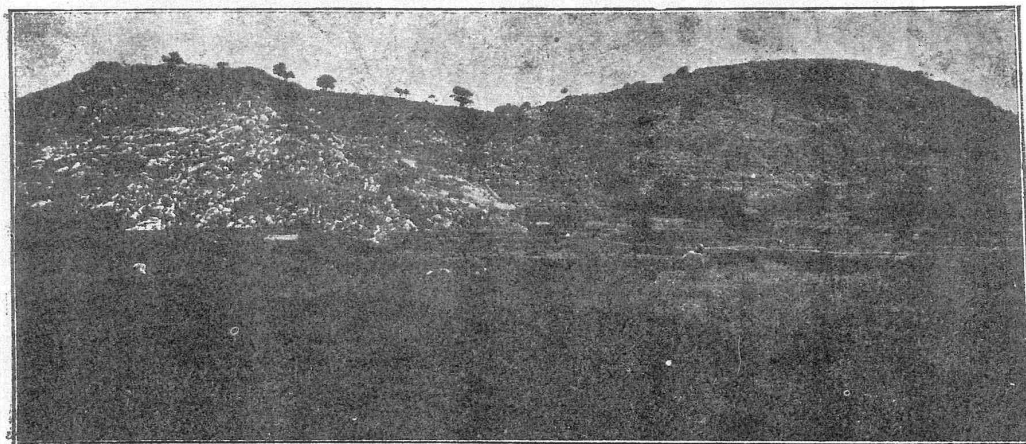
Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ἐκτὸς ἄλλων ὁμοιοτήτων, ἃς ἀνεύρισκε, καθώριζεν ὡς λιμένα μὲν τοῦ Ὀδυσσεῶς τὸν σημερινὸν ὀρμίσκον τὸν πλησίον τοῦ χωρίου «Μηγιές» κείμενον, ὡς θέσιν δὲ τοῦ ἀνακτόρου τὸν λόφον, ἐν ᾧ σήμερον ἴδρυσται ἡ μικρὰ ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Νικολάου, πλησίον τῆς μαγευτικῆς θέσεως τῆς «πέτρας τοῦ Βύρωνος», εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ φιλέλλην ποιητὴς ἄλλοτε ὄφειλε πολλὰς τῶν ποιητικῶν αὐτοῦ ἐμπνεύσεων, ἢ τὸν λόφον τῶν μύλων τοῦ Μουσούρη, ἢ ἐν γένει τὸ ἐν τοῖς λόφοις τούτοις ἐκτεινόμενον πλούσιον χωρίον τῆς Λακκίθρας.

Τὰ μέρη ταῦτα ἠθέλησε καὶ διὰ τῆς σκαπάνης νὰ ἐρευνήσῃ, ἵνα καὶ ἡ εὔρε-

σις ἀρχαίων εὐρημάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῶν χρόνων τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων ἐπιβεβαιώση ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ τὰς δοξασίας αὐτοῦ.

Λαβοῦσα δ' ἢ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, διὰ τῆς ὁποίας ὁ φιλάρχαιος ἀνὴρ ἐνήργει τὰς ἀνασκαφὰς αὐτοῦ, τὴν πρὸς ἐνέργειαν αὐτῶν ἄδειαν, ἀνέθεσεν εἰς ἐμὲ τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν ἐν συμπράξει μετὰ τοῦ τότε συμβούλου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ νῦν συναδέλφου κ. Ἀλεξ. Φιλαδελφέως.

Καὶ ἀνεσκάψαμεν μὲν τότε τὰ ὑπ' ἐκείνου ὑποδειχθέντα ἡμῖν μέρη καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν βλέπει τις ἐν ΠΑΕ, 1912, 100-118, ἀλλ' ἐγὼ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διαφωνήσας ὡς πρὸς τὰς ὑποδειχθείσας θέσεις, ἐν αἷς ἐξη-

Εἰκ. 1. Ὁ μυχὸς τοῦ Κουτάβου καὶ ὁ λόφος «Καστέλλι».

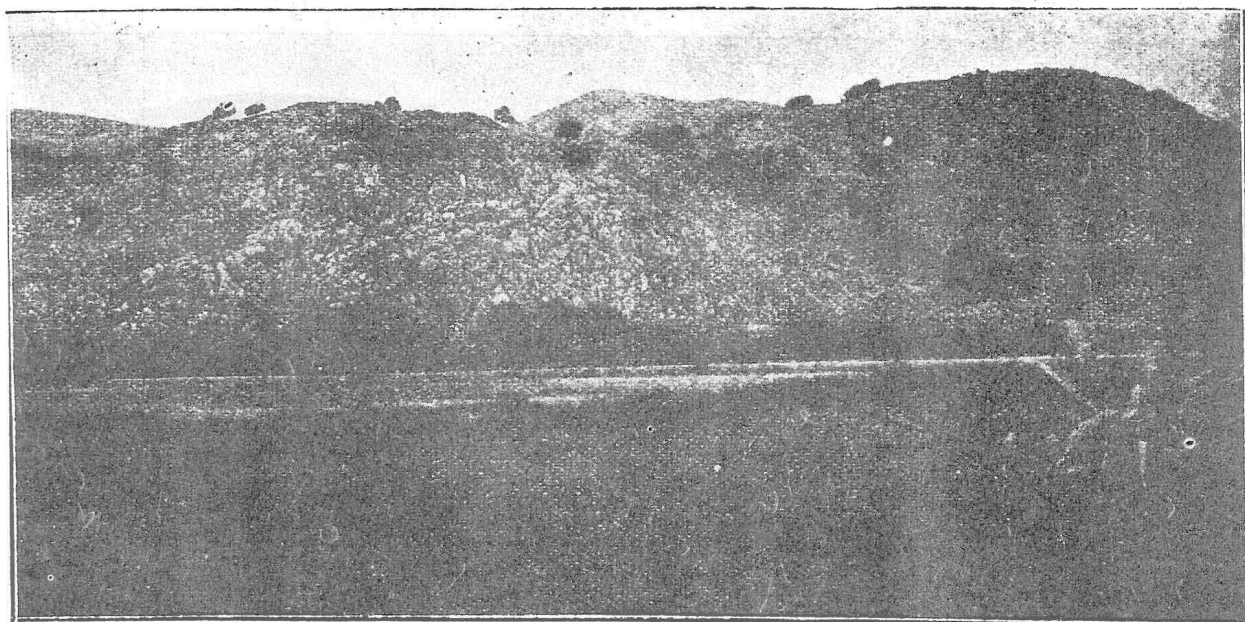
τοῦμεν νὰ εὐρωμεν λείψανα τοῦ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου περιγραφομένου πολιτισμοῦ, δι' οὗς λόγους αὐτόθι ἐν σελίδι 104 καὶ ἐξῆς ἀναφέρω, ἐπεζήτησα μετ' ἐπιμονῆς τὴν ἔρευναν ἄλλου μέρους, ἐν ᾧ ἄνευ ἀμφιβολίας ἦτο φανερὸν ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι ἠθέλομεν εὔρει λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς νήσου.

Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι τὸ κοινῶς καλούμενον **Παλαιόκαστρον**.

Παλαιόκαστρον καλεῖται τὸ σύνολον τῶν διὰ κυκλωπέων τειχῶν ὠχυρωμένων λόφων (ἴδε Othon Riemann «Céphalonie», σελ. 18 καὶ 20), ὧν ἡ ἄλυσσις ἀρχεται ἀπὸ τοῦ ἀποκρήμνου λόφου, ὅστις ὀνομάζεται **Καστέλλι** (Εἰκ. 1) καὶ ὅστις ἀποτόμως ὑψούμενος ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ **Κουτάβου**, ὅπου αἱ πηγαὶ τῶν ὑδάτων, διὰ μὲν τῆς βορειοδυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καταλαμβάνει ἰκανὸν μέρος τοῦ κόλπου, διὰ δὲ τῆς μεσημβρινοδυτικῆς, ἀρχομένης ἐκ τῆς παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον τοῦ ἀγίου Ἰωάννου σχηματιζομένης καμπῆς, προσβλέπει πρὸς τὰς εὐφόρους καὶ μεστὰς πλουσίων ἀμπελώνων γαίας τῆς **Κράνης**.

Καὶ συνέχεται μὲν τὸ Καστέλλι κατὰ τοὺς πρόποδας πρὸς τὸν δεύτερον ὑψηλότερον λόφον, τοῦ ὁποίου πᾶσα ἡ μεσημβρινή πλευρὰ προσβλέπει πρὸς τὰς πεδιάδας τῆς Κράνης καὶ τὸ τέρμα αὐτῆς πρὸς τὴν Ἀλαφῶνα καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἰδιαιτέρα ὀνομασία εἶναι **Πεζοῦλες** (Εἰκ. 2), ἀλλ' εἰς ἰκανὸν ὕψος ἀποχωρίζεται αὐτοῦ δι' ἀβαθοῦς ὄροπεδίου, ὅπερ ἠρέμα καὶ ὁμαλῶς διαχωρίζει τὰς δύο κορυφὰς ἀπ' ἀλλήλων (Εἰκ. 1 καὶ 2).

Πρὸς τὸ τέλος τῆς μεσημβρινῆς τοῦ πλευρᾶς ὁ λόφος οὗτος μικρὸν πρὸ τῆς καλουμένης σήμερον **Δρακοσπηλιᾶς**, λαμβάνει διεύθυνσιν βορειοανατολικήν,

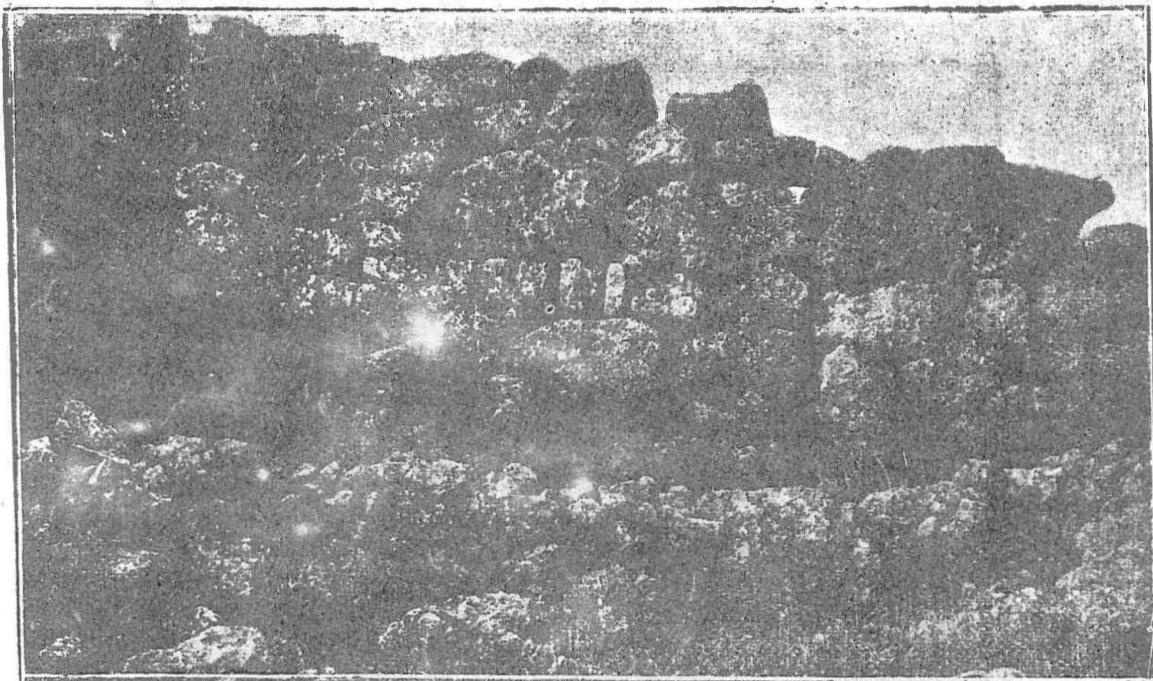
Εἰκ. 2. Ὁ λόφος «Πεζοῦλες».

ἀποχωριζόμενος ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶς ὑψουμένων λόφων δι' ἀποτόμου χαράδρας καὶ ἐνούμενος πρὸς τὸν βορειοανατολικῶς αὐτοῦ ὑψούμενον ἀπόκρημνον λόφον, ὅστις ὀνομάζεται **Κουντουροῦ**.

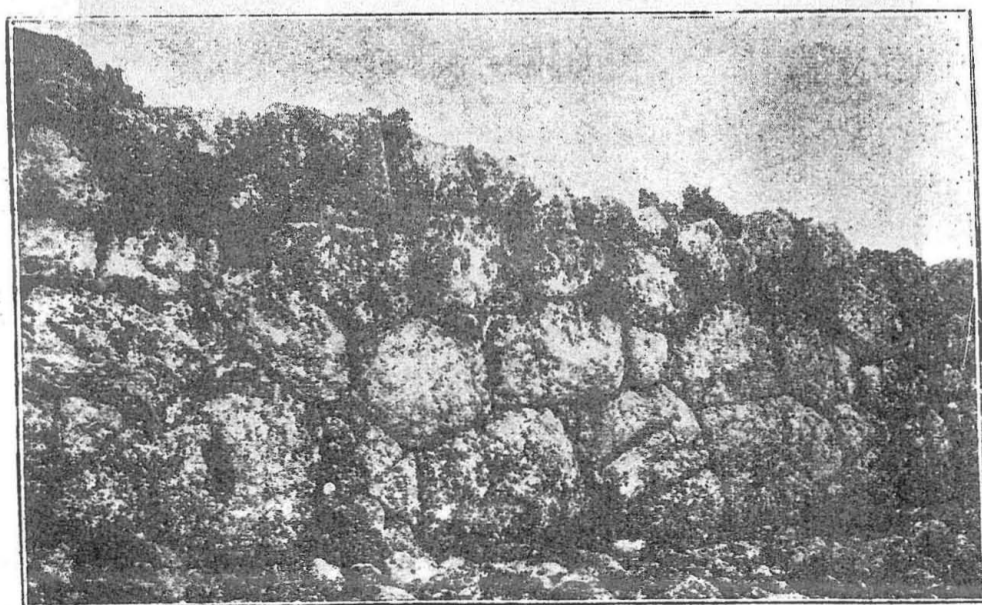
Οὕτω τὸ ἀπὸ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τῶν Πεζουλῶν μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς Κουντουροῦς διάστημα ἀποτελεῖ καθαρῶς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ὅλης ὠχυρωμένης περιοχῆς. Διότι ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Κουντουροῦς ἡ γραμμὴ τῶν τειχῶν λαμβάνει πλέον τὴν τελευταίαν αὐτῆς διεύθυνσιν πρὸς τὸν συνεχόμενον τῇ Κουντουροῦ χαμηλότερόν πως λόφον, ὅστις ὀνομάζεται **Τραγαλοβούνι** (ἢ τραγανοβούνι ἢ τραλαγοβούνι) καὶ πρὸς τὸν πρὸς τοῦτο συνεχόμενον ὑψηλότερον καὶ μείζονα λόφον, ὅστις ὀνομάζεται **Ῥάχη** καὶ τοῦ ὁποίου οἱ πρόποδες ἐκτείνονται μέχρι τῆς κοιλάδος τῶν χωριῶν Προκοπάτων καὶ Ῥαζάτων.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς ἐξωτερικῆς ταύτης σειρᾶς τῶν Κυκλωπειῶν τειχῶν ὑπάρχει

προσέτι και ἐσωτερικῶς παραλλήλως σχεδὸν τῆς ἀπὸ Κουντουροῦ μέχρι Ῥάχης βορείας (Εἰκ. 3) πλευρᾶς τῆς ἐξωτερικῆς τειχοδομίας, γραμμὴ τειχῶν, ἣτις ἄρχεται μὲν ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Καστελλίου, λήγει δὲ καθέτως μετὰ

Εἰκ. 3. Ἐσωτερικὸν τεῖχος.

Εἰκ. 4. Τεῖχος Καστελλίου ῥωμαϊκῶν χρόνων.

ἐλιγμῶν ἐχόντων τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν ἐπὶ τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τῶν Πεζουλῶν, ἀποχωρίζουσα οὕτω τοὺς δύο τούτους λόφους ἀπὸ τῶν λοιπῶν και ἀποτελοῦσα δι' αὐτῶν κυρίως τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἀρχαίας πόλεως. Τοῦτο ἐγένετο, ἵνα,

ἐὰν ἐκυριεύετο ἡ βορεία γραμμὴ νῶν τειχῶν, ἣτις διέτρεχε τὸν μέγιστον κίνδυνον ἐκ τῶν ἀπὸ ξηραῶς ἐχθρῶν καὶ ἔχει διὰ τοῦτο τὴν τειχοδομίαν αὐτῆς πολλῶν μεγαλυτέραν καὶ στερεοτέραν, οἱ πολιορκούμενοι καταφεύγωσιν εἰς τὴν δευτέραν ὀχυρωτικὴν γραμμὴν τὴν ἐγκλείουσαν τὴν κυρίως ἀκρόπολιν καὶ ἐξ ἴσου ὀχυρὰν

Εἰκ. 5. Προμαχῶν ἰσοδομικός.

καὶ διὰ πλείστων ἐξωτερικῶς τῷ τείχει ἐφαπτομένων προμαχῶνων κοσμουμένην.

Οἱ προμαχῶνες οὗτοι ἀνίσως ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχοντες εἶναι ἀλλαχοῦ μὲν τετραγωνικοί, ἀλλαχοῦ δὲ τριγωνικοί. Οἱ πλείστοι δ' αὐτῶν εἶναι χρονολογικῶς νεώτεροι τῆς ἐν γένει τειχοδομίας, ὧν ἡ κατὰ νεωτέρους χρόνους προσθήκη γίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιληπτή.

Καὶ ἐν ᾧ ἐπὶ μὲν τῆς Κυκλωπείου τειχοδομίας διακρίνει τις ὅλα τὰ στάδια

τῆς ἐξελίξεως κατὰ διαφόρους θέσεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἱστορικῶν ἑλληνικῶν χρόνων καὶ τῶν τελευταίων ῥωμαϊκῶν (Εἰκ. 4), ἐπὶ τῶν προμαχῶνων διακρίνει τις μόνον τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς τειχοδομίας, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς.

Ἑλληνικῆς τειχοδομίας προμαχῶνα ἰσοδομικὸν ἐκ πώρου, ἐν ᾧ τὰ τεῖχη

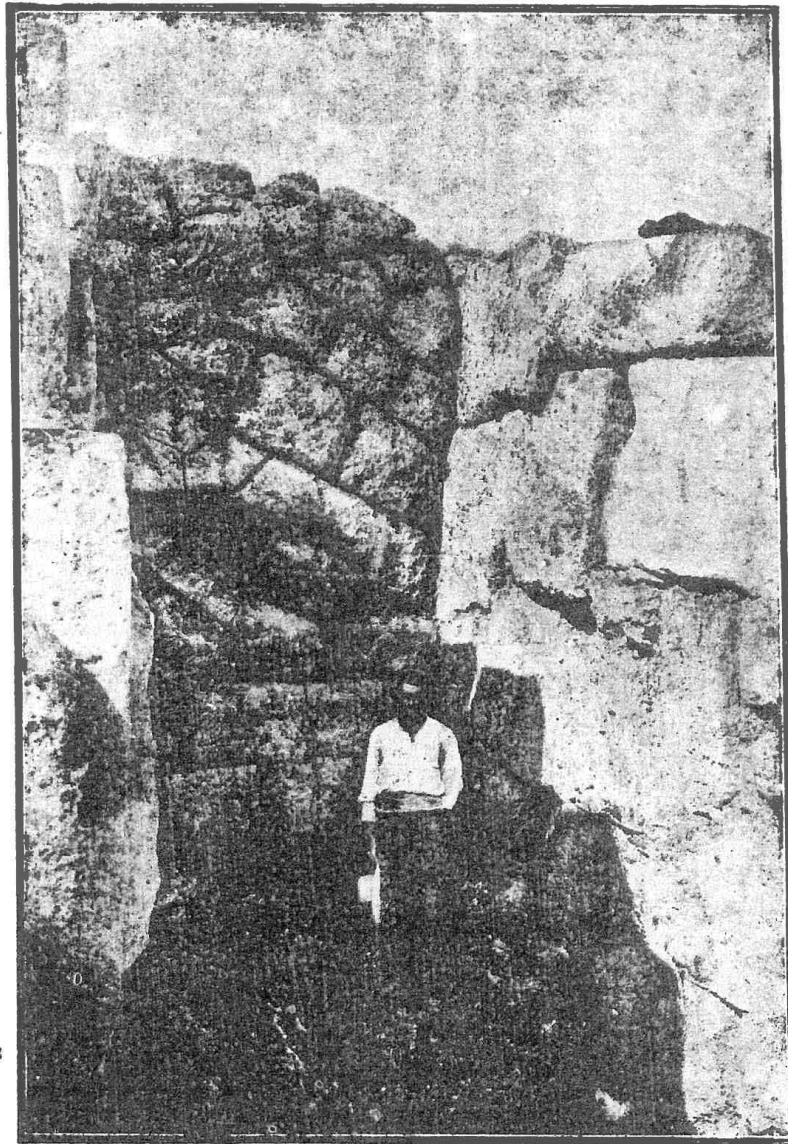

Εἰκ. 6. Ἡ θύρα τοῦ διαδρόμου τοῦ προμαχῶνος.

εἶναι ἐξ ἐγγωρῶν σκληροῦ λίθου, προσκεκολλημένον εἰς νεωτέρους χρόνους ἐπὶ μέρος τοῦ πολυγωνικοῦ τεύχους τῆς ἐσωτερικῆς γραμμῆς τῆς ὀχυρώσεως, περὶ ἧς ὀλίγον ἀνωτέρω ὁμιλοῦμεν, βλέπει τις ἐν τῇ εἰκόνι 5.

Ὁ προμαχῶν οὗτος κατέληγεν εἰς δωμάτιον ἢ εἰς διάδρομον τοῦ ὁποίου αἱ δύο πλευραὶ ἦσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ πολυγωνικὸν τεῖχος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐσωτε-

ρικὴ ὄψις αὐτοῦ τοῦ προμαχώνος. Εἰς τὸν διάδρομον τοῦτον ὠδήγει θύρα, ἣς αἱ παραστάδες σφύζονται ἄριστα μέχρι σήμερον ἀνασκαφεῖσαι ὑπ' ἐμοῦ, καὶ ἐφ' ὧν διακρίνει τις τὰς κοιλότητας, ἐφ' ὧν ἐφηρομόζοντο τὰ φύλλα αὐτῆς. Εἶχε δὲ ἡ

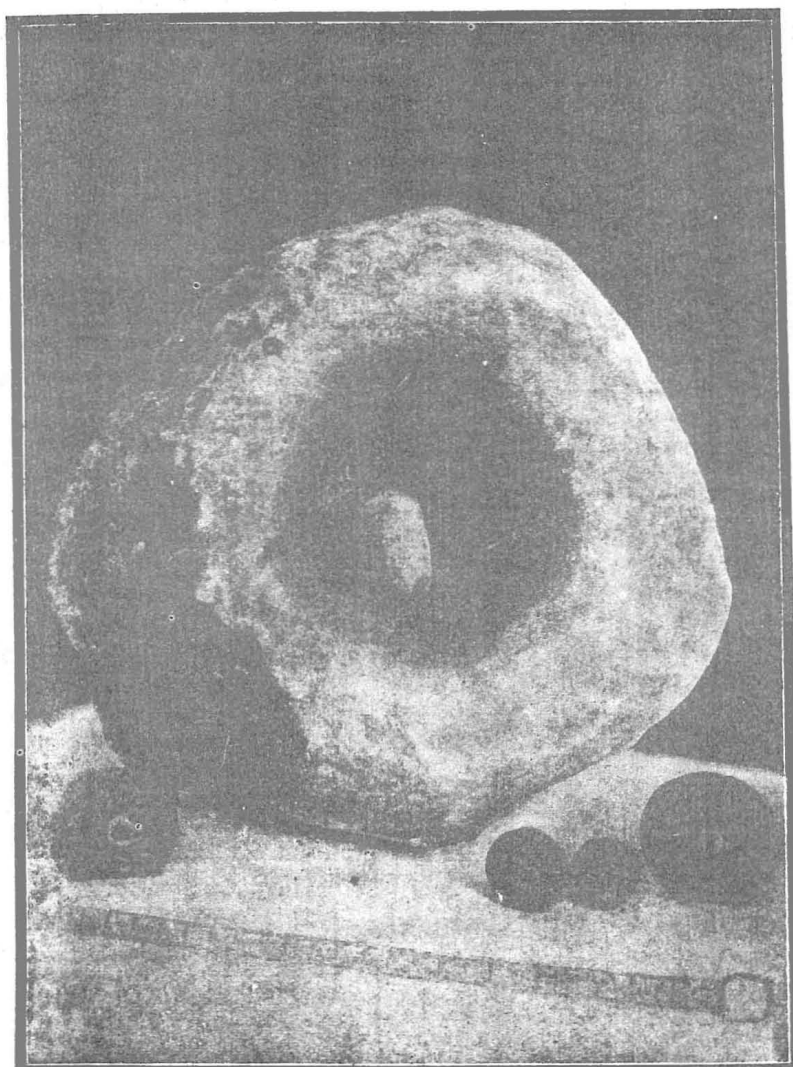
Εἰκ. 7. Προσθήκη μικροῦ πολυγωνικοῦ τείχους ῥωμαϊκῶν χρόνων.

θύρα, ἣς τὸ μετὰ δύο βαθμίδων κατώφλιον βλέπει τις ἐν τῇ εἰκόνι 6, πλάτος μὲν 0.92 μ., ὕψος δὲ 1.75 μ.

Τοιαύτας δὲ ὁμοῦς ἐπροσθήκας νεωτέρων χρόνων ἐν τῇ ὅλῃ τειχοδομίᾳ συναντᾷ τις οὐ μόνον εἰς τοὺς προμαχώνας ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, ἐκπληρούσας ἴσως ἀνάγκην τινὰ μεταγενεστερᾶς ἐξασφαλίσεως τῶν τειχῶν.

Οὕτω ἐν εἰκόνι 7, βλέπει τις προσθήκην μικροῦ μέρους πολυγωνικοῦ τείχους ῥωμαϊκῶν χρόνων ἀνασκαφέντος ὑπ' ἐμοῦ καὶ ἔχοντος ὕψος μὲν 4.40 μ., πλάτος

δὲ 2.25 μ., διὰ τοῦ ὁποίου ἐσκοπεῖτο ἡ ἀπόφραξις διαδρομοῦ τινὸς τῶν μεγάλων τειχῶν. Ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ μέρους τούτου τοῦ τείχους καὶ ἀκριβῶς ὀπισθεν τῶν ποδῶν τοῦ ἐν τῇ εἰκόνι ἰσταμένου ἐπιστάτου τῶν ἀνασκαφῶν μου εὐρέθησαν τὰ ἐν εἰκόνι 8 εἰκονιζόμενα, ἧτοι ἐν λίθινον ἰγδίον, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν ἐσωτερικὸν

Εἰκ. 8. Λίθινον ἰγδίον μετὰ σφονδυλίων.

εἶναι ἄριστα λελεασμένον, με διάμετρον 0.14 μ. καὶ ὕψος 0.21 μ., τὸ δὲ ἐξωτερικὸν ὄλως ἀκατέργαστον, εἷς λίθος εἰς μέγεθος μεγάλου ὠοῦ, ἄριστα λελεασμένος καὶ σκληρός, ἐντὸς τοῦ ἰγδίου προφανῶς διὰ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ καὶ ὀλίγα διάτρητα σφονδύλια ἐξ ὀπτῆς γῆς.

Τὰ εὐρήματα ταῦτα εἰς προμυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἀνήκοντα ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ μέρος τοῦτο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔμελλε νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ διατηρηθῇ μέχρι ἐσχά-

ον ισχυροτάτη τῆς Κεφαλληνίας πόλις, ἦτο ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων συνεχῶς κτφκημένον. Ἡ πόλις αὕτη ἦτο οἱ Κράνιοι.

Περὶ τῆς πόλεως ταύτης ὡς καὶ περὶ τῶν τειχῶν αὐτῆς, ἅτινα ἔχουσι μέγιστον πάχος ἀπὸ πέντε μέχρις ἕξι μέτρων καὶ ὧν αἱ δύο ὄψεις ἀποτελοῦνται ἐκ ἐγάλων λίθων ἐπιμελέστατα κατειργασμένων καὶ ἄριστα προσαρμοζομένων, ἐν τῷ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὄψεων πάχος τῶν τειχῶν σύγκειται ἐκ μικροτέρων τάκτως ἐρριμμένων λίθων, βλέπει τις πλείονα ἐν τῷ ἄνωθι μνημονευθέντι συγγράμματι τοῦ Ἰωσήφ Πάρτς κατὰ μετάφρασιν ὑπὸ Λ. Γ. Παπανδρέου «Κεφαλληνία καὶ Ἰθάκη» ἐν σελ. 200 καὶ ἑξῆς.

Ἡ λεπτομερὴς δι' ἀνασκαφῶν ἔρευνα τῶν ἐρειπίων τῆς πόλεως ταύτης παιτεῖ μεγάλην καὶ πολυδάπανον ἐργασίαν, διότι, οὐ μόνον ἡ μεγάλη αὐτῆς πτασις ἀλλὰ καὶ τὸ βάθος εἰς ὃ ὑπὸ τὰ ἐρείπια αὐτῆς εὐρίσκονται οἱ μυκηναϊκοὶ νοικισμοί, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἐν εἰκόνι 8 εὐρήματα, ὧν τὴν ἔρευναν κυρίως κίππει ἡ ἀνασκαφὴ ἡμῶν, εἶναι τοσοῦτον, ὥστε καθίσταται δυσχερὴς, ὑφ' ἧς κικὰς συνθήκας ἐκτελεῖται ἡ ἀνασκαφὴ, τῆ πλήρης ἐξέτασις αὐτῆς.

Εὐτυχῶς ἡ ὀχύρωσις τοῦ τόπου τούτου εἰς μεταγενεστέρους χρόνους δὲν ἐξετάθη, ὡς εἰκόσ, ἐφ' ὅλων τῶν μυκηναϊκῶν συνοικισμῶν, ἀλλὰ κατέλιπεν πὸς τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων καθ' ὅλας αὐτῶν τὰς διευθύνσεις ἀρκετὰ λείψανα ρομυκηναϊκῶν καὶ μυκηναϊκῶν συνοικισμῶν εἰς ὧν τὴν ἔρευναν προσέβημεν καὶ ν τὰ εὐρήματα μέλλομεν ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν.

II

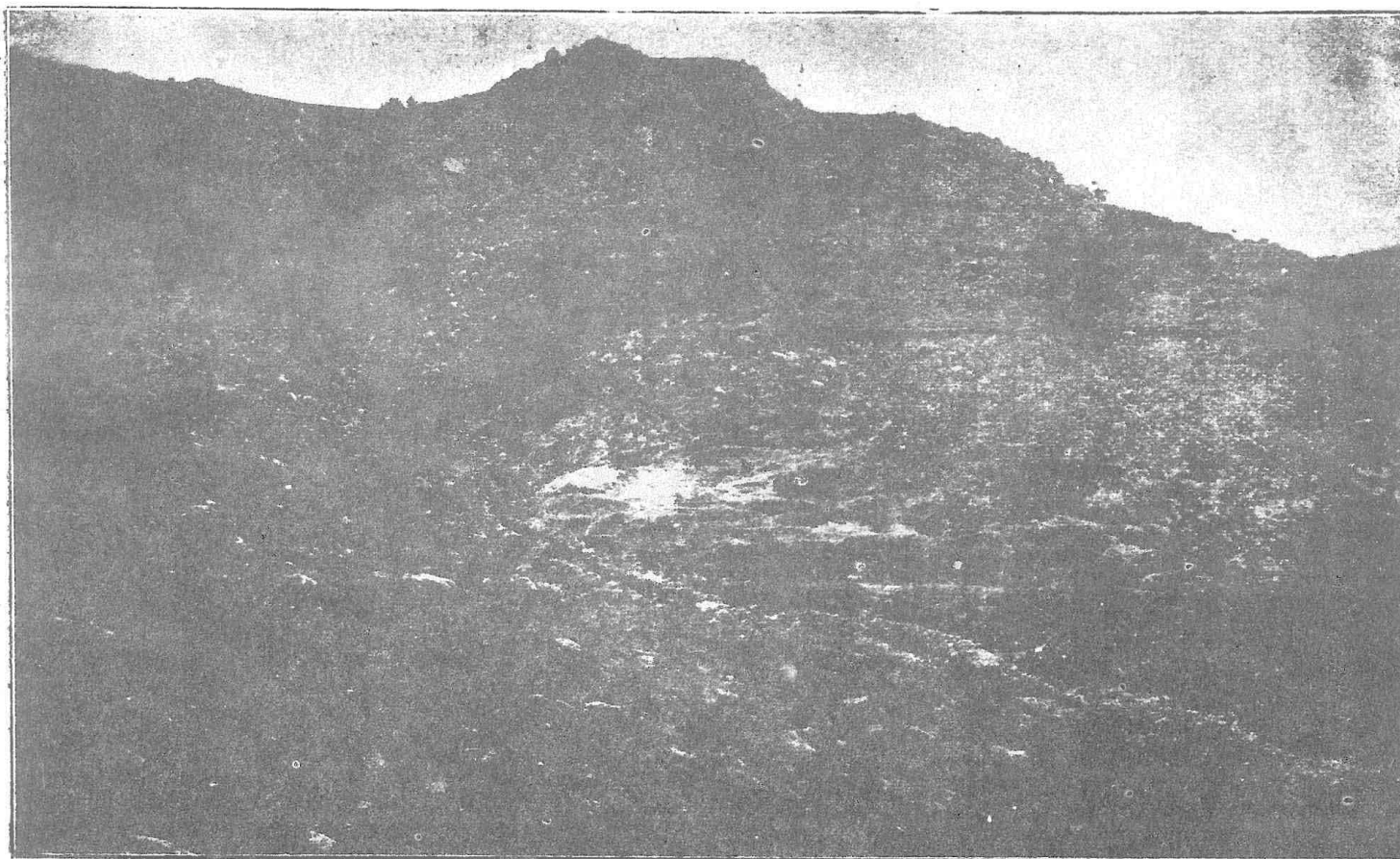
ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ἐκτὸς τῆς ὀχυρωμένης περιοχῆς πρὸς τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς μέρος, εἰς μικρὰν τόστασιν ἀπὸ τῆς καλουμένης Δρακοσπηληᾶς, εἰς θέσιν, ἣτις καλεῖται Διάκα ἢ ιακάτα, ἀνεκαλύφθησαν τὰ δύο σπήλαια, τὸ μὲν ἕν, τὸ μεγαλύτερον περιέχον ἕκα τάφους κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1912, ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐπιστραύσεως, ἣς ἔνεκα διεκόπη ἡ ἀνασκαφὴ, τὸ δὲ ἕτερον, τὸ μικρότερον, τὸ περιέχον ὀ μόνον τάφους, κατὰ τὴν 16^{ην} Σεπτεμβρίου τοῦ 1914, ὅτε μετὰ τοὺς πολέους ἐπεχείρησα τὴν συνέχειαν τῶν ἀνασκαφῶν ἐν τῇ θέσει ταύτῃ (ἴδε Πρακτικὰ .E. 1912 σελ. 117).

Ἡ θέσις αὕτη, ἐν ἣ εὐρέθησαν τὰ σπήλαια, ἀποτελεῖ τὸ πρηνὲς λόφου, ἔρους τοῦ ὀποίου ἡ σύστασις εἶναι ἐξ ἀσβεστοβριθοῦς ψαμμίτου λίθου (Εἰκ. 9) αν εὐκατεργάστου καὶ κατ' ἀκολουθίαν καταλληλοτάτου διὰ τὴν ἐν αὐτῷ κατακευὴν κατακομβῶν καὶ τάφων.

Τοιαῦται θέσεις ὁμοίας γεωλογικῆς συστάσεως ὑπάρχουσι πλεῖσται καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς νήσου, ἐφ' ὧν εὐρέθησαν σπηλαιώδεις συστάδες τάφων σχεδὸν δὲ πάντοτε ἢ εὗρεσις τοιούτων θέσεων εὐκατεργάστου λίθου συνεπάγεται τὴν εὗρεσιν λαξευτῶν τάφων, διότι φαίνεται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι εἶχον χρησιμοποίησει ὅλας αὐτὰς τὰς θέσεις ὡς νεκροταφεῖα.

Ἐν τῇ εἰκόνι 9 βλέπει τις τὸν λόφον, ἐφ' οὗ ἐγένοντο αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἐν

Εἰκ. 9. Ὁ λόφος Διᾶκα ἢ Διακάτα, ἐφ' οὗ τὰ δύο σπήλαια.

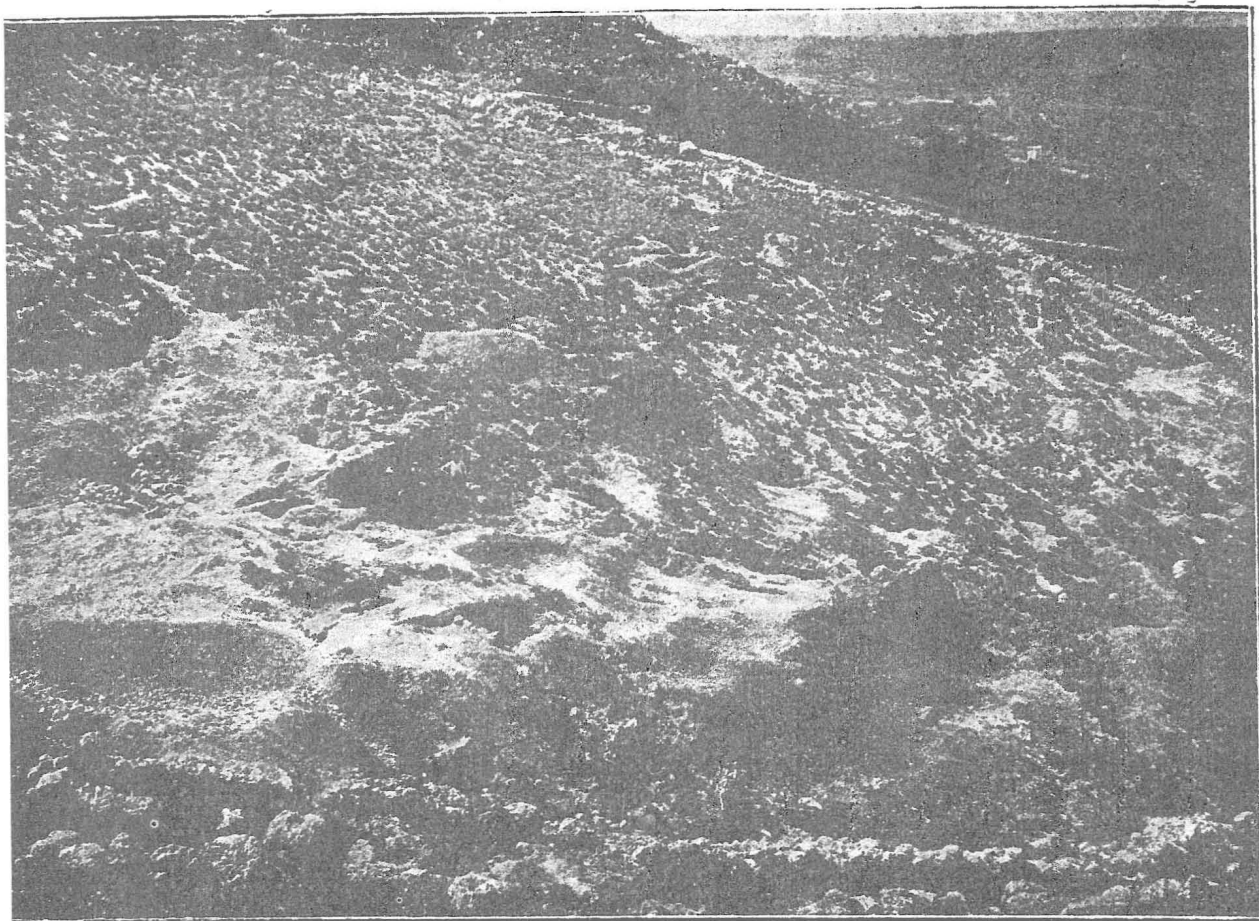
τῷ μέσῳ ἀκριβῶς τῆς εἰκόνας κάτωθι τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς τὸ στόμιον τοῦ πρώτου καὶ μεγαλυτέρου σπηλαίου.

Ἐν τῇ εἰκόνι 10 πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ εἰς τὸ μέσον βλέπει τις τὸ στόμιον τοῦ δευτέρου μικροτέρου σπηλαίου.

Ἀμφοτέρων τούτων τῶν σπηλαίων βλέπει τις εἰς τὰς εἰκόνας 11 καὶ 12 ἐν ὀριζοντογραφίᾳ τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος κατὰ σχέδια ἐκτελεσθέντα ἐπιμελέστατα καὶ μετὰ μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀργοστολίῳ τότε διαμένοντος διαπρεποῦς ἀρχιτέκτονος κ. Μ. Δελλαδέτσιμα, μετὰ διαφέροντος

παρακολουθήσαντος τὴν πρόοδον τῶν ἐμῶν ἀνασκαφῶν εἰς ὃν ἐκφράζομεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν.

Εἰς τὴν εὕρεσιν τοῦ πρώτου καὶ μεγαλυτέρου σπηλαίου ὠδηγήθημεν εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς αὐτόθι ἐρεύνης ἐκ μικρᾶς ὀπῆς, ἣτις ἐσχηματίσθη

Εἰκ. 10. Τὸ δεύτερον σπήλαιον.

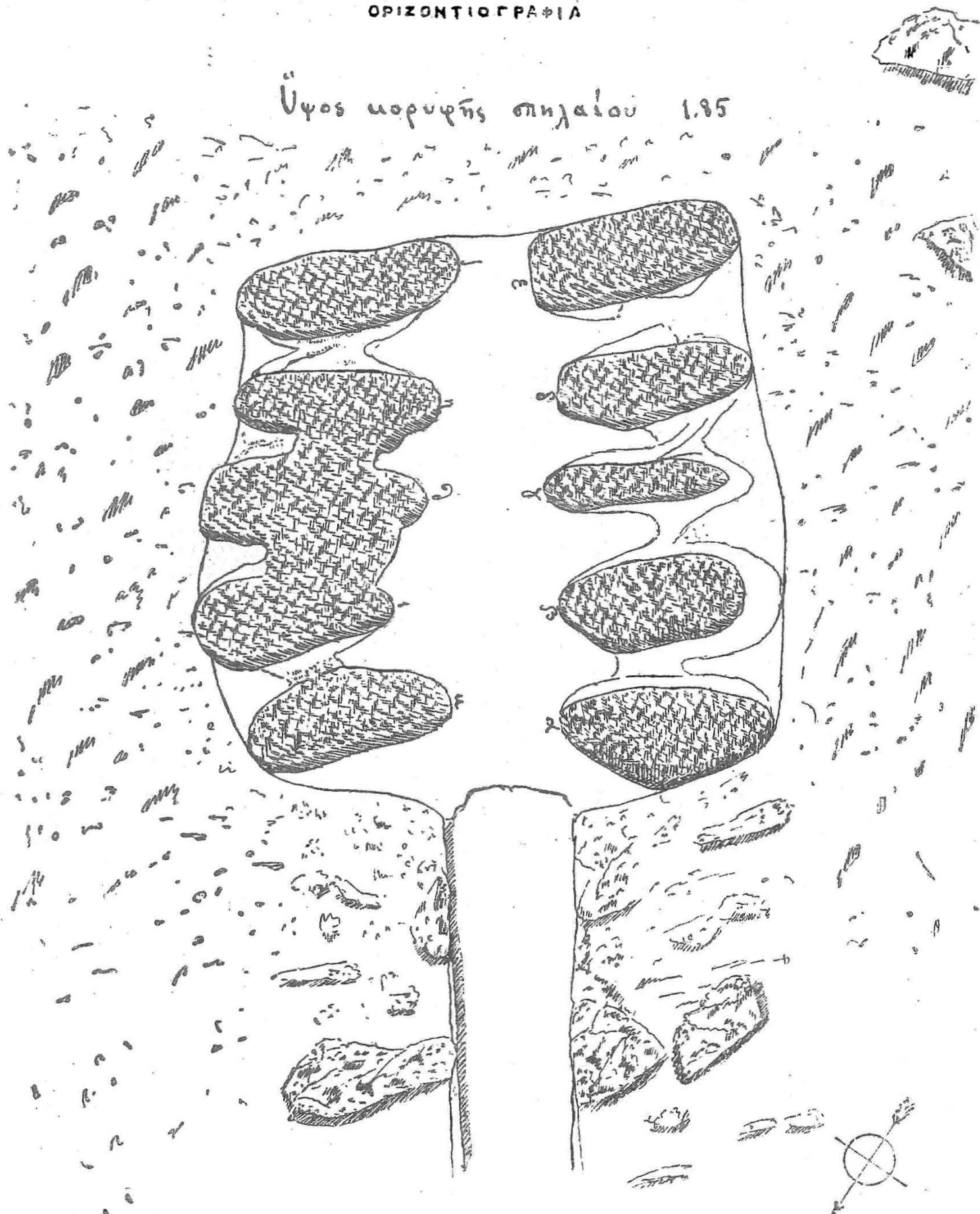
σὺν τῷ χρόνῳ ἀριστερὰ τοῦ στομίου τοῦ σπηλαίου διὰ τῆς καταπτώσεως μέρους τοῦ βράχου (Εἰκ. 13).

Ἐκ τῆς ὀπῆς ταύτης βεβαιωθέντες περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ λαξευτοῦ σπηλαίου ἀνεζητήσαμεν εἶτα καὶ ἀνεύρομεν τὴν εἰς τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου ἄγουσαν λαξευτὴν ὡσαύτως δίοδον, ἣς αἱ πλευραὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχουσι καταπέσει καὶ ἣτις γίνεται ὄρατὴ μόνον εἰς ἑνὸς μέτρου ἀπὸ τοῦ στομίου ἀπόστασιν (Εἰκ. 13).

Ἡ πρὸς τὸ στόμιον τὸναντίον τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἄγουσα δίοδος σφίζεται εἰς μῆκος 2.84 μ. (Εἰκ. 14).

ΤΑΦΟΙ ΔΙΑΚΑΤΩΝ (ΣΠΗΛΑΙΑ)
ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ύψος κορυφής σπηλαίου 1.95

Κλίμακ 0,02. δ' εν γ.

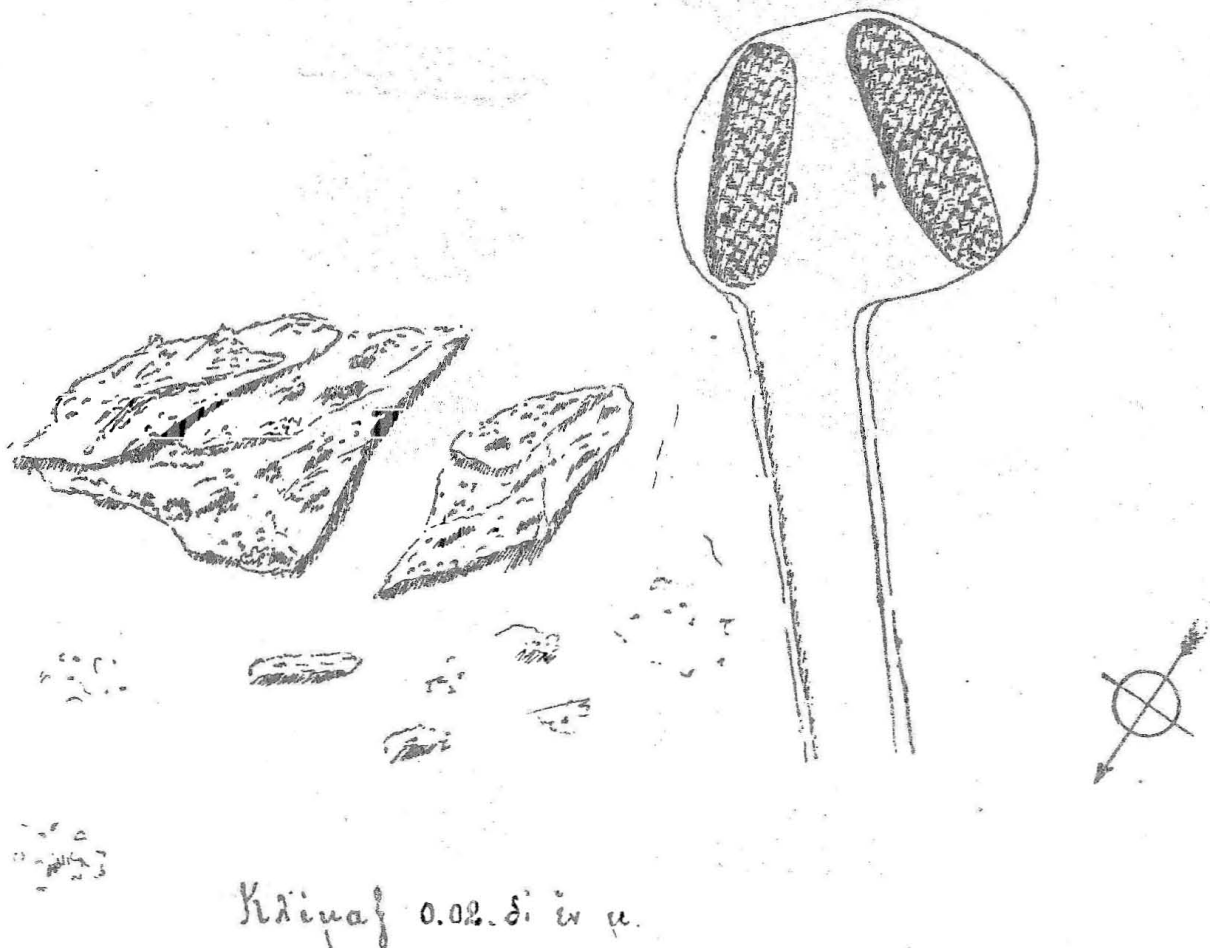
Εικ. 11.

Ἡ δίοδος αὕτη εἰς ἀμφοτέρω τὰ σπήλαια εἶναι λαξευτὴ ἐν τῷ βράχῳ καὶ αἱ μὲν πλευραὶ αὐτῆς συγκλίνουσι πρὸς τὰ ἄνω, χωρὶς νὰ ἐφάπτονται τὰ ἄνω αὐτῶν

ΤΑΦΟΙ ΔΙΑΚΑΤΩΝ (ΣΠΗΛΑΙΑ)

ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ὑψος κορυφῆς σπηλαίου 1,15

Εἰκ. 12.

ἄκρα (ἐν ᾧ ἐν ἄλλοις λαξευτοῖς σπηλαίοις τῆς Κεφαλληνίας ἐφάπτονται), τὸ δὲ ἔδαφος αὐτῆς εἶναι ἰκανῶς ἐπικλινὲς πρὸς τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου.

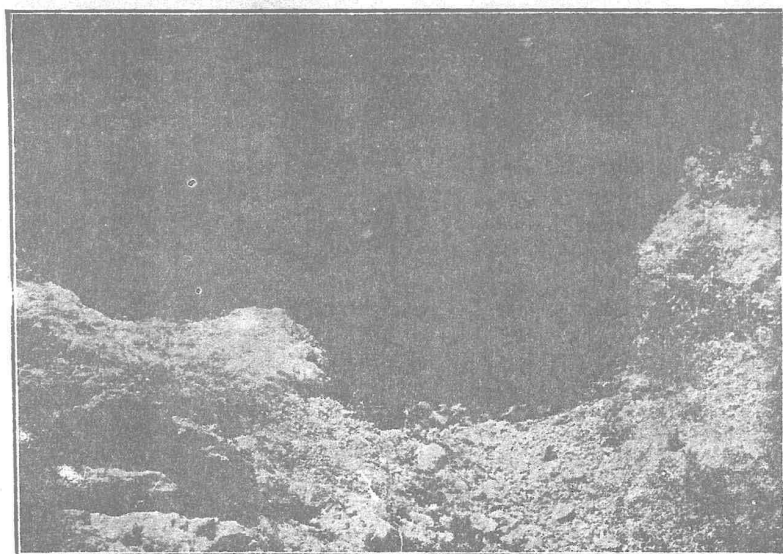
Καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ μὲν ἡ δίοδος εἶναι σχεδὸν πάντοτε στενοτέρα, βαθμηδὸν δὲ καὶ κατ' ὀλίγον εὐρύνεται κανονικῶς μέχρι τοῦ στομίου.

Ἡ δίοδος τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἔχει ἐν τῇ ἀρχῇ μὲν πλάτος 0.53 μ., ἐν τῷ στομίῳ δὲ τοῦ σπηλαίου 0.75 μ.

Αἱ δίοδοι αὗται τῶν σπηλαίων ἦσαν πεπληρωμέναι διὰ χωμάτων καὶ μικρῶν λίθων, διὰ μεγαλυτέρων δὲ λίθων ἦσαν πεφραγμένα τὰ στόμια ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων.

Τὸ ὕψος τοῦ στομίου τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἦτο 1.05 μ. Μετὰ τὰ στόμια λαξευτὴ βαθμὶς ἤγεν εἰς τὸ κυρίως ἔδαφος τῶν σπηλαίων.

Τὸ ἔδαφος τοῦ μὲν πρώτου σπηλαίου εἶχε μέγιστον μῆκος 5 μέτρων, πλάτος

Εἰκ. 13. Στόμιον τοῦ πρώτου σπηλαίου.

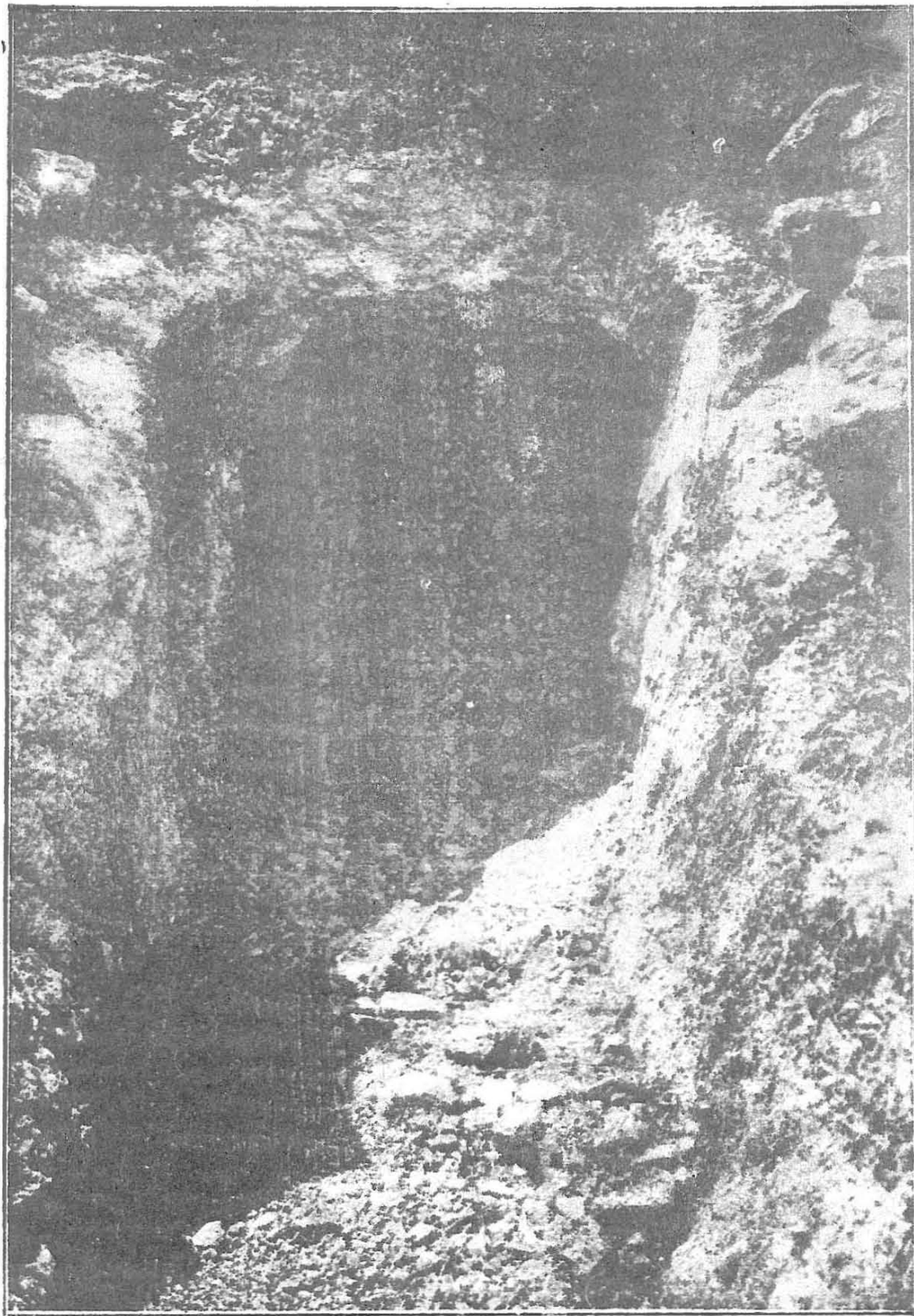
4.70 μ. καὶ ὕψος ἐν τῷ κέντρῳ 1.90 μ., τοῦ δὲ δευτέρου σπηλαίου μέγιστον μὲν μῆκος 2.65 μ., πλάτος 2.10 μ. καὶ ὕψος 1.25 μ. Τὸ κοῖλον τοῦ μεγάλου σπηλαίου ἦτο σχεδὸν ἅπαν πεπληρωμένον εἰς ὕψος περισσότερον τοῦ ἐνὸς μέτρου ὑπὸ λεπτοτάτου χώματος, ὅπερ μετὰ προσοχῆς ἐξηγάγομεν καὶ ἐξητάσαμεν.

Ἐν τῷ χώματι οὐδὲν εὔρομεν ἄξιον παρατηρήσεως πλὴν μεγάλης πληθύος ὀστέων πτηνῶν, πιθανώτατα περιστερῶν, ὧν τινὰ βλέπει τις ἐν εἰκόνι 15, ἐν τῷ κατωτάτῳ στρώματι τοῦ χώματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου, χωρὶς ἐν τῷ σωρῷ τοῦ χώματος νὰ ὑπάρχη ἴχνος πυρᾶς.

Ὡσαύτως εὐρέθη καὶ σιαγὼν προβάτου. Τὰ πρώτα ἴχνη πυρᾶς συνηντήσαμεν μετὰ τὴν ἐξαγωγήν τοῦ χώματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου καὶ δὴ ἐπὶ

ἐκάστου τῶν ἐν αὐτῷ λαξευτῶν τάφων, διατηρούμενα καὶ ἐπὶ τῶν ἄνω στρωμάτων ὅλων τῶν τάφων.

Εἶναι περίεργος ἡ ὑπαρξίς τοσούτου χώματος μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ὀστέων

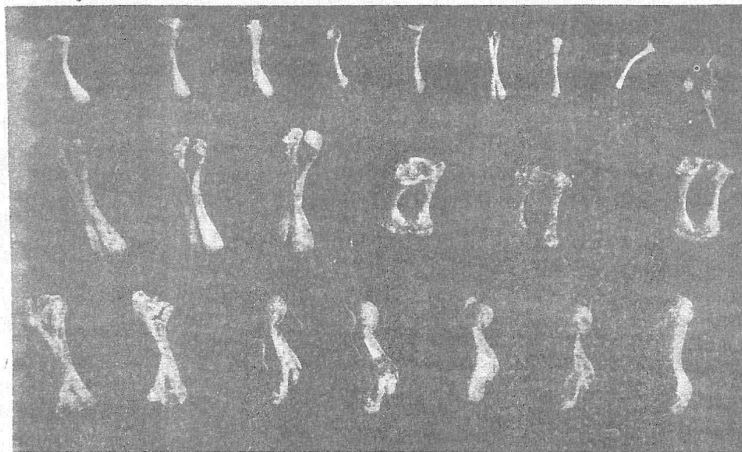
Εἰκ. 14. Στόμιον δευτέρου σπηλαίου.

χωρὶς νὰ ὑπάρχη ἴχνος ἀναμεμιγμένης τέφρας, ἥτις τὸ πρῶτον παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου. Προφανῶς ἡ πυρὰ ἠνάπτετο ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἢ ἀκριβέστερον ἴσως ἐπὶ τῶν τάφων, ἐφ' ὧν ἐτελοῦντο αἱ θυσίαι τῶν ζώων καὶ ἰδίᾳ

τῶν πτηνῶν, διότι καὶ ἡ θόλος τοῦ σπηλαιῶν διατηρεῖ μέλαν χρῶμα προελθὸν βεβαιότατα ἐκ τῆς πυρᾶς.

Τὸ μέγα σπήλαιον περιεῖχε δέκα λαξευτοὺς τάφους ἀνὰ πέντε ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ καταλειπομένου διαδρόμου. Ὁ πρῶτος τάφος δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἶχε βάθος 1.40 μ., ὁ δεύτερος 1.30 μ., ὁ τρίτος ἡμιτελής ὢν 0.45 μ., ὁ τέταρτος 1.60 μ. καὶ ὁ πέμπτος 1.15 μ. Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ πρῶτος ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἶχε βάθος 1.50 μ., ὁ δεύτερος 1.60 μ., ὁ τρίτος 1.45 μ., ὁ τέταρτος 1.20 μ. καὶ ὁ πέμπτος 1.10 μ.

Ἐκ τῆς εἰκόνας 16 κατὰ φωτογραφίαν ληφθεῖσαν ἐντὸς τοῦ σπηλαιῶν δύναται τις νὰ λάβῃ ἰδέαν τῶν ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς λαξευτῶν τάφων. Ἐπὶ ἐκάστου

Εἰκ. 15. Μικρὰ ὀστᾶ πτηνῶν.

τῶν τάφων ὑπῆρχον πολλοὶ νεκροί. Τούτων οἱ τὰ ἀνώτερα στρώματα τῶν τάφων κατέχοντες διέσφζον ἀκεραίους τοὺς σκελετοὺς καὶ εἶχον τὴν θέσιν τῶν ὑπτιῶς κατακειμένων. Τὰ σκέλη τούτων δὲν ἐφαίνοντο πεπισμένα εἰς θέσιν ὀκλάζοντος. Ἦσαν δὲ ἀνὰ εἰς εἰς τὸ ἀνώτατον ἐπίπεδον ἐκάστου τάφου. Ἐπὶ τῶν νεκρῶν τούτων εἶχον ριφθῆ ἀτάκτως λίθοι καὶ χῶμα, ὅπερ διέσφζεν ἰδίᾳ εἰς τὰ ἀνώτερα μέρη αὐτῶν φανερὰ τὰ ἴχνη πυρᾶς.

Πέριξ τῆς κεφαλῆς ὡς καὶ πλαγίως τῶν νεκρῶν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τάφου ἐξηγάγομεν πλείστα ἀγγεῖα ἰδίᾳ τυφλόστομα βραχύσωμα ἀμφορεῖδια τοῦ συνήθους τύπου τῶν ὑστέρων μυκηναϊκῶν χρόνων (ἴδε κατωτέρω εἰκ. 24 καὶ 26), πλείστα μόνωτα κύπελα ὡς καὶ πολλοὺς κρατηρίσκους.

Ἐπὶ τοῦ πρώτου νεκροῦ μόνον τοῦ εὐρεθέντος ἐν τῷ πρώτῳ τάφῳ ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ μέγα σπήλαιον εὐρέθη ἡ ἐν εἰκόνι 27 ἀρ. 6 ὑψίπους κύλιξ.

μὲ τὰ χεῖλη αὐτῆς ἐντὸς τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ, οὕτως ὥστε ὁ πούς τῆς κύλικος ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ στέρνου τοῦ νεκροῦ. Τὰ σκέλη ἦσαν πεπιεσμένα εἰς θέσιν ὑπτίου ὀκλάζοντος. Ἐπειδὴ δὲ τὸ πρᾶγμα δι' ἐμὲ ἦτο πρωτοφανές, ἐκάλεσα τοὺς ἐργάτας καὶ ἐπὶ παρουσία τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας ζωγράφου κ. Διαλησμᾶ καὶ τῆς κ. Κοντομιχάλου, παρακολουθούσης μετὰ διαφέροντος τὰς ἀνασκαφάς μου, ἐξηγάγον τὴν κύλικα ἐκ τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ, ἀφ' οὗ δὲν ἦτο δυνατόν ἐλλείψει φωτογραφικῆς μηχανῆς νὰ λάβω φωτογραφίαν τῆς ἄνω φυσικωτάτης μὲν ἀλλὰ

Εἰκ. 16. Οἱ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου λαξευτοὶ τάφοι.

καὶ σπανίας θέσεως. Πλαγίως τῆς κεφαλῆς καὶ ὑπ' αὐτήν τοῦ ἄνω νεκροῦ εὐρέθη ὁ μέγας κρατὴρ (Εἰκ. 17).

Εἰς τὰ μεσαῖα στρώματα τῶν τάφων εὑρομεν περισσοτέρους σκελετοὺς παρακειμένους ἐν τῷ αὐτῷ ἐπιπέδῳ, ἀφ' οὗ προηγουμένως ἐξηγάγομεν τοὺς ἐπ' αὐτῶν ὡς καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων σκελετῶν ἀτάκτως μετὰ χώματος ἐρριμένους λίθους. Καὶ ἐπὶ τοῦ στρώματος τῶν νεκρῶν τούτων εὐρέθησαν ἀγγεῖα ὅμοια πρὸς τὰ ἐν τῷ ἄνω στρώματι, ὡς καὶ αἱ αἰχμαὶ δοράτων (Εἰκ. 36) δὲν ἠδυνήθημεν ὅμως νὰ καθορίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐν τῷ μεσαίῳ στρώματι σκελετῶν, διότι τινὲς τούτων ἦσαν ἐλλειπεῖς, διότι εἶχεν ἐπέλθει σύγχυσις ὀστέων. Εἰς ὅσους ὅμως τάφους ἦσαν μόνον δύο σκελετοὶ σαφῶς, καθορίσαμεν εἰς τινὰς τούτων τὴν στάσιν τοῦ κατακειμένου ὀκλάζοντος.

Εἷς τινὰς τάφους πρὸ τοῦ τελευταίου στρώματος τῶν ἐν τῷ πυθμένι τοῦ τάφου νεκρῶν, ἔχομεν καὶ τρίτον στρώμα νεκρῶν, ἐν ᾧ εὗρομεν πλεῖστα μόνωτα ἀγγεῖα, πολλὰ τυφλόστομα μακρόσωμα ἀμφορείδια ὡς καὶ μακροσώμους κρατηρίσκους.

Σημειωτέον, ὅτι ἡ ὑγρασία τῶν σπηλαίων συνετέλεσεν, ὥστε ὁ φύσει μαλακὸς καὶ εὐθραυστος ἀσβεστοβριθῆς ψαμμίτης λίθος νὰ ἔχη ἀσβεστοποιηθῆ τελείως καὶ ἐπικολληθῆ ἐπὶ τῶν ἀγγείων κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐξαγωγήν τῶν ἀγγείων ἀπεραίων ἀπεσπάσαμεν μετ' αὐτῶν καὶ τεμάχια τοῦ βράχου.

III

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΚΡΑΤΗΡΕΣ—ΑΜΦΟΡΕΙΣ

1) Μέγας κρατῆρ διώτος, ἔχων πλάτος κατὰ τὰ χεῖλη 0.30, περιφέρειαν χείλους 0.96, περιφέρειαν κοιλίας 0.98 καὶ ὕψος 0.26. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ μεγάλου σπηλαίου (Εἰκ. 17). Αἱ λαβαὶ τοῦ κρατῆρος εἶναι ἀπλαῖ, τοξοειδεῖς καὶ πρὸς τὰ ἄνω φερόμεναι. Ὁ πηλὸς τοῦ κρατῆρος λεπτὸς καθαρὸς καὶ λελεασμένος ὧν ἔχει χρῶμα ὑπέρυθρον καὶ εἶναι σκληρότατα καὶ κάλλιστα ὠπτημένους.

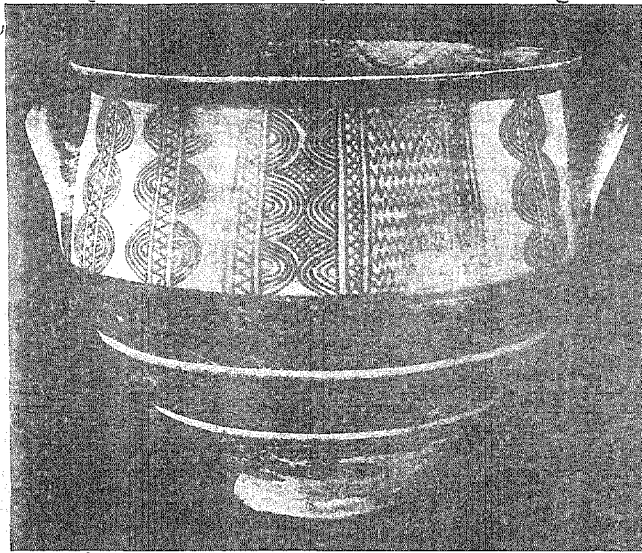
Ἡ κοιλία τοῦ κρατῆρος ἀρχομένη ἀκριβῶς κάτωθι τῆς ρίζης τῶν ὠτων, ἔνθα εἶναι ἡ μεγαλυτέρα εὐρύτης αὐτῆς, μέχρι τῆς βάσεως αὐτοῦ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζῶνας ἰσοπαχεῖς, πλὴν τῆς τελευταίας, ἣτις εἶναι παχυτέρα καὶ διήκει μέχρι τῆς βάσεως, κεχωρισμένης ἀπ' ἀλλήλων διὰ δύο στενῶν ταινιῶν τοῦ φυσικοῦ ὑπερύθρου χρώματος τοῦ ἀγγείου.

Αἱ ζῶναι εἶναι δεδηλωμένα δι' ἐρυθροκιτρίνου χρώματος, ἐφ' οὗ ἔχει ἐπιτεθῆ δεύτερον καστανίον γάνωμα, ὅπερ πολλαχοῦ τοῦ ἀγγείου καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ μέρη, ἐφ' ὧν εἶχεν ἐπικολληθῆ ὁ ὑγρὸς βράχος, ἐγένετο ἐξίτηλον καὶ ἔφερεν εἰς φῶς τὸ ὑπ' αὐτὸ ἐρυθροκίτρινον χρῶμα. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν κοσμημάτων τοῦ ἀγγείου.

Ἐκτὸς τῶν ζωνῶν καὶ τῶν κοσμημάτων ὡσαύτως διὰ καστανίου γανώματος ἐπὶ ἐρυθροκιτρίνου ἐπιχρίσματος καλύπτονται ἡ βᾶσις, τὸ χεῖλος καὶ μικρὸν μέρος κάτωθι αὐτοῦ, ἡ κορυφή τῶν ὠτων καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς ῥίζης αὐτῶν ὡς καὶ ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κρατῆρος. Ἡ διακόσμησις τοῦ ἀγγείου καταλαμβάνει τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀγγείου ἀρχόμενον ὀλίγον κατωτέρω τοῦ χείλους καὶ ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ μᾶλλον ἐξογκουμένου μέρους τῆς γαστροῦς, ὁπόθεν ἀρχονται αἱ ζῶναι καὶ εἶναι ἱκανῶς διάφορος εἰς τὰς δύο ὄψεις αὐτοῦ (Εἰκ. 17).

Τὸ κέντρον τῆς μιᾶς ὄψεως καταλαμβάνουσι δύο ὄρθια παραλληλόγραμμα,

σχηματιζόμενα υπό τριῶν ὀρθίων ἐπιμήκων ζωνῶν. Τούτων ἡ μὲν πρώτη σχηματίζεται ἐκ τεθλασμένης γραμμῆς περιλαμβανομένης ἐντὸς δύο ἐκατέρωθεν παραλλήλων γραμμῶν, ἡ δὲ δευτέρα καὶ τρίτη ἐξ ἡμικυκλίων ἐφαπτομένων ἀλλήλοις περιλαμβανομένων ὡσαύτως ἐντὸς δύο ἐκατέρωθεν παραλλήλων γραμμῶν ἀλλ' οὕτως ὥστε ἐν μὲν τῇ δευτέρᾳ τὰ ἐφαπτόμενα ἡμικύκλια ἀνά τέσσαρα νὰ κατα-

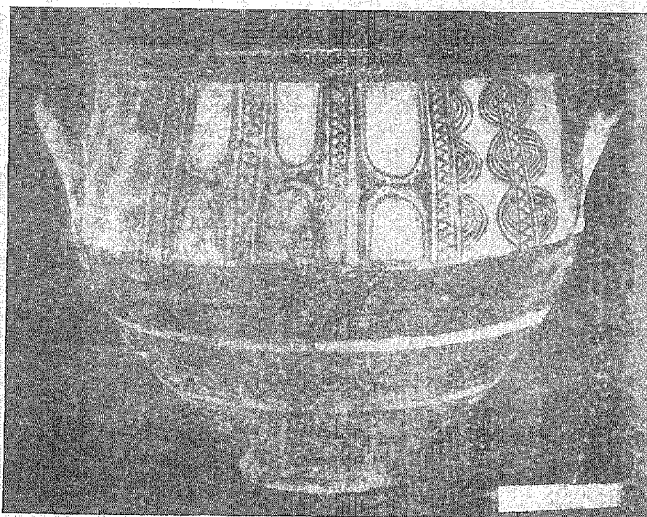
Εἰκ. 17. Μέγας δίατος κρατήρ.

λείψωσι τετράγωνόν τι κενόν, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ τὸ κενὸν τοῦτο νὰ εἶναι χρωματισμένον.

Καὶ τὸ μὲν πρῶτον παραλληλόγραμμον εἶναι πεπληρωμένον διὰ τριῶν ἐπαλλήλων σειρῶν ἐκατέρωθεν συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν, ὧν τὰ μεταξὺ κενὰ εἶναι πεπληρωμένα διὰ δικτυωτῶν ῥόμβων, τὸ δὲ δεύτερον διὰ 12 ὀριζοντίων τεθλασμένων γραμμῶν ἐξικνουμένων ἀπὸ τῆς μιᾶς πλευρᾶς μέχρι τῆς ἄλλης κατὰ πλάτος τοῦ παραλληλογράμμου.

Μεταξὺ τῶν ὄτων καὶ τῶν παραλληλογράμμων ὑπάρχει ἕνθεν μὲν δις ἕνθεν δὲ ἀπαξ ἐπαναλαμβανόμενον κόσμημα συνιστάμενον εἰς τὴν ὀρθίαν τεθλασμένην γραμμὴν ἐντὸς διπλῶν καθέτων γραμμῶν περιλαμβανομένην, ἐφ' ἧν ἔξωθεν ὑπάρχουσι τρεῖς σειραὶ ἐπάλληλοι συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν (Εἰκ. 18).

Ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὄψεως ἐγγὺς μὲν τῶν ὠτων ἐπαναλαμβάνεται δις τὸ ἄνω κόσμημα, μεταξὺ δὲ τῶν κοσμημάτων τούτων ἐν τῇ μέσῃ σχηματίζονται τρία ὄρθια παραλληλόγραμμα ἐκ τεσσάρων ὀρθίων ζωνῶν, ὡς καὶ ἐν τῇ ἐτέρᾳ ὄψει μετὰ τὴν διαφοράν ὅτι αἱ δύο ἐξωτερικαὶ ἔχουσι ἑξῶθεν τρεῖς ἐπαλλήλους σειρὰς συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν (Εἰκ. 18). Τὸ ἐσωτερικὸν ἐκάστου τῶν παραλογράμμων πληροῦται διὰ κοσμήματος ἔχοντος περίπου τὸ σχῆμα τοῦ Η, οὕτως ἐκαστον ἡμισυ κοσμεῖ ἡμικύκλιον οὗ τὰ ἄκρα ἐκτείνονται εἰς εὐθείας γραμμάς.

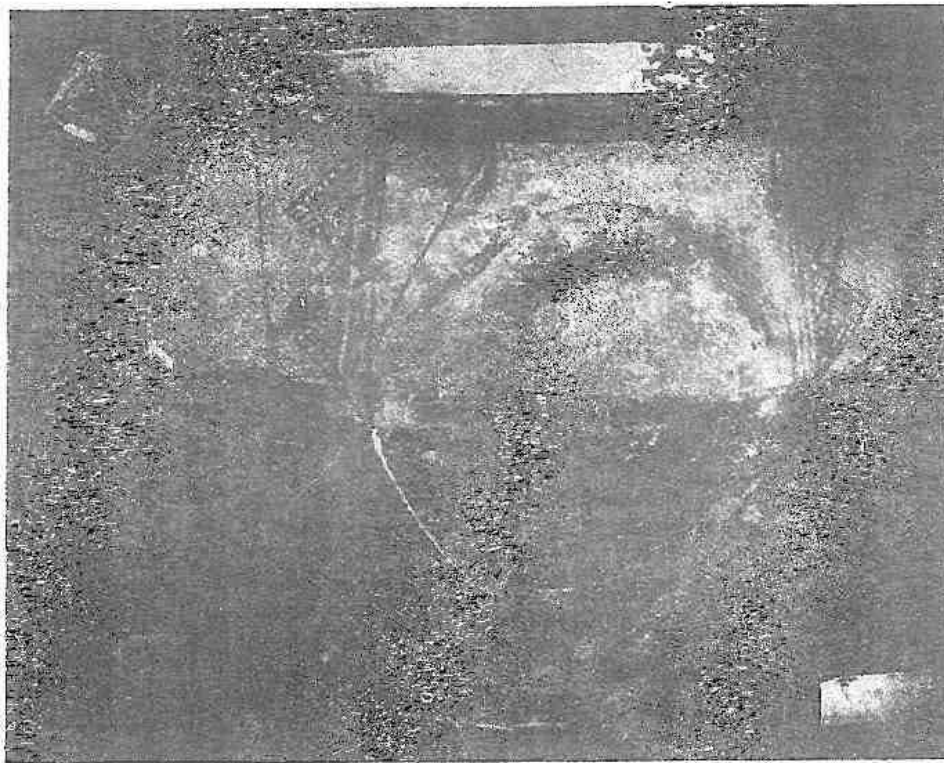
Εἰκ. 18. Ἐτέρα ὄψις τοῦ μεγάλου κρατήρος.

2) Κρατὴρ μετ' ἐκροῆς ἔχων διάμετρον χείλους 0.23, ὕψος 0.20, περιφέρειαν χείλους μετὰ τῆς ἐκροῆς 0.75 καὶ περιφέρειαν κοιλίας 0.75. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι.

Ὁ κρατὴρ οὗτος ὁμοιώτατος τῷ προηγουμένῳ κατὰ τὴν τέχνην καὶ τὸ σχῆμα διαφέρει μόνον ἐκείνου ὅτι μεταξὺ τῶν δύο ὠτων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ χείλους ἔχει ἐκροὴν ὑπερέχουσαν τοῦ χείλους τοῦ ἀγγείου (Εἰκ. 19). Ἡ χρῆσις τοῦ μετ' ἐκροῆς κρατήρος τούτου εἶναι πρακτικωτάτη, διότι ἀντὶ νὰ ἀντλῶσιν ἐξ αὐτοῦ τὸ περιεχόμενον ὑγρὸν, διὰ μικρᾶς κλίσεως ἐξέχεον αὐτὸ διὰ τῆς ἐκροῆς πρὸς πλήρωσιν τῶν κυλικῶν. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λεπτότατος, ὑπέρυθρος καὶ λελεασμένος, φέρων ὡς καὶ ὁ προηγούμενος ἐπὶ ἐρυθροκιτρίνου ἐπιχρῶσιματος καστάνιον

γάνωμα, διατηρούμενον ὅμως ἄριστα σχεδὸν ἐπὶ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ ἀγγείου, ἐνθα ἐγένετο χρῆσις αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ. Καίπερ συγκεκολλημένος εἶναι σχεδὸν πλήρης πλὴν μικροῦ μέρους συμπληρωθέντος ὑπὲρ τὸ ἐν οὔς καὶ παρὰ τὴν ἐκροήν.

Πᾶσα ἡ κοιλία μέχρι τῆς βάσεως ἔχει τὸ καστανίον γάνωμα, ἐν ᾧ ἡ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ χείλους τοῦ κρατήρος πλατεία ζώνη φέρει ἐπὶ μὲν τοῦ κέντρου τῆς μιᾶς ὀψεως τὸ γνωστὸν ὄρθιον παραλληλόγραμμον τὸ ἐκ τῆς ἐκατέρωθεν ἐντὸς

Εἰκ. 19. Κρατὴρ μετ' ἐκροῆς.

τριῶν παραλλήλων γραμμῶν τεθλασμένης γραμμῆς σχηματιζόμενον, τοῦ ὁποίου τὸ ἔμβασθον πληροῦται διὰ δικτυωτῶν ῥόμβων, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ἐν τῷ μέσῳ καὶ κάτωθι τῆς ἐκροῆς τόξον ὑπὸ δύο γραμμῶν σχηματιζόμενον, τὸ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὸν πληροῦται διὰ καθέτων γραμμῶν, ἐν ᾧ τὸ κενὸν τοῦ τόξου κατὰ τὰς δύο ἄκρα πληροῦται διὰ καμπύλων γραμμῶν.

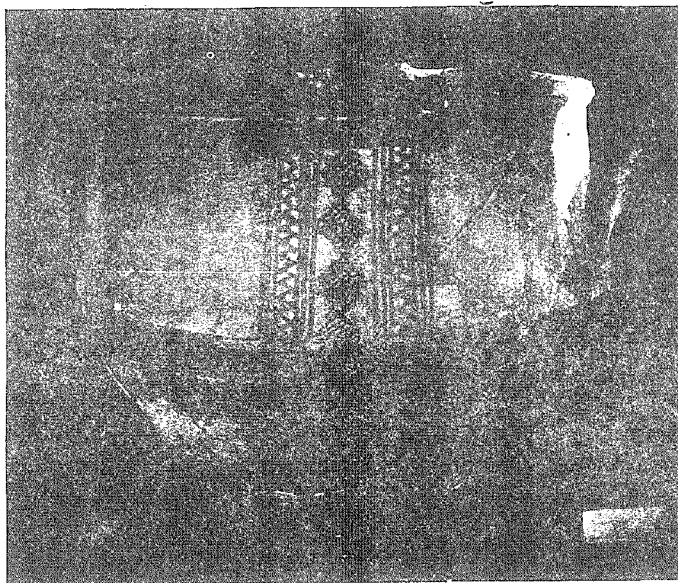
Ἐκατέρωθεν ἐκάστου τῶν ὠτῶν ὑπάρχουσι τρεῖς ὄρθιοι παράλληλοι γραμμαί, ἐπὶ τῆς τελευταίας τῶν ὁποίων εἰκονίζονται δύο ἐπάλληλα δικτυωτὰ τρίγωνα προφανῶς τὰ ἡμίση δικτυωτῶν ῥόμβων (Εἰκ. 20).

3) Μικρὸς κρατὴρ ὅμοιος μὲν σχεδὸν κατὰ τὸ σχῆμα τοῖς δύο προηγουμέ-

νοις ἀλλ' ἐκ πηλοῦ ὠχροερύθρου συγκεκολλημένος καὶ συμπληρωμένος κατὰ τι κατὰ τὸ χεῖλος τῆς μιᾶς ὀψεως καὶ κατὰ τὴν κοιλίαν πλησίον τῶν ὠτων.

Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ.

Ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους αὐτοῦ εἶναι $0.17 \frac{1}{2}$, τὸ ὕψος αὐτοῦ 0.15 καὶ ἡ περιφέρεια τῆς κοιλίας 0.55. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ λεπτός, κάλλιστα ὠπτημένος καὶ λελεασμένος. Τὸ ἀγγεῖον φέρει καστανίον ἀραιὸν γάνωμα ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς

Εἰκ. 20. Ἐτέρα ὄψις τοῦ κρατήρος μετ' ἐπιρροῆς.

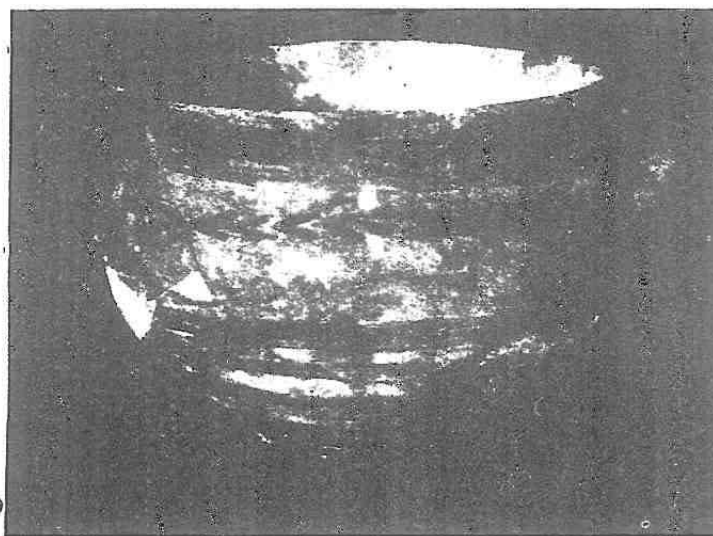
ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ, καὶ περὶ τὸ χεῖλος ἐπὶ ζώνης ἰκανῶς παχείας, ἐπὶ τῶν ὠτων, ἐπὶ τῶν τριῶν λεπτῶν ζωνῶν, αἵτινες περιθέουσι τὴν κοιλίαν καὶ ἐπὶ τῆς τελευταίας ζώνης, ἣτις διήκει μέχρι τῆς βάσεως (Εἰκ. 21).

Διὰ καστανίου ἐπίσης γανώματος δηλοῦται καὶ τὸ κόσμημα, τὸ ὁποῖον περιθέει ὀλοκλήρον τὸ ἀγγεῖον κατ' ἀμφοτέρων τῶν μεταξὺ τῶν ὠτων ὀψεως αὐτοῦ συγκείμενον ἐκ σειρᾶς γωνιῶν κανονικῶς κειμένων.

4) Κρατὴρ δίωτος μικρὸς διαφέρων τῶν προηγουμένων κατὰ τὴν βάσιν, ἣτις δὲν εἶναι οὕτως εἰπεῖν συνέχεια τῆς κοιλίας, ἀλλὰ χωρίζεται ἀπ' αὐτῆς διὰ στενοῦ λαιμοῦ. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι. Ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους αὐτοῦ εἶναι 0.16, τὸ δὲ ὕψος $0.16 \frac{1}{2}$. Ἀποτελεῖται ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ, κάλλιστα ὠπτημένου χρῶ-

ματος ώχροκιτρίνου και ἔχει ἅπαν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ διὰ καστανόχρου γανώματος δεδηλωμένον, ὡς και τὰς ζώνας τοῦ χεῖλους και τῆς κοιλίας, δλόκληρον τὴν βάσιν και τὰ ὦτα αὐτοῦ (Εἰκ. 22). Φέρει δὲ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὕψεων μεταξὺ τῶν ὠτων τὴν συνήθη μυκηναϊκὴν σπείραν ἐλισσομένην διὰ πολλῶν πυκνῶν κύκλων, μὴ συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους διὰ γραμμῆς, ὡς συμβαίνει συνήθως ἐν ἄλλοις ἀγγείοις. (Ὅμοία σπείρα ἴδε ΑΕ 1914 σελ. 111).

5) Τρίτος μυκηναϊκὸς γαστρώδης ἀμφορεὺς διατηρούμενος ἀκέραιος, ἔχων ὕψος 0.19, και διάμετρον χεῖλους 0.9 1/2, ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ μελανοφαίου και σκλη-

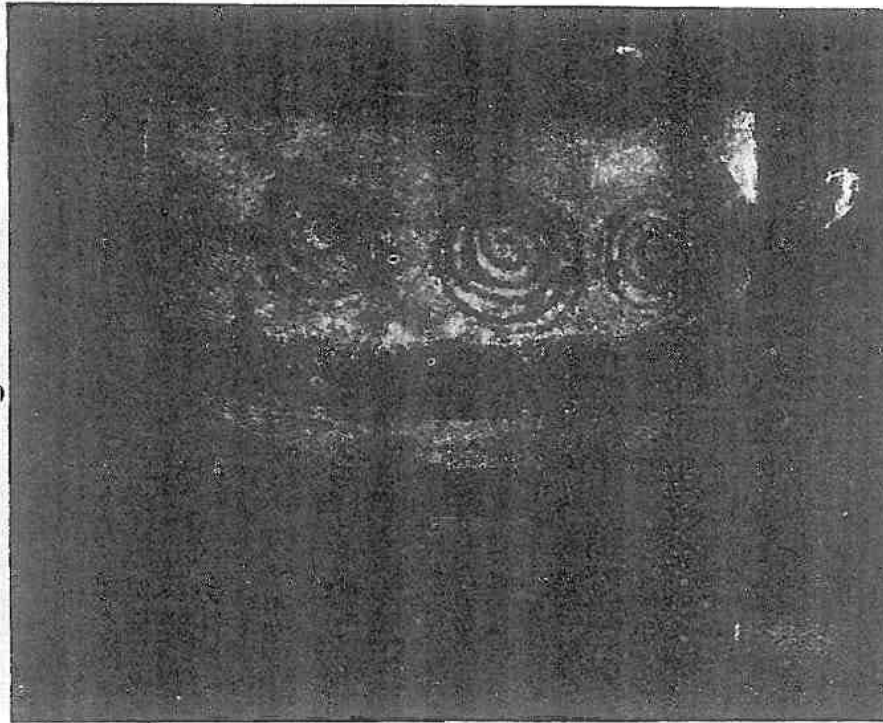

Εἰκ. 21. Κρατὴρ συγκολλημένος και συμπληρωμένος.

ρότατα ὠπτημένου. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ β. Τὰ ὦτα αὐτοῦ εἶναι λεπτά, πλατέα και ταινιοειδῆ. Και ὁ μὲν λαιμὸς αὐτοῦ ἠρέμα πρὸς τὰ κάτω ἐξογκούμενος ἀποτελεῖ μετὰ τῆς σφαιρικῆς γαστρὸς τοῦ ἀμφορέως συνέχειαν, ἐν ᾧ ἡ μικρὰ αὐτοῦ βᾶσις χωρίζεται ἀπ' αὐτῆς ἀποτόμως (Εἰκ. 23).

Ἄπαν τὸ ἀγγεῖον εἶναι ἀηλειμμένον ἐξωτερικῶς και ἐσωτερικῶς διὰ καθαρᾶς καστανόχρου ἀλοιφῆς, πολλαχοῦ ἐξιτήλου γενομένης, ὥστε νὰ διακρίνεται καλῶς ὁ μελανόφαιος αὐτοῦ πηλός, ἐφ' ἧς ὑπάρχουσι διὰ μέλανος χρώματος δεδηλωμένα τὰ κοσμήματα αὐτοῦ.

Διὰ μέλανος χρώματος ἔχει κοσμηθῆ τὸ χεῖλος και τὸ στόμιον τοῦ ἀμφορέως ἐσωτερικῶς, ὁ λαιμὸς μέχρι τῶν ὠτων και ἡ βᾶσις αὐτοῦ. Ὡσαύτως ὑπὸ μὲν

Εικ. 22. Κρατήρ μετά βάσεως ὑψηλῆς.

τὰ ὄτια φέρει τρεῖς μελαίνας ταινίας, ἐν δὲ τῇ ζώνῃ τοῦ ἀμφορέως τῇ μεταξύ τῶν ὄτων φέρει τὴν εἰς κύκλους ἐλισσομένην μυκηναϊκὴν σπειραν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον γενομένην.

ΤΥΦΛΟΣΤΟΜΑ ΑΜΦΟΡΕΙΔΙΑ

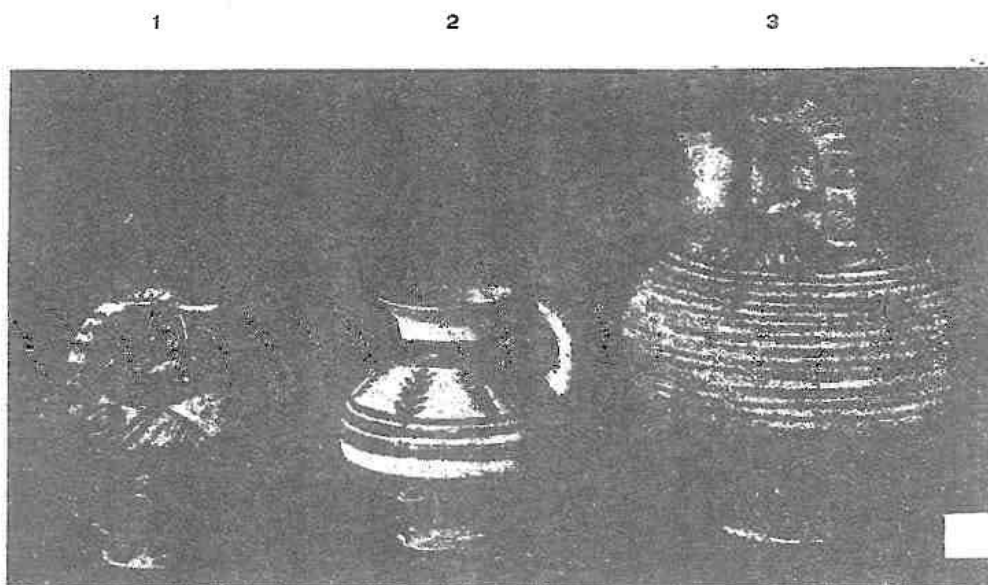
6) Τὸ ἐν εἰκόνι 24 ὑπ' ἀριθ. 3 τυφλόστομον μυκηναϊκὸν ἀμφορείδιον ἀκέραιον, ὕψους 0.14 $\frac{1}{2}$, ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ ὠχροπρασίνου λελεασμένου, φέρει δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος δεδηλωμένας λεπτὰς ταινίας περιθεούσας ὅλην τὴν κοιλίαν ἀπὸ τῆς ῥίζης τῶν ὄτων, τὸ δὲ μετὰ τὸ τέλος τῶν ταινιῶν μέρος μέχρι τῆς βάσεως εἶναι ὡσαύτως κεχρωσμένον. Εὐρέθη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τάφου ζ. Ἐπὶ τῶν ὄμων δὲ ἐντὸς τοῦ κύκλου τοῦ περικλείοντος τὰ ὄτια καὶ τὴν ἐκροὴν ὑπάρχουσι σφηνοειδῆ τρίγωνα ἐπὶ τοῦ ἐξωτάτου τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι μικραὶ κάθετοι γραμμαί. Τὰ ὄτια

Εικ. 23. Τρίωτος γαστροῦδης ἀμφορέως.

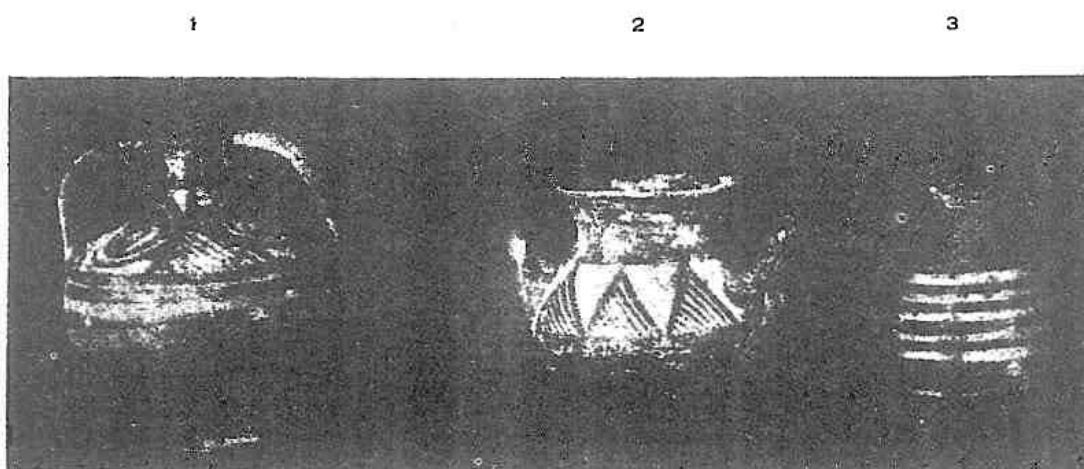
φέρουσι ἔξωθεν μικρὰς ὀριζοντίας γραμμὰς καὶ τὸ τυφλὸν στόμιον συγκεντρικὸς κύκλους.

7) Τὸ ἐν εἰκόνι 24 ὑπ' ἀριθ. 1 ἀκέραιον τυφλόστομον ἀμφορείδιον εὐρέθη

Εἰκ. 24. Τυφλόστομα ἀμφορεΐδια καὶ οἰνοχόη.

ὡσαύτως ἐν τῷ τάφῳ ς' τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἔχει ὕψος 0.09, ἐκ πηλοῦ ὀχρολεύκου καὶ λεπτοῦ, καὶ εἶναι σχεδὸν ὀλόκληρον κεχρωσμένον δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος, πλὴν μικρᾶς ζώνης ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τῆς κοιλίας, ἐφ' ἧς διὰ τοῦ

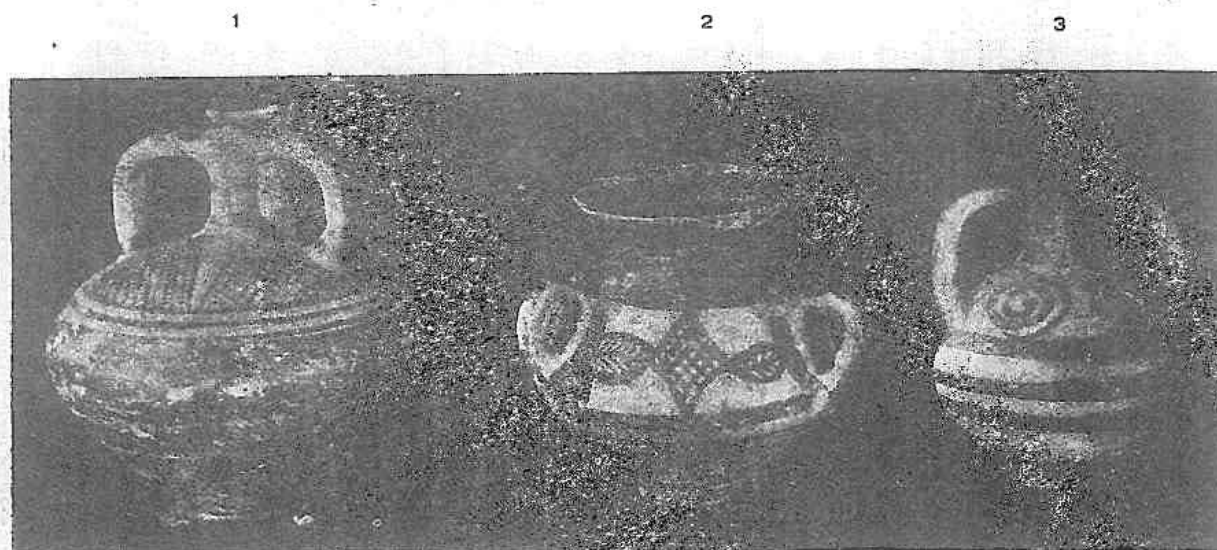
Εἰκ. 25. Ἀμφορεΐδιον

Λεβήτιον

Ληκυθιοειδὲς ἀγγεῖον.

αὐτοῦ χρώματος εἰκονίζονται πλήρη γραμμῶν τρίγωνα, εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ ὑπάρχουσι στιγμαί. Ἐκατέρωθεν δὲ τοῦ ἐτέρου τῶν ὠτων ὑπάρχει ἡ κυκλικὴ σπεῖρα.

8) Τὰ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 1 τυφλόστομον ἀμφορείδιον, ὡσαύτως ἀκέραιον, εὑρέθη μεταξὺ τῶν πρώτων εὐρημάτων τοῦ τάφου α τοῦ πρώτου σπηλαίου ἔχον ὕψος 0.11. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λεπτότατος, ἐρυθρωπὸς καὶ ἄριστα ὀπτημένος. Μεταξὺ τῶν ὄτων καὶ τῆς κοιλίας τρεῖς ταινίαι περιθέουσι τὸ ἀγγεῖον δεδηλωμένοι δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος, μεθ' ἧς ἅπασα ἡ κοιλία μέχρι τῆς βάσεως εἶναι ὁμοίως κεχρωσμένη. Ἐπὶ τοῦ κύκλου τῶν ὤμων τοῦ ἀγγείου, ἐν ᾧ περιέχονται τὰ ὄτα καὶ ἡ ἐκροή, εἰκονίζονται καθ' ὅμοιον τρόπον τέσσαρα δικτυωτὰ τρίγωνα. Τοῦ μέλανος γανώματος εἰς τὰ πλεῖστα τοῦ ἀγγείου μέρη ἐξιτήλου γενομένου, ἐφάνη ὑπὸ τὸ γάνωμα ἐπίχρισμα ἐκ καθαρᾶς ἐρυθρωπῆς ἀλοι-

Εἰκ. 26. Ἀμφορεῖδια.

φῆς, δι' ἧς ἦτο ἀληθειμμένον τὸ ἀγγεῖον εἰς πάντα τὰ μέρη τῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ.

9) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 ὑπ' ἀριθ. 3 ἀκέραιον τυφλόστομον ἀμφορείδιον εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἀποτελεῖται ἐκ πηλοῦ ὠχρολεύκου καὶ λεπτοῦ. Ἔχει ὕψος 0.08 καὶ φέρει διὰ καστανόχρου γανώματος τρεῖς ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν καὶ τέσσαρας κυκλικὰς σπείρας εἰς τοὺς ὤμους.

10) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 ὑπ' ἀριθ. 1 ὁμοίου τύπου τυφλόστομον ἀμφορείδιον, ὕψους 0.09 εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἐκ πηλοῦ ἐρυθρωποῦ ἀνομοίως ὀπτημένου καὶ φέρει διὰ μέλανος χρώματος ζωηρῶς διατηρουμένου ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων δύο κυκλικὰς σπείρας καὶ τρία δικτυωτὰ τρίγωνα. Ὡσαύτως δὲ ἅπας ὁ λαιμὸς, τὰ ὄτα καὶ ἡ ἐκροή εἶναι κεχρωσμένα.

ΔΙΑΦΟΡΑ

11) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 καὶ ὑπ' ἀριθ. 2 τρίωτον πλατύστομον ἀμφορείδιον εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.085, εἶναι ἐκ πηλοῦ ἐρυθροποῦ λεπτοῦ καὶ λελεασμένου, διατηρεῖται ἀκέραιον καὶ φέρει δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος τὰ κοσμήματα αὐτοῦ ἦτοι, τρεῖς ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν, μεταξὺ τῶν ὧτων εἰς μὲν τὰ δύο μέρη τῆς ζώνης σπείρας, εἰς δὲ τὸ τρίτον ἐν τῷ μέσῳ δικτυωτὸν ῥόμβον ἐπὶ τῶν δύο γωνιῶν τοῦ ὁποίου πλαγίως καὶ ὀριζοντίως στηρίζονται δύο φυλλοειδῆ κοσμήματα. Ὁ λαιμὸς καὶ μέρος τοῦ χεῖλους ἐσωτερικῶς ὡς καὶ τὰ ὄτα ἐξωτερικῶς εἶναι ὡσαύτως κεχρωσμένα.

12) Ἡ ἐν εἰκόνι 24 καὶ ὑπ' ἀριθ. 2 μικρὰ οἰνοχόη ἀκεραία σφζομένη, εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ς' τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.092 καὶ ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι χρώματος ἐρυθρολεύκου καὶ λεπτότατος. Μέγα μέρος τῆς κοιλίας μέχρι τῆς βάσεως, ὡς καὶ αἱ ταινίαι καὶ ἅπαντα τὰ κοσμήματα δηλοῦνται διὰ καστανόχρου γανώματος, ὑφ' ὃ ὑπάρχει ὠχροκιτρίνη ἀλοιφή. Τὰ κοσμήματα συνίστανται εἰς σειρὰς παραλλήλων γραμμῶν. Ἐπὶ τινῶν ἐξ αὐτῶν στηρίζονται μικραὶ γραμμαί.

13) Τὸ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 2, δίωτον λεβήτιον ἀκέραιον σφζόμενον, εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.065 καὶ εἶναι ἅπαν κεχρωσμένον διὰ καστανόχρου γανώματος πλὴν τῆς μεταξὺ λαιμοῦ καὶ κοιλίας ζώνης, ἐν ἣ δια τοῦ αὐτοῦ χρώματος εἰκονίζονται τρίγωνα πλήρη γραμμῶν.

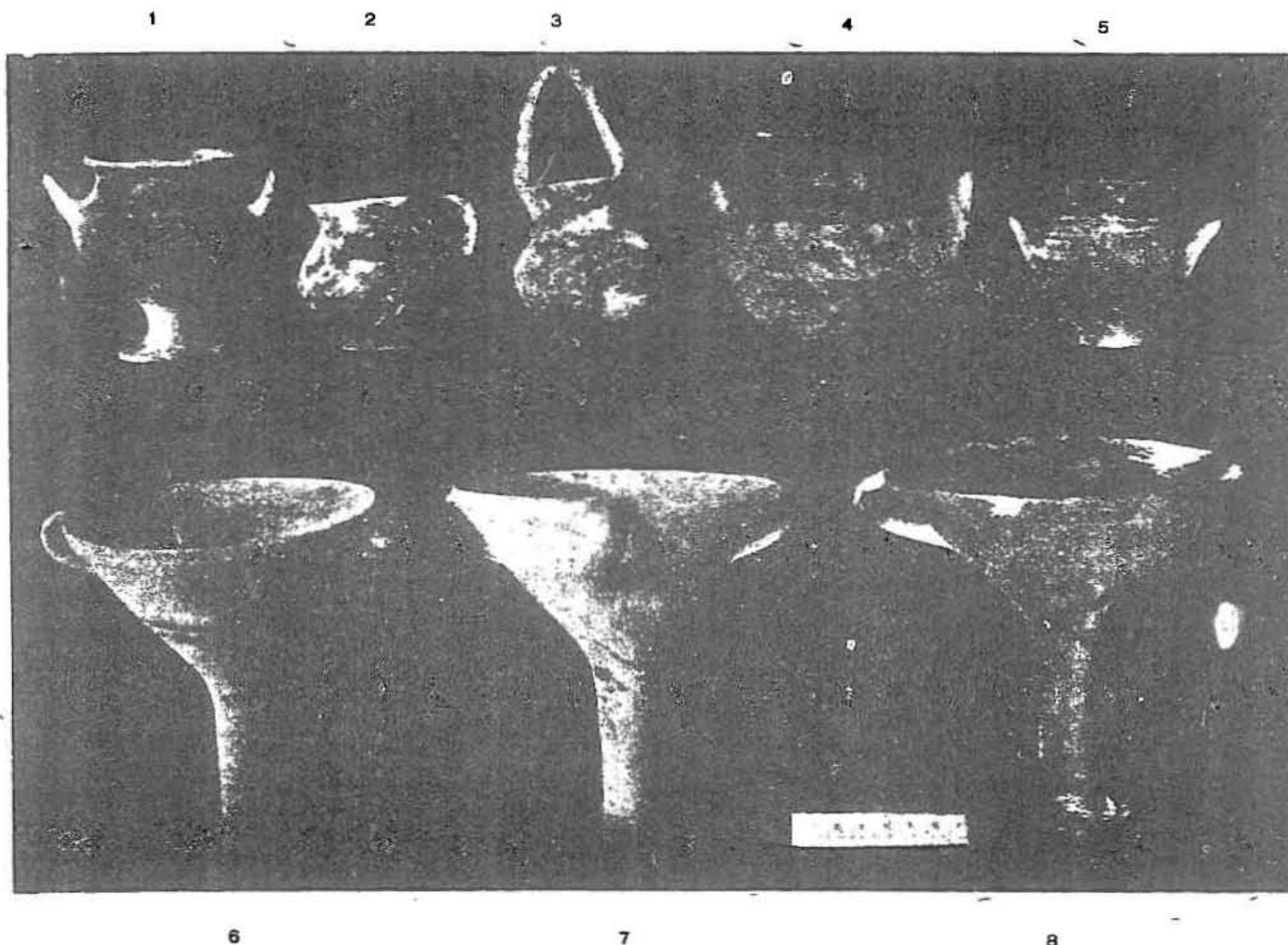
14) Τὸ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 3 (ληκυθοειδὲς) ἄνευ ὧτων μικρὸν ἀγγεῖον εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.6 καὶ κοσμήματα διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ ἐρυθρολεύκου πηλοῦ ταινίας πέραξ τῆς κοιλίας καὶ ἐφ' ὅλης τῆς εὐρείας αὐτοῦ βάσεως συγκεντρικοὺς κύκλους.

15) Ὁ ἐν εἰκόνι 27 καὶ ὑπ' ἀριθ. 1 δίωτος ὑψίτους κρατηρίσκος εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.098 καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ οὐχὶ λίαν λεπτοῦ, περιέχοντος χονδροῦς-κόκκους, τὰ δὲ κοσμήματα αὐτοῦ, ταινίαι καὶ συγκεντρικὰ ἡμικύκλια εἶναι δεδηλωμένα διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ κιτρίνης ἀλοιφῆς.

16) Τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 2 μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0.075, ἐκ πηλοῦ λευκοφαίου, εἶναι ἅπαν ἀλλημιμένον δι' ἐρυθροπῆς ἀλοιφῆς, ἐφ' ἧς ὑπάρχει γάνωμα δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος ἐξιπέλου ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ, καὶ εἶναι τὸ συνηθέστατον τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Κεφαλληνίας, διότι εἶναι μέγας ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρεθέντων ὁμοίων πρὸς αὐτό. Εἶναι προφανῶς τὸ ἀρχαιότερον τῶν σχημάτων τῶν μυκηναϊκῶν τῆς Κε-

φαλληνίας ἀγγείων, διότι καὶ τὸ πλεῖστον τῶν χειροποιήτων μυκηναϊκῶν ἀγγείων τῶν εὐρεθέντων αὐτόθι ἔχουσι τὸ σχῆμα αὐτοῦ (ἴδε εἰκ. 28).

17) Ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ τοῦ πρώτου σπηλαίου εὐρέθη τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 3 ἀγγεῖον μετὰ τῆς περιέργου ταινιοσχήμου πρὸς ἀνάρτησιν πιθανώτατα χρησιμευούσης λαβῆς, ἐκ πηλοῦ ἐρυθροποῦ, κεραμόχρου. Ἔχει ὕψος 0.146 μετὰ

Εἰκ. 27. Ποικίλα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα.

τῆς λαβῆς καὶ εἶναι ἅπαν ἀηλειμμένον διὰ μέλανος χρώματος. (Παραμφορῇ ἴδε Τσουντα Αἰ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου σελ. 133 εἰκ. 33, καὶ σελ. 147 εἰκ. 56, σελ. 197 εἰκ. 104, καὶ σελ. 273 εἰκ. 197).

18) Τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 4 λεβήτιον ὕψους 0.105 εὐρέθη ἐν τῷ δευτέρῳ σπηλαίῳ. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθροπόδος κεραμόχρους καὶ ὑπὸ τὸ μέλαν γάνωμα τῆς διακοσμήσεως εἶναι ἀηλειμμένον διὰ καθαροῦ ἐρυθροῦ χρώματος. Ἐπὶ τῆς ζώνης τῆς κοιλίας εἰκονίζονται δικτυωτὰ τρίγωνα καὶ ὑπ' αὐτὰ ταινίαι

περιθέουσαι τὴν κοιλίαν. Τὰ χρώματα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλα. Τὸ ἀγγεῖον ἔχει δύο τοξοειδῆ καὶ πρὸς τὰ ἄνω φερόμενα ὄτα καὶ στερεῖται ἰδίας βάσεως.

19) Ὁ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 5 δίωτος κρατηρίσκος εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἔχει ὕψος 0.079, καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ λεπτοτάτου ἐρυθροποῦ κεραμόχρου. Τὰ κοσμήματα αὐτοῦ (ταινία περὶ τοὺς ὤμους) δηλοῦνται διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ ἐρυθρωπῆς ἀλοιφῆς.

20) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 6 ὑψίπους κύλιξ ἔχει ὕψος 0.147 καὶ εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ σφάζεται ἀκεραία. Ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι πρασινόφαιος, ἔχων χονδρούς τινες κόκκους ἰδίᾳ εἰς τὴν ὑψηλὴν βᾶσιν αὐτῆς. Λεπτὴ ταινία παραθεῖ τὸ ἄκρον τοῦ χεῖλους διὰ μέλανος χρώματος ὡς καὶ ἕτεροι δύο τὸ ὑπὸ τὰ ὄτα μέρη. Ὑπὸ ταύτας ἅπαν τὸ ἀγγεῖον μέχρι τῆς βάσεως εἶναι κεχρωσμένον ὁμοίως ὡς καὶ ἅπαν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ. Τὰ ταινιόσχημα ὄτα ἐξωτερικῶς ὁμοίως κεχρωσμένα περιλείπονται ἐντὸς δύο γραμμῶν.

21) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 7 ὑψίπους κύλιξ ἔχει ὕψος 0.15 καὶ εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου ἔχουσα κατ' ἐξαιρέσειν τρία ὄτα. Ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι λεπτότατος, ὀχρολεύκου χρώματος καὶ οὐχὶ σκληρῶς ὀπτημένος. Τοῦτου ἕνεκα ὁ διάκοσμος αὐτοῦ ἅπας ἔχει γίνεαι ἐξίτηλος καὶ μόνον κατὰ τὸν πόδα σφάζονται ἴχνη τινὰ μέλανος χρώματος. Σφάζεται ἀκεραία καὶ μόνον ὁ πούς αὐτῆς εἶναι συγκεκολλημένος.

22) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 8 ὑψίπους κύλιξ εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.158. Ὁ μὲν πηλὸς αὐτῆς σκληρότατα ὀπτημένος, εἶναι ἐρυθροπόδς κεραμόχρους, τὸ δὲ ἐσωτερικὸν αὐτῆς εἶναι ὡς καὶ τὸ κάτωθι τῶν ὄτων μέχρι τῆς βάσεως μέρος κεχρωσμένον δι' ἐρυθροῦ χρώματος.

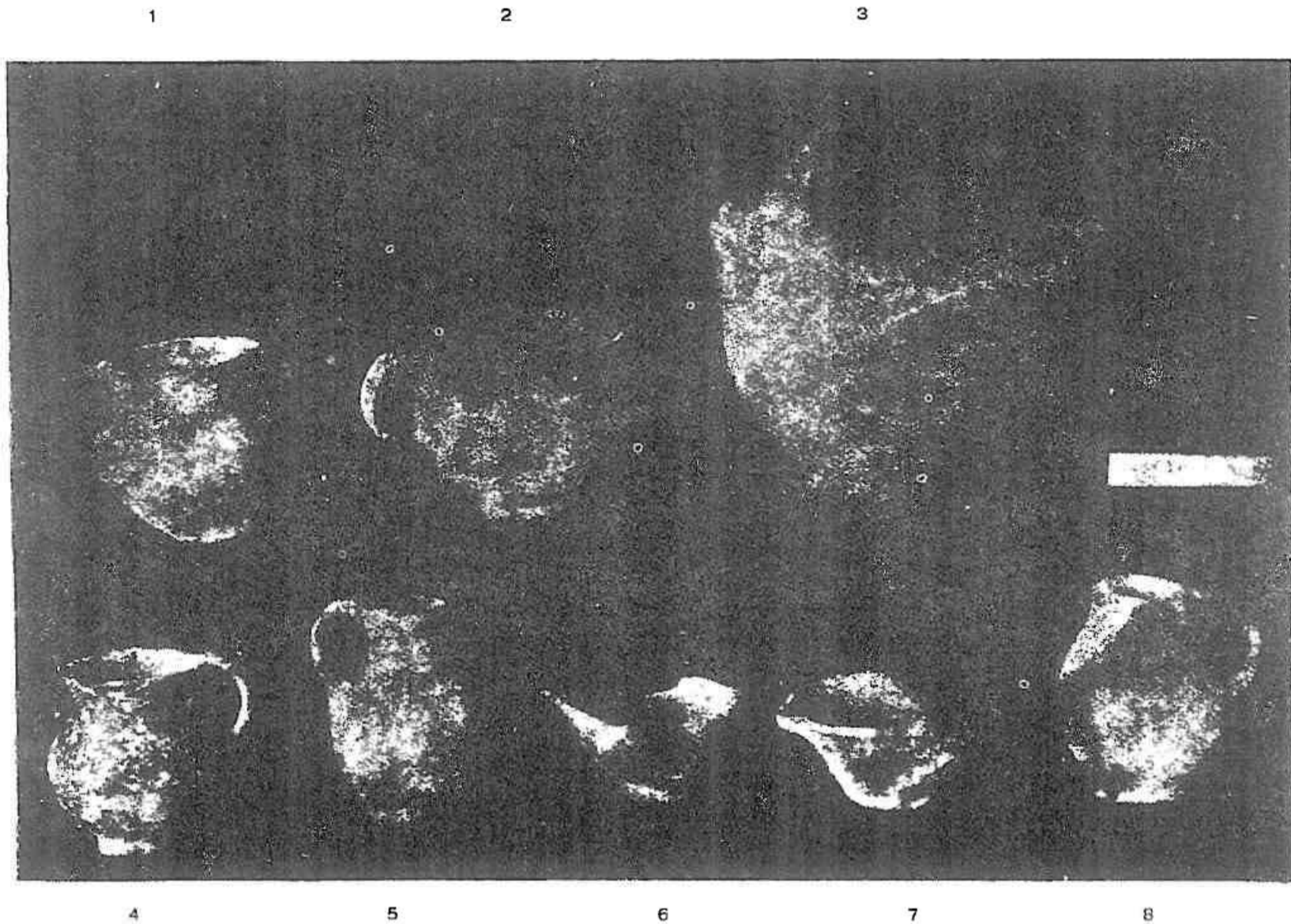
Ὑψίποδες κύλικες ἐν ὄλῳ εὐρέθησαν ἐν τῷ πρώτῳ σπηλαίῳ ἑπτὰ.

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ

23) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 1 μόνωτον ἀγγεῖον τοῦ συνηθεστάτου σχήματος τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ μυκηναϊκῶν ἀγγείων εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ β τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.076. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθρομέλας ἀνομοίου ὀπτήσεως καὶ χονδρόκοκκος. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἀνώμαλος πλὴν τοῦ λαίμου ἔνθα ὑπάρχουσι ἴχνη στιλβώσεως.

24) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 2 πλατύστομον μόνωτον ἀγγεῖον εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.076. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ ἐρυθρομέλας χονδρόκοκκος καὶ ἀνομοίου ὀπτήσεως. Εἰς τὸ τέλος τῆς κοιλότητος τοῦ πλατέος χεῖλους, ὅθεν ἀρχίζει ἡ κοιλία, ὑπάρχει στοιχὸς μικρῶν κοιλοτήτων περὶ ὄλου τοῦ ἀγγείου. Ἡ ἐπιφάνεια ἀνώμαλος.

25) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 3 ἀγγεῖον σχήματος ἀσκοῦ εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.17. Ὁ μὲν πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λίαν χονδρόκοκκος καὶ ἐρυθρὸς κεραμόχρους, ἢ δὲ ἐπιφάνεια αὐτοῦ ὅλως ἀνώμαλος καὶ τραχεῖα. Ἡ ὄψη αὐτοῦ ἀσθενής, οὐ ἔνεκα διετήρησε τὸ φυσικὸν χρῶμα

Εἰκ. 28. Χειροποίητα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα.

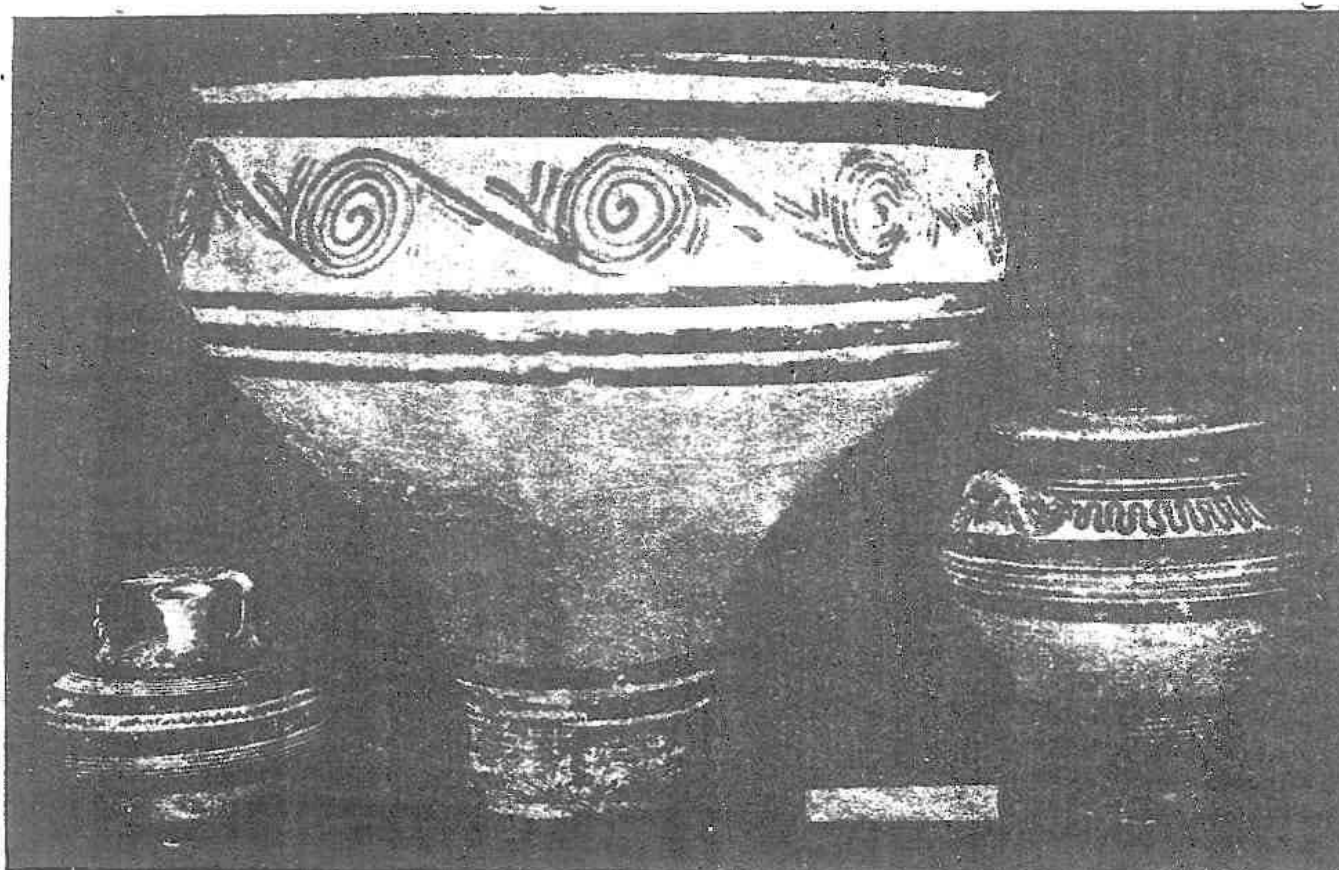
τοῦ πηλοῦ. Οὐδαμοῦ ἴχνη στιλβώσεως ἢ βαφῆς. Ἡ λαβὴ αὐτοῦ λεπτή καὶ πλατεῖα ταινιόσχημος.

26) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 4 μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0,7, εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ ὡσαύτως χονδρόκοκκου καὶ μέλανος ἐκ πολλῆς ὀπίσεως καὶ ἐντελῶς ἀστιλβώτου.

27) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 5 στενόστομον μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0.084 εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ α τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ὑπομέλας, χονδρόκοκκος καὶ σκληρᾶς ὀπίσεως καὶ ἡ ἐπιφάνεια ἀνώμαλος.

28) Τὰ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 7 κυαθοειδῆ μόνωτα ἀγγεῖα μετὰ μικρᾶς προχοῆς, εὐρέθησαν τὸ μὲν ἐν τῷ τάφῳ δ, τὸ δὲ ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Εἶναι χειροποίητα καὶ θὰ ἐχρησίμευον, ὡς ἐκ τοῦ σχήματος αὐτῶν φαίνεται, πρὸς ἀντίλησιν ὑγρῶν. Ὁ πηλὸς αὐτῶν εἶναι ἐρυθρομέλας καὶ χονδροκόκκος μετὰ τραχείας ἐπιφανείας.

29) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 8 μόνωτον ἀγγεῖον εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ η

Εἰκ. 29. Ἀγγεῖα σπηλαίου Προκοπάτων καὶ Ραζάτων.

τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ εἶναι ὕψους 0.8 καὶ ἐκ πηλοῦ ἐρυθρομέλανος χονδροκόκκου.

Πάντα ταῦτα τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ ἀριθμοῦ 1-8 τῆς εἰκόνης 23, εὐρέθησαν εἰς τὰ κατώτερα στρώματα τῶν τάφων, ὡς καὶ ἄλλα ὅμοια τούτοις ἐν τοῖς τάφοις ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων.

Τὸ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 1 μέγα πλατύστομον ἀγγεῖον ὡς καὶ τὰ παρ' αὐτῷ δύο μικρότερα εὐρέθησαν τῇ ὑποδείξει τοῦ ἀποθανόντος ἐπιστάτου τῶν ἐν Κε-

φαλληνία ἀνασκαφῶν μου Νικολάου Γαλιατσάτου ἐν τῷ σπηλαίῳ τῷ ὑπὸ τὴν δημοσίαν ὁδὸν πλησίον τῶν χωρίων Προκοπάτων καὶ Ραζάτων ἐν θέσει, ἣτις καλεῖται Γεφύρι καὶ ἐν τῷ κτήματι Δημητρίου Γαλιατσάτου.

Τὸ σπήλαιον ἀνεσκάφη τῇ 20^ῃ Νοεμβρίου 1909 ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιμελητοῦ τοῦ ἐν Ἀργοστολίῳ Μουσείου καθηγητοῦ κ. Γ. Πυλαρηνοῦ, εὐρόντος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου τὰ εἰκονιζόμενα ἀγγεῖα, ὡς καὶ ὅσῃ μετὰ χαλκῆς λεπίδος καὶ χαλκοῦ δακτυλίου. Τὸ σπήλαιον τοῦτο ἠρευνήθη καὶ ὑπ' ἐμοῦ κατόπιν πρὸς ἐξακριβωσιν, ἐὰν ὑπῆρχον ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ σπηλαίου λαξευτοὶ τάφοι. Τοιοῦτοι ὁμῶς δὲν εὐρέθησαν. Τοῦτο δεικνύει, ὅτι καὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου.

Τὸ ἀγγεῖον ἔχει ὕψος μὲν 0.313, πλάτος τῆς κοιλίας 1.05 καὶ διάμετρον τοῦ χεῖλους ἐκ τῶν ὄτων εἰλημμένην 0.31. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθρὸς κεραμόχρους καθαρὸς, λεπτὸς καὶ λειὸς. Τὰ ὄτα αὐτοῦ εἶναι ταινιόσχημα, ἔχουσιν εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν ἐρυθρὰς ταινίας καὶ περιλαμβάνονται ἐντὸς δύο καμπυλῶν ταινιῶν. Τὰ ἄκρα τοῦ χεῖλους ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν εἶναι κεχρωσμένον δι' ἐρυθροῦ χρώματος ὡς καὶ ἡ ἐντομή αὐτοῦ. Ἀπὸ τῆς ρίζης τῶν ὄτων περιθέουσιν ὄλην τὴν κοιλίαν τοῦ ἀγγείου τρεῖς ταινίαι ἐρυθραί, δύο δὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου. Ὡσαύτως ἐρυθρὰ εἶναι καὶ ἡ βᾶσις αὐτοῦ.

Ἐν τῇ ζώνῃ τῇ μεταξὺ τῆς ἐντομῆς τοῦ χεῖλους καὶ τῶν τὴν κοιλίαν περιθεουσῶν ταινιῶν ὡς κόσμημα ὑπάρχουσι δι' ἐρυθροῦ ὡσαύτως χρώματος μυκηναϊκαὶ κυκλικαὶ σπεῖραι ἐνούμεναι διὰ γραμμῶν, ἐν τῷ μυχῷ δὲ τῶν σχηματιζομένων ἐνώσεων ἀνὰ δύο τρίγωνα.

Τὸ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 2 ἀρίστης διατήρησεως τυφλόστομον ἀμφορείδιον ὕψους 0.107 ἐκ πηλοῦ ὠχρολεύκου, λεπτοῦ καὶ λείου φέρει ἀπὸ τῶν ὄτων μέχρι τῆς βάσεως εὐρείας ταινίας διὰ χρώματος βαθέος καστανόχρου. Τὰ μεταξὺ τῶν εὐρειῶν ταινιῶν κενὰ πληροῦσι σειραὶ μικρῶν ταινιῶν, τὸ δὲ ἐν τῷ μέσῳ κενὸν περιθεεὶ καμπύλη γραμμὴ. Ἡ βᾶσις κοσμεῖται διὰ συγκεντρικῶν κύκλων, ὡς καὶ τὸ ψευδὲς στόμιον. Ἐπὶ δὲ τῶν ὄμων φέρει ἐν συνεχείᾳ πέντε κοσμήματα.

Ὁ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 3 τρίτος ὑψίπυκος κρατηρίσκος, ὕψους 0.162, ἐκ πηλοῦ ὡσαύτως ὠχρολεύκου, λευκοῦ καὶ λείου φέρει ὡσαύτως εὐρείας ταινίας διὰ χρώματος βαθέος καστανόχρου, μεταξὺ τῶν ὁποίων σειραὶ λεπτοτέρων ταινιῶν. Ἐπὶ δὲ τῶν ὄμων καμπύλη γραμμὴ περιθεεὶ τὰ μεταξὺ τῶν ὄτων διαστήματα.

ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

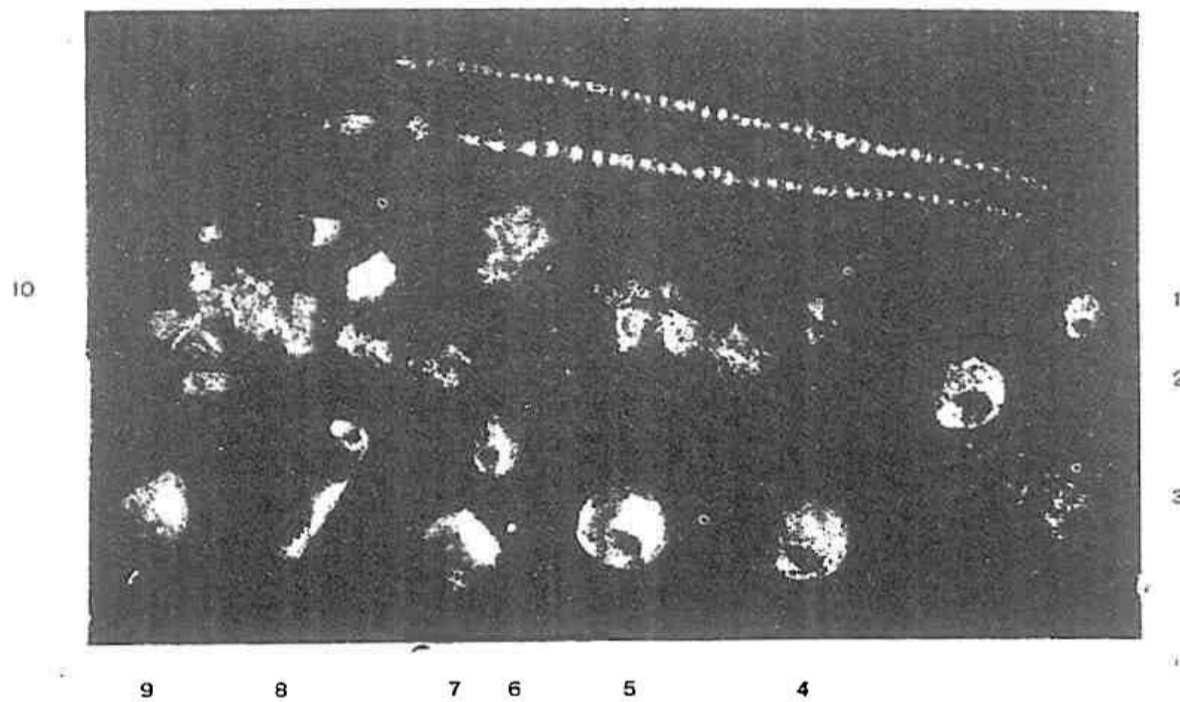
Πλήν τῶν ἀγγείων εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν τάφων τοῦ δευτέρου σπηλαίου καὶ τὰ ἐξῆς εὐρήματα, τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ἦσαν χρυσᾶ.

Ψῆφος ἐξ ἀγάλτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 1).

Ψῆφος ἐξ ὑαλώδους κιτρινωπῆς μάζης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 2).

Ψῆφος διάτρητος ἐξ ἠλέκτρου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 3).

11

Εἰκ. 30. Διάφορα εὐρήματα.

Ψῆφοι ἐξ ὀρείας κρυστάλλου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 4 καὶ 5).

Ψῆφος ἐκ πορσελάνης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 6).

Ψῆφος σκληρᾶς ἰώδους κυανῆς μάζης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 7).

Ψῆφος ἐπιμήκης ἐξ ἀγάλτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 8).

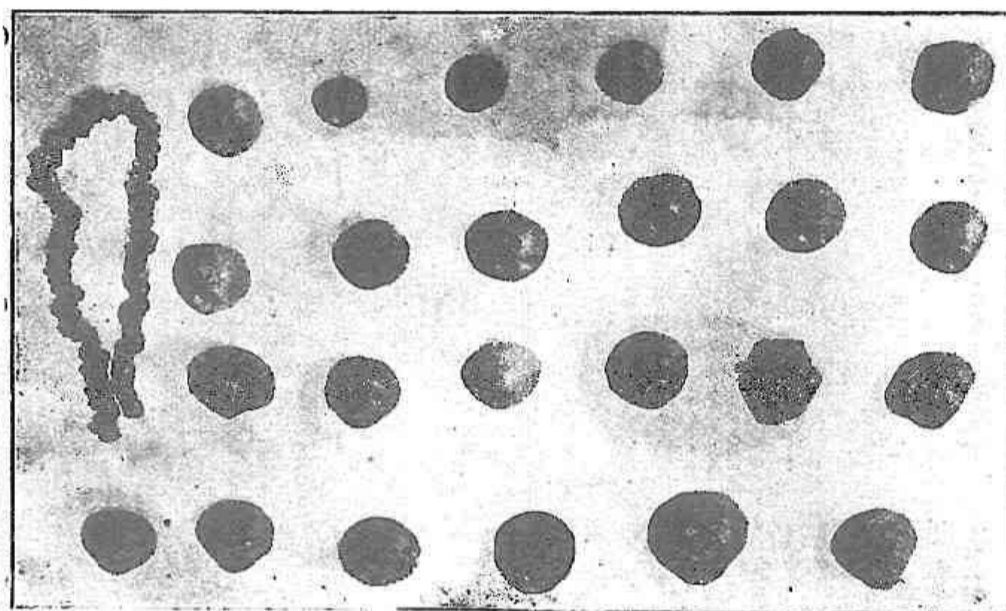
Ψῆφος ὠσαύτως ἐξ ἀγάλτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 9).

Λεπτότατα φύλλα χρυσοῦ, ὧν ἓν φέρει ὀπὴν ἐν τῷ μέσῳ (Εἰκ. 30 ἀριθ. 10).

Χρυσᾶι γάνθραι ἐνενήκοντα τέσσαρες, ὧν αἱ πρῶται εἶναι μεγαλύτεραι καὶ λεπτιῆς τέχνης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 11).

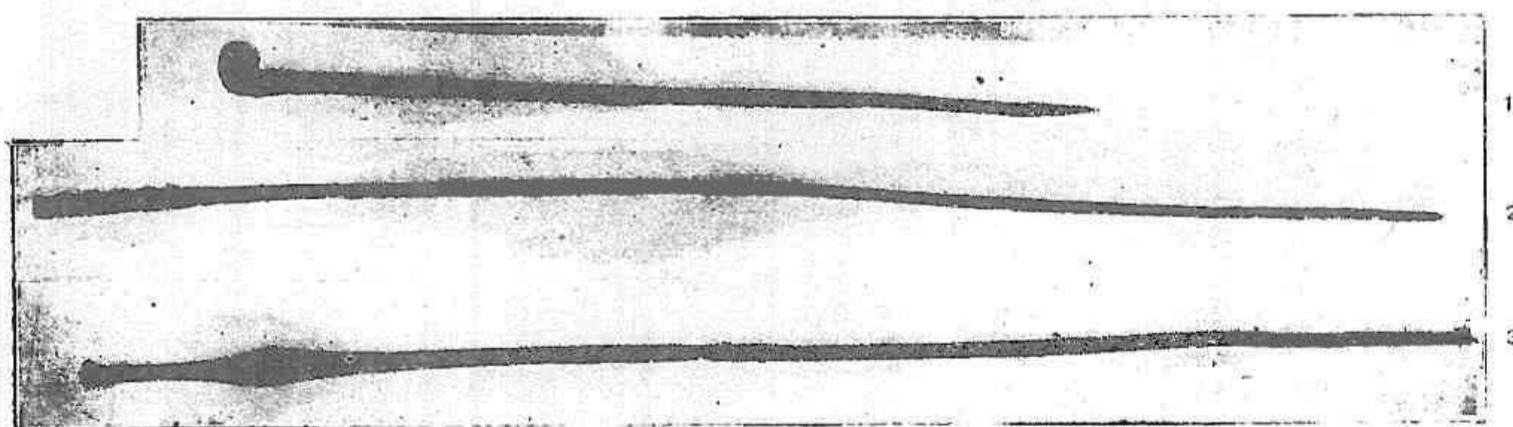
Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν τάφων ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων τὰ ἐν εἰκόνι 31 διάτρητα κωνοειδῆ κομβία. Πλήν τριῶν, ἅτινα εἶναι πήλινα, τὰ

λοιπὰ εἶναι ἐκ στεατίτου ποικίλου χρώματος κυανοῦ, φαιοῦ, πρασινοφαίου ἰώδους κ.λ. Ἔτι δὲ εὐρέθησαν καὶ χάνδραι κυαναὶ ὑάλιναι καὶ τινες ἐξ ἀγάλτου, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ ἄνω εἰκόνι.

Εἰκ. 31. Κωνοειδῆ κομβία καὶ χάνδραι ὑάλιναι.

Αἱ ἐν εἰκόνι 32 ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 3 χαλκαῖ καρφίδες, ὧν ἡ δευτέρα εἶναι μήκους 0.364 εὐρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου, ὡς καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 2 χαλκῆ περόνη μήκους 0.428.

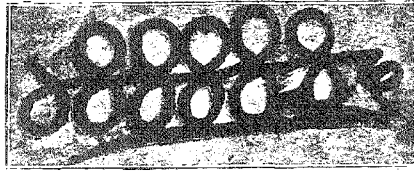
Εἰκ. 32. Χαλκαῖ καρφίδες καὶ περόναι.

Ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ εὐρέθη καὶ ἡ ἐν εἰκόνι 33 χαλκῆ πόρπη, ἔχουσα μήκος 0.134 καὶ μετὰ τοῦ ἄκρου της μὴ φωτογραφηθέντος 0.17.

Τὰ ἐν εἰκόνι 34 ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 ξίφη εὐρέθησαν ἐν τοῖς δύο τάφοις τοῦ

δευτέρου σπηλαίου. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔχει μῆκος 0.390 μετὰ τῆς λαβῆς ἐχούσης μόνης μῆκος 0.9 καὶ εἶναι ἀκέραιον. Ἡ λαβὴ παχύτερα οὖσα καταλείπει κενόν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου φαίνονται τέσσαρες ὀπαί, δι' ὧν προσηρμόζετο ὀστεῖνον κόσμημα καταλαμβάνον τὸ κενόν.

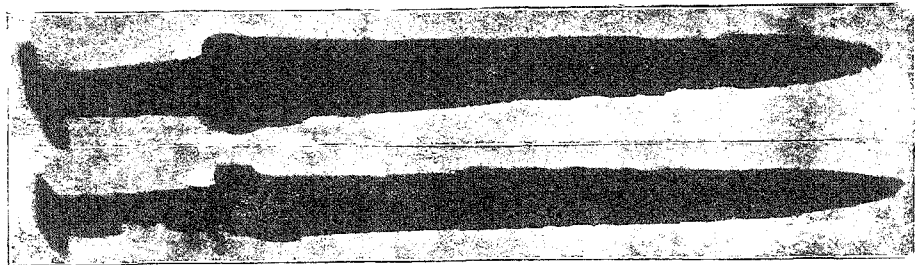
Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 τῆς αὐτῆς εἰκόνας ξίφος σφίζεται εἰς τέσσαρα τεμάχια, εἶναι

Εἰκ. 33. Χαλιτῆ πάργη.

τοῦ αὐτοῦ σχήματος μετὰ τὸ ἀνωτέρω, ἔχει μῆκος 0.455 καὶ ἐν τῇ λαβῇ (μῆκος 0.10) φέρει τέσσαρες ὀπάς.

Ἐσαύτως ἐν τοῖς τάφοις τοῦ δευτέρου σπηλαίου εὐρέθησαν: Ἡ ἐν εἰκόνι 35 ὑπ' ἀριθ. 1 χαλιτῆ λεπίς μαχαιρίου μῆκος 0.18. Ἡ λαβὴ κατὰ τὴν ἀρχὴν

Εἰκ. 34. Ξίφη.

εἶναι κολοβή, ἐπὶ τῆς ὁποίας σφίζονται τρεῖς ὀπαί, δι' ὧν διήρχοντο ἥλοι πρὸς συγκράτησιν τῆς ἐξ ἄλλης ὕλης λαβῆς.

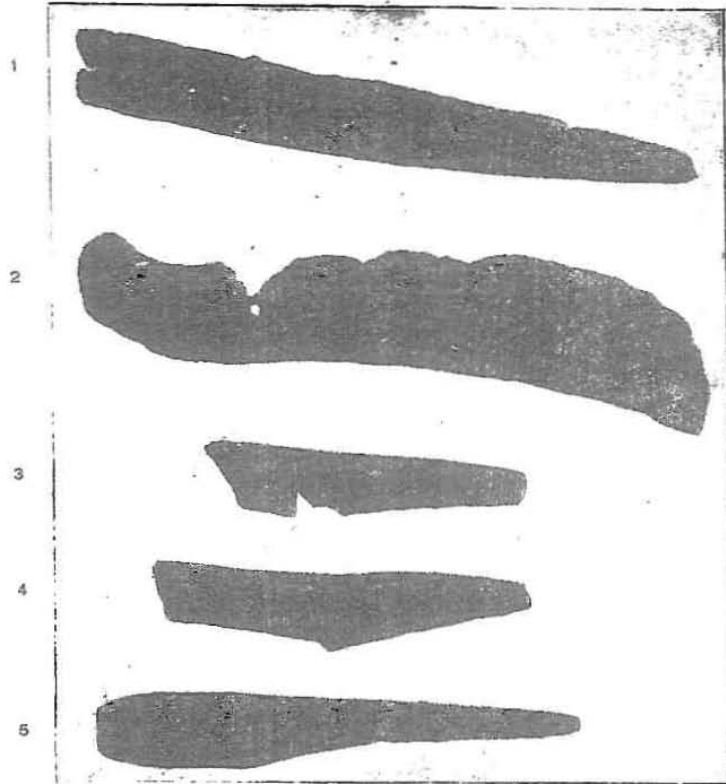
Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 χαλκοῦς ξυρὸς ἔχων μῆκος 0.185. Σφίζονται τρεῖς ὀπαί, ἐπὶ τῶν δύο δὲ ἐξ αὐτῶν σφίζονται ἔτι οἱ ἥλοι, δι' ὧν θὰ εἶχε προσαρμοσθῆ ἡ λαβή.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 χαλιτῆ λεπίς μικροῦ μαχαιρίου 0.09, ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ὁποίου σφίζεται ἥλος.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 4 χαλιτῆ λεπίς (0.104) μαχαιρίου ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ὁποίου

σώζονται τρεις ὀπαί, ὧν ἡ μία μετὰ τοῦ ἤλου, καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 5 ὡσαύτως χαλκῆ λεπίς μετὰ τριῶν ὀπῶν, ἐφ' ὧν σώζονται καὶ οἱ ἤλοι (0.135).

Αἱ ἐν εἰκόνι 36 χαλκαῖ αἰχμαὶ δοράτων εὐρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ κ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Τούτων ἡ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔχει μῆκος 0.17 καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν πτε-

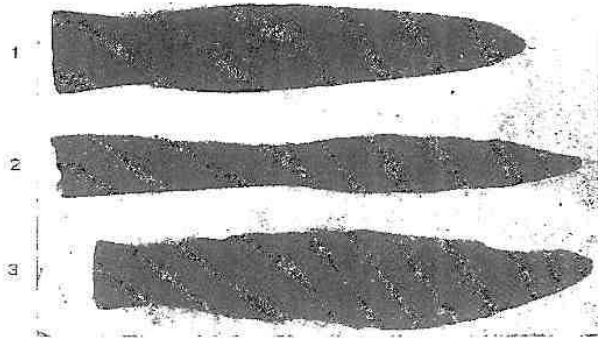

Εἰκ. 35.

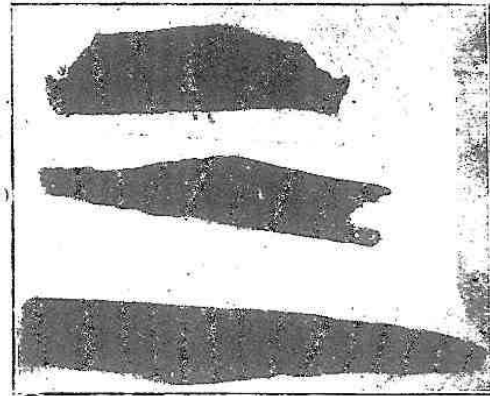
ρυγίων τῆς αἰχμῆς φέρει ὀπήν, δι' ἧς θὰ διήρχετο ἤλος πρὸς στερέωσιν ἐπὶ τοῦ κοντοῦ. Τῆς ὑπ' ἀριθ. 2 αἰχμῆς τὰ πτερύγια εἶναι μικρότερα καὶ στενότερα. Αἱ αἰχμαὶ αὗται τῶν δοράτων εὐρέθησαν παρὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ μεσαίου στρώματος τοῦ τάφου.

Τὰ ἐν εἰκόνι 37 τεμάχια μαχαιρίων μετὰ τῶν σφισομένων ἤλων τῆς λαβῆς εὐρέθησαν εἰς τοὺς τάφους τοῦ δευτέρου σπηλαίου.

Ἰχνη τῶν ὀστεῖνων πιθανότατα λαβῶν, αἵτινες ἦσαν προσηρμοσμένα ἐπὶ τῶν μαχαιρίων διὰ τῶν ἤλων, οὐδόλως ἀνευρέθησαν.

Εικ. 36.

Εικ. 37.

IV

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐάν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ πλεῖστα καὶ τὰ σπουδαιότατα τῶν ἐν τοῖς τάφοις ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων εὐρημάτων, πρέπει νὰ κατατάξωμεν αὐτὰ εἰς τὸν ἐνδέκατον π. Χ. αἰῶνα, ἤτοι εἰς τὸν τελευταῖον αἰῶνα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐπάρχουσι βεβαίως μεταξὺ τῶν ἀγγείων ἱκανὰ ἀνήκοντα εἰς ἀρχαιότερους χρόνους τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (μακρόσωμα τυφλόστομα ἀμφορεΐδια καὶ μικρόσωμοι τρίωτοι κρατηρίσκοι καὶ ἄλλα εἰκ. 24 ἀριθ. 3, εἰκ. 29 ἀριθ. 2 καὶ 3), ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι τὰ ἐπικρατοῦντα εἰς ποσότητα, δεικνύοντα μόνον τὴν ὑπαρξιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς ἀρχαιότερους χρόνους.

Τοῦτο δεικνύουσι καὶ τὰ πάμπολλα ἠλιόψηστα καὶ εὐτελεῖ ἀγγεῖα, ὧν ὅμως ἡ χρῆσις διετηρήθη κατόπιν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας (Εἰκ. 28).

Ἐάν δὲ λάβωμεν πρὸς τούτοις ὑπ' ὄψιν, ὅτι πολλαχοῦ τῆς νήσου εὐρέθησαν πλεῖστα προμυκηναϊκὰ εὐρήματα καὶ προμυκηναϊκοὶ συνοικισμοί, συμπεραίνομεν, ὅτι ἤκμασεν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων πολιτισμὸς ἐν Κεφαλληνίᾳ, λαβὼν μεγάλην ἐπίδοσιν κατὰ τοὺς αἰῶνας τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν μεγίστην αὐτοῦ ἀκμὴν κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα αὐτοῦ, ἤτοι κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, εἰς ὃν ἀνήκουσι τὰ πλουσιώτατα καὶ σπουδαιότατα τῶν εὐρημάτων τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφῶν.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τούτων τὰ ἀγγεῖα ἔχουσι πῶς ἰδίαν τεχνοτροπίαν καὶ πρὸ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ συστηματικῶν ἀνασκαφῶν ἦσαν ἀπλῶς γνώστα, χωρὶς νὰ καθορίζηται σαφῶς ἡ τάξις αὐτῶν, ἐκ τυχαίων εὐρημάτων, γενομένων ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀγγλων κατασκευῆν τῶν ὁδῶν ἐν τῇ νήσῳ.

Μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς δ' ὅμως καθορίζεται πλέον ἡ τάξις αὐτῶν, ἀφ' οὗ μάλιστα παρόμοια ἀγγεῖα εὐρέθησαν τελευταίως καὶ ἀλλαγῶ (τάφοι Σαλαμῖνος ΑΜ 1910, 25 καὶ ἐξῆς) ἰδίᾳ ἐν τῷ θολωτῷ τάφῳ τῆς Μεσσηνιακῆς Πύλου, τῷ ἀνασκαφέντι ὑπο τοῦ κ. Κ. Κουρουνιώτου κατὰ τὸ 1912 καὶ τοῦ ὁποίου τὰ εὐρήματα ἐδημοσιεύθησαν ἐν ΑΕ, 1914 σελ. 99 καὶ ἐξῆς.

Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα τῆς Πύλου ὡσαύτως ὁ κ. Κουρουνιώτης κατατάσσει εἰς τὴν ὀψιμοτάτην μυκηναϊκὴν περιόδον (ΑΕ 1914 σελ. 105, 111 καὶ 116).

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποδεικνύεται, ὅτι ἐν Κεφαλληνίᾳ καθ' ὅλην τὴν μυκηναϊκὴν περιόδον ἦτο λίαν διαδεδομένος, ἂν μὴ μοναδικός, ὁ τρόπος τῆς ἐν λαξευταῖς κατακόμβαις ταφῆς τῶν νεκρῶν.

Καὶ φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχον συστηματικὰ νεκροταφεῖα, ἀποτελούμενα, ὡς εἰς τὰ Μαζαρακάτα, ἐκ συστάδος τοιούτων κατακομβῶν, ἐν ἐκάστη τῶν ὁποίων ὑπῆρχον ἐπὶ τοῦ δαπέδου πολλοὶ λαξευτοὶ τάφοι μέχρι βάρους 2 μέτρων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐθάπτοντο οἱ νεκροί.

Τὰ ὑπ' ἐμοῦ δ' ὅμως ἀνασκαφέντα δύο σπήλαια ἦσαν μεμονωμένα, ὡς ἀπεδείχθη διὰ τῆς ἐρεύνης ὄλου τοῦ περὶ χῶρου εἰς μεγάλην ἀκτίνα, ἀνήκοντα ἴσως εἰς ὠρισμένους οἴκους ἢ γένη.

Ἡ δ' ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν λαξευτῶν σπηλαίων κατασκευὴ τῶν λαξευτῶν τάφων, ἐφ' ὧν ἐθάπτοντο οἱ νεκροί, φαίνεται, ὅτι ἦτο ὁ συνήθης τρόπος τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν τελευταίαν περιόδον τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων ἀνασκαφῶν, ἐν ᾧ εἰς ἄλλους τόπους ὁ τρόπος οὗτος ἦτο ὁ σπανιώτερος.

Ὅτι δ' ὅμως ἦτο ἄγνωστος ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου ταφῆς τῶν νεκρῶν, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κ. Καββαδίας εἰς τὰς προϊστορικὰς του ἀρχαιότητος (σελ. 355) δὲν εἶναι ἀκριβές· διότι εὐρέθη σπήλαιον ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ὁποίου ἦσαν τεθαμμένοι οἱ νεκροί, χωρὶς νὰ ὑπάρχωσιν ἐν αὐτῷ λαξευτοὶ τάφοι. Ὁ τρόπος οὗτος εἰς ἄλλους τόπους ἦτο ὁ συνήθης, ἐν ᾧ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἦτο σπανιώτερος καὶ ἀρχαιότερος. Ἐπὶ τοῦ σπηλαίου τούτου παρὰ τὸν νεκρὸν εὐρέθησαν τὰ (ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 1, 2 καὶ 3) εὐρήματα, ἀνήκοντα ἀπλῶς εἰς παλαιότεραν μυκηναϊκὴν περιόδον.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν νεκρῶν ἐν τοῖς τάφοις ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ἡ συνήθης ἦτο τῶν ὑπείως ὀκλαζόντων μὲ ἐλαφρῶς συγκεκλιμένα τὰ σκέλη ὡς σαφῶς παρατηρήσαμεν ἰδίᾳ εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων στρωμάτων τῶν τάφων, παρ' ὅλην τὴν ἀταξίαν τῶν ὀστέων, ἧτις ὑπῆρχε εἰς πλείους σκελετοὺς προερχομένη πιθανώτατα ἐκ τῆς κατὰ τὴν ταφὴν νέων νεκρῶν συγκομιδῆς τῶν ὀστέων τῶν παλαιότερων νεκρῶν.

Ἐπὶ τῶν τάφων κατὰ τὴν ταφήν τῶν νεκρῶν ἐτελοῦντο θυσίαι, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπ' αὐτῶν λειψάνων τῆς πυρᾶς καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου ὀστῶν ἰδίᾳ πτηνῶν καὶ πιθανώτατα περιστερῶν (Εἰκ. 15).

Αἱ θυσίαι αὗται, αἱ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν γινόμεναι θὰ ἦσαν μεγάλαι καὶ ἡ πυρὰ ἀρκούντως ἰσχυρά, διότι οὐ μόνον τὸ χῶμα καὶ οἱ λίθοι τῶν ἀνωτάτων στρωμάτων τῶν τάφων εἶχον μέλαν χρῶμα, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ὅστ' αὐτῶν σιελειῶν ἦσαν σχεδὸν ἡμίκανστα προφανῶς ἐκ τῆς μεγάλης ἐντάσεως τῆς πυρᾶς, ἢ ἐκ τῆς μετὰ ταύτης ἀναμίξεως τῶν συγκομιζομένων ὀστῶν παλαιότερων νεκρῶν, ἀποκλειομένης ἀπολύτως τῆς πλήρους καύσεως αὐτῶν, ὡς ἀπέδειξε καὶ χημικὴ ἀνάλυσις ἡμικαύστου ὀστοῦ. Ὡστε οἱ νεκροὶ ἀναμφισβητήτως ἐθάπτοντο ἄνευ καύσεως.

Εἰς ἡμᾶς φαίνεται ἀπορίας ἄξιον, πῶς εἰς τοὺς τάφους τῶν Μαζαρακάτων δὲν ἐφάνη οὐδαμοῦ ἶχνος πυρᾶς, ἐν ᾧ εἶναι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μὲ τοὺς τάφους τῶν ἡμετέρων δύο σπηλαίων, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κ. Καββαδίας εἰς τὰς προϊστορικὰς του ἀρχαιότητάς ἐν σελ. 365 καὶ 656, λέγων ὅτι οὐδαμοῦ οὔτε ἐν τοῖς τάφοις, οὔτε ἐν τοῖς σπηλαίοις, οὔτε ἐν τοῖς δρόμοις ἀνεφάνη οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἶχνος πυρᾶς, ἀνθρακες ἢ τέφρα.

Τέλος ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς πατρίδος τοῦ Ὀδυσσεῶς, ὁ καθορισμὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ σκοπὸς τῶν ἀνασκαφῶν, προσθέτομεν ἀπλῶς ὀλίγας σκέψεις ἡμῶν καὶ συμπεράσματα, χωρὶς νὰ θελήσωμεν νὰ ἐπιληφθῶμεν λεπτομερῶς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ζητήματος, τοῦ ὁποίου πιθανὴ τις λύσις ἴσως δοθῆ ἐκ τῆς περαιτέρω ἐρεῦνης καὶ τῆς συνεχείας τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἡμεῖς κεκρυγμένοι ὄντες κατ' ἀρχὴν ὑπὲρ τῆς παραδόσεως, πιστεύομεν, ὅτι ἡ σημερινὴ νῆσος Ἰθάκη εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν Ὀμηρικὴν.

Εἰς τὸ φαινόμενον δ' ὅμως, ὅτι ἐν μὲν τῇ Ἰθάκῃ δὲν εὐρέθησαν σπουδαῖα εὐρήματα τῶν χρόνων τοῦ Ὀμηρικοῦ βασιλείου, εὐρέθησαν δὲ τὸναντίον ἐν τῇ νήσῳ Κεφαλληνία, δύναται πιθανῶς νὰ δοθῆ ἡ ἐξήγησις, ὅτι ὁ Ἰθακήσιος βασιλεὺς ἐξέλεξεν τὴν μεγίστην τῶν νήσων τοῦ βασιλείου του καὶ τὴν πλησιεστέραν τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος, ἣτις ἦτο ἡ Κεφαλληνία, ὡς ἔδραν τοῦ βασιλείου του καὶ ὡς κέντρον τῆς δράσεως αὐτοῦ (ἴδε ΠΑΕ, 1912, 100 - 118).

Ἐὰν τοῦτο παραδεχθῶμεν, ἐξηγεῖται, διατὶ ὁ Ὀμηρὸς ἐπαναλαμβάνει, ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς ἤρχεν μεγαθύμων Κεφαλλήνων, οἵτινες ἀπετέλουν τὸ σπουδαιότερον καὶ ἐπισημότερον μέρος τῶν ὑπηκόων του.

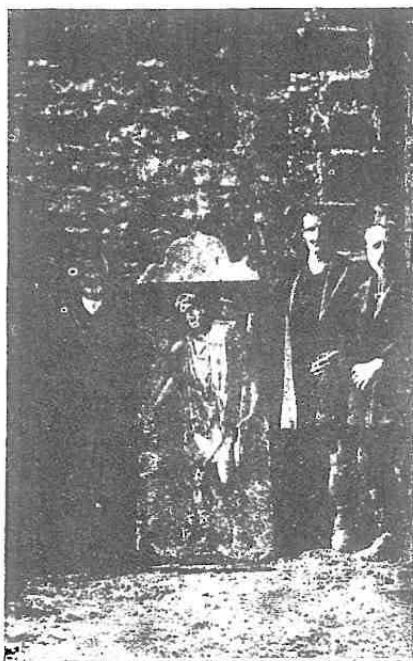
Ἰσως εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν προσθέτει μείζονα πιθανότητα καὶ ἡ μεγάλη ὁμοιότης τῶν εὐρημάτων τῆς Κεφαλληνίας μετὰ τῶν τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Μεσσηνιακῆς Πύλου, δεικνύουσα τὴν μεταξὺ τῶν δύο μερῶν ἐπικοινωνίαν.

Πάντως τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἀπλῆ σκέψις, ἣτις πιθανὸν εἶναι νὰ λάβῃ μεγαλυτέραν ἔκτασιν καὶ νὰ ἀναπτυχθῆ εἰς ἰδίαν θεωρίαν περὶ τῆς πατρίδος τοῦ Ὀδυσσεῶς διὰ τῆς περαιτέρω ἐρεῦνης τῆς νήσου καὶ διὰ τῆς συνεχείας τῶν ἀνασκαφῶν ἐν αὐτῇ, ἐξ ὧν ἴσως χυθῆ μείζον φῶς εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο.

ΣΤΗΛΗ ΤΟΥ ΕΧΕΝΙΚΟΥ ΕΚ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Διττή είναι ή σημασία τής δημοσιευόμενης στήλης. Όχι μόνον καθ' έαυτήν είναι αξιόλογον έργον τής διακοσμητικής τέχνης τών τάφων, άλλ' άποτελει και σπουδαίον μέλος τής γνωστής ιδιαίζούσης σειράς έπιταφίων στηλών εκ Θεσσαλίας.

Τò ανάγλυφον εύρέθη κατά τόν παρελθόντα Μάρτιον κατά τύχην υπό καλλιεργητών παρά τούς Καλογέρους, χωρίον άπέχον 8 ώρας δυτικώς τών Τρικάλων (Εικ. 1). Τò άφανές χωρίον εύρίσκεται ύπέρ τήν δεξιάν όχθην του λεγομένου Πορταϊκοῦ, χειμάρρου ρέοντος παραλλήλως και όπισθεν του Κόζιακα, πρώτης έξ άνατολών όροσειράς τής Πίνδου, και εισβάλλοντος εις τήν πεδιάδα κατά τò στενόν ρήγμα τής Πόρτας, όπου ή έξαίρετος βυζαντινή έκκλησία τής Παναγίας. Ό τόπος τής εύρέσεως είναι μικρόν άρχαίον νεκροταφείον αναλόγου συνοικισμού κειμένου, όπου τò σημερινόν χωρίον και όλίγον κατωτέρω αυτού. Η φύσις τών περίξ τόπων άγονος και άγρία, άμμόλιθος κάτω και υπεράνω σκληρός άσβεστόλιθος με σποραδικάς κηλίδας δασών έξ έλατών, δέν επιτρέπει τήν ανάπτυξιν σπουδαίων συνοικισμών και σήμερον καθ' όλην τήν χαραδρώδη κοιλάδα δέν ύπάρχει μεγαλύτερον χωρίον τής άπέναντι τών Καλογέρων Τύρνας, συνοικισμού έξ 120 οικιών. Υπεράνω του χωρίου επί άποτόμου ύψηλής κορυφής έμαθον παρά τών χωρικών, ότι ύπάρχει **μικρό καστράκι με πέτρες έλληνικές**. Άλλαι άρχαιότητες εις τά περίξ φανεραί δέν ύπάρχουν. Διά τουτο δέν μνημονεύεται ή μικρά κοιλάς ούδαμου υπό τών περιηγητών. Άν ζητήσωμεν τήν πόλιν, εις ήν ανήκεν ό άρχαίος μικρός συνοικισμός, πρέ-

Εικ. 1. Η στήλη του Έχενικού μεταξύ των εύρετων.

πει γὰ φθάσωμεν πρὸς Νότον ἕως τὸ Μουζάκι, ὅπου ἡ ἐπιφανὴς πόλις τῶν Γόμφων. Ἡ Τρίκα ἢ τὸ παρὰ τὴν Καλαμπάκαν Αἰγίνιον ἀπέχουν περισσότερον.

Τὸ ἀρχαῖον νεκροταφεῖον εἶναι ἀσφαλῶς κατὰ τὸ μέγιστον μέρος κατεστραμμένον. Διὰ τοῦτο ἡ ἐκπληξίς τῶν εὑρετῶν ἦτο φυσικὰ μεγάλη. Ἐπὶ τῆς κατοφερικῆς ἐκτάσεως παρὰ τὸ ἐκκλησιδίων τῆς Ἁγ. Τριάδος, ὅπου ἐκαλλιέργουν, τίποτε δὲν προδιέθετε εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοιούτου τεχνικοῦ, ὡς ἡ ἀνάγλυπτος στήλη, ἔργου. Τὰ ἀναλήμματα τῆς σχετικῆς ὁδοῦ

Εἰκ. 2. Ἡ στήλη μετὰ τοῦ βύθρου.

ἔχουν φθαρῆ ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἰχνῶν καὶ αἱ πλάκες τῶν τάφων πρὸ πολλοῦ ἔχουν ἐξαχθῆ χρησιμοπονηθεῖσαι εἰς τὰ πεζούλια τῶν χωματιῶν. Καὶ ὅμως ὄχι μόνον ὀλόκληρος ἡ στήλη εὑρέθη ἐκεῖ ὑπὸ ἀμόρφους λίθους εἰς βάθος ὀλιγότερον τοῦ μέτρου ἀλλὰ πλησιέστατα καὶ τὸ ἐπίσης ἐκ μαρμαρέου τετραγώνου βύθρου (Εἰκ. 2). Ἐπ' αὐτοῦ οἰστηρεῖτο ὁ μολυβδοχοημένος τετραπλευρος γόμφος μὲ μισρὸν μέρος τῆς στήλης, τὸ κατὰ τὸν δεξιὸν ὄκρον τοῦ βύθρου. Ἐπειδὴ ἡ μεταφορὰ τοῦ βύθρου ἦτο ἀδύνατος, ὡπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀπόσπασις τοῦ γόμφου, παρέστη ἀνάγκη νὰ θρασυθῆ τὸ βύθρον, ἵνα ἀποδοθῆ εἰς τὴν στήλην τὸ συνανήκον ἀπόκομμα. Ἡ γειτνίασις τῆς στήλης καὶ τοῦ βύθρου ὑπεδήλωνεν, ὅτι πλησίον θὰ εἶναι καὶ ὁ οἰκεῖος τάφος. Ἀλλὰ μικρὰ σκαφή, ἣν ἐπεχείρησα δι' ὀλίγων ἐργατῶν, ἐδίδαξεν ὅτι βεβαιότης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ, ἐπειδὴ στήλη καὶ βύθρον ἔχουν κυλισθῆ ἐξ ὑψηλότερου κειμένου χώρου, δὲν ἐφάνη δὲ ἔχνος τάφου κατὰ τὴν ἄμεσον γειτονίαν τοῦ τόπου τῆς εὑρέσεως. Πιθανὸν μεγαλυτέρα συστηματικὴ ἐρευνα νὰ διδάξῃ περισσότερα. Ἡ καταστροφὴ τοῦ νεκροταφείου

ἐδείχθη καὶ διὰ τῆς εὑρέσεως παρὰ τὴν στήλην εὐμεγέθους ποδὸς τραπέζης ἐξ ἀσβεστολίθου, κοσμουμένου πρὸς τὰ ἄνω δι' ἐλίγων.

Ἄνωτέρω εἶπομεν, ὅτι εἰς τοὺς καλλιεργητὰς τὸ εὖρημα ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωσιν. Βεβαίως τὸ ἀσύνθητες καὶ ἡ ἐλπίς τῆς ἀμοιβῆς συνεκίνησαν τοὺς ἀπλοῦκοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μικροτέρα ἢ συγκίνησις παντὸς ἀσχολουμένου μὲ τὴν ἀρχαιότητα, ὅταν ἐν μέσῳ ἐρημίας καὶ φύσεως ἀγρίας εὑρίσκειται πρὸ ἐνὸς τύσον λαμπροῦ δείγματος πολιτισμοῦ. Ἡ ἀντίθεσις μὲ τὰς σημερινὰς συνθήκας εἶναι τεραστία καὶ μὲ κατάπληξιν ἀναμετρεῖ κανεὶς τὴν ἀπόστασιν καὶ τὴν εἰς τὰ κύρια ζητήματα, τῆς τέχνης καὶ τῆς ζωῆς, ὑπεροχὴν τῶν ἀρχαίων.

Τὸ ὕλικόν εἶναι χονδροκόκκον μάρμαρον λευκόν, γαλακτώδες, ἐλαφρῶς κυα

νίζον. Εἶναι μάρμαρον θεσσαλικόν, τὸ ὁποῖον οἱ παλαιοὶ ἐξῆγον ἐκ τῶν παρὰ τὸν Ἄτρακα, τὸν σημερινὸν Ἀλήφακα, λατομείων (Lepsius, Griech. Marmorstudien S. 38). Τοῦ αὐτοῦ ὕλικου εἶναι τὰ ἀνάγλυφα τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου καὶ τὰ ἐκ Λαρίσης εἰς Ἀθήνας συγκομισθέντα. Διαστάσεις: ὕψος 1,66, πλάτος κατὰ τὴν βάσιν 71 περιοριζόμενον ἄνω εἰς 61, πάχος 08, μέγιστον βάθος τοῦ ἀναγλύφου 08. Βάθρον διαστάσεις: $78 \times 55 \times 25$. Ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας οὐδένα παρουσίαζε τόρμον, ὥστε πιθανῶς θὰ ἦτο ἐπὶ τοῦ γῆινου ἐδάφους τοποθετημένον. Ἡ κορωνίς, ὕψος μεγ. 26, ἐκοσμεῖτο διὰ γραπτοῦ ἀνθεμίου, ὅπερ ὀδηγούμενοι ἐκ τοῦ περιγράμματος εὐκόλως δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν.

Εἰκ. 3. Τὸ ἐπίγραμμα.

Ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου βλέπει τις ἀμυδρῶς τὸ σχῆμα τοῦ κεντρικοῦ φύλλου, τὸ διαφυλαχθὲν ἐκ τοῦ μετὰ χρόνον ἐκπεσόντος χρώματος.

Ἐχένικος ὠνομάζετο ὁ διὰ τῆς στήλης τιμώμενος. Κατὰ συνήθειαν μαρτυρουμένην καὶ δι' ἄλλων θεσσαλικῶν μνημείων ἔχομεν ἐπὶ τῆς στήλης ἐπιγραφὴν, ἡ ὁποία τὴν φορὰν αὐτὴν εὐτυχῶς εἶναι ὀλόκληρον καλῶς διατηρούμενον ἐπίγραμμα (Εἰκ. 3). Οἱ χαρακτηριστῆρες ἀνήκουν βεβαίως εἰς τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα. Ἄν πρέπει νὰ ὀνομάσωμεν τὸ α' ἢ β' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος, δὲν ἔχομεν ἰκανὰ στοιχεῖα νὰ κρίνωμεν. Ἡ χάραξις ἄλλως δὲν εἶναι πολὺ ἐπιμελής. Κατὰ τὴν τελευταίαν λέξιν ὁ χάρακτης παρέλειψε τὸ γράμμα Α. Μεταξὺ τοῦ Η καὶ Ν ἐν τῷ κῆν φαίνεται ὡσεὶ τὸ ἀνώτερον ἡμισυ ἐνὸς ἰῶτα. Ἄλλ' εἶναι πιθανώτερον, ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐκ κτυπήματος τυχαίου, διότι ὁ στενὸς χῶρος δὲν ἐπιτρέπει ἄλλο ἐκεῖ γράμμα. Μεταγραφόμενον τὸ ἐπίγραμμα ἔχει ὡς ἔπεται:

σᾶμα γυνὰ καὶ παῖδες ἐπέστησαν Ἐχενίκο,
εἴ τις κῆν ἄλλα κειμένω ἔσσι χ(ά)ρις

Ὁ νοῦς εἶναι φανερός. Ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἐχενίκου ἔστησαν τὴν στήλην ἢ σύζυγος αὐτοῦ καὶ οἱ παῖδες. Ἄν εἶναι ἰδυνατόν, καί τις τὸν Ἄδην ποῦ εἶναι νὰ τοῦ χαρίσῃ τοῦτο κἄτι καλόν. Ἡ πένθιμος ἀμφιβολία, ἂν ὑπάρχει καὶ εἰς

Εἰκ. 4. Ἡ στήλη τοῦ Ἐχενίκου.

τὸν Ἄδην κάτω κάποια πηγὴ χαρᾶς, εἶναι εἰς τοὺς παλαιούς μόνιμος καὶ ἀρχαία. Χαῖρε μοι, ὦ Πάτροκλε, καὶ εἰν Ἄτταο δόμοισιν (Ψ, 19) ἐκφωνεῖ ἤδη ὁ Ἀχιλλεύς. Καὶ εἰς μεταγενέστερα ἐπιγράμματα ἐπαναλαμβάνεται ἡ μελαγχολικὴ σκέψις. Εἵπερ χρηστοῖς γέρας ἐστίν, λέγει ὁ τιμῶν τὴν τροφὸν τοῦ Μέλιτταν παρὰ Kaibel Epigr. 48. Ἐπὶ τοῦ θεσσαλικοῦ ἐπιγράμματος ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ἡ ἀπλότης καὶ σαφήνεια συγχρόνως δὲ καὶ ἡ συντομία, μεθ' ἧς ἔργον καὶ σκέψις ἐκφέρονται διὰ τῶν δύο τούτων στίχων.

Ἐκτὸς τῶν δωρισμῶν (γυνά, σᾶμα, Ἄδα) ἡ γλῶσσα τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι ἡ συνήθης ἀττικὴ ἄνευ ἰωνισμῶν, ὡς τοιούτους παρουσιάζει τὸ σύγχρονον ἐπίγραμμα, IG IX, II, 252. Διαλεκτικὸν στοιχεῖον δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἐκτὸς τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ σ ἐν τῷ ἐσσι (πρβλ. IG IX, II, 254).

Τίς εἶναι ὁ Ἐχένικος οὗτος δὲν ἠδυνήθην ἄλλοθεν νὰ μάθω. Βεβαίως πρόκειται περὶ προσωπικότητος ὁπωσδήποτε σημαντικῆς εἰς τὸν ἀπόκεντρον τόπον καὶ κατὰ τὸ μικρὸν νεκροταφεῖον δὲν θὰ ἦσαν συχναὶ αἱ ἀνάγλυπτοι μαρμάρινοι στήλαι. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον, ὅτι ἐξ ἐπιγραφῆς τῶν Γόμφων τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος (IG IX, II, 287) μνημονεύεται μεταξὺ τῶν ἀπελευθερωσάντων δούλους καὶ Ξείνων ὁ Ἐχε-

νίκου. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον ὁ Ἐχένικος τῆς στήλης νὰ ἀνήκεν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιφανῆ οικογένειαν τῶν Γομφῶν, ἐν ἣ ἐπανελαμβάνετο κατὰ τὴν συνήθειαν τὸ αὐτὸ ὄνομα. Κατὰ ταῦτα ἔχομεν καὶ ἄλλην ἔνδειξιν, ὅτι ὁ μικρὸς συνοικισμὸς παρὰ τοὺς Καλογέρους ἀνήκεν εἰς τὴν πόλιν τῶν Γόμφων.

Ἄς ἴδωμεν τώρα τὸν σπουδαιότερον κόσμον τῆς στήλης, τὴν ἀνάγλυπτον παράστασιν. Ὁ Ἐχένικος, ἀνὴρ ὄριμος, μὲ ἐξωτερικὸν στρατιωτικῷ, διευθύνεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἐγγίζει μὲ τὴν δεξιὰν τὴν κεφαλὴν παιδαρίου κρατοῦντος πτηνὸν ἐπὶ τοῦ στήθους. Φορεῖ χιτῶνα ἐξωσμένον, ὅπως καλύτερον φαίνεται ἐπὶ τῆς εἰκόνας 4, καὶ ὑπεράνω χλαμύδα, τῆς ὁποίας τὸ ἔμπροσθεν μέρος ἐδιπλώθη καὶ ἀνεσηκώθη ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Οὕτω ἔμεινεν ἐλευθέρᾳ καὶ φανερᾷ ἡ ἀριστερὰ, κρατοῦσα δύο ἀκόντια. Ἐπὶ τοῦ ὤμου, ὅπως συμβαίνει κατὰ τὴν πορείαν, ἔχει πέσει ὁ πέτασος καὶ συγκρατεῖται βεβαίως ἐκεῖ διὰ λωρίου παριστωμένου ἄλλοτε διὰ χρώματος. Ἡ ὑπόδεσις συνίσταται ἐξ ἐμβάδων ἢ εἰδους κρηπίδων. Οἱ δάκτυλοι τῶν ποδῶν καλύπτονται, καὶ ὑπεράνω διὰ τῆς ἀφῆς μόλις ἀντιλαμβανόμεθα τὰ ἀνάγλυπτα λωρία, τὰ ὅποια κατὰ τὰ λοιπὰ ὑπὲρ τὸν ἀστράγαλον θὰ συνεχίζοντο διὰ χρώματος. Τὸ παιδάριον, ἀδήλου γένους, φορεῖ ἀπλοῦν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ τὴν ἀριστερὰν ἔχει κενήν.

Τοῦ ἀναγλύφου ἡ ἐργασία δὲν εἶναι πανταχοῦ ἡ αὐτή. Ἐνῶ τὰ ἐνδύματα, αἱ χεῖρες καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἐχένικου ἀποδίδονται μὲ ἰκανὴν ἐπιτυχίαν τὰ γυμνὰ σκέλη δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα κάποιας σκληρότητος, κατὰ δὲ τὸ πρόσωπον καὶ τὸν λαιμὸν τοῦ παιδίου ὡς καὶ κατὰ τὸν

λαιμὸν τοῦ ἀνδρὸς παρατηροῦμεν ἀμέλειαν πλησιάζουσαν εἰς βαρβαροτεχνίαν.

Τὸ φαινόμενον ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἰκανῶς μεγάλης ἀποστάσεως, ἣτις χωρίζει τὸν χειροτέχνην μαρμαρογλύφον ἀπὸ τοῦ προτύπου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπ' ὄψιν.

Εἰκ. 5. Ἡ στήλη τοῦ Ἐχένικου.

Τοῦ προτύπου τούτου αἱ ἀρεταὶ εἶναι μεγάλαι. Θαυμαστὸν εἶναι ἐν πρώτοις, διὰ ποίας δεξιότητος ἀπέμεινεν ἐλάχιστος ἀκόσμητος χώρος. Τὸ ἀρχαῖον πρόβλημα τῆς διακοσμήσεως τῶν ὑψηλῶν στενῶν στηλῶν διὰ τῆς μορφῆς τοῦ τιμωμένου, παριστωμένου ὀρθίου εἰς πλαγίαν ὄψιν, ἔχει ἀποβῆ πολυπλοκώτερον. Ἡ ὄψις τῶν τριῶν τετάρτων ὅσον φυσικωτέρα καὶ ἂν ἦτο παρεῖχε μεγαλυτέρας δυσκολίας. Διότι οὕτω ἐκοσμεῖτο ἡ στήλη κατὰ τὴν μίαν μόνον διαγώνιον, μὲ τὴν κλίσιν τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ διεύθυνσιν τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, τὰ δὲ πέρατα τῆς ἄλλης διαγωνίου ἔμενον κενά. Ἐξοχος ἄρα ἦτο ἡ εὐρεθεῖσα λύσις μὲ τὸ προστεθὲν 'παιδίον ἀφ' ἐνός καὶ τὸν καταπεσόντα πέτασον καὶ τὰ ἀκόντια ἀφ' ἐτέρου. Ἐπιτυγχάνεται οὕτω ἡ ἰσοδυναμία τῶν ἀντιθέτων ῥοπῶν καὶ ὁ χώρος πληροῦται, δηλ. στολίζεται κατὰ τὸν τελειότερον δυνατὸν τρόπον. Ἡ ἀναδίπλωσις τῆς χλαμύδος ἔπειτα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὄμου ἦτο σημαντικὴ εἰς ἀποτελέσματα. Ἐλευθερώνεται ὄχι μόνον ἡ ἀριστερά, ἀλλὰ φαίνεται καὶ ἡ ζώσις τοῦ χιτῶνος, ἣτις χωρίζεται οὕτω σπουδαίως τὸ ἀνάστημα καὶ ἀποδίδει εἰς τὴν μορφὴν μέγεθος. Πρὸς τούτοις διὰ τοῦ ἀνασηκώματος πλουτίζεται εἰς ποικιλίαν ἡ πτύχωσις τῆς χλαμύδος, διακρινομένης σαφῶς ὡς βαρέος μαλλίνου ὑφάσματος ἀπὸ τοῦ ἐλαφροτέρου χιτῶνος. Αἱ μεγάλαι γωνιώδεις ποικίλαι πτυχαὶ καὶ τὰ μεταξὺ ἐλαφρῶς κυματούμενα μέρη, ἡ παράστασις τοῦ κρασπέδου καὶ τῶν παρ' αὐτὸ θυσάνων παρέχουν μεγάλας σαφεῖς ὠραίας εἰκόνας. Ὁ πέτασος τέλος διὰ τὴν μαλακότητα τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν πλαγίαν ὡς πρὸς τὸ κατακόρυφον ἐπίπεδον θέσιν του παρεστάθη προοπτικῶς ἐξαίρετα. (Ἴδὲ λ. χ. τὸ ἔλλειψοειδὲς σχῆμα καὶ τὴν κυκλοτερῆ βάθυνσιν, τὴν ἐν εἴδει ὀμφαλοῦ, κατὰ τὸ ἄκρον, ἐνῶ ἰχνογραφικῶς θὰ ἦτο κατὰ τὸ μέσον). Εἶναι προφανές, ὅτι πάντα ταῦτα ὁ μαρμαρογλύφος εἴρε θησαυρισμένα ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ. Τὸ ἰδικόν του ἔργον εἶναι ἡ καλὴ ἢ μετρία ἀπόδοσις τῶν προὑπαρχουσῶν τούτων ἀξιών.

Ἄν ἀρνούμεθα οὕτω πᾶσαν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν εἰς τὸν ἐκτελέσαντα τὸ ἀνάγλυφον, ὅμως ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι εἰργάζετο οὗτος εἰς ἐποχὴν ὄχι πολὺ ἀρισταμένην τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τοῦ Δ' αἰῶνος, ἐποχὴν καλῶν παραγγελιῶν καὶ ἀκμῆς τῆς ἐπαγγελματικῆς τέχνης. Σχετικῶς πρὸς τὸ πρότυπον, ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς τὰ νεώτατα στοιχεῖα αὐτοῦ, ὡς εἶναι ἡ προοπτικὴ παράστασις τοῦ πετάσου καὶ τὸ βαθύ, ἃς εἴπωμεν σκοπιάδειον, βλέμμα τοῦ ἀνδρός θὰ εὐρωμεν, ὅτι τοῦτο θὰ εἶχε συντελεσθῆ ἤδη κατὰ τὸ 350 περίπου π. Χ. Ἐκ τῶν δελφικῶν ἀναθημάτων τοῦ ἐκ Φαρσάλων Λαόχου, ἔργων τοῦ λυσιππείου ἐργαστηρίου μετὰ τὸ 338, ὁ ἀνδρὶς τοῦ κατὰ τὸν Homolle Ἀκνονίου (BCH 1899. pl. XXV, 2, p. 421 κ. ἑ. Πρὸβ. Fouilles de Delphes I. LXVI) παρουσιάζει τὴν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ ὄμου ἀναδίπλωσιν τῆς χλαμύδος, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἡμετέρας στήλης σιδηρῆ παρατηρεῖται ἐπίδρασις τοῦ λυσιππείου τρόπου, καθ'

ὄν τὸ μάλ्लινον ὕφασμα παριστάνεται μὲν φυσικώτερον, ἀλλ' ὄχι μὲ τόσον ὠραίας σχηματικῶς πτυχῶς. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἀναγλύφου θὰ ἔγινε κατὰ τὸ 6' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος καὶ ὄχι βραδύτερον. Εἰς τοῦτο, ὡς εἶδομεν, δὲν ἀντιτίθενται καὶ οἱ χαρακτηριστοὶ τοῦ ἐπιγράμματος.

Κατὰ ταῦτα ἡ καλῶς διατηρουμένη στήλη τοῦ Ἐχενίκου εἶναι ἡ νεωτάτη ἐξ ὅσων ἔχομεν θεσσαλικῶν ἐπιταφίων στηλῶν. Πρὸ πολλοῦ δηλ. καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀναγλύφων τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου ὑπὸ τοῦ Heberdey (AM 1890, σελ. 199 κέ.) γνωρίζομεν, ὅτι ἐν Θεσσαλίᾳ ὑπῆρχεν ἐργαστήριον τοπικὸν χειροτεχνῶν, οἵτινες εἰργάζοντο διὰ τὰς χρεῖας τῶν ἐντοπιῶν ἐπιτυμβίους στήλας καὶ ἄλλα ἀνάγλυφα κατ' ἰδιάζοντα τρόπον. Τοῦ ἐργαστηρίου τούτου τὰ γνωρίσματα εἶναι κυρίως ἐξωτερικά, ὡς εἶναι ἡ αὐτὴ ἀμφοῖς ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν, χιτῶν χειριδωτὸς ἐξωσμένος καὶ γλαμύς, ὁ πέτασος, ἡ αὐτὴ ὑπόδεσις τῶν κρηπίδων, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν καλῶς ἐκ τῆς παραδόσεως¹ ὡς ἀνταποκρινόμενα εἰς τὰς συνηθείας τοῦ τόπου. Τὸ παλαιότατον μέλος τῆς σειρᾶς εἶναι τὸ ὠραῖον ἐκ Φαρσάλων θραῦσμα τοῦ Λούθρου μὲ τὰς ἀνοφορούσας κορασίδας² (περὶπου 500 π. Χ.). Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκ Λαρίσης ὁμάς τῆς στήλης τοῦ Φεκεδάμου, τῆς Πολυξένας, τῆς μεγάλης ἀκεραίας στήλης μὲ τὸν λαγὸν κρατούνητα νεανίαν καὶ ἄλλης γυναικὸς ἑλλιποῦς, φυλασσομένου ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ. Εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα ἀνήκει χρονικῶς, περὶ τὸ 460 π. Χ., τὸ τεμάχιον τῆς νηθοῦσης ἐκ Φαλάννης, τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου (BCH 1888, 273, pl. XVI. Fougères). Ἐπονται αἱ στήλαι, ὡς ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀρθωνιόπουλος ἐν AE 1916, 20 ἐκ Φαλάννης καὶ AE 1917, 132 κέ. πίν. 3 ἐκ Χυρειῶν. Πρὸς τὴν πρώτην ἔδει νὰ παραβληθῇ ἡ ἀκεραία στήλη τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου, AM, 1890, T. VII. Καὶ αἱ τρεῖς ἀνήκουν εἰς τὸ 6' ἡμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος. Νεώτεροι εἶναι τεσσάρων ἄλλων τεμάχια τῆς αὐτῆς συλλογῆς, AM 1890, VI, 1, 2, V, 1, 2. Τὰ δύο τελευταῖα ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, μάλιστα τὸ V, 1, ὅπου γίνεται προσπάθεια παραστάσεως καὶ τοῦ ἵππου κατὰ τρία τέταρτα. Ἄλλ' ἐπειδὴ διατηροῦνται τόσον ἐλλιπῶς δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἂν αἱ στήλαι εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὴν τοῦ Ἐχενίκου.

¹ Τὸν Θεσσαλικὸν πέτασον ἤδη ὁ Σοφοκλῆς ἀναφέρει ἐν Οἰδ. Κολ. 813 μὲ ἄλλας λέξεις (ἡλιστερῆς κνή Θεσσαλός), ὁ Θεόφραστος, Φυτ. Ἰστ. IV, 8, ὡς πῖλον θετταλικὴν καὶ ὁ Δίων ὁ Κάσσιος μνημονεῖ (LIX, 7) πῖλον τὸν Θεσσαλικὸν τρέπον. Παραθέτομεν ἐκ τῆς κομψῆς περιγραφῆς τοῦ Ἡλιοδόρου Αἰθιοπ. ΠΙ, 3 τὸ σχετικὸν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν Θεσσαλῶν ἱπέτων (Αἰνιάων) μέρος : « κρηγίτις μὲν αὐτοῖς ἱμάντι φοινικῷ διάπλοισι ὑπὲρ ἀστράγαλον ἐσφίγγετο, γλαμύς δὲ λαυκὴ περόνη χρυσῇ πρὸς τοῖς στέγνοις ἐσφίκατο, τὴν εἰς ἄκρον πῆξαν κωνετῇ τῇ βαφῇ κωνυλιωμένη ». Περὶ BCh 1899, 427 (Homolle).

² Εἰς τὸ γνωστὸν τοῦτο ἀνάγλυφον τῶν Φαρσάλων πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἑτέρας στήλης παρομοίως τὸ κάτω μέρος : Heuzey Macédoine, 417, pl. 24.

Ἐκ τῆς εὐτυχοῦς διατηρήσεως τῆς ἐκ Γόμφων στήλης καὶ τῆς ἀνωτέρω δειχθείσης ἀσφαλοῦς χρονολογίας αὐτῆς ἔχομεν ἐν πρώτοις τὸ σημαντικὸν κέροδος, ὅτι τὸ ἰδιάζον θεσσαλικὸν ἐργαστήριον τῶν μαρμαρογλύφων διετηρεῖτο καὶ καθ' ὄλον τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα. Ἐπειτα μανθάνομεν ὅτι ἡ ἀρχικῶς ἰωνικὴ στήλη ἢ στενὴ καὶ ὑψηλὴ μὲ τὸ ἀνθέμιον ὑπεράνω, ὡς γνωρίζομεν αὐτὴν ἐκ Δορυλαίου, Σύμης, Νισύρου¹ καὶ ἄλλοθεν, ἢ ἐπικρατήσασα ἐπὶ μακρὸν ἐν Ἀττικῇ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα ἔχει πραγματικῶς τὴν νεωτάτην ἐμφάνισίν της εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἐχενίου². Ὁ Rodenwaldt AJ 1913, 315 ἔγραψεν ὅτι ἡ στήλη φθάσει μόνον μέχρι τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐπειδὴ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὰς ἐκ Θεσπιῶν τοῦ Ἐθν. Μουσείου καὶ τὴν ἐκ Πέλλης ὠραίαν στήλην τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν Ἀττικῇ δὲν ἐξηφανίσθη κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα, ἀλλὰ μετεβλήθη συμφάνως πρὸς τὰς συγχρόνους ἀπαιτήσεις. Ἐπειδὴ δὲν ἤρκοῦντο πλέον εἰς τὴν παράστασιν ἐνὸς μοναδικοῦ προσώπου, ἐχώρισαν ἐπὶ τῆς στήλης ἰδιαιτέρον χῶρον διὰ τὸ ἀνάγλυφον, περιέχον πλεῖονα τοῦ ἐνὸς πρόσωπα εἰς μικρὸν μέγεθος, καὶ τὸ ὑπεράνω μέρος ἐκόσμησαν διὰ ῥοδάκων καὶ ἐπιγραφῶν. Ἄλλ' εἶναι φυσικόν, ὅτι εἰς τὴν Θεσσαλίαν, χώραν βεβαίως ἐπαρχιωτικὴν ὡς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν, διετήρησαν μέχρι τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος τὸν ἀρχαῖον τρόπον.

Θὰ ἦτο ὁ πλέον ἀφόρητος σχολαστικισμὸς, ἂν ἀφήνομεν νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι τὸ σχῆμα τῆς στήλης μόνον του εἰσῆχθη ἐξ Ἀνατολῆς, ὡς τι καινοφανὲς σπουδαῖον εἶδος. Ὅχι. Ἡ στήλη εἶναι ἀναπόσπαστος ἀπὸ τὴν γλυπτικὴν καὶ τὴν ἐν γένει διακοσμητικὴν τέχνην τῶν Ἰόνων, ἧτις ἤδη καὶ πρότερον ἀλλ' ἀπὸ τῶν μέσων κυρίως τοῦ Γ' αἰῶνος ἔπνεεν ἀπὸ τῶν ἰωνικῶν νήσων καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας ὡς πνεῦμα ζυφογόνον καὶ δημιουργικὸν ἐπὶ τὴν λοιπὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Ἄλλ' ἐνῶ ἐν Ἀττικῇ καὶ Πελοποννήσῳ διὰ τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν ἰδιορρυθμοῦ ἀρχαίας τέχνης τὸ ἰωνικὸν τοῦτο πνεῦμα ἀφωμοιώθη καὶ μετουσιώθη, εἰς τὰς πρὸς Β ἀνατολικὰς ἑλληνικὰς χώρας ἢ ἰωνικὴ τέχνη παρέμεινεν ἀμιγῆς καὶ ἔσχε διάφορον ἐξέλιξιν. Τὴν διαφορὰν ταύτην παρετήρησε μὲ ὀξύδερκειαν ὁ Brunn AM, 1883, 81 κέ. καὶ προσεπάθησε νὰ καθορίσῃ τὸν χαρακτῆρα μιᾶς ρορείας ἑλληνικῆς γλυπτικῆς. Ἀλλὰ περιέπεσε εἰς τὸ σφάλμα νὰ μεταχειρισθῇ ὕλικὸν διαφόρου ἀξίας ὡς ἰσότημον. Οὕτω παρὰ τὴν ἐξαιρετικὴν στήλην τῶν Φαρσάλων ἐξήτασε καὶ τὰ ἀρκούντως χειρωνακτικὰ ἔργα τοῦ Γκεκδάμου καὶ τῆς Πολυξένας, ἐξ ὧν συνήγαγεν ἀτόπως ὡς χαρακτηριστικὰ τῆς

¹ S. Reinach Revue Archéol. 39, 1901, 158 κέ.

² Ὅτι καὶ ἄλλα σχήματα ἐπιγραφῶν στηλῶν, ὡς τὸ μετ' ἀετώματος, εἶχον εἰσαχθῆ καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν δεικνύει καὶ τὸ ἐπίσις ἐκ Γόμφων ἀνάγλυφον παρὰ Heuzey Macédoine 418, Pl. 26, 2.

βορείας ταύτης τέχνης τὰς ἐσφαλμένας μιμήσεις τῶν χειροτεχνῶν. Ἐκ τοῦ μεθοδικοῦ τούτου λάθους ἐδιδάχθημεν, ὅτι τὰ χειρωνακτικὰ ἔργα πρέπει μὲ πολλὴν προφύλαξιν καὶ ὡς δευτερεύοντα μέσα νὰ μεταχειριζώμεθα, ἐνῶ, ἂν ἀναχωροῦμεν ἐκ τῶν πρώτης τάξεως ἔργων, ὡς τὸ ἀνάγλυφον τῶν Φαρσάλων, φθάνομεν ταχέως καὶ ἀσφαλῶς εἰς θετικὰ συμπεράσματα. Πρὸ τῶν ὠραίων τούτων κορῶν μὲ τὰ εὐχυμα μεστὰ σώματα, τὰ ἀπαλὰ φευγαλέα περιγράμματα καὶ τὴν ἀβρὰν μαλακότητα τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ γυμνοῦ ἐνθυμούμεθα ἀμέσως τὰ γνωστά ἀνάγλυφα τῆς Ξάνθου τῆς Λυκίας, ἀνήκοντα εἰς τὸν ἰωνικὸν κύκλον, ἐν ᾧ ἀκτινοβολεῖ τὸ περίφημον ἀνάγλυφον τῆς Villa Albani καὶ ἡ Φύλλις τῆς Θάσου. Ἄλλ' ὅσον λαμπραὶ καὶ μεγάλα εἶναι αἱ ἀρεταὶ αὐταί, τόσον ἐπικίνδυνοι ἀποβαίνουν εἰς τοὺς μετρίους, ὡς εἶναι κατὰ κανόνα οἱ Θεσσαλοὶ, χειροτέχναι. Ἡ χάρις τοῦ ἐλαστικοῦ περιγράμματος καὶ ἡ ἀπαλότης τῶν ἐπιφανειῶν κατανατᾶ ἄτονος ἀδρομέρεια καὶ χονδροκοπιὰ χωρὶς ἔκφρασιν. Ἐπίσης εἰς τὰ ἐνδύματα ἢ μετρία ἢ κακὴ ἐκτέλεσις φέρει εἰς ἐπιπολαιότητα καὶ τοιαύτην ἀποτυχίαν, ὥστε οὔτε τὸ ἐνδυμα μὲ καλὰς χαρακτηριστικὰς πτυχὰς νὰ παριστάνεται καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ σῶμα νὰ μένη ἄγνωστον. Διδακτικῆ ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ παραβολὴ τοῦ ἀναγλύφου τῆς συλλογῆς Τυρνάβου (AM 1890, T. VII) πρὸς τὸ ἐν AE 1916, 20 δημοσιευθὲν τεμάχιον. Ὡς πρὸς τὴν καθημένην καὶ τὰ δύο ἀνάγλυφα ἀντιγράφουν τὸ αὐτὸ πρότυπον, ὅμως μὲ διάφορον ἐπιτυχίαν. Τὸ πρῶτον, ἂν καὶ χειρωνακτικὸν καὶ τοῦτο ἀρκετά, εἶναι καλύτερον. Φαίνεται ὅπωςδῆποτε ἐπ' αὐτοῦ ἡ μαλακότης καὶ πληθωρικότης τῶν σαρκῶν, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τὸ σῶμα κρύπτεται ὑπὸ τὰς χονδροειδεῖς πτυχὰς. Οὔτω τὰ δύο ταῦτα διαφόρου ἀξίας ἔργα παριστῶσι δύο βαθμίδας, δι' ὧν εὐκόλως καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἀναβῶμεν εἰς τὴν ὑψηλοτέραν τρίτην, ὅπου εὐρίσκομεν τὰ ἀναμφισβήτητα καὶ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἰωνικοῦ τρόπου ἔργα.

Ὅταν περὶ τοῦ ἰωνισμοῦ τοῦ θεσσαλικοῦ ἐργαστηρίου εἴμεθα βέβαιοι, ἐλκυστικὸν εἶναι νὰ μνημονεύσωμεν¹ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλινίου (H. N. 34, 68) περὶ τοῦ ἐκ Φωκαίας Τηλεφάνους, ὅστις εὐδοκίμωτατα εἰργάσθη ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ κατὰ τοὺς παλαιοὺς τεχνοκρίτας ἦτο ἐφάμιλλος πρὸς τὸν Πολύκλειτον, Μύρωνα καὶ Πυθαγόραν. Ἀλλὰ καὶ ἂν παραβλέψωμεν τὴν ἰσχνότητα καὶ ἀνεπάρκειαν τῆς εἰδήσεως ταύτης τοῦ Πλινίου, ὅθεν προῆλθεν ἀσυμφωνία μεταξὺ τῶν νεωτέρων λογίων περὶ τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς πατρίδος τοῦ ἀρχαίου καλλιτέχνου (Brunn Gesch. d. gr. Künstler 211, 298. Perrot-Chipiez VIII, 356, 1) δὲν κερδιζόμεν τίποτε περισσότερον ἐκ τῆς συσχέτισεως αὐτοῦ πρὸς τὸ θεσσαλικὸν ἐργαστήριον. Διότι εἶναι φανερόν, ὅτι περὶ τοῦ Τηλεφάνους, ὡς καλλιτέχνου πρώτης

¹ Πρὸς AE 1916, 20 καὶ AE 1917, 134.

τάξεως, οὐδὲν θὰ διδάξουν ἡμᾶς τοιαῦτα ἔργα μαρμαρογλύφων επαγγελματιῶν. Τὸ μόνον, ὅπερ δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, εἶναι, ὅτι, ἂν οἱ χαλκοὶ ἀνδριάντες αὐτοῦ εἰκονίζον ἐπιφανεῖς Θεσσαλοὺς, ὡς π. χ. τοὺς Ἀλευάδας τῆς Λαρίσης, οὗτοι θὰ ἐνεφανίζοντο μὲ χλαμύδας καὶ κρηπίδας ὡς ἐπὶ τῶν ἀναγλύφων καὶ τῶν γνωστῶν ἐκ Δελφῶν λυσιπείων ἔργων. Τίποτε ἄλλο. Ὁ δὲ ἰωνισμὸς τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἐρμηνεύεται καὶ ἄνευ τῆς συσχετίσεως αὐτῆς, ὡς ἐρμηνεύεται ἡ ὠραία στήλη τῆς Πέλλης καὶ τὸ σπουδαῖον ἐργαστήριον τῶν Θεσπιῶν (Rodenwaldt AJ 1913, 309-339) ὅπερ, ἂν καὶ τόσον ἐγγὺς τῶν Ἀθηῶν, διετήρησε μέχρι καὶ τοῦ Δ' αἰῶνος τὰς ἰωνικὰς παραδόσεις.

Ἄν ἐπανεέλθωμεν τέλος εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἐχενίκου θὰ ἐννοήσωμεν καλῶς, ὅτι αὕτη εἶναι γνήσιον ἔργον μίας τέχνης ἐπαρχιωτικῆς καὶ συντηρητικῆς, ἣτις εἶχε μὲν εὐγενῆ τὴν καταγωγὴν, ἀλλὰ δὲν ἐδέχετο μετὰ ζωηρότητος τὰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις καὶ τὸ σπουδαιότερον ἤσκειτο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ χειροτεχνῶν μετριᾶς ἀξίας. Διὰ τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα ἐξηγεῖται ἡ διατήρησις τοῦ ἀρχαίου σχήματος τῆς στήλης καὶ τοῦ ἀρχαίου τρόπου, καθ' ὃν τὸ ὕψος τοῦ ἀναγλύφου εἶναι σχετικῶς μικρόν. Τὴν βιασύνην τοῦ μαρμαρογλύφου δηλώνει ἡ ἀνομοία ἐργασία. Σκληρὰ καὶ ξηρὰ εἶναι τὰ σκέλη τοῦ ἀνδρὸς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀπαλὰς εὐγράμμους χεῖρας, τὰς ὁποίας θὰ ὀνόμαζέ τις μετὰ πεποιθήσεως ἰωνικὰς. Τὸ ἐξηρητημένον πνεῦμα τοῦ ἀντιγραφέως φανερώνει ἡ παράθεσις τῆς ὠραίας χλαμύδος πρὸς τὸν ἄσχημον διὰ τὰς πτυχὰς χιτῶνα τοῦ παιδαρίου. Περὶ πάντων τούτων πολὺ διδακτικὴ εἶναι ἡ στήλη τοῦ Ἐχενίκου. Ἄλλὰ καὶ παρέχει τὴν βásiμον ἐλπίδα ὅτι τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου ἔργα ὄχι μόνον πολλὰ θὰ εὑρεθῶν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἰσάξια πρὸς ἐκεῖνο τῶν Φαρσάλων καὶ ἐξ ὄλων τῶν ἐποχῶν.

Ἰούλιος 1920.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΟΥ 1919

ΤΟ ΩΔΕΙΟΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ

Ἀπὸ τοῦ 1914 ἀνασκαπτομένων τῶν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀγορασθέντων τριῶν οἰκίσκων κειμένων κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἄνωθεν τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ὡς καὶ τοῦ μεταξὺ χώρου τοῦ εἰς τὸ δημόσιον ἀνήκοντος καὶ περατωθεῖσάν πρὸ ὀλίγου τῶν ἐφέτος δι' ἡμῶν ἐνεργηθεισῶν ἀνασκαφῶν πρὸς ἀνακάλυψιν τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους, συνοψίζομεν δι' ὀλίγων ἐνταῦθα τὰ ἀποτελέσματα τὰ μέχρι τοῦδε ἐπιτευχθέντα, ἅπερ ἐδημοσίευσά ἤδη ἐν τε τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι (1914, 1915, 1917, 1918 καὶ 1919) καὶ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

Ὡς γνωστὸν τοῖς πᾶσιν, ἠγνοεῖτο μέχρι τοῦδε ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους, οὐδ' ἐφαίνοντό που λείψανα αὐτοῦ, ὥστε νὰ ὀδηγηθῆ ὁ ἀρχαιοδίφης πρὸς εὑρεσιν τῆς θέσεως ἐν ἣ ἔξετείνοντο. Πολλὰ χωρία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ποιῶνται μνείαν τοῦ Περικλείου ἰδρύματος, ἀλλὰ μόνον ἐκ τοῦ Ἀνδοκίδου καὶ τοῦ Βιτρούβιου, οἵτινες καθώριζόν που ποῦ ἔδει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ Ὁδεῖον.

Καὶ ὁ μὲν Ἀνδοκίδης (περὶ μυστηρίων 38) λέγει: «ἐπεὶ δὲ παρὰ τὸ προπύλαιον τὸ Διονύσου ἦν, ὄραν ἀνθρώπους πολλοὺς ἀπὸ του Ὁδείου καταβαίνοντας εἰς τὴν ὀρχήστραν».

Ὁ δὲ Βιτρούβιος (V. 21) ἀριθμῶν τὰ περὶ τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου λέγει τὰ ἐξῆς: «Exeuntibus e theatro sinistra parte Odeum, quod Themistocles (ἀντὶ Περικλέους, βεβαίως ἐκ λάθους μνήμης) columnis lapideis dispositis navium malis et antennis e spoliis persicis pertexit».

Αἱ μαρτυρίαι τῶν δύο ἀνωτέρω συγγραφέων συμπλήτουσιν ἀκριβῶς πρὸς τὴν θέσιν ἐνθα ἡμεῖς ἀνεσκάψαμεν, δηλαδὴ πρὸς τὸ Ὁδεῖον τοῦ Περικλέους. Καὶ ὁ μὲν Βιτρούβιος λέγει ὅτι ἔκειτο ἀριστερὰ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, ὁ δὲ Ἀνδοκίδης λέγει ὅτι ὁ δούλος, ὅστις κατὰ τὴν νύκτα τῶν Ἐρμιοκοπιδῶν, εἶδε τὰ γενόμενα

διηγεῖται, ὅτι ἐκ τοῦ Περιβόλου τοῦ Διονύσου εἶδε τοὺς συνωμώτας ἀπὸ τοῦ Ὁδείου εἰς τὴν ὀρχήστραν (τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου) καταβαίνοντας καὶ ἐκεῖ χορεύοντας, μυκτηροῦζοντας καὶ χλευάζοντας τὰ μυστήρια.

Κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀππιανοῦ (Μιθριδατικὸς κ. 38) μαθηθάνομεν ὅτι τὸ Ὁδεῖον τοῦτο, κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Σύλλα πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν τῷ 86 π. Χ. ἐνέπρησεν ὁ στρατηγὸς τοῦ Μιθριδάτου Ἀριστίων «ἵνα μὴ ἐτοίμοις ξύλοις αὐτίκα ὁ Σύλλας ἔχει τὴν Ἀκρόπολιν ἐνοχλεῖν» ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν γειτνίασιν τοῦ Ὁδείου εἰς τὴν Ἀκρόπολιν (Εἰκ. 1).

Τὸ δὲ ἵνα μὴ ἐτοίμοις ξύλοις ἐνοχλεῖν, σημαίνει ἵνα μὴ τὸ τοῦ Ὁδείου ὑλικόν, ὅπερ κατὰ Βιτρούβιον (9, 1), ὡς προείπομεν, ἦν ἐστεγασμένον ἐκ τῶν ἰσῶν καὶ κεραίων τῶν νηῶν καὶ ἄλλων λαφύρων τοῦ περσικοῦ στόλου, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ὡς καὶ παρ' ἡμῶν νῦν, ὅτε κατασκευάζομεν ἀνδριάντας ἐκ τηλεβόλων ἐκ τοῦ ἐχθοῦ εἰς ἀνάμνησιν, οὕτω καὶ ἐκεῖνοι ἐποίουν ὁμοίως. Ἴνα μὴ μεταχειρισθῶσι λοιπὸν ταῦτα οἱ πολέμοι πρὸς κατασκευὴν ἰκρίων καὶ δι' αὐτῶν ἀνέλθωσιν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν κατ' αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ σημεῖον οὕσαν χαμηλοτέραν ὡς ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου βράχου.

Ταῖς μαρτυρίαις αὐτῶν στοιχοῦντες προέβημεν πρὸ πενταετίας μετὰ τὴν ἀπαλλοτριώσιν τοῦ κατὰ τὰ ΝΑ τῆς Ἀκροπόλεως χώρου, εἰς τὴν κατεδάφισιν τῶν οἰκίσκων καὶ τὴν ἐνεργεῖαν ἀνασκαφῶν, ἐξ ὧν καὶ ἐβεβαιώθημεν πλέον τελέως ἐκ τῶν σχετικῶν εὑρημάτων ὅτι τὸ ζητούμενον Ὁδεῖον εἶναι αὐτὸ τοῦτο ὠρίσθη ἀναμφιβόλως ἡ θέσις αὐτοῦ.

Τὰ εἰς φῶς ἐκ τῆς πενταετοῦς ἀνασκαφῆς ἡμῶν προελθόντα, ἀπεδείχθησαν ὅτι πραγματικῶς ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἴδρυμα τοῦ Περικλέους. Τὰ περισωθέντα εἰσὶν ἐρείπια τοῦ κτιρίου, ὅσα κατὰ χώραν εἰσέτι κεῖνται, διότι πλὴν τῶν θεμελιῶν καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ βράχου ἐγκκομμένων τοίχων τῶν διὰ μαρμαρίνων (Εἰκ. 2) πλα-

κῶν ἐπενδεδυμένων, ὧν σειρά ἕλη ἀνεκαλύφθη ἐπ' ἐσχάτων εἰσι ἱκανὰ νὰ βεβαιώσωσιν ἡμᾶς ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ τοῦ Ὀδείου. Ἐπίσης εὐρέθησαν καὶ ὀρθοστάται ἐφ' ὧν ἐστηρίζοντο οἱ διαθέοντες κατὰ τὸν Βιτρούβιον τὸ Ὀδεῖον κίονες, καὶ οἵτινες ἦσαν λίθινοι καθὼς καὶ τὰ ἐδώλια, ὧν εὗρομεν περὶ τὰ δεκαπέντε περίπου

νύσου φέρει ἐν ἀναγλύφῳ τὰ σχετικὰ σύμβολα, ἧτοι δύο Σατύρους καὶ ἐκατέρωθεν σταφυλάς, ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἐδώλια μὲ τὸ σχετικὸν σύμβολον τῆς γλαυκὸς ἀνήκον εἰς τὴν Ἀθηναίων, εἰς τιμὴν τῆς ὁποίας ἴσως ἦτο ἀφιερωμένον τὸ Ὀδεῖον τοῦ Περικλέους.

Ἡ ἵπαρξις τῆς γλαυκὸς ταύτης ἐπὶ τῆς προ-

Εἰκ. 1. Ἡ ΒΑ γωνία τῆς Ἀκροπόλεως.

φέροντα, ἐπὶ τῆς προσόψεως αὐτῶν ἀνάγλυπτον γλαῦκα (Εἰκ. 3).

Ὡς γνωστὸν ἡ γλαῦξ ἦτο σύμβολον τῶν Ἀθηναίων καὶ φέρεται ἐπὶ τῶν τετραδράχμων νομισμάτων αὐτῶν, ἅτινα διὰ τοῦτο καὶ *Γλαῦκες* ἐκαλοῦντο. Ἐπισταμένως ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ παρατήρησα ὅτι οὐδεὶς θρόνος φέρει τὸ σύμβολον τοῦτο. Ἐπειδὴ ὡς γνωστὸν, τὸ ἐπὶ Λυκούργου κτισθὲν θέατρον ἦτο ἀφιερωμένον τῷ Διονύσῳ Ἐλευθερεῖ, οὐ ὁ θρόνος τοῦ Διο-

σόψεως τῶν ἐδωλίων καθ' ἡμᾶς δύναται νὰ ἔχη καὶ ἑτέραν συμβολικὴν ὑποτύπωσιν τοῦ ἐπὶ Περικλέους ἰδρυθέντος Ὀδείου, ὅστις Ἀθηναῖος ὢν, καὶ ἰδρυτῆς συγχρόνως ἠθέλησε νὰ διαωνίση τὸ σύμβολον τῆς πατρίδος του ἐπὶ τοῦ μαρμάρου, κατὰ τοσοῦτον μᾶλλον, καθόσον καὶ τὰ Ἀθηναϊκὰ νομίσματα, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, ἔφερον τὸν τύπον τοῦτον.

Ἐπίσης εὐρέθησαν καὶ μαρμάρινα τινα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους προσωπεῖα ἀνήκοντα προφα-

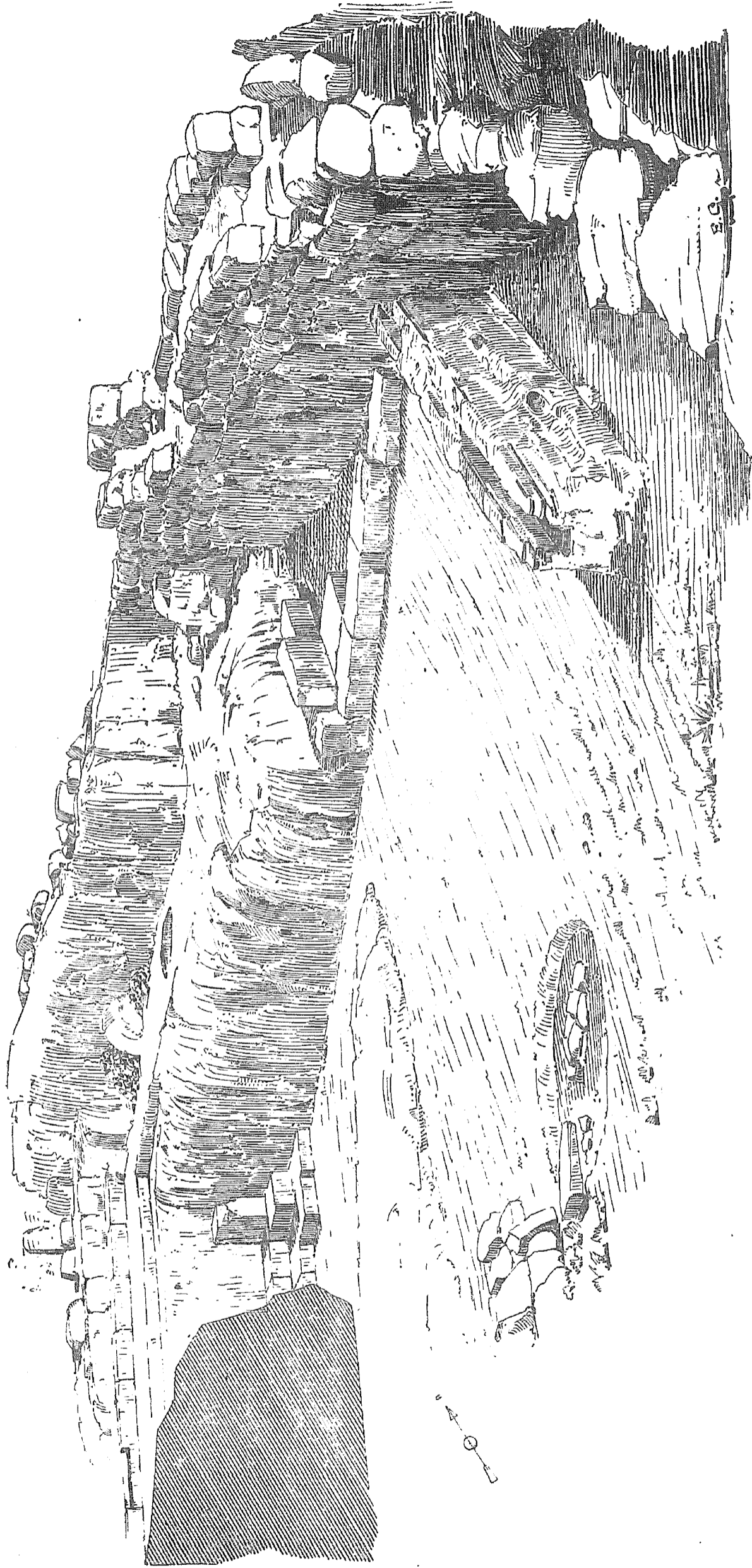

Fig. 2.

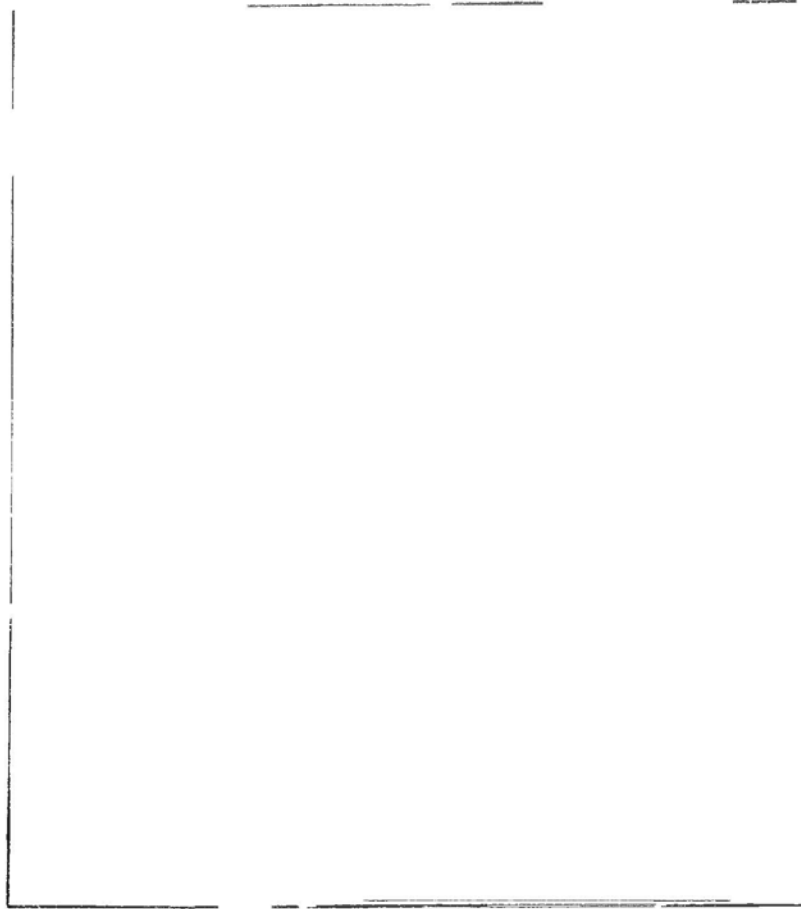

Παράρτημα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1919

νάς εἰς τὸν τοῦ ἰδρυματος ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον (Εἰκ. 4 καὶ 5).

Ἐπίσης εὐρέθη ἐν τοῖς κάτω στρώμασιν ἐπὶ τοῦ στερεοῦ σχεδὸν ἐδάφους ἀνδρική μαρμαρίνη εἰκονικὴ κεφαλὴ, φυσικοῦ μεγέθους (Εἰκ. 6 καὶ 7), μετὰ μέρους τοῦ λαιμοῦ ἀγένειος καὶ

νά πιστεύσωμεν, ὅτι αὕτη δὲν παρίστησι Ἑλληνα ἄνδρα, ἀλλὰ βάρβαρον καὶ συγὶ κοινόν, ἀλλ' ἡγεμόνα τινά. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐν τοῖς ἡμετέροις καὶ ξένοις Μουσείοις γνωστῶν κεφαλῶν πρὸς οὐδεμίαν ἠδυνήθηεν νὰ ταυτίσω, ἐκ παραβολῆς ὅμως πρὸς περισωθέντα νομίσματα

Εἰκ. 3. Ἐδ. λίον ἐκ τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἡερικλέους.

ἀμύσταξ, ἀποκεκρουμένη τὸ ὀπισθεν δεξιὸν ὑπὲρ τὸ μέτωπον καὶ τὴν ρίνα, στεφανηφόρος διὰ στεφάνου ἐκ φύλλων δάφνης περιβαλλομένη ἀφίνει τοὺς βοστρύχους νὰ καταπίπτωσιν ἐπὶ τοῦ μετώπου. Ἐὰν κρίνωμεν ἐπὶ τῶν οὐσιωδῶν τοῦ προσώπου χαρακτηριστικῶν, ἴτοι ὅτι τὰ μῆλα τῶν παρειῶν εἶναι ἐξωδηκότα, τὰ χεῖλη προτεταμένα, ἢ ρις σιμῆ καὶ πλατεῖα, ἀγόμεθα

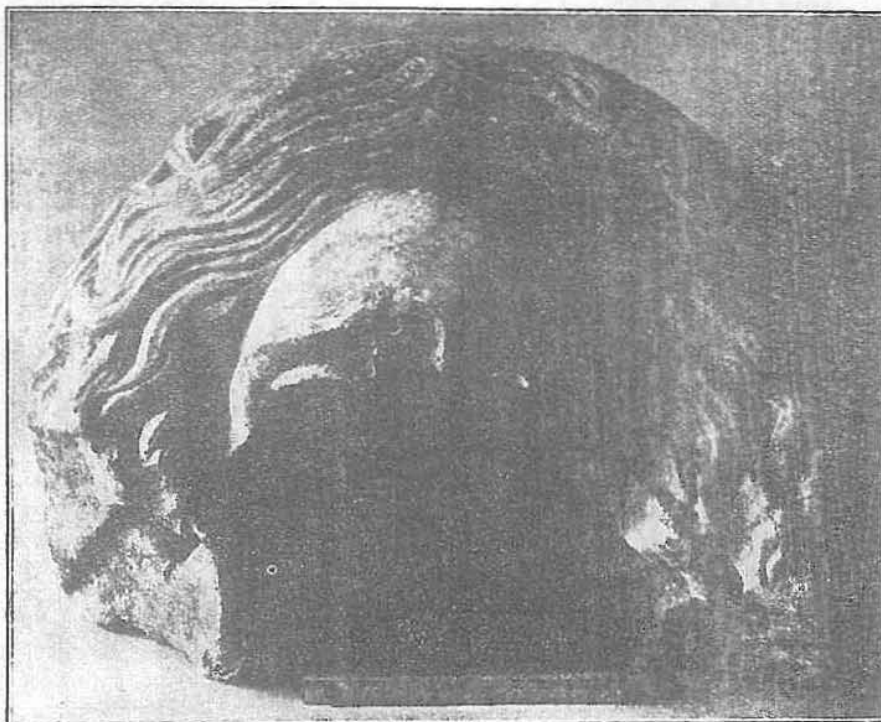
τοῦ βασιλέως τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνου Β' τοῦ ἀνιδρύσαντος, ὡς εἴπομεν τὸ πυρπολιθὲν Ὠδεῖον, καὶ τοῦ τρόπου τῆς παραστάσεως τῶν οφθαλμῶν, ἐχόντων τι τὸ ἡγεμονικόν καὶ πρὸς τὰ ἄνω ἀτενίζον, δὲν διστάζομεν νὰ ἀποδωσωμεν αὐτὴν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν βασιλέα Ἀριοβαρζάνην, οὐτινος ἀναμφιβόλως, ὡς εὐεργέτου ἢ πόλις, πλην τῆς γνωστῆς ἀναθηματικῆς

ἐπιγραφῆς (IG. III 541) εἶχε καὶ δαφνοστεφῆ εἰκόνα αὐτοῦ στήσει.

Οὐδὲν δ' ἄλλο εὐρέθη, τῶν πάντων κίωνων, βάθρων, ἐδωλίων καὶ λοιπῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς μεταγενέστερα οἰκοδομήματα διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὡς εὑρομεν αὐτὰ ἐν τῷ Ἀσκληπιεῖῳ καὶ τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ καὶ ὡς ὑλικὸν ἐν τῷ διὰ μέσου τοῦ Ὀδείου διερχομένῳ Βαλεριανείῳ ἀκανονί-

Ἐπίσης ἀπειροὶ κεραμίδες πήλιναι (σωλήνες καὶ καλυπτῆρες) (Εἰκ. 9 καὶ 10) ὡς καὶ τινες φέρουσαι γραπτὸν κόσμημα (Εἰκ. 10^α) ἀνακαλυφθεῖσαι ἐβεβαιώθη ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τοὺς Περικλείους χρόνους, διατηροῦσαι ἔτι ἴχνη πυρᾶς.

Ὡσαύτως εὑρομεν ὑπὸ τὸ Βαλεριανεῖον τεῖχος ὑδραγωγεῖον πήλινον (Εἰκ. 10^β) τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων. Εἶναι δὲ τοῦτο τετραγώνος οχητός. Τοῦτο ἀνεγνωρίσαμεν ὅτι εἶναι συνέχεια

Εἰκ. 4. Μαρμαρίνου προσωπείου ὄψις προσθία.

στοῦ τεῖχει, ὡς σημειοῖ ὁ Judeich (Topographie von Athen σελ. 113) καὶ εἰς ἀσβετοποιήσιν ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς δεσποσάντων τῆς πόλεως τῆς Παλλάδος.

Τὴν γνώμην ἡμῶν ταύτην προσεπικυροῦσι καὶ τὰ ἅμα τῇ ἐνάρξει τῶν ἀνασκαφῶν εὑρεθέντα στρώματα τέφρας καὶ ἡμικαύτων ξύλων ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πυρᾶς καὶ οὐκ ὀλίγους σιδηροῦς ἴλους μετὰ σιδηρῶν ἐλασμάτων (Εἰκ. 8), ἅτινα ἐχρησίμευον πρὸς σύνδεσιν τῶν δοκῶν τῆς στέγης καὶ προερχομένων βεβαίως ἐκ τῆς καείσης ξυλίνης στέγης τοῦ οἰκοδομήματος, περὶ οὗ βεβαιοῦσιν ἡμᾶς τὰ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου καὶ Ἀππιανοῦ λεγόμενα.

τοῦ παρὰ τὴν Ἐννεάκρουνον ὑδραγωγεῖον τοῦ εὑρεθέντος κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου διὰ τοῦ κ. Dörpfeld γενομένης ἀνασκαφᾶς τῷ 1902 πρὸς F. Graeber «Die Enneakrunos» ἐν AM 1905 σελ. 23.

Ὡς καὶ ἄλλοτε εἶπομεν τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο καὲν ἐπὶ τῆς ὑπὸ Σύλλα καταστροφῆς τῶν Ἀθηνῶν (86 π. Χ.) ἀνφοδομήθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνου Β' τοῦ Φιλοπάτορος 63/2 - 62/1 π. Χ. ἴσως κατὰ τὸ ἀρχαῖον σχέδιον, διὰ τῶν ἀρχιτεκτόνων Γαῖου καὶ Μάρκου, Σταλλίων καὶ Μενάλιππου (Vitruv. v. 91) οἷς οἱ Ἀθηναῖοι ἴδρυσαν ἀναθηματικὴν στήλην ὡς ἐκ τῆς κατωτέρω ἐπὶ κίονος τοῦ

᾽Ωδείου ἐπιγραφῶν (Ig. III 541) μανθάνομεν (Εἰκ. 11).

Βασιλεῖα Ἀριοβαρζάνην Φιλοπάτορα τὸν ἐκ βασιλέως Ἀριοβαρζάνου Φιλορωμαίου καὶ βασιλίσσης Ἀθηναίδος Φιλοστόργου, οἱ κατασταθέντες ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τὴν τοῦ ᾽Ωδείου κατασκευὴν Γάϊος καὶ Μαρκος Στάλλιοι Γαίου υἱοὶ καὶ Μενάλιππος ἑαυτῶν εὐεργέτην.

᾽Οτι ὁ τιμώμενος βασιλεὺς τῆς Καλπαδοκίας Ἀριοβαρζάνης Β' εἶναι ὁ ἀνεγείρας τὸ καὲν

ὅμως ἀναγράφει ὑπηρεσίας μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ᾽Ωδείου τοῦ Περικλέους, καὶ δι' ἄλλας ἴσως μείζονας ἢ ἐλάσσονας εὐεργεσίας αὐτοῦ. Ἄλλως τοῦτο οὔτε ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐγένετο, οὔτε νῦν γίνεται προκειμένου περὶ ἐκφράσεως ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τινα. Ἡ δὲ δεδομένη τινὶ προσωνομία τοῦ εὐεργέτου ἦν ἡ μεγίστη ἐκφρασις εὐγνωμοσύνης· καὶ ἐν τῷ ἀναθηματικῷ κίονι δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ ᾽Ωδείου τοῦ

Εἰκ. 5. Μαρμαρίνου προσωπείου ὄψις ὀπισθία.

᾽Ωδεῖον, τὸ ὑπὸ τοῦ Βιτρονβίου ἀναφερόμενον (Vit. v, 9, 1) προσεπιμαρτυρεῖ ἤδη ἡ ἀνω ἐπιγραφή εὐρεθεῖσα κατὰ τὰς τῷ 1862 γενομένης ἀνασκαφῆς τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου (Α. Ρουσόπουλος ΑΕ 1862 σελ. 167 — Σ. Κουμανούδης ἐν Φιλίστορι, 1862 σελ. 462 — Περβάλουγλου ἐν Bulletin 1862 σελ. 120).

᾽Ο κίων ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή, ἦν ἐντετοιχισμένος ἐν τῇ ὀρχήστρᾳ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ἐν τῷ κατὰ τοὺς ἐσχάτους ῥωμαϊκοὺς χρόνους κατασκευασθέντι προμαχῶνι. Βεβαίως δὲν ἐνδείκνυται διὰ ποίαν εὐεργεσίαν ἀνετέθη αὐτῷ ὁ ὁ τιμητικὸς οὗτος κίων ὑπὸ τοῦ δήμου, πάντως

Περικλέους. Ἄλλὰ γεννᾶται νῦν τὸ ζήτημα ποῦ ὁ δῆμος τὸν ἀναθηματικὸν τοῦτον κίονα, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή, ἵδρυσεν; ἐν τῷ ἀνοικοδομηθέντι ὑπὸ τοῦ Ἀριοβαρζάνου ᾽Ωδεῖῳ, ἐν ᾧ νὰ ἐπιδεικνύεται ὡς εὐεργέτης ὁ φιλαθηναῖος βασιλεὺς, ἢ ἀλλαχοῦ; λ. χ. ἐν τῇ Ἀγορᾷ, ἢ ἐν τῷ παρακειμένῳ θεάτρῳ τοῦ Διονύσου, ἔνθα ἐπίσης ἠδύνατο, ὡς γινώσκομεν ἐκ τῶν συγγραφέων καὶ ἐπιγραφῶν, νὰ ἐπιδεικνύεται ἡ πρὸς τὸν εὐεργέτην εὐγνωμοσύνη τοῦ δήμου. Φρονοῦμεν ὅθεν, ὅτι ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, ἐν ᾧ ἀναγινώσκεται ὁ Ἀριοβαρζάνης ὡς εὐεργέτης τοῦ δήμου, εὐρίσκειτο ἀρχικῶς ἐν τῷ ᾽Ωδεῖῳ

καὶ ὅτι μετηνέχθη ἐκεῖθεν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις εἰς τὸ Διονυσιακὸν θέατρον ὅπως ἐντοιχισθῆ ἐν τῷ ἄνω ῥηθέντι προμαχώνι.

Ὅτι ὁ σπόνδυλος ἐφ' οὗ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀνήκεν εἰς ἴδρυμά τι καὶ δὴ εἰς τὸ Ὠδεῖον δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς βέβαιον, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ κίονες

χετο ἐκατέρωθεν πρὸς ἄλλους σπονδύλους ὁμοίου ἀρραβδώτου κίονος, πάντως ἐκ παρακειμένου οἰκοδομήματος προερχομένου οἷον ἦτο τὸ Ὠδεῖον. Ἐπίσης δὲ καὶ ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου εὑρομεν καὶ δύο ἕτερα τεμάχια ὁμοίων σπονδύλων, μὴ ἀνήκοντα εἰς οὐδὲν ἕτερον οἰκοδόμημα, ἢ εἰς τὸ παρακείμενον Ὠδεῖον

Εἰκ. 6. Κεφαλή Ἀριστοβαρξάνου (?).

αὐτοῦ ἦσαν λίθινοι καθὼς καὶ τὰ ἐδώλια καὶ ὅτι ἐφ' ἑνὸς τῶν σπονδύλων τῶν κίωνων τούτων, εἰς μνήμην αἰδίου τοῦ εὐεργέτου καὶ ἀνιδρουτοῦ τοῦ καέντος Ὠδείου, ἀνέγραψαν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, οἱ Ἀθηναῖοι τὸ ὄνομα τοῦ Ἀριστοβαρξάνου, οὗ μνημονεύει ἡ ἐπιγραφή. Ἄλλως δὲ καὶ ὁ σπόνδυλος οὗτος προέρχεται ἐκ κίονος διότι φέρει ἀναθυρώσεις καὶ τόρμους ἄνωθεν καὶ κάτωθεν, ἐξ ὧν συνάγομεν ὅτι οὗτος συνεί-

τοῦ Περικλέους. Εἶναι δὲ γνωστὸν ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων ἴδιον εἶναι οἱ ἀρραβδῶτοι κίονες.

Οὕτως ἀνοικοδομηθὲν τὸ Ὠδεῖον ἐτέθη αὐθις εἰς χρῆσιν. Πόσον ὁμως κατὰ τὴν νέαν αὐτοῦ μορφήν χρόνον διετηρήθη τοῦτο ἀκριβῶς, δὲν γινώσκομεν, σώζεται ὁμως ὑλικὸν αὐτοῦ ἐντοιχισθὲν ἐν τῇ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου σκηνῇ, ἣτις ἐχρησίμευσεν ὡς προμαχῶν κατὰ

τὸν μ. Χ. Ε΄ αἰῶνα. Ἐπίσης 1 1/2 - 2 μέτρων ἄνωθεν τῶν θεμελίων τοῦ Ὀδεῖου εὑρομεν τάφους χριστιανικοὺς τοῦ Σ΄ καὶ Ζ΄ αἰῶνος, ἐν οἷς ὑπῆρχον πήλινα λιχνία φέρουσαι ἄνωθεν

μέτρου τῆς ἐπιφανείας τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους, εὑρομεν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς ἡμῶν κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ οἰκοδομήματος θεμέλια συνοικισμῶν μεταγενεστέρων χρόνων ἐκ μεγάλων εἰρ-

Εἰκ. 7. Κεφαλὴ Ἀγιοβαρζάνου (?).

ἐντυπον σταυρῶν καὶ τετροδύλους λαγόνους καὶ πίθους περιέχοντες ὅστ' αὐτῶν παιδῶν. Ὅστε ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τούτων ὅτι τὸ Ὀδεῖον κατεστράφη μεταξὺ τῶν χρόνων τοῦ μ. Χ. Σ΄ καὶ Ζ΄ αἰῶνος.

Εἰς τὰ ἐπιγλήτερα στρώματα καὶ εἰς βάθος 1

γασμένων λίθων τροχματοπαγῶν, εἰλημένων ἐκ τοῦ ἐγγύς ἀναλήματος τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου. Ἐν δὲ τοῖς ὑπογείοις τῶν οἰκιῶν τούτων εὑρομεν πίθους τινὰς εὐμεγέθεις (Εἰκ. 12) ἐν τῇ γῇ κεχωσμένους, χρησιμεύοντας εἰς ἐναπόθεσιν δημητριακῶν καρπῶν τινῶν τούτων

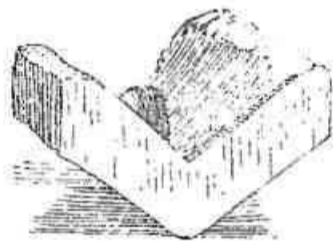
ἐπιχειρισμένοι ἔσωθεν δι' ἀμμοκονίας ἐχρησί-
μευον εἰς ἐναπόθεσιν ὑγρῶν, ὕδατος, οἴνου ἢ
ἐλαίου.

Γὰ θεμέλια τῶν οἰκιῶν τούτων δὲν φθάνουσι
μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους, ἀλλ' ἐξικνύονται

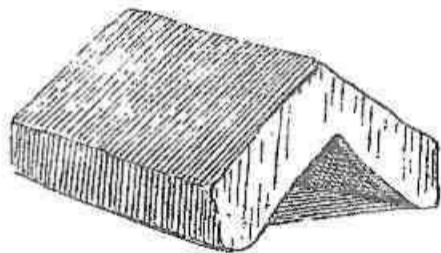
Εἰκ. 8.

μόλις 3 μέτρων ἐν ᾧ τὸ στερεὸν ἐδαφος ἐνθα
τὰ θεμέλια τοῦ Ὀδείου ἔχουσι βάθος 6 1/2 μέ-
τρα. Αἱ οἰκίαι αὗται, ὡς εἰκάζομεν, θὰ ἀνηγέρ-
θησαν πᾶσαι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῶν Ἀθηνῶν
(1455), ἤτοι ἐπὶ τουρκοκρατίας. Οἱ κάτοικοι
τῶν Ἀθηνῶν ἐκ φόβου τῶν πειρατῶν κατὰ

Εἰκ. 9.

τοὺς χρόνους ἐκείνους ἠναγκάσθησαν νὰ συ-
σπειρωθῶσι περὶ τὴν ΒΔ καὶ Μ τῆς Ἀκροπό-
λεως πλευρὰν καὶ περιφράξωσι τὸ μέρος ἐκεῖνο
διὰ λίθων ληφθέντων ἐκ παντοειδῶν ἀρχαίων
μνημείων. Τοῦτο ἐγένετο κατάδηλον ὅτε μετὰ
τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀνεκαλύφθη-

Εἰκ. 10.

σαν ὑπὸ τὰ χώματα ἐνταῦθα τειχίσματα καὶ
ὄχετοὶ καὶ πίθοι καὶ ἐστιῶν ἴχνη (ὄρα Πιττάκη
σημείωσιν ἐν ΑΕ 1852 φυλλ. 31). Καὶ ἡμεῖς
παρητήρησαμεν τούτο ἐν τῇ ἀνασκαφῇ τοῦ
Ὀδείου. Ὅθεν ἐκ φόβου τῆς λημαιομένης τότε
πειρατείας συνωκίσθη τὸ μέρος τοῦτο κατὰ τὸν
17' αἰῶνα. Ἐπίσης εὑρομεν καὶ δύο ἀσβεστο-

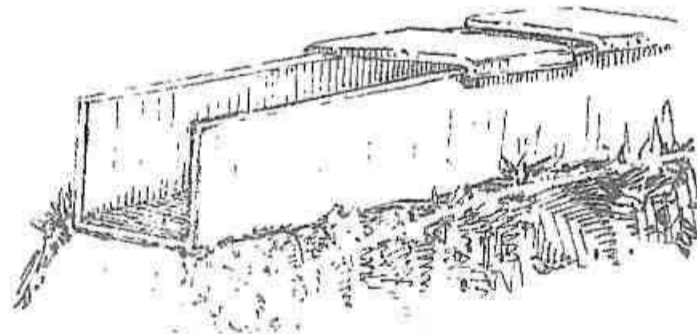
καμίλους. Ἡ εὑρεσις τούτων ἐξηγεῖ τὴν γενομέ-
νην ἐνταῦθα μεγάλην καταστροφὴν τοῦ Ὀδείου
καὶ τῶν ὑλικῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ
ταύτας, ὧν οὐκ ὀλίγα μωρμάρια θραύσματα
εὑρέθησαν ἐν αὐταῖς ἡμιζεκαυμένα ἔτι, ἐν μέσῳ
πυκνοῦ στρώματος ἐλαιοπυρήνων, οἵτινες ὡς
καύσιμος ὕλη ἐτίθετο ἐκεῖ.

Ἡ ἐπίχωσις καὶ ἐνταῦθα εἶναι μεγίστη ὑπερ-

Εἰκ. 10α.

βαίνουσα τὰ 6 μέτρα προῆλθε δὲ ἐν μέρει ἐκ
τῶν ἀπὸ τῶν κλιτύων τῆς Ἀκροπόλεως κατερ-
χομένων χωμάτων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον
ὅμως κατεχύσθη ὁ χώρος οὗτος ἐκ τῶν τῆς
ἀνασκαφῆς τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου (τῷ 1862)
ἀπορριφθέντων ἐκεῖ χωμάτων. Ὁ πυκνὸς συνοι-

Εἰκ. 10β.

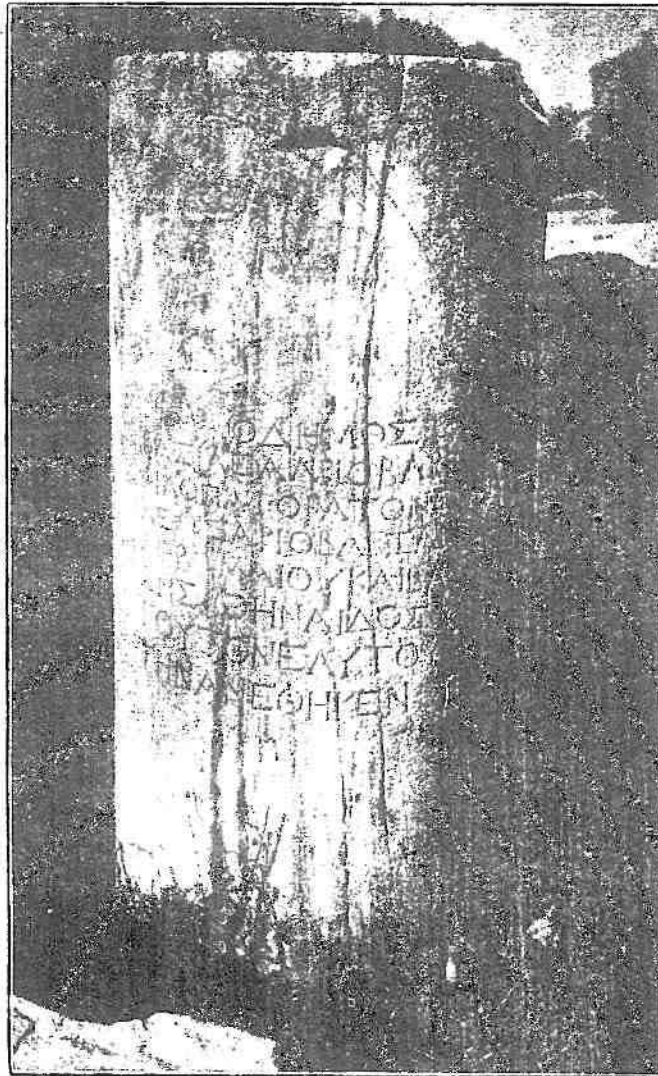
κισμὸς τοῦ τμήματος τούτου τῆς πόλεως ὡς καὶ
τοῦ Β μεροῦς τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπερ σήμερον
καλεῖται Πλάζα καλεῖτο ὑπὸ τῆς ἀριστοκρα-
τίας καὶ τοῦ ἐπι τουρκοκρατίας χρόνου καὶ
ἀργότερ ἐν τῇ ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Κατὰ τὴν ἐπι τουρκοκρατίας καὶ ἐν τῇ ἀρχαί-
τῃ καταστάσει τοῦ τμήματος τούτου οἱ τῶν Κηδοθηναίων
ἀδελφοὶ καὶ οἱ τῆς περιουσίας τοῦ Ἀσπιδίου

πραγματεία ἡμῶν (Die Demen von Attika, Leipzig 1886 σελ. 257) ἀπεδείξαμεν.

Ἐκ τῆς ἐφετεινῆς δ' ἀνασκαφῆς ἐβεβαιώθη-
μεν πλέον καὶ περὶ τοῦ ἀκριβοῦς σχήματος τοῦ
ᾠδείου, ὄντος τετραγώνου καὶ οὐχὶ περιφεροῦς,

κίονα λέγεσθαι γενέσθαι καὶ μίμημα τῆς
βασιλέως σκηνῆς, ἐπιστατοῦντος καὶ τότε
Περικλέους.

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος
ἦτο παραλληλόγραμμον διὰ πολλῶν κεκο-

Εἰκ. 11. Σπόνδυλος κίονος ἐκ τοῦ ᾠδείου τοῦ Περικλέους, ἐφ' οὗ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή
εἰς Ἀριοβαρζάνην.

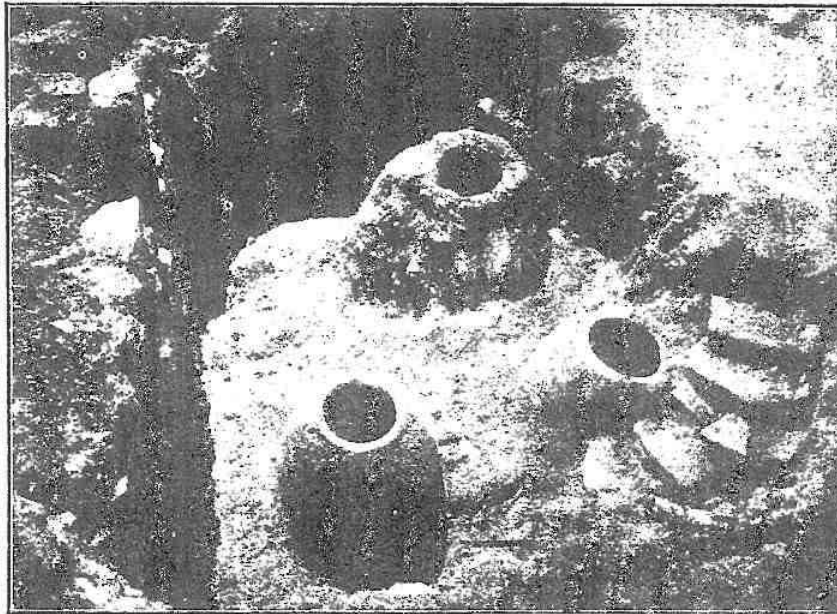
ὡς ὑπετίθετο ὑπὸ τῶν κακῶς ἐρμηγευόντων τὰ
τοῦ Πλούταρχου. Καθ' ἡμᾶς δ' Πλούταρχος
(βίος Περικλέους 13) πολὺ ὀρθῶς λέγει: «Τὸ
δ' ᾠδεῖον, τῇ μὲν ἐντὸς διατέσει πολύεδρον
καὶ πολύστυλον, τῇ δ' ἐρέψει περικλινῆς καὶ
κάταντες ἐκ μίας κορυφῆς πεποιημένον, εἰ-

σημένον στύλων, οἷτινες ἔσω καὶ ἔξω τῆς σκη-
νῆς, συνάμα δὲ καὶ ὑπὲρ τὰς σειρὰς τῶν ἔδω-
λιῶν κατὰ ῥυθμὸν στοᾶς περιθεούσης τὸν περι-
βολὸν (πρβ. Βιτρούβιον V. 6 4.), μόνον δὲ
κατὰ τὴν κορυφὴν ἦτο περικλινῆς ἀποληγὸν
εἰς κωνικὸν σχῆμα ὁμοιάζον πρὸς τὴν σκη-

νήν του Ξέρξου, ἐντεῦθεν δὲ καὶ οἱ κωμικοὶ ἐν χλεύῃ παρέβαλον τὴν κεφαλὴν τοῦ Περικλέους πρὸς αὐτό.

Καὶ ἐν τῷ ἐπὶ νομίματος εἰκονιζομένῳ Ὁδείῳ (Εἰκ. 13) παρατηρεῖται ὅτι παριστᾶ τετράγωνον στοᾶν μετὰ κιονοστοιχίας γύρωθεν· μόνον δὲ πρὸς τὰ ἄνω συγκλίνει ἡ ξυλίνη αὐτοῦ στέγη ἀπολήγουσα εἰς κῶνον. Τοιοῦτον σχῆμα ἀπεκάλυψαν ἡμῖν αἱ ἀνασκαφαὶ ἧτοι

δὲ τῆ ὀρχήστρα θὰ ὑπῆρχον μόνον αἱ ἔδραι τῶν μουσικῶν, ὡς βλέπομεν ἐν τῷ μικρῷ θεάτρῳ τῆς Πομπηίας (πρὸβλ. ἐν Baumeister Denkmäler εἰκ. 1837), δι' ὃ καὶ ὁ Πλούταρχος καλεῖ αὐτὸ πολύεδρον. Κατόπιν τούτων δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὸ σχῆμα τοῦ Ὁδείου, ἧτοι: ἐπὶ τοῦ διαζώματος ὅπερ διαθέει γύρωθεν τὴν στοᾶν καὶ ἧτις ἐσχηματίσθη δι' ἀποκοπῆς τοῦ μαλακοῦ βράχου ὀριζοντίως, ἐκεῖ ὑπῆρχον

Εἰκ. 12.

στοᾶν τετράγωνον περιθεομένην διὰ λιθίνων κιόνων.

Ἡ ἀποκάλυψις τῆς στοᾶς ταύτης καὶ ἡ κατὰ μῆκος τῆς κορυφῆς τοῦ κοίλου, ἧτοι τῆς γραμμῆς τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τοῦ διαζώματος διάταξις, ὡς εἶδομεν τοῦτο ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντων καὶ ἀποκαλυφθέντων τῶν δύο αὐτοῦ πλευρῶν, ἧτοι τῆς βορείου καὶ τῆς δυτικῆς, συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Βιτρουβίου λεγόμενα περὶ τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ διατάξεως.

Τὸ κοῖλον δὲν ἦτο ἀμφιθεατρικόν, ἀλλὰ τετράγωνον. Ὅθεν ἐπειδὴ μόνον μουσικαὶ παραστάσεις ἐν αὐτῷ ἐτελοῦντο, φαίνεται ὅτι αἱ ἔδραι δὲν ἦσαν ὡς ἐν τοῖς θεάτροις, ἡμικυκλικῶς διατεθειμέναι ἀπέναντι τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ κατελάμβανον πᾶσαν τὴν γύρωθεν στοᾶν. Ἐν

κίονες, οἵτινες ὑπεβάσταζον τὴν στέγην, ὅπισθεν τῶν ὁποίων ἦσαν αἱ σειραὶ τῶν ἔδωλιων διὰ τοὺς θεατὰς, ἀκριβῶς ὡς ἐν τῷ Βουλευτηρίῳ τῆς Πριήνης.

Πρὸς τὴν γνώμην ἡμῶν ταύτην συνεφώνησαν καὶ οἱ ἐπισκεφθέντες τὰς ἀνασκαφὰς ἡμῶν ἀρχαιολόγοι καθηγηταὶ κ. κ. Knackfuss, Καβαδίας καὶ Ὁρλάνδος.

Μετὰ τὰ ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθέντα, δημοσιεύομεν παρὰ πόδας ὅσα εὐηρεστήθη νὰ γράψῃ ὁ φίλος συνάδελφος καὶ ἀρχιτέκτων κ. Α. Ὁρλάνδος περὶ τοῦ Ὁδείου ἡμῶν, ἐπισκεψάμενος καὶ μετ' ἐπιστάσεως ὑπὸ ἀρχιτεκτονικῆν ἐποψίν μελετήσας τοῦτο: «Τὸ οἰκοδόμημα ἀνηγέρθη ἐν μερῇ ἐντὸς καὶ ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ πετρώματος, ὅπερ κατὰ τὴν ΝΑ τῆς Ἀκροπόλεως γωνίαν τυγχάνει νὰ εἶναι σεσαθρωμένη μάργα

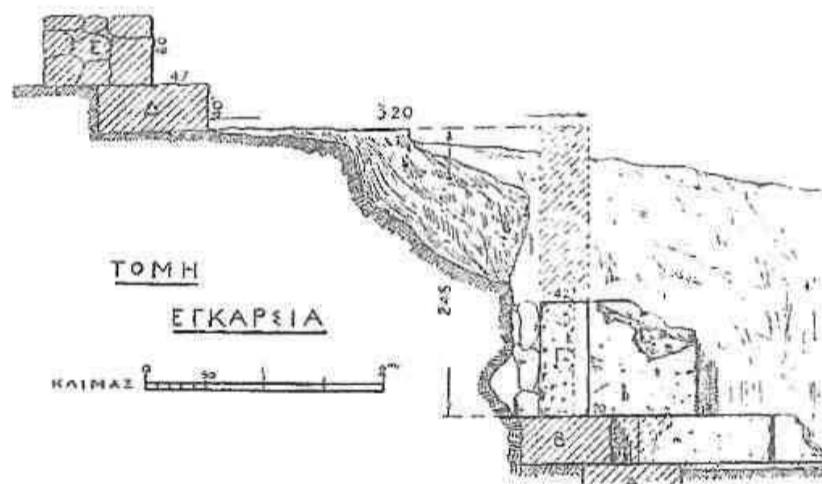
Ἐπωφεληθέντες τὴν φυσικὴν κλιτὴν τοῦ ἐδά-
φους ἀνέφξαν διὰ κατατομῆς τοῦ βράχου μέγα
ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον, οὗ αἱ ἀκριβεῖς
διαστάσεις καθορισθήσονται εὐθὺς ὡς καταστῆ
δυνατὴ ἢ ἀφαιρέσεις τῆς παρὰ τὸ ΝΔ πέρους

Εἰκ. 13. Τὸ Ὡδεῖον τοῦ Περικλέους
ἐπὶ νομίσματος.

ἐπιχώσεως». «Πρὸς τὸ παρὸν ἐκ τῶν πλευρῶν
τῆς ῥηθείσης ὀρθογωνίου σκάφης ἀπεκαλύφθη-
σαν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἡ ΒΑ καὶ μέγα μέρος
τῆς ΒΔ (τὸ οἰκοδόμημα ἀποκλίνει κατὰ 28°
ἀπὸ τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ)».

«Ἀμφότεραι αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι πλευραὶ τοῦ
ῥηθέντος ὀρθογωνίου εἶναι ἐσωτερικῶς ἐπενδε-

Εἰκ. 14. Περικλειον Ὡδεῖον.

δυμέναι διὰ τοίχου ἐκ σκληροῦ πορολίθου πα-
ραμειγμένου μετὰ κρυσταλλικοῦ ἀσβεστολίθου.
Ὁ τοῖχος ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν ἐξῆς μερῶν».

«1^{ον}. Ἐξ εὐθυντηρίας Α (ὄρα εἰκ. τομῆς τοῦ
κτιρίου) ἡς ἢ ἄνω ἐπιφάνεια ὑπερέχει (Εἰκ. 14)
νῦν τῆς ἐπιφανείας τοῦ στερεοῦ ἐδάφους τῆς
σκάφης (ὀρχήστρας;) κατὰ 0,05 - 0,07, πιθανώ-
τατα λόγῳ ἀφαιρέσεως τῶν πλακῶν δι' ὧν θὰ
ἦτο πάλαι ἡ ὀρχήστρα ἐστρωμένη».

«2^{ον}. Ἐξ ἀναβαθμῶν Β ὕψους 0,40α καὶ
πάχους 0,76 κειμένου κατὰ 0,58 ἐσώτερον τοῦ
ἐξωτερικοῦ χεῖλους τῆς εὐθυντηρίας. Οἱ λίθοι,
ἐξ ὧν ὁ ἀναβαθμὸς συγκείται, ἔχουσι τοὺς μὲν
πλαγίους ἄρμους καλῶς δι' ἀναθυρώσεως ἀρ-
μόττοντας, τὴν δὲ προσθίαν ὁμῶς ἐπιφάνειαν
ἀνώμαλον».

«3^{ον}. Ἐξ ὀρθοστατῶν Γ, κειμένων κατὰ 0,22
ἐσώτερον τῶν ἀναβαθμῶν. Ἐκ τῶν ὀρθοστα-
τῶν εἰς καὶ μόνον διεσώθη κατὰ χώραν, ὁ τῆς
ΒΑ γωνίας ἔχον μῆκος 1,35, ὕψος 0,97 καὶ
πάχος 0,44 (αἱ διαστάσεις, αἵτινες ἀναφέρονται
ἐν ΔΕ 1915¹⁵, δὲν εἶναι ἀκριβεῖς). Φέρει δ' ὁ
ὀρθοστατῆς οὗτος προσπερικτὸς (0,015) τμήμα
τοῦ καθέτως ἐπ' αὐτὸν χωροῦντος σκέλους τοῦ
τοίχου, ὅστις ἐπεξετείνεται κατὰ τε τὴν ΒΑ καὶ
τὴν ΒΔ πλευρὰν ὡς συνάγεται ἐκ τῆς πλατείας
ἀναθυρώσεως ἣν φέρει ὁ σωζόμενος ὀρθοστα-
τῆς ἐκατέρωθεν, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ
πλευρᾶς καὶ ἐπὶ τῆς ῥηθείσης ἀποφύσεως. Τὸ
ἀκριβὲς ὕψος τοῦ τοίχου δὲν γινώσκουμεν, διότι
ἄλλοι ἀνώτεροι τῶν ὀρθοστατῶν δόμοι δὲν πε-
ρισώθησαν. Εἶναι ὁμῶς πιθανώτατον ὅτι θὰ
ἐξικνεῖτο κατὰ 2,45 ἄνω τοῦ ἀναβαθμοῦ ἥτοι
μέχρι τῆς ὀριζοντίως ὁμαλισμένης ἐπιφανείας
τοῦ βράχου, ἥτις ἀπετέλει τὸ διάζωμα. Κίριος

σκοπὸς τοῦ τοίχου ἦτο ἡ ἐπέκδυσις
τοῦ βράχου ἐσωτερικῶς, οὐ μὴν ἀλλὰ
καὶ ἡ συγκράτησις τῶν χωμάτων, δι'
ἧν ἐπληροῦντο τὰ μεταξύ τοίχου καὶ
βράχου κενὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ὀριζον-
τιότης τοῦ ἐδάφους τοῦ 3,20 εὐρέος
διαζώματος. Φαίνεται δὲ μάλιστα ὅτι
διὰ τὸ ἀσθενὲς πάχος τοῦ ἐξεταζομέ-
νου τοίχου (0,425) κατεσκευάσθησαν
αἱ κατὰ τόπους (5 - 6 μ.) σωζόμεναι
ἐνισχυτικαὶ ἀντηρίδες (0,46 + 0,60) αἱ
εἰσχωροῦσαι εἰς τὸ σῶμα τοῦ βράχου.
Εἰς τὰς ἀντηρίδας δὲ ταύτας, ὡς δει-
κνύει ἡ ἀντεστραμμένη ἀναθύρωσις,
καὶ ὑποτομὴ ἦν φέρουσιν. Συνεδέοντο
δ' αἱ ἀντηρίδες πρὸς τοὺς λίθους τοῦ
τοίχου διὰ χονδρῶν πειοσχημῶν συν-
δέσμων ὧν, ὡς γνωστὸν, χρῆσις ἀπο-
κλειστικὴν ἐγένετο κατὰ τοὺς ὁμαί-
κους μάλιστα χρόνους».

«Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν γραμμὴν τοῦ διαζώ-
ματος ἀνευρέθη σειρὰ λίθων Δ ὕψους 0,405
καὶ πλάτους 0,90 ἐχόντων τοὺς ἄρμους καλῶς
ἀρμόττοντας καὶ μίαν ὄρατὴν ὄρα, τὴν προ-
σθίαν ἐπιφάνειαν. Οἱ λίθοι οὗτοι δύνανται ἀρι-
στα γὰ χαρικτηρισθῶσιν ὡς ἐδώλια».

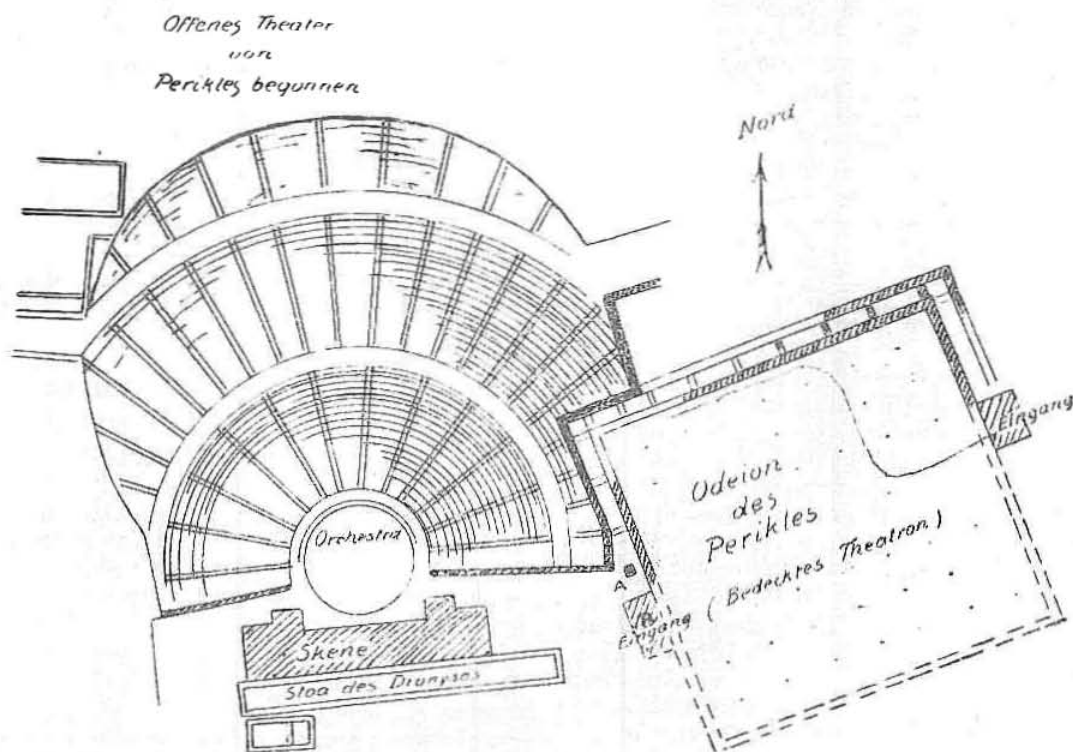
«Ἐπὶ τῶν λίθων Δ βαίνει 0,47 ἐσώτερος
τοῖχος Ε μεταγενεστέρων χρόνων ἐξ ἀργῶν τὰ

πολλά λίθων, ἀντικαταστήσας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀρχαιότερον τοῖχον ἐν τῇ αὐτῇ θέσει εὐρισκόμενον οὐ λείψανα συμπεριελήφθησαν ἐν τῇ ἀνακατασκευῇ».

«Ὡς ἐν τῷ ἄνω διαζώματι, οὕτω καὶ κάτω περὶ τὴν ὀρχήστραν εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ ὑπῆρχον ἐδώλια καὶ δὴ κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν λίθων Β, τὴν βεβαιότητά μου δὲ στηρίζω ἐπὶ τῶν ἑξῆς κυρίως λόγων: Ὡς εἶπον ἤδη, ἡ καὶ σήμερον ὀρατὴ ἐξωτερικὴ σειρὰ τῶν λίθων Β

θὲς ὁμοῦ πλάτος αὐτῶν (πάντως ἔλασσον τῶν 0,58) ἀγνοεῖται, ὡς ἀγνοεῖται καὶ ἡ διατομὴ αὐτῶν, ἣν ἐσχεδίασα δι' ἐστιγμένης γραμμῆς ἐν τῷ διαγράμματι ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν θεάτρων».

Ὁ βράχος ἦν λαξευμένος εἰς ὕψος 3 μέτρων καὶ ἦν ἐπενδεδυμένος δι' ὑμηττίων πλακῶν, ἀνωθεν δ' ἤρχετο εἰς πλάτος 1 1/2 μ. περίπου τὸ διάζωμα ἢ ὁ λεγόμενος *περίπατος* ὅπισθεν δὲ ὑπῆρχον τὰ μαρμάρινα ἐδώλια. Τὸ σύνολον τοῦ κτιρίου ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς ξυλίνης στέγης,

Εἰκ. 15.

εἶναι ἀνωμάλως λελαξευμένη, τόσον μάλιστα πολὺ ὥστε, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐπιμελείας μεθ' ἧς ἐξετελέσθη τὸ οἰκοδόμημα, ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι προωρίζετο νὰ εἶναι ὀρατὴ. Θὰ ὑπῆρχε λοιπὸν ἀναγκαιῶς πρὸ αὐτῆς σειρὰ τις λίθων, δι' οὗς μάλιστα ὑπάρχει καὶ προσφορώτατον θεμέλιον, ἢ ἄλλως υπερβολικῶς (10,58) πλατεῖα εὐθυντηρία Α. Τὸ ὕψος τῆς ἑλλειπούσης σειρᾶς ἐδώλιων (ὡν εὐκολοτάτη ἢ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἀφαίρεσις λόγῳ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως συνδέσμων) ἦτο 0,40 ἢ ἀκριβῶς δηλαδὴ τόσον ὅσον καὶ τὸ ὕψος τῶν ἐδώλιων Δ τοῦ ἄνω διαζώματος. Τὸ ἀκρι-

εἰχόμενον σχῆμα σκηνῆς, ὡς εἶπομεν, κατ' ἀπομίμησιν τῆς τοῦ Ξέρξου.

Καὶ τὰ μὲν ἀνωτέρω βάρη τὰ πρὸς τὸν βράχον δὲν περιεσώθησαν, ὡς μὴ καλυφθέντα ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς Ἀκροπόλεως καταφερομένων χωμάτων, ἐλπὶς ὁμοῦς ὑπάρχει, ὅτι τὰ κατώτερα τὰ πρὸς Α καὶ Μ ἐδώλια θὰ εὐρεθῶσι κάτωθι τῶν προσκειμένων οἰκιῶν, ὧν ἀπαλλοτριωμένων καὶ κατεδαφιζομένων, θὰ ἐνεργηθῇ συστηματικώτερα ἀνασκαφὴ μέλλουσα νὰ δικαιώσῃ ἡμᾶς ἐν τῇ προσπάθειά πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ Περικλείου Ὀδείου ὑπὲρ οὗ τόσα ἐδαπὰνησεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Ταῦτα ἐν συνόλω ὑπῆρξαν τὰ μέχρι σήμερον ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα τῆς πενταετοῦς ἀνασκαφῆς ἡμῶν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τοῦ Ὁδείου.

Εἶχον γράψῃ τὰ ἀνωτέρω ὅτε ἐσχάτως παρεπιδημῶν ἐν Ἀθήναις ὁ καθηγητὴς καὶ ἄλλοτε διευθυντὴς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Dörpfeld καὶ ἐπισκεφθεὶς τὸ οἰκὸδόμημα συνεφώνησε μὲ τὴν γνώμην ἡμῶν ὅτι τὸ ὑφ' ἡμῶν ἀνασκαφῆν καὶ εἰς φῶς ἔλθον οἰκὸδόμημα εἶναι ὄντως τὸ Ὁδεῖον τοῦ Περικλέους. Ἡ γνώμη τοῦ διαπρεποῦς ἀρχαιολόγου βαρύνει πολὺ καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀθθεντία ὡς πρὸς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ζητήματα, διὰ τοῦτο παραθέτω ἐνταῦθα περικοπὴν τῆς πρὸς με ὑποβληθείσης βραχείας ἐκθέσεώς του ὡς καὶ σχεδιάγραμμα (Εἰκ. 15) μετὰ σαφῶν παρατηρήσεων, ἅς φιλικῶς μοι ὑπέδειξε. Ἡ ἐκθεσις ἦν μοι ἀπύθυεν ὁ κ. Dörpfeld ἔχει οὕτω :

Athen den 6. 5. 21

Lieber Herr Kastriotis

Es freut mich sehr, Ihnen mitteilen zu können, dass Ihr Bau, den Sie ausgegraben und gefunden hatten, wirklich das Odeion des Perikles ist! Der Bau hängt mit dem Theater zusammen und ist wahrscheinlich ein sehr grosser viereckiger Bau, dessen NW Ecke auch schon bekannt war und in den Zuschauerraum des offenen Dionysos-Theater einschneidet (Εἰκ. 15).

Das Odeion war ein bedecktes Theater, das unmittelbar neben dem offenen Theater lag, in ähnlicher Weise, wie in Megalopolis das Thersilion, das vermutlich nach dem Vorbilde des Odeion gebaut war.

Sie haben die Nordost-Ecke des Baues, die Nordmauer fast in ihrer ganzen Länge und wahrscheinlich das Fundament des östlichen Einganges aufgedeckt. Das Fundament des westlichen Einganges ist schon früher beim Theater (bei B) gefunden worden. Nördlich davon steht bei A noch eine Basis in situ. Die Umfassungsmauer des Odeions war nach dem Felsen hin doppelt gebaut und beide Mauern waren durch Strebepfeiler verbunden. Sie haben beide Mauern gefunden, die äussere liegt nur auf höherem Niveau.

Im Innern des Baues werden ebenso wie im Thersilion, viele Säulen gestanden haben, die vielleicht aus Holz bestanden. Die

Fundamente werden Sie finden, wenn Sie etwas tiefer graben werden.

Ich gratuliere Ihnen dazu, dass Sie in der Tat das Odeion richtig gefunden hatten.

Ich glaube, dass Perikles nicht nur das Odeion gebaut, sondern zugleich auch das offene Theater geplant und angefangen hat, das später von Lykurg vollendet wurde. Er wird auch schon den jüngeren Tempel des Dionysos geplant haben in dem das Bild dieses Gottes von Alkamenes stand.

Mit besten Grüßen

Wilhelm Dörpfeld.

Ἡδη ἐναπόκειται πλέον τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ ἢ περαιτέρω ἐργασία δι' ἐξαγορᾶς τῶν παρακειμένων οἰκιῶν ὅπως ἐπεκταθῇ ἢ ἀνασκαφῇ πρὸς ΝΑ καὶ οὕτω ἀποκαλυφθῇ πρὸς τιμὴν τῆς Ἑταιρείας τελέως τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ Περικλέους, τὸ ἐν ἔτει 456 π. Χ. ὠκοδομηθέν, ἔστω καὶ ἐν ἐρειπιακῇ καταστάσει.

Ἀθήνησι κατὰ Ἰούνιον 1921.

Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ

ΕΡΓΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

Πλὴν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἀναστήλωσεως ἐνηργήθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1915, 1916 καὶ 1917 δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ αἱ κάτωθι ἐργασίαι στερέωσης.

α') Ἐν τῷ Ὁρολογίῳ τοῦ Ἀνῶρονικοῦ Κυρρηῆτου. Σκοπὸς τῆς ἐνταῦθα ἐργασίας ἦτο ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωσις τῆς κωνικῆς στέγης τοῦ μνημείου. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν παρασίτων φυτῶν, ἅτινα εἶχον ἀφθόνως βλαστήσει ἐπὶ τῆς στέγης ταύτης, ἀπεφασίσθη νὰ ἀφαιρεθῇ καὶ ὁ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κώνου ἐπὶ τουρκοκρατίας κατασκευασθεὶς μέγας ἐκ κεραμοκονίας κόμβος, ὁ προφανῶς τουρκικὸν κεφαλόδεσμον (σαρίκι δερβίσου) ἀπομιμούμενος (Εἰκ. 1). Ἡ κατεδάφισις δ' αὕτη ἐγένετο ὅπως τοποθετηθῇ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ του θέσει τὸ παρὰ Stuart καὶ Revett (Antiquities of Athens ἔκδ. 1913 πίν. IX) εἰκονιζόμενον κορινθιακὸν κιονόκρανον, τὸ φέρον ποτὲ — κατὰ Βιτρούβιον (De architectura I, 6) — τὸν μετὰ ραπίδος χαλκοῦν Τρίτωνα, ὅπερ καταπεσόν, τίς οἶδε ποτὲ, ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ ἐκ κονιάματος κόμβου, ὅταν τὸ μνημεῖον μετεβλήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τεκέν, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τεκὲς τοῦ

Μπραϊμή¹. Τοῦ κιονοκράνου τούτου σώζεται δυστυχῶς μόνον τὸ κάτω ἥμισυ, συμφυῆς μετὰ τμήματος ἀμελῶς εἰργασμένου ὀκταγωνικοῦ κορμοῦ. Παρατηρήθη νῦν ὅτι ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τούτου, καὶ δὴ κατὰ τέσσαρα σταυροειδῶς διατεταγμένα σημεῖα εὗρηνται τόρμοι διατηροῦντες ἐτι ἴχνη σκωρίας. Ἀντιστοίχως δὲ πάλιν ἐπὶ τεσσάρων ἐκ τῶν τριγωνικῶν πλακῶν τῶν ἀπαρ-

ροῦ κινδύνου, ὃν θὰ διέτρεξεν ἡ εὐστάθεια τοῦ κορυφώματος. Σημειωτέον δ' ὅμως, ὅτι αἱ εἰρημέναι ράβδοι δυσκόλως ἦσαν ἐκ τῶν κάτω δραταί, ὡς δὲν ἦτο ὄρατὸς καὶ ὁ ἀμελῶς εἰργασμένος ὀκταγωνικὸς κορμὸς, ἐφ' οὗ βαίνει τὸ κιονόκρανον. Περὶ τούτου πείθεται τις ἂν προεκτείνῃ τὴν κλίσιν τῆς στέγης μέχρι τοῦ κιονοκράνου, ὁπότε θὰ ἴδῃ ὅτι ἡ συνάντησις τελει-

Εἰκ. 1. Τουρκικὸν κορυφῶμα τοῦ ὰρολογίου.

τιζουσῶν τὴν στέγην, εὗρηνται ὅμοιοι μεγάλοι τόρμοι. Ἐκ τῆς συμπτώσεως ταύτης συνάγομεν ὅτι ράβδοι σιδηραῖ ὑπεστήριζόν ποτε, δίκην ἀντηριδῶν, τὸ ἀποτελοῦν τὸ κορυφῶμα τῆς στέγης, ἀσθήρικτον δ' ἄλλως, κιονόκρανον. Ἐπειδὴ δ' ἡ παρουσία σιδηρῶν ράβδων ἐξωτερικῶς τεθειμένων ζημιοῖ τὸ κάλλος τοῦ μνημείου, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι αἱ ράβδοι ἐτέθησαν πολὺ μεταγενεστέρως, κατόπιν βεβαίως σοβα-

ται ἀκριβῶς κατὰ τὸ ἀνώτατον σημεῖον τοῦ κορμοῦ.

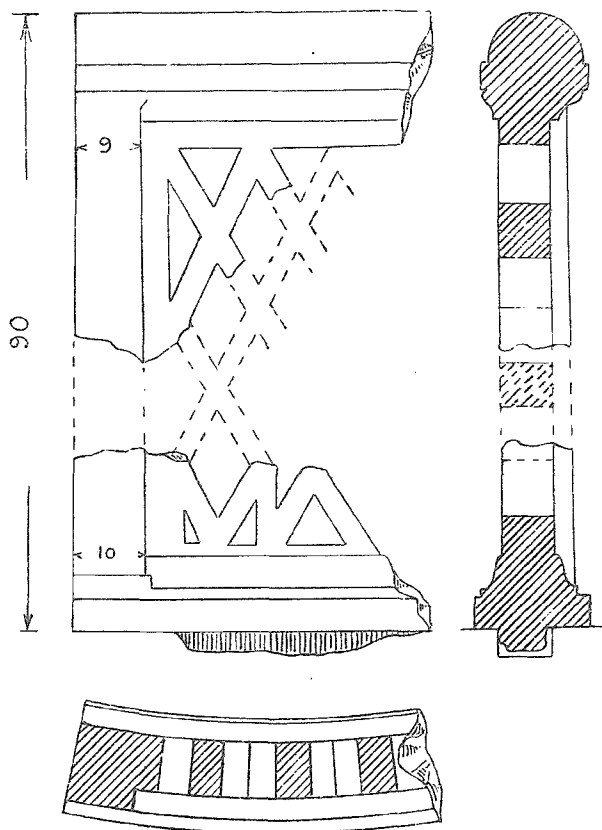
Μεταξὺ τῶν ἐν τῇ ἀνασκαφῇ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς κατεσπαρμένων τεμαχίων ἀνευρέθησαν καὶ τρία μάρμαρα ἀνήκοντα εἰς τὸ κυκλωτερές θωράκιον, ὅπερ περιέβαλλε τὸ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ πύργου ὰρολόγιον. Ὅτι τὰ τεμάχια ταῦτα ἀνήκουσι πράγματι εἰς τὸ εἰρημένον θωράκιον ἐξάγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς συμπτώσεως τῆς καμπυλότητός των πρὸς τὴν καμπυλότητα τῆς ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου στρώματος τοῦ πύργου λαξευ-

¹ Ὅρα Καμπούρογλου. Ἱστορ. τῶν Ἀθηναίων Α' 160.

θείσης πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ θωρακίου αὐλακος (Antiquities of Athens ἔκδ. 1913 πίν. VIII), ἀλλὰ καὶ ἐκ τεμαχίου μαρμαρίνου ἐμβόλου σφωζομένου ἐπὶ ἑνὸς τῶν λίθων καὶ ἀριστα πρὸς τὰς διαστάσεις τῆς αὐλακος ἀρμόττοντος. Τῶν λίθων εἷς ἀνήκει εἰς τὸ ἄνω καὶ δύο εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κιγκλιδώματος. Ἐξ οὐδενὸς ὅμως δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ ἀκριβὲς ὄλι-

6') Ἐν τῇ «Πύλῃ τῆς Ἀγορᾶς» (Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος). Ταύτης συνεπληρώθησαν διὰ σιδηροπαγοῦς κονιάματος ἀποκεκρουσμένα τινὰ τμήματα τῶν ραβδωτῶν κορμῶν τῶν δύο βωρείων κιόνων (Εἰκ. 3), στερεωθέντα δ' ἀνετοποθετήθησαν μέρη τινὰ τοῦ θριγκοῦ καὶ τοῦ δεσώματος τὸ κορυφαῖον γείσον (Εἰκ. 4).

γ') Ἐν Φαλήρω. Ἐνταῦθα ἐστερεώθη καὶ

Εἰκ. 2. Θωράκιον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ὄρολογίου.

κὸν ὕψος, ὅπερ, κατὰ τὴν ἐν τῷ συνημμένῳ σχεδίῳ (Εἰκ. 2) συμπλήρωσιν, δυνατόν νὰ ᾔτο 0.90 μ. Τὸ θωράκιον ἀπομιμούμενον δρύφακτον εἶχε τὴν ἐπίστεψιν ἡμικυλινδρικήν, τὰ καθ' ἕκαστον δὲ τεμαχία του συνεδέοντο ἄνω διὰ συνδέσμων πιομόρφων.

Ἐν τέλει τῆς ἐργασίας ἐγένετο παραπλεύρως τοῦ μνημείου πρόχειρος συναρμολόγησις τῶν σφωζομένων τεμαχίων τοῦ θριγκοῦ τοῦ ΒΔ προστόφου.

ὑπεστηρίχθη τμήμα τοῦ φαληρικοῦ ἢ διαμέσου τείχους ἀριστερᾷ τῷ διὰ τοῦ σιδηροδρόμου μεταβαίνοντι εἰς Πειραιᾶ. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ τείχους (Εἰκ. 5) εἶνε τὸ μόνον λείψανον, ὅπερ διεσώθη κατὰ τὸ μέρος τοῦτο μετὰ τὴν ἐκ τῆς διελεύσεως τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἐπενεθεῖσαν καταστροφὴν.

δ') Ἐν Δελφοῖς, πρὸς ἐπαναφορὰν λίθων τινῶν τοῦ ἐνεπιγράφου πολυγωνικοῦ τείχους εἰς τὴν κανονικὴν αὐτῶν θέσιν, ἀφ' ἧς εἶχον ἔξω-

σθῆ εἴτε λόγῳ σεισμῶν, εἴτε λόγῳ τῆς ὠθήσεως τῶν ὀπισθεν χωμάτων. Ὅμοιας φύσεως ἐργασία ἐγένετο καὶ διὰ τὸ ἰσοδομικὸν ἀνάλημμα τῆς Μαρμαριάς, οὕτινος ἀνωκοδομήθησαν καταπεσόντες τινὲς δόμοι. Μικρὰ δέ τις ὑποστήριξις ἐπεχειρήθη καὶ ἐν τῷ ὀπισθεν τοῦ ἀναθήματος τῶν Πλαταιῶν ἀναλημματίῳ.

θεῖσα πλάξ, ἡ ἀποτελοῦσα τὴν κλεῖδα τῆς θόλου. Τέλος ἐκαθαρίσθη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου, ἐφράχθη δ' ἡ εἴσοδος αὐτοῦ διὰ μεγάλης σιδηρᾶς κιγκλιδωτῆς θύρας, ὅπως ἐμποδισθῆ ἡ περαιτέρω χρῆσις τοῦ τάφου ὡς στάνης.

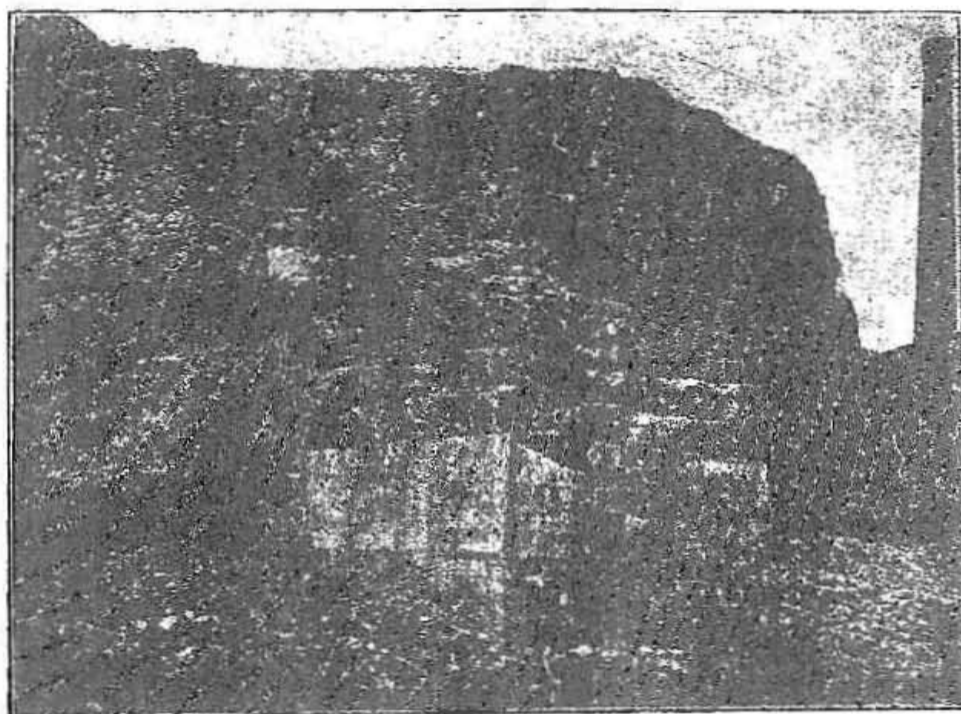
ς') Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνωκοδομήθη ἐν Δαφνίῳ ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ἔξω τοῦ περιβόλου τῆς

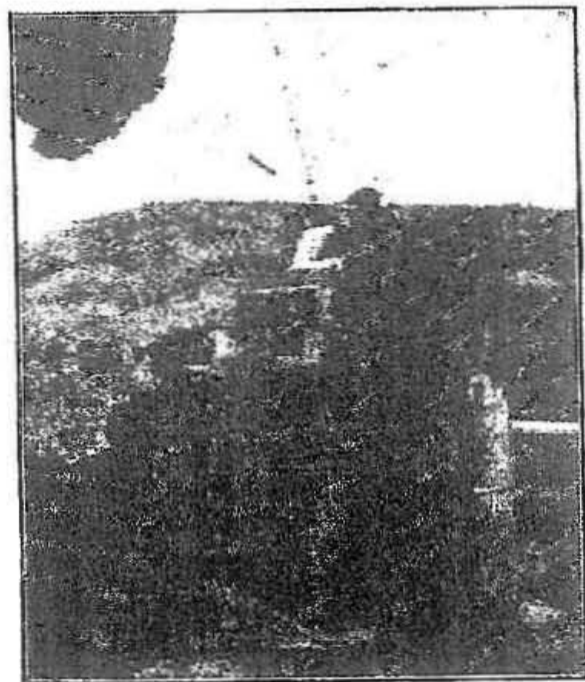
Εἰκ. 3. Κίον τῆς Πόλης τῆς Ἀγορᾶς.

ε') Κατὰ δὲ τὸ 1917 ἐργασία στερεώσεως ἐγένετο ἐν τῷ παρὰ τὸ Μενίδι γνωστῷ θολωτῷ μυκηναϊκῷ τάφῳ. Τούτου συνεπληρώθησαν χάσματά τινα, κατὰ τὸ ὑπερθεν τῆς εἰσόδου τῆς θόλου τμήμα τοῦ ἀναλήματος, ἐπανιθρύθησαν καταπεσόντες τινὲς ὀγκόλιθοι ἐκ τῆς ἀνωτάτης κεκλιμένης σειρᾶς τῶν λίθων τοῦ δεξιῦ ἀναλήματος τοῦ δρόμου καὶ ἐφράχθη διὰ νέου λίθου ἡ πάλαι ὑπὸ τυμβωρύχων ἀφαιρε-

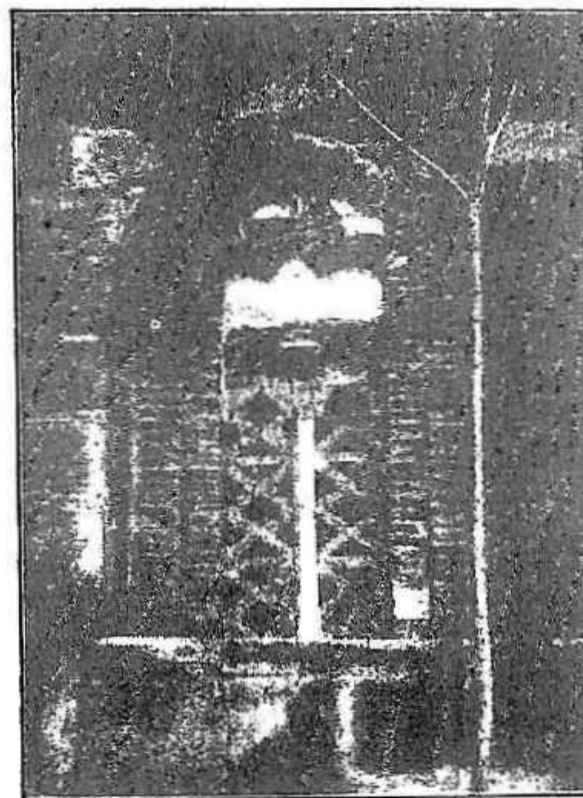
Μονῆς κειμένου παρεκκλησίου, συνεπληρώθη δὲ καὶ μέγα μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 6). Ὁ περίξ τοῦ ναυδρίου χώρος, ὡς καὶ τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἐκαθαρίσθησαν ἀπὸ τοῦ ὄγκου τῶν χωμάτων, ἅτινα ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ὁ χρόνος εἶχον συσσωρεύσει, οὕτως ὥστε δύναται τις νῦν νὰ διακρίνη εὐκρινῶς τὰ λείψανα τῶν βάθρων τῶν κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βαινόντων ἀψιδωμάτων.

Εἰκ. 6. Ἀρχὴ τοῦ φαληρικοῦ τείχους.

Εἰκ. 6. Ἄψις τοῦ ἐν Δαφνίῳ παρεκκλησίου (κοιμητηρίου).

Εἰκ. 7. Παράθυρον τοῦ ΝΑ παρεκκλησίου τοῦ ναοῦ Δαφνίου.

Ἐν δὲ τῷ καθολικῷ τῆς αὐτῆς Μονῆς, τὸ ἀνατολικὸν παράθυρον τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν παρεκκλησίου ἀπαλλαγὸν ἑξωτερικῶς τῶν κονιαμάτων, δι' ὧν ἐφράσσετο, ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν του ὄψιν, συμπληρωθέντος τοῦ

ζ') Τέλος ἐν τῷ ἐν Ἀρχαῖς βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παρηγορητίσσης, ἐποποθετήθησαν κατὰ τὸ 1917 τὰ κατὰ τὸ 1916 κατασκευασθέντα ξύλινα, βυζαντινοῦ ρυθμοῦ ὑλοστάσια τοῦ τε κεντρικοῦ τρούλλου καὶ τῶν τεσσάρων κατὰ

Εἰκ. 4. Ἡ Πόλις τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ Λυσμῶν.

λιθίνου δρυφάκτου διὰ νέων τεμαχίων ἐκτελεσθέντων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σφζομένου παλαιοῦ τεμαχίου, ὡς ἡ εἰκὼν 7 δεικνύει. Εἶνε δὲ τὸ παράθυρον τοῦτο τὸ μόνον ἐν Δαφνίῳ ὅπερ διεφύλαξεν τὸν ἀρχαῖον τύπον τοῦ δρυφάκτου, ὅστις πολὺ προσομοιάζει τὸν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ. (Ὁρα Schulz and Barnsley The Monastery of St Luke of Stires πίν. 10).

τὰς γωνίας τοῦ ναοῦ τρουλλίσκων. Ἐλπίζεται ὅτι προσεχῶς θέλει συντελεσθῆ ἡ τοποθέτησις καὶ τῶν ὑπολοίπων ὑλοστασίων ἥτοι τῶν παραθύρων τοῦ ἀνω ὀρόφου, ἵνα οὕτω ἀποτραπῆ τοῦ λοιποῦ ἢ εἰς τὸ θαυμαστὸν μνημεῖον εἴσοδος τῶν τόσων ζημίαν προκαλοῦσῶν κορωνῶν.

A. K. ΟΡΑΝΔΟΣ

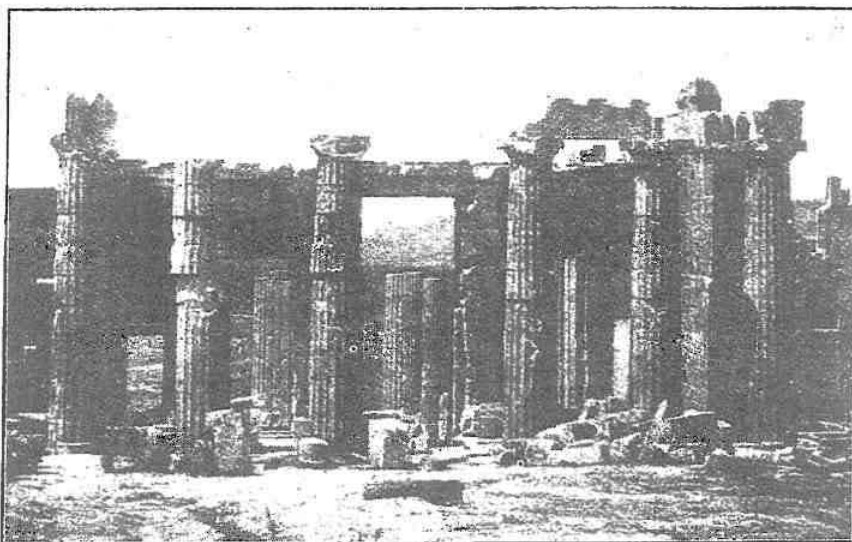
ΕΡΓΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1915-1917

Ἡ ἀπὸ τοῦ 1908 ἀρξαμένη ἀναστήλωσις τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως τῶν Προπυλαίων συνεχισθεῖσα καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1915, 1916, ἐπερατώθη ὀλοσχερῶς κατὰ Μάϊον τοῦ 1917.

Μετὰ τὴν συγκόλλησιν καὶ τοποθέτησιν τῶν

πάντες συναπαρτισθέντες ἐκ παλαιῶν καὶ αὐτόθι ἀνηκόντων τεμαχίων. Ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τούτων ἐτέθησαν τὰ ὀλίγα περισωθέντα τεμάχια κεκλιμένων γείσων, μὴ καλύψαντα δυστυχῶς πάντας τοὺς ὀρθοστάτας. Τέλος ἐπὶ τῶν γείσων τούτων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐτοποθετήθησαν πέντε τεμάχια σιμῶν, ὅσα κατέστη δυνατόν νὰ συγκροτήσωσι ἀκεραίας εἰς μῆκος καὶ πλάτος σίμας. Ἐν ἀντιθέσει ὁμως πρὸς τὰς σίμας τοῦ αἰετώματος τὰ ἐν ἀφθονία διασωθέντα τεμάχια τῆς ὠραίας διατηρήτου ὑδρορροῆς τῆς

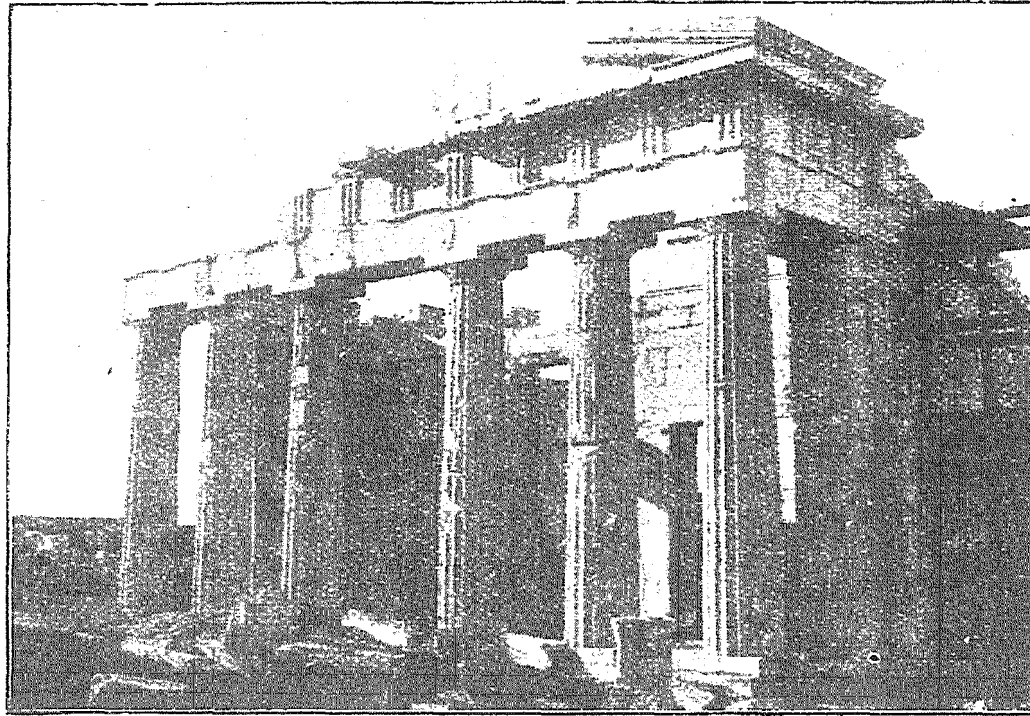
Εἰκ. 1. Ἀνατολικὴ πρόοψις τῶν Προπυλαίων πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

τριῶν βορείων δοκῶν τῆς δωρικῆς ὀροφῆς ἠκολούθησε ἡ ἐπανίδρυσις τῶν ὀριζοντίων γείσων τῆς τε ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς προστάσεως. Τῶν γείσων τούτων ὀλοσχερῶς νέον εἶνε τὸ τῆς ΒΑ γωνίας, τῶν δὲ λοιπῶν συνεπληρώθησαν, ὅπου παρίστατο ἀνάγκη, αἱ οὐραὶ, αἵτινες, ἐπειδὴ ὀπισθεν ἐξεῖχον τῆς ζωοφόρου καὶ δὲν εἶχον ἐπαρκῆ τὴν ἔδρασιν, ἐστηρίχθησαν ἐπὶ κατακορύφων σιδηρῶν στύλων, περιβληθέντων διὰ σκυροκονιάματος.

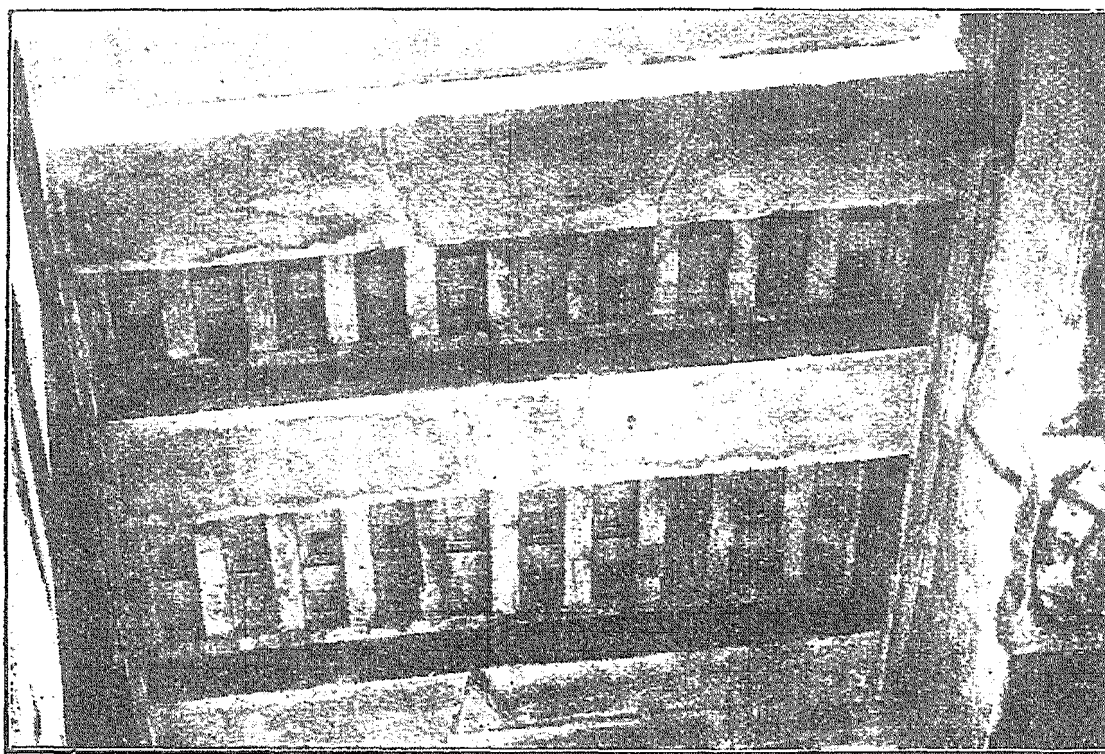
Ἐπὶ τῶν ὀριζοντίων γείσων ἐτοποθετήθησαν κατὰ τὴν πρόσοψιν τρεῖς ὀρθοστάται τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τυμπάνου τοῦ αἰετώματος,

βορείου πλευρᾶς ἐπέτρεψαν τὴν εἰς ἱκανὸν μῆκος ἐπανίδρυσιν αὐτῆς ὡς ἡ εἰκὼν 2 ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν εἰκ. 1 δεικνύει. Ὅπισθεν δὲ τῶν σιμῶν τούτων ἐτέθησαν τεμάχια τινὰ στρωτήρων καὶ κάλυπτῆρων κεράμων.

Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν λίθων τοῦ αἰετώματος ἠκολούθησε ἡ ἀνύψωσις τῶν ἀπὸ καιροῦ συγκεκολλημένων φατνωμάτων τῆς ὀροφῆς, ἐκτελεσθεῖσα τελευταία λόγῳ τῆς ἐσωτερικῆς διὰ τῶν κενῶν τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς γενομένης ἀνυψώσεως τῶν τεμαχίων τοῦ αἰετώματος. Κάτωψιν τῶν συναρμολογηθέντων φατνωμάτων μετὰ τὴν κατὰ χώραν τοποθέτησιν αὐτῶν παρῆ-

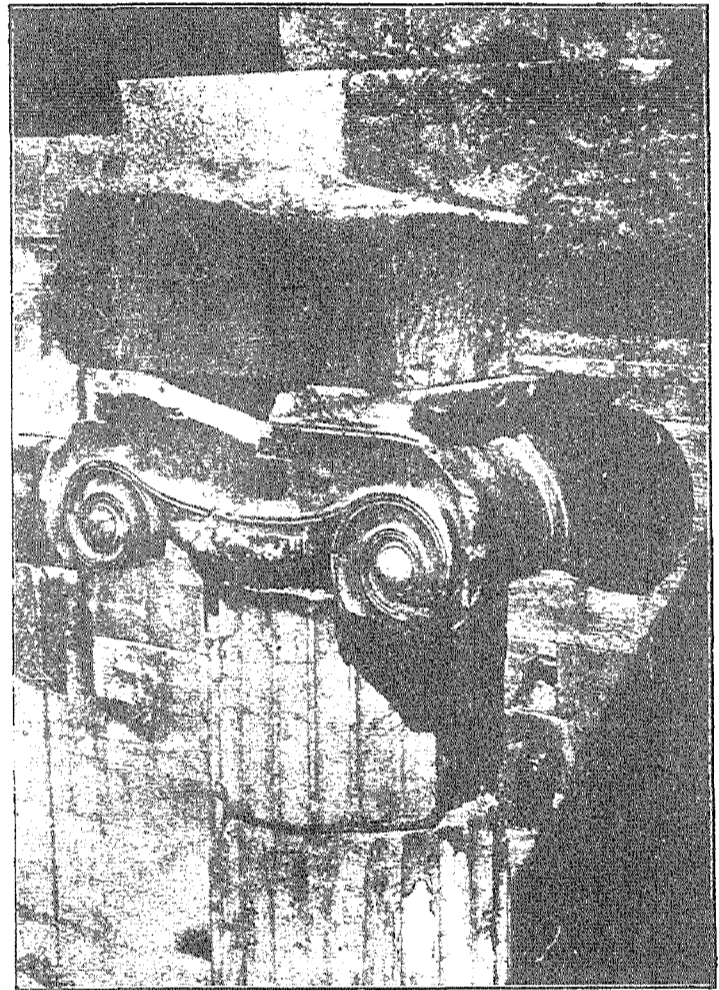
Εἰκ. 2. Ἀνατολικὴ πρόσωπις τῶν Προπυλαίων μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

*Εἰκ. 3. Ὅροφὴ ἀνατολικῆς προστασίας τῶν Προπυλαίων.
(Φωτογραφία εὐμενῶς παραχωρηθεῖσα παρὰ τοῦ κ. Δρος Βέλτερ).*

*Εἰκ. 5. ΒΑ γωνία τῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων
μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.*

*Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ἀναστηλωθέντος ἰωνικοῦ κίονος
τῆς ἐσωτερικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων ἐκ τεσσάρων
διαφόρων τεμαγίων ἀπαρτισθέν.*

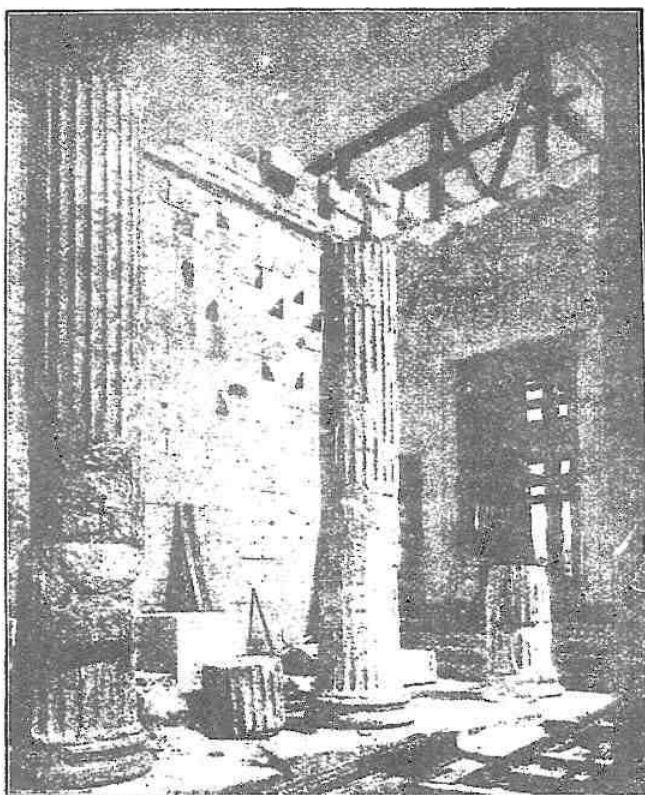

*Εικ. 7. Ὁροφή δυτικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων.
(Φωτογραφία εὐμενῶς παραχωρηθεῖσα παρὰ τοῦ κ. Δεσφ. Βέλτερ).*

χει ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 εἰκῶν. Αἱ εἰκόνες 4, 5, 6 καὶ 7-παρέχουσι σαφῆ τεκμήρια τῶν λεπτομερειῶν τῆς γενομένης ἀναστηλώσεως καὶ τῶν σημαντικῶν αὐτῆς πορισμάτων, ὅπως εἶναι ταῦτα ὄρατὰ ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1917, ὅτε συνετελέσθησαν αἱ ἐργασίαι. Αἱ δὲ εἰκόνες 3 καὶ 4 παριστῶσι τὴν

ρωσις τοῦ κτιρίου ἀλλ' ἢ εἰς τὰς ἀρχικὰς τῶν θέσεις ἐπανίδρυσις τῶν σφισμένων ἀρχαίων τεμαχίων.

Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς γενομένης ἐργασίας ὑπολείπεται ἤδη ἡ ὑπερθεῖν τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς κατασκευὴ δώματος στεγανοῦ πρὸς

Εἰκ. 4. ΒΑ γωνία τῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

κατάστασιν τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως, ἣ μὲν 3 εἶχεν αὕτη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν (πρὸ τοῦ 1908), ἣ δὲ 4 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀναστηλώσεως (Μαῖος 1917).

Ὡς βλέπει τις ἡ ἀναστήλωσις περιορίσθη εἰς τὴν ἀνατοποθέτησιν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως κατεσπαρμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, διὰ τῆς προσθήκης ὡς οἶόν τε ὀλιγωτέρων νέων τεμαχίων διότι πρόγραμμα καὶ σκοπὸς τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀναστηλώσεως δὲν εἶναι ἡ συμπλή-

ρωσις τοῦ κτιρίου ἀλλ' ἢ εἰς τὰς ἀρχικὰς τῶν θέσεις ἐπανίδρυσις τῶν σφισμένων ἀρχαίων τεμαχίων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΠΑΛΑΝΟΣ

ΣΗΜ. Ἐδραὶ περιγραφαὶ τῶν προγενεστέρως ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἐδημοσιεύθησαν ἐν Πρακτ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 1910, 281 καὶ Ἀρχ. Δελτ. 1915, 49 κλπ.

Λεπτομερῆ δὲ περιγραφὴν τῆς ὅλης ἡμῶν ἐργασίας ἐπιφυλασσόμεθα νὰ δημοσιεύσωμεν ἐν καιρῷ.

N. M.

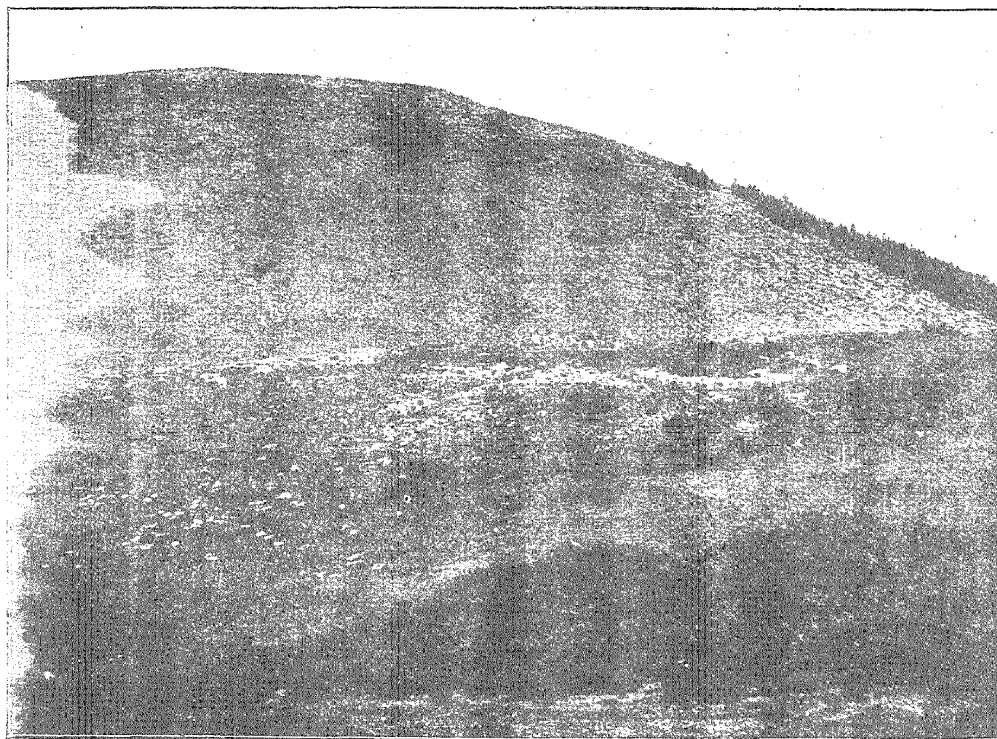
Β' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ. 1917-19.

Α' ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Ἀνασκαφή τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οἴτης.

Εἰς ὄακιν ἄδενδρον τῶν δυτικῶν κλιτύων τοῦ (1800 μ. που ὕψος) Εἰεροβουνιοῦ τῆς Παύλια-νης, δεσπόζουσαν ἀπὸ Ν τοῦ ὑψιπέδου τῆς κυ-

δὲ πελωρίαν ἔκτασιν τεφροχωμάτων ἀναφύρτων μετ' ἀπείρων θρυμμάτων λευκαζόντων δοτῶν, περαιτέρω δὲ περὶ τὰ 150 μ. βορείως ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὁάξεως θεμέλια ὀρθογωνίου στοᾶς ὁμοίου οἰκοδομήματος (εἰκ. 1), εἶχον ἀπ' ἀρχῆς συλ- λάβει τὴν σκέψιν ὅτι ἐπὶ τοῦ ὕψους ἐκείνου ὑπὲρ τὴν Τραχίνα καὶ τὴν Ἡράκλειαν (3 καὶ 4 ὄρας ἀνατολικώτερον ὑποκειμένης), ἐν τῇ ἀμέσῳ ἀπὸ Βορρᾶ γειτονίᾳ τῆς ἀρχαίας Δωρίδος καὶ τῆς

Ἐικ. 1. Πυρᾶς καὶ σημοῦ λεύκων ἀπὸ δυσμῶν.

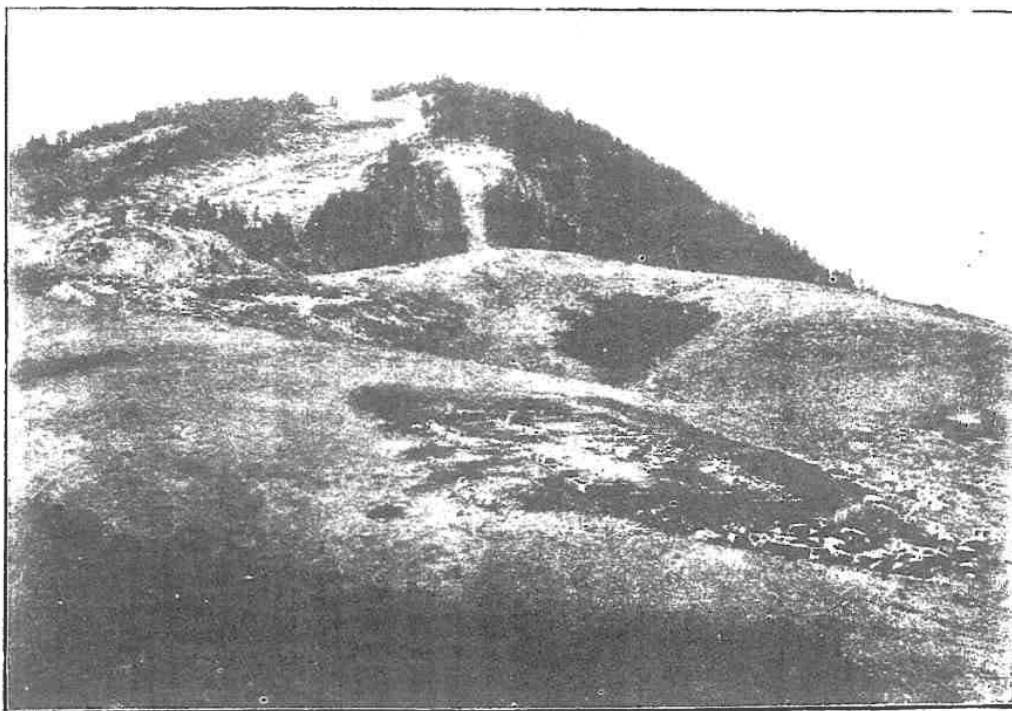
ρίας καταβόθρας τῆς Οἴτης, κατὰ τὸν αὐχένα, καθ' ὃν ὑπερβάλλει μὲν ἀνεκαθεν τὰς ΜΑ ἀκρω- ρείας τῆς Οἴτης ἢ ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερ- χειοῦ διὰ τῆς Τραχινίας πρὸς τὸν Δάφνον, τὴν Ναύπακτον κλπ. ἐπαρχιακῇ ὁδῷ, χωρίζονται δὲ τὰ ὕδατα τοῦ ἄνω Δάφνου καὶ τοῦ Ἄσωποῦ καὶ ἡ σημερινῇ ἐπαρχία Παρνασσίδος ἀπὸ τῆς Φθιώτιδος, ἠγάγεν ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ 1918 ἡ πλη- ροφορία τῆς ὑπάρξεως «Μαρμάρων» ἐνταῦθα.

Παρατηρήσαντες δὲ πράγματι ἐκτεταμένα μὲν ἐρείπια δωρικοῦ οἰκοδομήματος, παραπλεύρως

προκατόχου αὐτῆς Δρυοπίας, πλησίον δὲ (3/4 ὄρας βορ.) τῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὑψιπέδου πηγῶν τοῦ Γοργοποτάμου, ἦτοι τοῦ καθ' Ἡρόδοτον (Ζ' 198) ἀκριβῶς πρὸς σβέσιν τῆς πυρᾶς τοῦ καιομένου Ἡρακλέους ἀναφανέντος Δύρα εἶχον ἐνώπιόν μου ἀπλούστατα ἐν ἐρειπίοις εὐλόγου λατρείας τὴν «Ἡρακλέους πυρᾶν» τῶν ἀρχαίων ἢ τὸ [Ἐμ]πρήστιον τῆς παρα- δόσεως καὶ ἐν τῇ γυμνῇ ἐκείνῃ ὁάξει ἀκριβῶς τὴν ὁμώνυμον θέσιν τῆς Οἴτης ἢ τὴν «Φρυ- γίαν» ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ πεφρῦχθαι τὸν Ἡρα-

κλέα»· καὶ ἡ ἀμέσως λοιπὸν παρ' αὐτὴν ὁδὸς θὰ ἦτο αὐτὴ ἐκείνη, ἣν διώδευε τυχαίως μὲν ὁ Φιλοκτῆτης (ἢ Ποίας) τῆς παραδόσεως ὅτε ὑφῆψε τὴν πυρὰν τοῦ φίλου ἥρωος, ἀλλὰ καὶ ὁ Γλαβριῶν τῆς ἱστορίας (Lín. 36, 30) σκοπίμως ἐκ τῆς Ἑρακλείας (κατ' εὐθείαν λοιπὸν, ὅχι δι' Ὑπάτης, ὁδὸν ἡμέρας!) ἀναβαίνων, ἵνα θύσῃ τῷ Ἑρακλεῖ in eo loco, quem Pyram appellabant καὶ συνεχίσῃ ἐκεῖθεν ποθεν ἀνα-

τῶν οἰταικῶν καὶ δρυοπικῶν μύθων ὁ Ἑρακλῆς συνδέεται πρὸς τὴν νοτιωτέραν ταύτην Οὔτην (ὄχι τὸ Γρεβενὸ τῶν Αἰνιάνων). Ὅτι ὁμοῦς οὐχὶ μυθικῆ ἀπλῶς ἀνάληψεως θέσις, ἀλλὰ καὶ λατρείας μακροῦς λείψανα γνωρίζει ἐπὶ τῆς Οὔτης ἡ τυχαία παράδοσις, οὐδεὶς εἶχε παραδόξως ἐπιστήσει τὴν προσοχὴν του· πρὸς ἐκ πολλῶν π. χ. Στοβ. ἀνθ. Δ' 154 σελ. 26 «τῆς Οὔτης ἐπὶ τῇ ἀκρωρείᾳ θύεσθαι ὅσα ἐστὶ (γρ. *ὄσα ἐτη*)

Εἰκ. 2. Ἡ πυρὰ τῆς Οὔτης· προσθία στοά.

λαμβάνων τὸν δι' ὁμαλωτέρων προπεμφθέντα στρατόν του toto agmine εἰς Ναύπακτον. Καὶ δὲν ἦτο λοιπὸν οὐδὲ ἠδύνατο νὰ εἶναι Πυρὰ ἡ ὑψίστη κορυφὴ τοῦ ὄρους, τὸ Γρεβενό, ἐφ' οὐ ματαίως φυσικὰ ζητήσαντές τι αὐτῆς ἴχνος καὶ ὁ Ross καὶ ἄλλοι ἐξηκολούθουν ὁμοῦς ἀπλῶς ἅπαντες νὰ τοποθετῶσιν, ἐλλείψει ἀποτύ τινος μνημείου, τὴν ἀπλήν δὴθεν παράδοσιν τῆς αὐτοπυρώσεως τοῦ ἥρωος· διότι καὶ ἐφαίνετο αὐτονόητον ὅτι μυθικῆ ἀπλῶς ἀνάληψις ἀρμόζει ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ ὑψίστου σημείου τοῦ ὄρους, ἀδιάφορον ἂν «πυρὰ τραχίνιος» (Θεοκ. ΚΔ' 82) καὶ ῥητῶς λέγεται καὶ δι' ὄλων

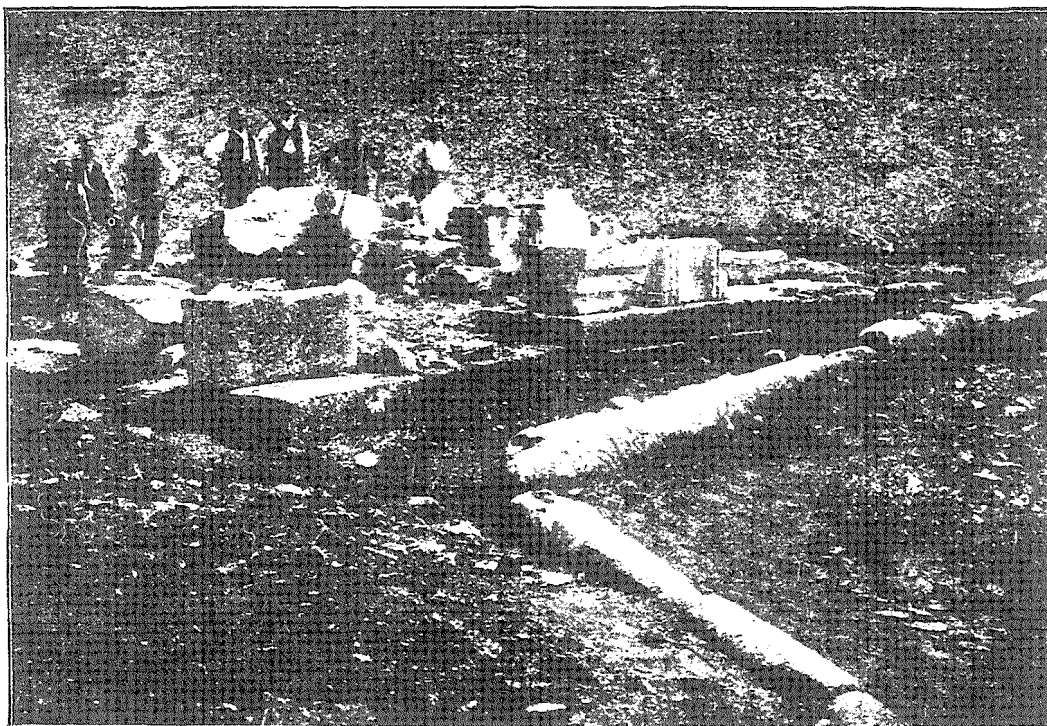
νόμος καὶ Ἑρακλεῖ καὶ Φιλοκτῆτη εἰς μνήμην τοῦ παλαιοῦ παθήματος καὶ τὴν τέφραν ἐπὶ τῇ πυρκαϊᾷ ἐν χώρᾳ μένειν καὶ Sil. Ital. VI 452 Herculei monumenta regi, ἐξ ὧν ὡς καὶ ἄλλων χωρίων ἀσφαλὲς συμπέρασμα προκύπτει ὅτι καὶ ἀπτόν τι μνημεῖον τῆς πυρᾶς ὑπῆρχεν.

Ἀνακοινώσαντες δὲ τὴν ἐκ τῆς γραπτῆς παραδόσεως ἤδη γνώμην ἡμῶν ταύτην ἔκτοτε ἐν συνεδρία τῆς Ἐπιστημονικῆς ἐταιρείας, προέβημεν εἴτα καὶ εἰς ἀνασκαφὴν τῶν ερειπίων κατ' Αὐγουστον τοῦ 1919 δαπάνῃ τοῦ Σεβ. Ὑπουργείου. Τῶν δὲ σχετικῶν πρὸς τοῦτο ὑπ'

ἀριθ. 96 καὶ 104 τοῦ 1919 ἐκθέσεων ἡμῶν δημοσιεύομεν ἐνταῦθα περίληψιν (εἰκ. 2).

Τοῦ μὲν πρὸ δεκαετηρίδων τινῶν ἐτι σφισομένου κατὰ ὁμοφώνους περιοίκων μαρτυρίας *πωρίνου περιβόλου τοῦ τεμένους* μόνον ἴχνη βλέπομεν ἀμυδρὰ πλέον εἰς ἀυλάκια διακεκομμένα βαίνοντα πέραν τῆς ἐκτάσεως τῶν τεφροχωμάτων μέχρι τῆς νοτίας ἄκρας τῆς ὁράσεως ἐκατέρωθεν, ὅπου κατέληγεν εἰς τετράγωνον,

ἀνατολικὴν πρόσοψιν, δύο σπόνδυλοι ἑλλιπεῖς καὶ ἄλλων ὀλίγα τεμάχια, μὲ 9 καὶ 6 ῥαβδώσεις θωρικός, ἐκατέρωθεν δὲ ἀδιάξεστον ἐπιφάνειαν σφίζουσαν ἐν τισιν ὀπῆν κινγκλίδος ἄλλα παρακείμενα μέλη ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ οἰκοδομήματος εὔρομεν ἀφθονα, ὅχι μόνον τῶν δόμων ἀλλὰ καὶ τοῦ θριγκοῦ, δηλ. ἐπιστύλια πολυάριθμα, λίαν δὲ βραχέα (0,91 μ. μήκος, τὰ δὲ γωνιαῖα 0,97), ὥστε προδήλως ἐπὶ τοίχων, ὅχι

Εἰκ. 3. ΒΑ γωνία τῆς πυρᾶς καὶ ΝΔτικὴ τοῦ σηκοῦ.

πυρόκτιστον, μικρὸν οἰκοδόμημα, ἴσως μικρὸν *πυρᾶν* ποτε.

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον ἐκαθαρίσθη πρῶτον ὁ σύμφυτος σωρὸς συντριμμάτων καὶ ἀποπελεκημάτων μακροχρονίων λατομιῶν τῶν περιοίκων, ὁ καλύπτων τὸ κυρίως *ἱερὸν* καὶ ἀνάσκαφέν τοῦτο κατὰ τὸ πλεῖστον κατεφάνη ὡς *δώριος γαδὸς* ἢ μᾶλλον ἀπλοῦς *σηκὸς ἐν παραστάσιν*, ἐκ τιτανολίθου ὄλος πλὴν τῶν μαρμαρίνων κεραμίδων θεμελιωμένος ἐπὶ τῶν σαθρῶν πλέον λειψάνων προκατόχου *πωρίνου*, ὑπεστρωμένον ἀντὶ στερεοβότου. Καὶ κινδῶν μὲν αὐτοῦ λείψανα εὐρέθησαν μόνον κατὰ τὴν

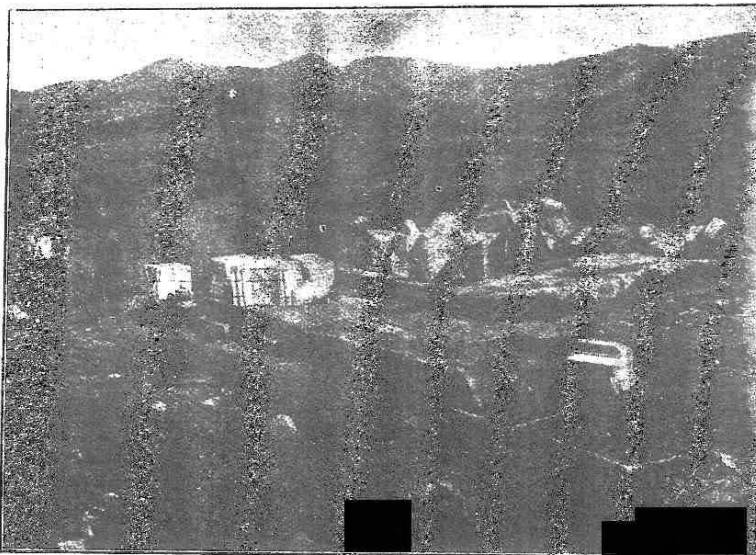
περιστάσεως, βαίνοντα, ἔπειτα τριγλύφους τοξοειδοῦς ἄνω ἀφέσεως τῶν ποδῶν, γείσα ὀριζόντια μὲ τὰς συνήθεις προμόχθους καὶ καταίετια χωρὶς αὐτάς, σίμας μαρμαρίνας καὶ κεραμίδας ὡσαύτως, στρωτήρας καὶ καλυπτῆρας¹, λίθους τυμπάνου τοῦ ἀετώματος κλπ., — ἐν συνόλῳ ἐπαρκοῦντα καὶ εἰς ἀναπαράστασιν τοῦ ὅλου κατὰ χώραν ὅμως, σημειωτέον, διετηρεῖτο μολίς

¹ Ἐτι δὲ καὶ *θύρας* ὀλίγα μέλη καὶ τέλος *μικροτέρα τινα γείσα* (ἐν ὁρατῶν ἐν εἰκ. 4 δεξιᾷ), ἡ τελευταῖον ἀνεγνώρισεν ὁ φίλος κ. Ἄν. Ὁρλάνδος ὡς ἐπὶ *θωρακίων τῆς προσόψεως κτιστῶν* μεταξὺ τῶν παραστάδων ἐπικείμενα, ὅμοια τοῖς ἐν Λυκοσοῦρα.

ἡ ΜΔ γωνία καὶ δὴ ὅλη που ἡ Μ πλευρὰ 14 μ. που) τῆς εὐθυνηθείας μόνης καὶ μίας βαθμίδος, ἐντὸς δὲ τῆς γωνίας καὶ τμήμα, πλακόστρωτον πεζῶς, ἐδάφους φαίνεται ὑπὸ λατρευτικῶν ἀγάλμα στρωθέντος ἐν ὑστέροις ῥωμαϊκοῖς χρόνοις (εἰκ. 3 - 4) τὴν ἐκ θεμελίων ἐξαφάνισιν τῶν ἄλλων πλυσῶν ἐξηγοῦσιν αἱ πληροφορίες ἡμῶν, ὅτι ἀκριβῶς τοὺς ὑπὸ τὴν γῆν λίθους προετίμων νὰ ἐπιμελιῶσιν οἱ κάτοικοι καὶ τῆς

δὲ τοῦτον συναφῆς βάθρον ὑπὲρ 5 μ. τὸ μήκος, τοῦλάχιστον διθάβμιον.

Ὡς πρὸς δὲ τὸν χρόνον τῆς κτίσεως καὶ σηκοῦ καὶ βωμοῦ κατ' ἀρχὰς πιστεύσαντες (ἐκ τῶν τριγλύφων ἰδία καὶ τῶν συνδέσμων, πελεινῶν ὄλων) ὅτι ἠδύνατο καὶ μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. νάναρθῶσιν, ἀνεγνωρίσαμεν ἄργά ὅτι πολὺ μᾶλλον αἰτωλικῶν χρόνων (Γ' αἰῶνος) εἶναι ἀμφότεροι, μόνον δὲ ὁ πῶρινος ὁ προκέ-

Εἰκ. 4. Θεμέλια σηκοῦ Ἡρακλέους παρὰ τὴν πυρᾶν.

Παύλιανης (τῷ 1864 πρὸς ἀνάγκησιν τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου τῶν) καὶ οἱ τῆς Γκούρας, ὡς ἀφθάρτους ὑπὸ παγετῶν καὶ ἥλιων.

Ἐπιγραφῆς μίση μόνης, φαίνεται, τρία τεμάχια εὐρέθησαν, ὧν ἓν ἀναφέρει Κόμμοδον, τὸν γνωστὸν ἐν βασιλεῦσιν Ἡρακλέα κλπ. καὶ ἵπποδρομίον (ἢ ἵπποδρομίαν), ἀναμφιβόλως λοιπὸν ὄχι ἄσχετον πρὸς τὰ Οἰταῖα Ἡράκλεια, οὐδὲν ἄλλως περιτλῆον ἀτυχῶς διασαφονῶντα τῆς πυρᾶς.

Περὶ δὲ τὰ 15 μ. ἀνατολικῶς ἀπεκαλύφθη καὶ βωμὸν ὀρθογώνιον, ὁμοίως τιτανολιθικὸν (6×4 μ.) σφύζοντα μόνον ὀλίγους ὀρθοστάτας (μονοῦς) ἐπὶ τῆς ἐκ δύο δόμων κρηπίδος, παρὰ

τοχοῦ καὶ τινὰ τῶν εὐρημάτων ἦσαν καὶ πολὺ ἀρχαιότερα.

Ἡ δὲ κυρίως πυρᾶ, ἐσκοπεῖσα, κατεφάνη ὡς λεκάνη, τετράπλευρος (πλάτ. 20 - 25 - 30 μ.), περιειλημμένη κατὰ τὴν τελευταίαν, μορφὴν αὐτῆς ἐντὸς μονολίθου περιχειλόμενος τομῆς καθέτου ἵ, ἐφαπτομένου σχεδὸν ἀπὸ Β τῆς Μ πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ, ἧς διὰ τοῦτο ὄλων μέχρι καὶ τοῦ θριγκοῦ εὐρίσκειμεν τοὺς λίθους σχεδὸν ἀβεστοποιημένους τὴν ἐπιφάνειαν ὑπὸ τῶν λειχουσῶν φλογῶν.

Ἄλλ' ἐνῶ τὸ περιχέλιμα, εἴπομεν, ἐτέθη ἐν ῥωμαϊκοῖς μόλις χρόνοις κατὰ τινὰ ὑπ' αὐτὸ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΠΥΡΑΣ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ

Εἰκ. 5. Διάγραμμα πυρᾶς τοῦ Ἡρακλέους.

εὐρήματα — και ἐξετείνετο κατά ἕγνη βέβαια και πορρωτέρω πρὸς τὴν νοτιανατολικὴν ἄκρην, ὥστε νὰ περιφράσῃ και ἄλλους ἐπαλλήλους χώρους (κατ' ἀποστάσεις 25, 7 και 8 πού μ.), πιθανῶς ἀφωρισμένους πρὸς χωριστὰς φύλων πυρᾶς ἄλλας, — αἱ ἐν τῇ κυρία λεκάνῃ ὅμως τέφραι, πάχους ὀλικοῦ 0,30-0,80 μ., κατεφάνησαν αἰῶνας ἀρχαιότεραι, και δὴ αἱ μὲν περὶ τὸν κεντρικὸν πυρῆνα (ὑπόλεικον, ἀλευρώδη ὄλως, μὲ μικρότατα ἀπειροπληθῆ λευκάζοντα ὀστάρια) πᾶσαι ἀπλῶς, ἀκόμη δηλ. και αἱ ἐπιπολῆς, ἦτοι αἱ τοῦ χωματοποιημένου και ὀλίγην πόαν φύντος ἐπιπάγου, ἀρχαῖαι, ἦδη του 5' αἰῶνος κατὰ τὰ ἀφθονα τεμάχια μελανογράφων και χαρακτῶν ἀγγείων — οὐδενὸς δ' ἐρυθρογράφου: αἱ δὲ πρὸς τὰ πλαίσια και ἰδίαι πρὸς τὸν σηκὸν μεταγενέστεραι βαθμηδόν, μέχρι και ῥωμαϊκῶν κατὰ πολλά τινα λυχνάρια μὲ πριμνοειδεῖς λαβὰς ὀπίσω και ἐκτυπον κοινὸν κόσμον) ἀλλὰ και ἕλενα τεμάχια μᾶτην ὅμως ἐξητήσαμεν νὰ διακρίνωμεν στρώματα, ἐκλεπίζοντες και τμηματικῶς χωροῦντες (μόνα διακριτὰ ἦσαν τὸ λευκάζον τῆς καθαρᾶς ὀστοτέφρας τοῦ κέντρου και τὸ ἐπ' αὐτοῦ και περὶ αὐτὸ μελάγγειον διὰ τὴν φυτικὴν ἐξαλλοίωσιν, και ἰδίαι δὲ μελανότερον τὸ κατώτατον, ἐπὶ τοῦ κεκαυμένου δηλ. στερεοῦ). — Προδήλως ἡ πυκνὴ ἐπαλληλία τῶν ἐνιαυσίων πιθανώτατα καύσεων ἠφάνιζεν ἐκπυροῦσα πᾶν στῶμα διάμεσον, ἀφοῦ ὄχι μόνον δόμους και ἐπιστύλια ἀκόμη τῆς νοτιοαναλικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ λείγουσα ἐξησβέστανεν ἢ φλῆξ ἐν μέρει, ἀλλὰ και μεταλλικὰ σκευῆ ἢ εἰδῶλια κατέτηκεν, ὄχι μόνον μολύβδινα, ὦν ἀπείρους παντοῦ μᾶζας ἀμόρφους οὐδὲ συνελέγομεν πλέον, ἀλλὰ και χαλκᾶ. Ἀσφαλὲς μόνον ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους, τοὺς ἀρχαίους ἰδίαι, ἀλλὰ και τὸν 5' αἰῶνα, παντοῦ ἀδιακρίτως καιρῶνες — ἰδίαι δὲ περὶ τὸ κέντρον τῆς νῦν λεκάνης και νοτιώτερον, ἀλλὰ και ἔξω, εἶδομεν, ὑπὸ τοῦ βωμοῦ τὰ θεμέλια, — βαθμηδὸν ἐπλησίαζον οἱ ὕστεροι πρὸς τὸν ὡς εἶπομεν, ἀπὸ τοῦ 7' αἰῶνος (ἐπὶ αἰτωλοκρατίας, ἦδη κατὰ τὰρχαιότερα τῶν περὶ αὐτὸν νομισμάτων) λίθινον ἀνακτισθέντα σηκόν διότι ἐνταῦθα τῆς λεκάνης μόνον, πρὸς τὸ βόρειον δηλ. πλαίσιον, εὐρίσκομεν και ἐλληνιστικὰ και ῥωμαϊκὰ ἐν γένει πράγματα.

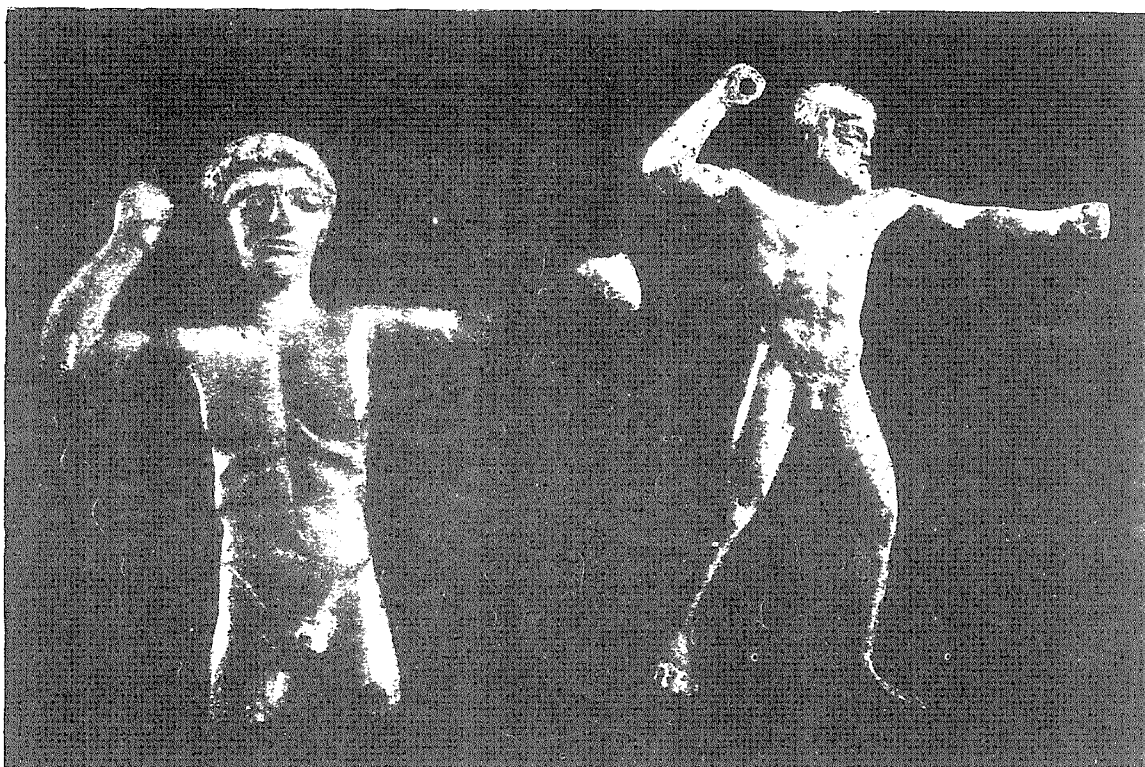
Καὶ τοῦ μὲν πυρὸς ἢ ἐντασις ἄμα και ἡ ἔκτασις κατεφαίνετο οἷτω πελωρία, ἐνθυμιζουσα ἀληθῶς τὰ περσικὰ και καππαδοκικὰ πυρῆτα ἢ πυρῆθῆτα· εἶδη δὲ ζῶων καιομένων διεκρίναμεν ἐκ τῶν ἡμικαύστων τεμαχίων ὀστέων και βούς και χοίρους και πρόβατα (οὐδὲ ἐν δὲ ἀνθρώπινον, οἷα ἔλεγον εἰς τοὺς ἐγγχωρίους δια-

βατικοὶ ποτε λόγοιοι ἐκ μάχης δῆθεν, ἢ οἷά τα πλάσσει παραδόσις ἐγγχωρία, ἐντοπιζουσα ἐδῶ τὴν πυργοποιῖαν τῆς Γραφῆς και διηγούμενη ὡς τιμωρίαν τῶν αὐθαδῶν «Ἐλλήνων, ποῦ ἦθελαν νάνεβοῦν στὸν οὐρανόν» ἐγκατάθαιψιν αὐτῶν ὑπὸ τὸ θεόργιστον κρημνισμα. — Ζύλων τοῦναντίον ἢ καρπῶν εἶδος οὐδὲν διακριτὸν — ποσὰ δὲ θυμάτων, ἐκ τοῦ ὄγκου τῶν ὀστοθριθῶν στρωμάτων, βεβαίως μυριάδας.

Ἄλλ' ἐντὸς τῶν τεφρῶν, εἶπομεν, εὐρίσκοντο και πράγματα μεταλλικὰ και πηλίνα, ἀφιερωμένα και συγκατακεκαυμένα (οριστικῶς, μετὰ τινὰς ἀμφιβολίας, ἀφ' ὅτου εἶδομεν και χαλκῶν ἀγαλμάτων ἡμίτηκα τεμάχια), κυρίως κατὰ τὰς ἔξω τοῦ κέντρου κλίσεις, ὥστε προφανῶς ἀποκυλισμένα ἐκ τοῦ ἵψους τῶν ξυλοσφῶν κατὰ τὰς καύσεις ἦσαν ταῦτα α') ὄπλα (δεκάδες αἰχμῶν ὀροσίων και μαχαίρων ποικίλων, τούτων πιθανῶς ἱεροθυτικῶν, ἀφιερωμένα δηλ. μετὰ τὰς ἐπιτοπίους σφαγὰς ἐδῶ και κρᾶνος εὐρημένον ὑπὸ Παυλιανιτῶν πρὸ 60 ἐτῶν)· β') ἐργαλεῖα ὑλοτομικὰ, ὡσαύτως βέβαια μετὰ τὴν ἐδῶ χρησιμοποίησιν, ἀξίνας, πελέκεις (ὦν 5 διπλοὶ) ἢ ὀπτηρικὰ (ὀβελοὶ τινες) και ὄλως χειρωνακτικὰ (δρεπάνα σιδηρᾶ, χαλκῆ σμιλῆς, ἐτι και ἄκμων αυτοῦσις)· γ') σκευῆ ἱερᾶ, λιθῶν κλπ, ὅσον κυλίγην χαλκῆ μὲ ἡλοκόλλητα ὄτα, ἀρύταινα χαλκῆ μὲ λαβὴν σιδηρᾶν, φιάλη χαλκῆ συντεθλασμένη, ἄλλων ποικίλα τεμάχια κατεφθαρμένα ὑπὸ τοῦ πυρὸς, λαβὴ καδίσκου χαλκῆ, πυθμένες ἀγγειδίων χαλκῶν μολυβδοπλήρωτοι — και ἐπενδύματα χαλκᾶ ξυλίνων κιστιδίων, ἐλάσματα δηλ., ὅσον πιθανῶς ἦτο και Σφιξ ἀρχαῖη ὀρθόπτερος, μήκους 0,20 μ., κλειθρον κλπ· δ') ὀλίγιστα κοσμηματα, ἰδίαι διακτύλιοι σιδηροὶ κατεφθαρμένοι, 2 πόρπαι ἀπλαῖ τοξωταί· ε') κυριώτατα ὀμοιώματα αὐτοῦ τοῦ ἥρωος προφανῶς, δύο ἀγαλματια γυμνοῦ Ἑρακλέους χαλκᾶ, τὸ μὲν τέχνης ἀρχαῖης ἐπιμελοῦς (ἕψος 0,10 εἰκ. 6^α-7^α) ἄπουν, τὸ δὲ ὀρίμου και πολὺ καλῆς ἄρτιον και ἄριστα διατηρούμενον (ἕψος 0,09 εἰκ. 6^β-7^β)· ἀμφοτέρα εἰκονίζου τὸν ἥρωα ἐν τῇ γνωστῇ στάσει ζωηρᾶς ἐπιθέσεως πρὸς δεξιὰ, ἔψοντα πлагίως παρά τὸν κρόταφον τὸ ὀπάλον διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς προτεινόντα βεβαίως τὸ τόξον (ἂν και ἀμφοτέρα λείπουν ἐκ τῶν κενῶν ἦδη ὀπῶν τῶν συνεσφιγμένων χειρῶν ἄνευ τοῦ ἐν τῇ στάσει «χιασμοῦ» ἐτι ἀμφοτέρα, τὸ δὲ μεῖζον και τραχὺ μᾶλλον ἀκόμη τὴν μορφοδοσίαν, προσθέτουν ὅμως κάτι ἀξιόλογον διὰ τὴν εἰκονιζομένην ὄρμην και δύναμιν εἰς τὴν σειρὰν τῶν (ἐκ Δωδώνης κ. ἄ.) ἦδη γνωστῶν ἀρχαῖων εἰδῶλιων «εφορμώντων», ἰδίαι τὸ μικρότερον,

ἐννοεῖται, τὸ οὕτως ἡρεμώτερον καὶ φυσικώτερον ἅμα τοῦ γνωστοῦ ἐν τῷ Cabinet des médailles ὑπερβολικοῦ Ἡρακλέους: ἐὰν τὸ α' παριστᾷ τὴν τεχνικὴν βαθμίδα τοῦ Ἀγελάδα π. χ. (ποίησαντος, ὡς γνωστόν, καὶ ἀγένειον Ἡρακλέα), τὸ β' εἰκονίζει ἤδη τὴν μυρῶνειον περίπτον· ἀλλὰ καὶ ἄλλα χαλκᾶ τεμάχια ἀγαλμα-

συγκατάκαυσιν, οἱ *πίθοι* π. χ. οἷων ἔχομεν γύρους πλήρεις ἴσως ὑγρῶν σπενδομένων, καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐπιφανείας ἤδη πολλῶν, ἐκλεπισμένης ὑπὸ τοῦ πυρός· τούτων τὰ πλείστα, ἐκτὸς τῶν ἀρχαιοτάτων, μελανογράφων εἶπομεν, ἡσάν μελαμβαφῆ μὲν ἀλλὰ σχημάτων λίαν ἀρχαιοφανῶν, τέσσαρα δὲ φέρουσι καὶ χαράγ-

Εἰκ. 6 (α-β). Χαλκᾶ εἰδώλια Ἡρακλέους ἐκ τῶν τεφρῶν.

τίων, χεῖρες ἰδίᾳ καὶ πόδες, εὐρέθησαν καὶ κορμὸς ἀποτετηγμένος τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ ἄκρα, ἐνῶ *πήλινα εἰδώλια ἐλλείπουσιν* σχεδὸν ὅλως (ἐκτὸς τμήματος ὀπισθίων ταύρου).

Εἰς τὰ *ἀναθήματα* ὅμως, τἀναμφισβήτητα, καταλειπτόν, πλὴν 2 ἀστραγάλων χαλκῶν, ἰδίᾳ *ρόπαλον* σιδηροῦν (μῆκος 0,46) καὶ τέλος τὰ σχετικῶς ὄχι ὑπεράφθονα *πήλινα ἀγγεῖα*, δηλ. μόνον τεμάχια καὶ οὐδὲν ἀκέραιον, διὸ καὶ ἀσφαλῶς συμπεραίνομεν ὅτι θὰ συνελέγοντο καὶ ἀπεφέροντο μετὰ τὰς θυσίας ἐκάστοτε, εἰς τινὰ ἀποθήκην ἴσως· ὅτι καὶ ταῦτα ἐπετίθεντο πρὸς

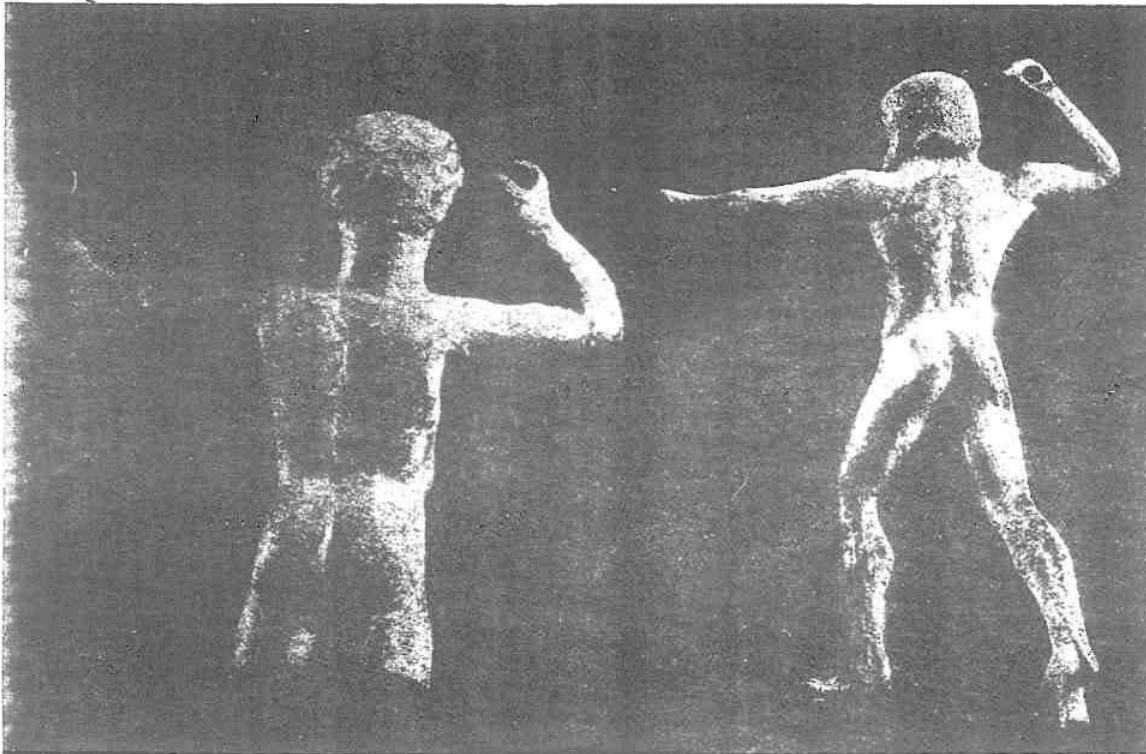
ματα ΕΡΑΚΛΕΙ ἢ ΚΛΕΙ ἢ \ΕΙ, — ὡς δὴ καὶ δύο χαλκᾶ χεῖλη ἀγγείων (βουστροφηδὸν) τὰ [α]ΝΕΘΕ[κε].

Τούναντίον τὰ *νομίσματα* (ἐν ὄλφ 13 ἐκ τῆς πυρᾶς, σχεδὸν ἅπαντα περὶ τὸ βόρειον πλαίσιον, οὐδὲν ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ τεφροσωροῦ), τὰ πλείστα Αἰτωλῶν, ἀλλὰ καὶ Αἰνιάνων-Λαμιέων καὶ 2 *Οἰτάων* μὲ τὴν σχετικὴν πιθανῶς πρὸς τὰς ἐδῶ θυσίας *ἱεροθνητικὴν μάχαιραν* προδήλως τυχαῖα, πεσμένα ἐνταῦθα, ὄχι ἀναθήματα.

Συγκεφαλοιοῦμεν τὰ περὶ τῶν ἐνταῦθα καύ-

σεων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς πορίσματα: πιστοῦται πρῶτον ἡ *συγκατάκαισις ἀναθημάτων* ὡς ὁμοία πρὸς τὰς νεκρολατρικὰς τῶν κτερισμάτων: ἀσφαλῶς ἐπίσης κυροῦται ἡ *δλοκαύτωσις* αὐτῶν ἐκ τῶν ὀστέων, *παντομερῶν* ὄντων καὶ οὐχὶ ἐκ μηρῶν μόνων (διὸ καὶ βοῶν καὶ κάπρων καὶ προβάτων ὀδόντες ἀλλὰ καὶ πόδες κλπ.), ὥστε καὶ κατὰ τοῦτο ἡ λατρεία προσφέ-

ῶν ὀλίγον ὅμως, πολὺ ὀλίγον, βοηθεῖται ὑπὸ τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς λύσιν τὸ μέγα, ὅσον καὶ ἡ Οἴτη ἢ βαστάζουσα, πρόβλημα *τῆς ἀρχῆς τῆς ἐγκαυθα λατρείας*, ἀν δηλ. υπόκειται ἰθαγενῆς, καὶ δὴ ἐκ τῆς παναρχαίας ἤδη ἱαπετικῆς κοιτίδος κληρονομημένη πυρολατρικὴ παράδοσις (*αὐτοπυρώσεως*) ἢ μεταφύτευσις καὶ εἰς τὴν συνήθη? ἑλληνικὴν *ἡρωολατρείαν ἐγκέντρισις*

Ἔικ. 7 (α-β). Χαλκῶν εἰδωλίων Ἡρακλέους νῶτα.

ρεται ὡς χθονίῳ τινί, οὐχὶ τελείως Ὀλυμπίῳ τῷ Ἡρακλεῖ. Ἀπεφέροντο δ' ὅμως μετὰ τὰς καύσεις τὰ ἀκέραια τῶν ἀναθημάτων, ὡς εἰκάζομεν ἐκ τοῦ *ἑλλίπου* τῶν τεμαχίων, ὃ δὲν θὰ ἐξήγει ἢ ἄλλως πιθανωτάτη διαρπαγὴ τῆς πυρᾶς ὑπ' ἀρχαίων καὶ νέων θησαυροδιφῶν, ἢ καὶ περὶ συγχρόνων μαρτυρουμένη. Τῶν καύσεων ἢ διάρκεια πιστοῦται μακρῶν, ἀπὸ ἀρχαϊκῶν καὶ δὴ τοῦ 5' π. Χ. αἰῶνος τοῦλάχιστον μέχρι ῥωμαϊκῶν ὑστέρων, ἀλλ' ὡς ἐντονωτάτη φαίνεται ἐπὶ Αἰτωλοκρατίας — καὶ εἶτα ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων.

μικρασιατικῶν *ἱστορικῶν* ἐπιδράσεων (ταρσικοῦ Ἡρακλέους ἢ Σανδῶν κιλικικοῦ, πυρῶν συριακῶν πολὺ γνωστῶν κλπ.): ἂν συνηγορεῖται ὑπὲρ τῆς πρώτης γνώμης ἢ ἀρχαιότητος τῆς Οἰταίας πυρᾶς (βεβαίως ἐπαναλαμβάνομεν, ἀπὸ τοῦ 5' αἰῶνος π. Χ. τοῦλάχιστον) καὶ αὐτὸ τὸ ὕψος, — ἐξ ὧν δηλ. θὰ συνεπείραινέ τις ὅτι *ἐγχορεία* θὰ ἦτο ἀνέκαθεν καὶ ἡ παράδοσις τῆς ἐκ πυρᾶς *εἰς οὐρανὸν* ἀναλήψεως τοῦ Ἀλκείδου, — ἢ *νεκρολατρικῆ* τανάπαλιν φύσις τῶν θυσιῶν βαρύνει πολὺ ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι οὐχὶ ὡς Ὀλυμπίῳ ἀλλ' ὡς *ἡρωῖ πανταχοῦ ἀρ-*

ῥωμαϊκοῦ τύπου μὲ τὴν γνωστὴν πρυμνοειδῆ ὀπίσω προεξοχὴν ἀντι λαβῆς, ἔχοντα ὑπὸ τὸν πυθμένα χαρακτὰ δύο μὲν τὸ ΛΟΥΚΙΟΥ, ἐν δὲ τὸ ΒΕΝΥΣΤΟΥ καὶ ἐν μόνον μέγα Α· ἔτι τραγικὸν προσωπεῖον καλῶς διατηρούμενον, τὸ μόνον πιθανῶς κατὰ χώραν ἀφειμένον (ἄρθριον ἐν γωνία τοῦ προθαλάμου) ὑπὸ τῶν ἀρχαίων τυμβωρύχων καὶ ἐν μόνον χουσοῦν φυλλάριον.

Ἀκριβῶς χάριν ἀσφαλεστέρας φυλάξεως ἐπετράπη εἰς τὸν ἰδιοκτήτην νὰ χρησιμοποιῇ τὸν τάφον ὡς ἀποθήκην.

Μεγαλύτερα δὲ ἀνασκαφαὶ ἐτελέσθησαν πρῶτον μὲν εἰς δύο περιόδους ὑπὸ τὸν *Ταξιάρχην τῆς Κορωνείας* παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ Φαλάρου ἀλλὰ περὶ ταύτης δημοσιεύοντες ἐν τῷ προσεχεῖ τόμῳ τοῦ ΑΔ ἐκτενή πραγματείαν, ἐνταῦθα συνοψίζομεν μόνον βραχύτατα, ὅτι ἐκ τοῦ ἐρειπῶνος ἐκείνου μονῆς βυζαντιακῆς ἀπεκομίσαντες ἐκτὸς πλήθους γραπτῶν βυζαντιν. ἀγγείων, τινῶν ἐξαιρέτων, καὶ τινῶν νομισμάτων βυζαντινῶν καὶ φραγκικῶν, παντοῖον ἀρχαῖον ὕλικόν ἐκ τῆς ἀρχαίας Κορωνείας καὶ τῶν νεκροταφείων αὐτῆς εἰλημμένον· τοῦτου δὲ ἀξιόλογοι ἰδίᾳ εἶναι οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι, πλὴν δηλ. πολλῶν δεκαδῶν ἐπιτυμβίων, ἀναθηματικαὶ τινες καὶ τιμητικαὶ (π. χ. εἰς Τύχην, εἰς τὸν Σύλλαν, τὸν Λολλιανόν, τὸν Οὐαλεριανόν κλπ.), ψήφισμα εἰς τραγικὸν Ἐφέσιον τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος, κριῶς *πέντε μεγάλα αὐτοκρατορικῶν γραμμάτων* (Ἀδριανοῦ, Ἀντωνίου Πίου καὶ Μ. Αὐρηλίου) περιεκτικαὶ ἐπιγραφαί, ὧν πολυτιμοτάτη (ἐκτὸς τῆς κυρούσης τὴν αὐτονομίαν τῆς Κορωνείας) ἰδίᾳ ἢ πιστοῦσα *μεγάλα τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐν τῇ Κορναίῳ ὑδραυλικὰ ἔργα* (προχώματα κανονίζοντα τὰς κοίτας Φαλάρου, Ἐρκύννης καὶ Κηφισοῦ).

ΝΙΚ. Γ. ΠΑΠΠΑΔΑΚΙΣ

ΑΝΟΡΥΞΙΣ ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΩΝ ΤΑΦΩΝ ΕΝ ΜΥΚΗΝΑΙΣ

Τὴν 3 Ἰουνίου 1919 ἠρξάμην δαπάναις τοῦ Δημοσίου τῆς ἀνορύξεως τάφων τινῶν θαλαμοειδῶν ἐν Μυκῆναις τέως ἀφανῶν καὶ μήπω ἐρευνηθέντων. Τὴν ὑπαρξίν ἐνίων τούτων μοι ὑπέδειξαν ἀφ' ἐνός μὲν ὁ ἔμπειρος περὶ τὰ τοιαῦτα τέως ἐπιστάτης ἀνασκαφῶν, νῦν δὲ διευθυντῆς τοῦ μικροῦ ἐν Μυκῆναις τῆς «Ὠραίας Ἑλένης τοῦ Μενελάου» Ξενοδοχείου Δημήτριος Ντάσης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ πρῶην φύλαξ ἀρχαιοτήτων ἐκεῖ Γεώργ. Ἀλεξόπουλος.

Ὁ πρῶτος ἀνορυχθεὶς θαλαμοειδῆς ἢ σπη-

λαιοειδῆς ἀκριβέστερον τάφος εὑρήται ἐν θέσει «Διάσελο», κάτωθι δηλ. καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου, ἐφ' οὗ ἡ μικρὰ τῆς Παναγίας ἐκκλησία. Μετὰ ἐργασίαν ἡμερῶν τινῶν ἀνωρύξαμεν ὀλόκληρον τὸν δρόμον καὶ ἐν τέλει ἀνεύρομεν τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου εἰς ἱκανὸν βάθος ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λόφου. Πλὴν αὕτη ἦτο κατεστραμμένη ἐκ τῆς πτώσεως μεγάλων ὀγκῶν χωμάτων, ὥστε μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἀποφρασσόντων τὴν εἴσοδον λίθων ἦτο ἀδύνατος ἢ εἰς αὐτὸ εἴσοδος. Ἐκ τούτου ἀπεδείχθη ὅτι ὁ τάφος εἶχεν ὑποστῆ καθίζησιν, ἦτο δηλ. κατὰ τὴν κοινὴν ἐκφρασίαν «βουλιαγμένος». Οὕτω ἐδέησε νάρχησις ἢ ἐργασία ἀνωθεν καὶ νάνασκαφῆ ὀλόκληρος ὁ τάφος, τοῦθ' ὅπερ ἀπήτησεν ἐργασίαν πολλῶν ἡμερῶν καὶ ἐπίπονον. Ἀλλὰ συνήθως οἱ τάφοι οὗτοι ἱκανοποιοῦσι τὰς ἀνασκαφάς, διότι εἰσὶν ἄθικτοι.

Ὅντως μετὰ τινὰς ἡμέρας ἐφθάσαμεν εἰς τὸ νεκρικὸν στῶμα, ὅπου ἡ συγκομιδὴ ἦν ἱκανῶς πλουσία. Ὁ τάφος λελαξευμένος ἐν τῷ βράχῳ εἶχε σχῆμα τετραγωνικόν. Καὶ τὸ μὲν ὕψος αὐτοῦ ἦν 4 μ., τὸ μῆκος 3 μ. καὶ τὸ πλάτος 2,80. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου 0,82, τὸ μῆκος τοῦ δρόμου 12 μ., τὸ ὕψος 4 καὶ τὸ πλάτος αὐτοῦ 0,60. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι εἰσι κατὰ προσέγγισιν, διότι εἰς τοιοῦτους τάφους αἱ διαστάσεις ποικίλλουσι λίαν ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους.

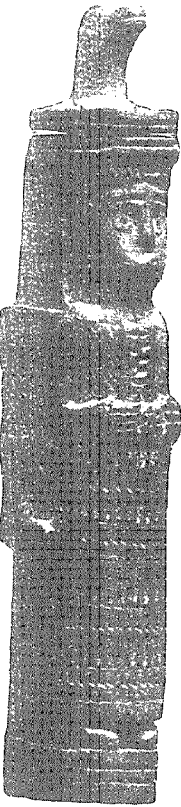
Εὐθὺς δὲ παρὰ τὴν εἴσοδον ὑπὸ λίθους τινὰς ἀργούς ἐκ τῶν ἀποφρασσόντων ταύτην εὐρέθησαν 1) *φύλλα τινὰ χρυσοῦ* (διπλὰ τριγωνοειδῆ), 2) *ψηφίς πρασίνῃ ἐξ ὑελώδους μάζης*, 3) *λίθος ἐγγεγλυμμένος μέλας* μὲ ὑδατίνης γραμμᾶς, 4) *ψηφίς κνανῆ* τεθραυσμένη εἰς τρία τεμάχια, 5) *ψηφίς ἐκ μέλανος λίθου* λίαν σιλπνοῦ σχήματος κωνοειδοῦς ἀκανόνιστου, 6) *ψηφίς σφαιρικῆ ὑπομέλαινα* μικροσκοπική, 7) *λίθος ἐγγεγλυμμένος* ἀμυγδαλοειδοῦς σχήματος, χρώματος καφεχροῦ μετὰ λευκῶν στιγματῶν. Ὁ λίθος οὗτος φέρει ἐγκοπὰς τινὰς καὶ παριστᾷ κεφαλὴν ἵππου, 8 - 10) *τρία δοστέϊνα ἀντικείμενα*, ἔξ ὧν ἐν κομβίον καὶ δύο ψηφίδες διάτρητοι, 11) *λίθος ἐγγεγλυμμένος*, τροχοειδῆς καὶ κιτρινόχρους, σκληρότατος, πιθανὸν ὄνυξ, διαμ. 0,12, ἐπὶ τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ ὁποίου παρίστανται *τρεῖς γυναικεῖαι μορφαί*, ὧν ἡ ἐν τῷ μέσῳ ὑπερέχει πολλῶν τῶν ἄλλων δύο ἐκατέρωθεν, ἔξ οὗ εἰκόζομεν ὅτι αὕτη παριστᾷ θεῖν. Πᾶσαι κατὰ τὸν συνήθη μυκηναϊκὸν τρόπον ἐνδεδυμέναι, ἔχουσιν κεκαμμένους τοὺς βραχίονας καὶ ἐρειδομένους ἐπὶ τῆς ὀσφύος ἐν σχήματι ὀρχήσεως. Ὅτι δὲ πρόκειται περὶ τοιοῦτου τινὸς μαρτυρεῖται

και εκ της κινήσεως των σωμάτων και των τριών γυναικῶν, διότι πᾶν ἄλλο ἢ ἀκίνησιαν δηλοῦσι τὰ σχήματα τούτων. Ἡ δ' ὄρχησις αὐτή δὲν θὰ ἦτο βεβαίως πρὸς ψυχαγωγίαν, ἀλλ' ἀσφαλῶς *θρησκευτικῆ*, ὡς εἴηιστο κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους (Εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Ἐγγλυπτος μυκηναϊκὴ σφραγίς.

Ἡ θεὰ αὕτη ἔχει τὴν κεφαλὴν ἐν κατατομῇ ἐστραμμένην πρὸς τὰ δεξιὰ, ἔχει δὲ τὸ ἄνω ἤμισυ τοῦ σώματος μέχρι τῆς ὀσφύος τελείως γυμνὸν με μεγάλους μαστοὺς καὶ με ψέλια περὶ ἀμφοτέρους τοὺς βραχίονας, ὅπισθεν δὲ ἐπὶ τῶν νώτων αὐτῆς πίπτει πλουσία κόμη εἰς

Εἰκ. 2. Σύγχρονος ξυλίνης βελονοθήκης.

Αἱ ἐκατέρωθεν μικραὶ χοροεὐρῆσαι φέρουσι τὸ αὐτὸ σχεδὸν ἔνδυμα, εἶνε δὲ κομψόταται καὶ κύπτουσι χαριέντως ὡς σύγχρονοι δεσποινίδες ἐν χοροεσπερίδι . . .

πλοκάμους. Περὶ τὸν λαιμὸν φέρει περιδέριον, ὅπισθεν δὲ τούτου παρίστανται ἀνεμιζόμενα τὰ ἄκρα ταινίας (φιόγκου), τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ἐκλάβῃ ὡς πτέρυγας. Ἡ ὀσφὺς εἶνε λίαν ἐσφιγμένη, ἐνῶ τοῦναντίον τὸ κάτωθεν ἔνδυμα, ἀληθῆς σημερινῆ «φοῦστα», εὐρύνεται λίαν πρὸς τὰ κάτω εἰς σχῆμα κωδωνοειδὲς (cloche). Εἶνε δὲ τοῦτο, ὡς πάντα τὰ μυκηναϊκὰ ὅμοια γυναικεῖα ἔνδυματα, οὐχὶ ἀπλοῦν, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἐξ ἐρραμμένων ἀλλεπαλλήλων στολίδων (volants). Χάριν περιεργείας παραθέτω ὧδε φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν ξυλίνης συγχρόνου βελονοθήκης ἐκ τῶν φυλακῶν Παλαμηδίου ἐν Ναυπλίῳ (Εἰκ. 2), ἣτις ἔχει σχῆμα γυναικὸς φερούσης ἔνδυμα λίαν ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ σφραγιδολίθου θεᾶς. Μετὰ τόσας χιλιετηρίδας παρατηρεῖ τις μετὰ καταπλήξεως πῶς ἐν Ἑλλάδι διετηρήθη ἡ αὐτὴ ἐγγώριος τεχντροπία, ἡ ἀρεσκομένη πάντοτε σχεδὸν εἰς τὰ αὐτὰ περιῖπου γεωμετρικὰ σχήματα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ἡ σπουδαιότης τοῦ εἰρημένου λίθου, ὅστις τυγχάνει ἐκ τῶν σπανιωτάτων διὰ τὴν ἐνδιαφέρουσαν ταύτην παράστασιν.

Ἐκτὸς τῶν εὐρημάτων τούτων ἀνευρέθησαν καὶ πολλὰ τεθραυσμένα ἀγγεῖα τοῦ συνήθους μυκηναϊκοῦ τύπου (Εἰκ. 3).

Τάφος δεύτερος. Τοῦτον ἀνῶρυξα καθ' ὅλως ἀνέλπιστον τρόπον. Κατὰ τινα δηλ. καταγίδια ἐπισυμβῆσαν ἐσχάτως ἐν Μυκῆναις κατέπεσε μέρος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος τοῦ δρόμου θολωτοῦ τινος τάφου, ὃν πρὸ ἐτῶν εἶχεν ἀνασκάψει δ κ. Τσουντας. Ὁ τάφος οὗτος εὐρηται οὐχὶ μακρὰν τοῦ πρώτου καὶ πλησίον κατεστραμμένου θολωτοῦ τάφου, οὗ σώζεται ἡ Πύλη μετὰ τὸ μέγα ἄνωθεν ὑπέρθυρον (ἴδε Mycenaean Age κλπ. σελ. 125 εἰκ. 46).

Κατὰ τὴν κατάπτωσιν λοιπὸν τοῦ τοιχώματος ἀνεφάνη τάφος μικρὸς θαλαμοειδῆς ἐν σχήματι κλιβάνου πλάτους 2 μ., μήκους 2,20 καὶ ὕψους 1,70. Τὸ ἀνοιγμα αὐτοῦ 0,80 καὶ τὸ ὕψος 1,70. Οἱ ἀνασκάψαντες δηλ. καὶ κατασκευάσαντες τὸν δρόμον τοῦ προειρημένου θαλαμοειδοῦς τάφου δὲν ἐγνώριζον τὴν ὑπαρξίν ἐκεῖ πλησίον ἑτέρου τάφου, οὗτω δὲ τὸ τοίχωμα τοῦ πρώτου ἀπέιχε μόνις ὀλίγα ὑφεκατοστόμετρα ἀπὸ τοῦ τέρματος τοῦ κλιβανοειδοῦς μικροῦ τούτου τάφου, ἐξ οὗ διαπιστοῦται ἅπασι ἔτι πόσον ἐπιμελῶς ἀπεκρύπτοντο οἱ τάφοι οὗτοι, οὐδενὸς ἄνωθεν σημείου δηλοῦντος τὴν ὑπαρξίν των.

Ἀνερευνήσαντες τοῦτον ἀνεύρομεν τὰ δεσῆ ἐνὸς μόνου νεκροῦ, ἴσως γυναικός, παρὰ δὲ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ ἐπτά ψηφίδας ἐξ ὑελώδους μάζης διαφόρου σχήματος, ἦτοι στρογγύλας, ἐπιμήκεις καὶ ρομβοειδεῖς.

Τάφος τρίτος. Τοῦτον ἀνῶρυξα ἐν θέσει «Καλιάνι» πλησίον τοῦ καλουμένου «Κάτω πηγαδιοῦ» τοῦ χωρίου Χαρβατίου, ὅπου καὶ ἄλλοτε ἀπεκαλύφθησαν τάφοι θαλαμοειδεῖς. Ὁ τάφος οὗτος εὐρηται πρὸς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τοῦ λόφου. Αἱ διαστάσεις του ἔχουσι ὡς ἐξῆς: Μῆκος δρόμου 6 μ., ὕψος 2,80, πλάτος 120 - 0,70, παρὰ δὲ τὴν εἴσοδον 0,60. Τοῦ δὲ κυρίως τάφου κυλιότεροῦς σχεδὸν τὸ σχῆμα: διάμετρος 2 - 2,50, ὕψος 2 μ., ὕψος εἰσόδου 1,70.

Ὁ μικρὸς οὗτος τάφος ἐκτὸς ὀλίγων δεσῶν δὲν περιεῖχεν ἢ μικροσκοπικὴν *ψηφίδα* καὶ ἐν μικρὸν *λίθινον σφονδύλιον*.

Τάφος τέταρτος. Ὁ τάφος οὗτος ὡς καὶ οἱ ἐπιόμενοι τρεῖς εὐρηται ἐν τῷ χωρίῳ *Πρίφτανι* ἀπέχοντι περὶ τὴν 1/2 ὥραν ἀπὸ τῶν Μυκηνηῶν καὶ πρὸς ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγοῦσης εἰς Ἡραῖον. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου τούτου εἶνε

σχήματος ὀρθογωνικοῦ μετὰ μικρᾶς πρὸς Β ἐν εἴδει κόγχης εἰσοχῆς, οἷαι ὑπάρχουσι πολλάκις ἐν τοῖς μυκηναϊκοῖς τάφοις. Τὸ ὕψος αὐτοῦ εἶνε 2,30, τὸ μήκος 4 μ. καὶ τὸ πλάτος 2,80. Τοῦ δὲ δρόμου τὸ μήκος εἶνε 6,50, τὸ πλάτος 1 μ. Περὶ δὲ τὸ στόμιον τοῦ τάφου 0,80 καὶ ὕψος 3 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ ἀνεύρομεν *δέκα ἀγγεῖα* ἥτοι:

πρώτης 0,275, εὖρος στομίου 0,12· ὕψος δευτέρας 0,225, εὖρος στομίου 0,10. Τὰ τοιχώματα λίαν παχέα. Διατηροῦνται ἀμφότερα τελείως ἀνέσθαι. 5) *Στάμνος* μετὰ τριῶν λαθῶν καθέτων ὕψος 0,205, διάμ. στομίου 0,115· πηλὸς ἀνοικτὸς ἐρυθροκίτρινος. 6 - 10) *Πέντε στεγανόστομοι ἄμφορίσκοι*, ὧν τρεῖς τελείως ἀκί-

Εἰκ. 3. Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα δευτέρου τάφου.

1) *Υδρίαν* ὕψος 0,285, διάμετρο. στομίου 0,07. Χρώματος πορτοκαλόχρου μετὰ ταινιαίων καστανοχρῶν ὀριζοντίων περὶ τὴν γαστέρα. Ἐν τῇ πρώτῃ ζώνῃ μετὰ τον τράχηλον ελικοειδῆ κοσμήματα. Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων. 2) Ὅμοία ὕψος 0,305, διάμετρο. στομίον 0,07, πηλὸς πορτοκαλόχρου. Φέρει ὀριζοντίας ζώνας καὶ τινα κοσμήματα ἐπὶ τῆς πρώτης ζώνης ἄνω. Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων. 3 καὶ 4) *Δύο προχοῖδες* σφαιροειδεῖς μετὰ στρογγύλης λαβῆς. Φέρει καστανοχρῶν ζώνας ἐν τῷ μέσῳ τῆς γαστρῶς. Πηλὸς ἄχροπράσινος. Ὑψος τῆς

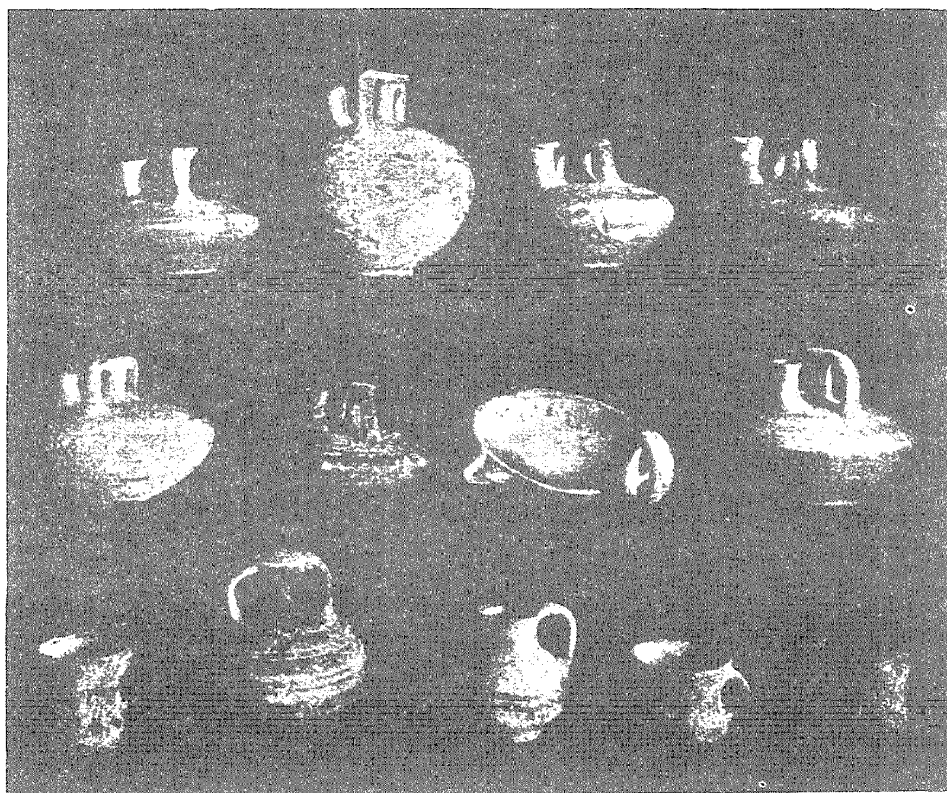
ραίοι, ὕψος τούτων 0,105, 0,08, 0,065 (Εἰκ. 4).

Τάφος πέμπτος. Οὗτος ὁ μέγιστος πάντων κεῖται ὅλως πλησίον τοῦ προηγουμένου. Μετὰ τὴν ἐξσκαφὴν τοῦ δρόμου εὐρέθη καὶ οὗτος ἐν καθιζήσει ὡς ὁ πρώτος, ἐξ οὗ καὶ ἐδέησε νάνασκαφῆ ἐξ ὀλοκλήρου ἄνωθεν. Τὸ σχῆμα αὐτοῦ εἶνε τελείως ἀκανόνιστον, διότι πρὸς ἀπάσας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ σχηματίζει κοιλότητες καὶ κόγχας. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουσι καὶ λάκκοι πολλοί, ἐφ' οἷς δηλοῦται τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῷ ἐνταφιασθέντων νεκρῶν. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἔχουσιν ὅδε: μήκος μέγιστον 5 μ., πλά-

τος 3,50, ὕψος 3 μ. Τοῦ θρόνου μήκος ἀδηλον, διότι δὲν ἀνεσκάφη ἢ ἐλάχιστον τούτου τμήμα, ὕψος 2,60, πλάτος 1 μ., παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου 0,80.

Ἐντὸς τῶν κογχῶν καὶ τῶν λάκκων ἀνευρέθησαν πολλὰ ἀγγεῖα καὶ ὄστᾶ, ἀλλὰ πλεῖστα

ρίσκοι, ὧν ἑπτὰ τελείως ἀκέραιοι. Τὰ μεγέθη τῶν ποικίλλουσιν ἀπὸ 0,065 - 0,13. Πάντες φέρουσιν ταινίας ὀριζοντίας ἐρυθρᾶς ἢ καστανοχρόου ἐπὶ πηλοῦ ἐρυθροῦ ἢ καστανοχρόου. Ἐπὶ τῶν ὁμων φέρουσι τινὲς μὲν μικροὺς κίκλους μετὰ κοκκίδων, τινὲς δὲ ἡμικυκλικά συγ-

Εἰκ. 4. Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα τετάρτου τάφου.

ῆσαν καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς νεκρῆς στρώσεως, ἐξ οὗ προήλθε καὶ ἡ θραύσις των μετὰ τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἀνωθεν φυσικοῦ θόλου τοῦ τάφου.

Τὰ εὗρεθέντα κτερίσματα εἰσι τὰ ἑξῆς: 1) *Πρόχοι* μετὰ στενοῦ λαιμοῦ καὶ σφαιροειδοῦς γαστροῦ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους. Κατὰ τὸ ἡμισυ τεθραυσμένος, ὕψος 0,15, διάμετρο. στομίου 0,065. Ταινία ὀριζόντιοι καστανοχρόοι. 2) *Ὀμοῖα* ἐκ πηλοῦ πρασινοχρόου μετὰ ταινιῶν καστανοχρόων ὀριζοντίων ἐν τῷ μέσῳ τῆς γαστροῦ. 3-14) *Δώδεκα στεγανόστομοι ἀμφο-*

κεντρικὰ τόξα; ἄλλοι δὲ τέλος δυοδιάκροτα σχήματα. 15-17) *Τρεῖς κιάδοι* μετὰ μιᾶς λαβῆς, δύο δὲ τούτων καὶ μετὰ προχοῆς. Ὑψος τούτων 0,06-7, διάμ. χείλους 0,11-0,13.

18-21) *Τέσσαρα μικρὰ κύπελλα* μετὰ λαβῆς χειροποίητα ὕψος 0,045-0,055 καὶ διάμ. χείλους 0,05-0,06 μετὰ ὀριζοντίων ζωνῶν. 22) *Κιάδος* μικρὸς ἡμισφαιρικὸς μετὰ λαβῆς τεθραυσμένης. Φέρει ὀριζόντιον ζώνην, ὕψος 0,06, διάμ. 0,085. 23) *Προχοῖς* ἀρτία ὕψος 0,07, διάμετρο. 0,035. 24) *Σφονδύλιον* ἐκ σιληροῦ λίθου. 25) *Λεπίς* ἐξ ὀψιανῶν λίθου. 26) *Τε-*

μάχιον ἐλέφαντος. 27) **Εἰδώλιον** γυναικὸς κρατούσης βρέφος εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ γνωστοῦ πρωτογενούς μυκηναϊκοῦ τύπου, ὑψ. 0,11. Τεθραυσμένον εἰς δύο τεμάχια. Πηλὸς καὶ διακόσμησις ἐρυθρά.

Τάφος ἐκτος. Καὶ οὗτος ἀνευρέθη πλησίον τῶν προηγουμένων ἐπὶ τῆς αὐτῆς πρὸς τὸ Ἡραῖον ὁδοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Πρίφτανι. Ἔχει μῆκος 3,50 καὶ πλάτος 2,80, ὕψος δὲ 1,80. Ὁ δρόμος αὐτοῦ: μῆκος 7-8 μ., ὕψος 3 μ. καὶ πλάτος κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου 0,60-0,80. Ἐν αὐτῷ εὑρομεν πρὸ μὲν τῆς εἰσόδου **τρία μυκηναϊκά ἀγγεῖα**, ἧτοι δύο στεγανόστομους ἀμφορίσκους ὕψος 0,15 καὶ **κύαθον** μετὰ λαβῆς ὕψος 0,06, διάμ. στομίου 0,09. Οἱ ἀμφορίσκοι φέρουσι τὰς συνήθεις ὀριζοντίους ζῶνας καὶ τινα ἐπὶ τῶν ὤμων κοσμήματα.

Ἐντὸς δὲ τοῦ τάφου ἀνωρύξαμεν εὐθὺς παρὰ τὴν εἴσοδον πρὸς τὰριστερὰ τετράπλευρον ὀρθογώνιον λάκκον μῆκους περίπου 1,60, ἐν ᾧ ὑπῆρχον ὅσα νεκροῦ. Ἄνωθεν δὲ τοῦ τάφου εὑρέθησαν 1) Εὐμεγέθεις **κάλπαι** μετέσσαρας μηκύλας καθέτους λαβὰς ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἐπὶ τῆς γαστρὸς φέρουσι ζῶνας ὀριζοντίους. Ὑψος 0,23, διάμ. στομίου 1,10. 2) **Στεγανόστομος ἀμφορίσκος** τεθραυσμένος. 3) **Κυαθίσκος** ἀνευ λαβῶν φέρων ζῶνας ὀριζοντίους ἐρυθροκαστανόχρους. Ὑψος 0,12, διάμ. στομίου 0,125. Ἐν τῷ πυθμένι φέρει μικρὰν ὀπὴν πρὸς ἐκροὴν τῶν ὕγρων. 4) **Σφονδύλιον** ἐκ σκληροῦ λίθου. 5) **Χαλκῆ πόρπη** τεθραυσμένη.

Τάφος ἑβδομος. Παραπλεύρως τοῦ προειρημένου ἀνωρύξαμεν ἕτερον μέγαν σπηλαιοειδῆ τάφον, ὅστις εἶχε τὸ ἐξῆς περιεργον καὶ σπᾶνιον ὅτι δηλ. ἐν τῷ δρόμῳ αὐτοῦ περὶ τὰ 6-7 μ. ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως τάφου ὑπῆρχον κοιλότητες μεγάλαι ἐκατέρωθεν ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τοῦ δρόμου (πρὸς Α καὶ Δ), ἐν αἷς εἶχον ταφῆ νεκροί, μὴ ὑπάρχοντος πιθανὸν πλέον χώρου ἱκανοῦ ἐντὸς τοῦ μεγάλου τάφου. Ἐντὸς τῶν σπηλαιοειδῶν τούτων κογχῶν εὑρέθησαν τὰ ἐξῆς κτερίσματα:

1) **Ἀμφορίσκος στεγανόστομος**, οὗ ἔλλειπουσιν ἢ ἐτέρα τῶν λαβῶν καὶ τμήμα ἐκ τῆς γαστρὸς. Ὑψος 0,16, διάμ. 0,095.

2) **Καδίσκος** πεπλατισμένος μετὰ τρεῖς λαβὰς καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κοιλίας ζῶνας ἐρυθροκαστανίνας, ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων τεθλασμένας καθέτους γραμμὰς. Ὑψος 0,065, διάμ. 0,05.

3) **Πρόχους** μετὰ ὑψηλὸν λαιμὸν καὶ σφαιροειδῆ γαστέρα, ἐφ' ἧς φέρονται συγκεντρωτικοὶ κύκλοι καὶ κάτωθεν τούτων ζῶναι ὀριζόντιοι.

4) **Καδίσκος** ὅμοιος πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2, ἀλλ' ἔχων ἀποκεκρουσμένον τὸ στόμιον καὶ τὰς λαβὰς.

5 καὶ 6) **Δύο κύλικες ὑψίποδες** κατὰ τὸ ἥμισυ τεθραυσμένα. Ὑψος περίπου 0,10.

7) **Κύαθος** τεθραυσμένος, οὗ ἔλλειπει ἡ λαβή. Ὑψος 0,04, διάμ. 0,10.

Ὁ κυρίως τάφος μῆκους 3,20, πλάτους 2,85 καὶ ὕψους 2,80 δὲν περιεῖχεν ἢ **μέγα ἀγγεῖον** συνήθους ἐκ ταινιῶν διακοσμήσεως καὶ ἐντὸς λάκκου ἔξ **ἀγγεῖα** τεθραυσμένα, πάντα μικρὰ τὸ μέγεθος καὶ ἀπλὰ τὴν διακόσμησιν. Πάντα τὰ ἀνευρεθέντα ἀγγεῖα καὶ λοιπὰ κτερίσματα κατετέθησαν εἰς τὸ ἐν Ναυπλίου ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἐκτὸς τοῦ ἐγγεγλυμμένου σφραγιδολίθου καὶ τοῦ ἔχοντος σχῆμα ἴππου λίθου, οἷτινες κατετέθησαν εἰς τὸ ἐνταῦθα Ἑθνικ. ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 5 Νοεμβρίου 1921.

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

ΕΡΜΑΪΚΗ ΣΤΗΛΗ ΗΡΩΔΟΥ ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ

Κατὰ τὴν δεινὴν θύελλαν τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου προπαρελθόντος ἔτους ἐξεβράσθη ὑπὸ τοῦ χειμάρρου «Λεύκων» ἐν Κορίνθῳ στήλη ἑρμαϊκῆ τετραγώνου ἀκέφαλος φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν:

ΗΡΩΔΗΣ
ΕΝΘΑΔΕ
ΠΕΡΙΕΠΑΤΕΙ

Ἐκ τοῦ ἀνω μέρους τοῦ τραχήλου ἐφαίνετο ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀρτίως εἶχεν ἀποκοπῆ, τοῦτο δὲ παρεῖχεν ἐλπίδας ἀνευρέσεώς τινος. Ὄντως δὲ μετὰ τινὰς ἡμέρας ἀνευρέθη αὕτη ὑπὸ γυμνασιοπαίδων παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου μετ' ὀλίγας στιγμὰς ἴσως διὰ παντὸς θὰ ἐξηφανίζετο... Ἦδη συναρμοσθεῖς τῆς κεφαλῆς προχείρως μετὰ τῆς τετραγωνικῆς στήλης εὔρηται ἐν τῷ Μουσεῖῳ Παλ. Κορίνθου, ἡ δὲ παρούσα εἰκὼν ἐλήφθη ἐκ φωτογραφίας, ἣν εὐγενῶς ἔλαβεν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ὁ ὑποδιευθυντὴς τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς, κ. Μπλέγκεν, ἃν καὶ ὁ φωτοστῆθὸς τῆς ἑρμαϊκῆς στήλης ἦν ὅλως δυσμενὴς πρὸς φωτογράφειαν. Διὰ μείζονα σαφήνιαν ἐξετέλεσα ὁ ἴδιος πρόχειρον σχεδίασμα, ἐν τῷ ὁποίῳ, ἂν μὴ τι ἄλλο, διακρίνονται καλλίτερον οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ προσώπου τοῦ μεγάλου τῶν Ἀθηναίων εὐεργέτου, διότι αὐτὸν παριστᾷ, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ παρούσα ἑρμαϊκῆ στήλη.

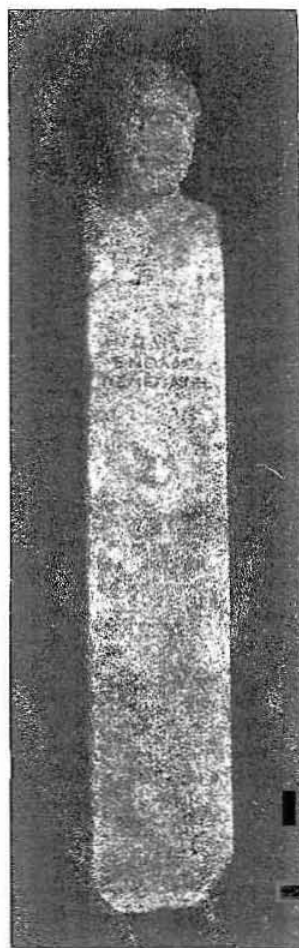
Αὕτη ἔχει ὕψος 1,84 καὶ 0,285 πλάτος κατ' ἐνώπιον, κατὰ τὰ πλευρὰ δὲ ταύτης 0,25. Ὡς πάντες δ' οἱ τετράγωνοι Ἑρμαῖς καὶ ὁ παρὼν ἔχει τὰς δύο ἐκατέρωθεν τῶν ὠμων τετραγωνικάς ὀπὰς, εἰς αἷς προσηρμόζοντο μαρμαρίνοι κανόνες, νῦν ἐξαφανισθέντες. Τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς καθ' ἑαυτὴν ἀνέρχεται ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τῆς γραμμῆς τῆς τομῆς εἰς 0,33. Καὶ ἡ μὲν ἐπιγραφή εὐρηται εἰς τὸ σύνθηδες ἄνω ὕψος, ὀλίγον τι ὑπὸ τὴν προτομὴν, κάτωθεν δὲ ταύτης ἔξέχει ἀνάγλυπτον τὸ ἀνδρικὸν μῦριον, πλὴν ἠκρωτηριασμένον. Ἡ κεφαλὴ ὡς βλέπει τις εἰς ἀμφοτέρως τὰς παρατιθεμένας εἰκόνας, εἶνε λίαν

γάλου σοφιστοῦ καὶ εὐεργέτου τῶν Ἀθηναίων, εἶνε δ' αὕτη ἡ γνωστὴ προτομὴ τοῦ Ἡρώδου ἢ παρὰ τὸν Μαραθῶνα ἐντὸς τάφου ἀνευρεθεῖσα καὶ νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λούβρου διαφυλασσομένη. Ταύτης χαλκογραφίαν ἐδημοσίευσεν ὁ I. Bernouilli ἐν τῇ Griech. Ikonographie II σελ. 207 1901. Ἐν καὶ ἡ χαλκογραφία ἐλευθεριάζει ὀλίγον, ἐν τούτοις ἀναγνω-

ἐφθαρμένη, διότι ἔχει ἀποκεκρουσμένην τὴν ῥίνα, τὸν μύστακα μετὰ τοῦ ἄνω χεῖλους, τὰ ἄκρα τῶν ὠτων καὶ ἐν γένει πᾶν ἐξέχον μέρος τοῦ προσώπου ὡς αἱ ὀφρεῖς κλπ. παριστᾷ δὲ ἄνδρα ὠρίμου ἡλικίας, πωγωνοφόρου, εὐεῖδη καὶ σεμνόν, οἱ δὲ ἀμυγδαλόσχημοι ὀφθαλμοὶ μὲ τὰς πρὸς τᾶνω ὀλίγον νεουύσας κόρας δηλοῦσιν ἄνδρα φιλόσοφον καὶ φιλόμουσον, τὸ εὐγενὲς καὶ ιδεώδες φιλοῦντα, πάντα δὲ ταῦτα λίαν συνάδουσι πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τοῦ περιφανοῦς ῥήτορος καὶ φιλομουσοτάτου τῶν Ἀθηναίων, τῆς Κορίνθου καὶ πλείστων ἄλλων ἑλληνίδων πόλεων διακοσμητοῦ, Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ.

Τὴν εἰκασίαν δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ μόνη σωζομένη ἐκ τῆς ἀρχαιότητος προτομὴ τοῦ με-

ρίζει τις τὸν αὐτὸν πωγωνοφόρον καὶ σοβαρὸν φιλόσοφον καὶ μουσολήπτον Ἀθηναῖον, οὗτω δὲ πιστοποιεῖται οὐ μόνον ἡ ἡμετέρα ἑρμαϊκὴ στήλη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ τοῦ Λούβρου προτομὴ, περὶ ἧς ὑπῆρχον ἐνδοιασμοὶ καὶ ἀμφιβολίαι. Τὸ «Ἑρμαῖον» λοιπὸν τῆς Νέας Κορίνθου ἀποκτᾷ μεγίστην ἀξίαν, διότι εἶνε ἡ αὐθεντικωτέρα προτομὴ τοῦ διασήμου σοφιστοῦ, ἡ δ' ἐπιγραφή

περὶ πλέον μαρτυρεῖ ὅτι αὕτη ἀνέκειτο ἐν δημοσίῳ τινὶ κήπῳ τῆς ἀρχαίας Κορίνθου, ἐν τῷ Κρανείῳ δηλ. ὅπερ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔκειτο παρὰ τὸν σημερινὸν σταθμὸν Ἑξαμιλίου, ὁπόθεν διέρχεται ὁ ῥηθεὶς χεῖμαρρος «Λευκῶν», ὅστις ἐκείθεν ἀναμφισβητήτως παρέσυρε ταύτην πρὸς τὴν παραλίαν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου καὶ ἐξεβράσθη. Τελευτώντες μίαν διακαῆ ἐκφράζομεν εὐχὴν, ὅπως δαπάναις τοῦ Δημοσίου ἀνιδρυθῶσι δύο ἀντίγραφα ταύτης, ἐν ἑν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ καὶ ἕτερον ἐν τῷ Ὁδείῳ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ὅπου ἐς αἰεὶ θὰ προσβλέπωσι τὴν εὐγενῆ μορφήν τοῦ μεγάλου τῶν Ἀθηναίων εὐεργέτου ευγνωμόνως οἱ ἐπισκέπται καὶ προσκυνηταὶ τῶν μεγαλοπρεπῶν τούτων τῆς γενναιοδωρίας του μνημείων!

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ Η' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ 1919

ΑΛΥΣΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Δαπάναις τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας ἐνηργήθησαν κατὰ τὸν λιμένα τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὸν λεγόμενον σήμερον Βοῦλκον, ἀνασκαφαὶ διαρκέσαι περὶ τοὺς δύο μῆνας. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπέβλεπον εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον τῆς Ἀγ. Τριάδος ὑποφαινομένου σαροῦ μαρμάρων. Ὑπετίθετο, ὅτι ἀνῆκον εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Στράβωνος μαρτυρούμενον τέμενος τοῦ Ἡρακλείου, γνωστὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης διὰ τὴν ἐκεῖ ἀνάθεισιν ἔργων τοῦ Λυσίππου, εἰκονιζόντων τοὺς ἄθλους τοῦ ἥρωος. Ἄλλ' αἱ προβλέψεις δὲν ἐπηλήθευσαν. Ἀντὶ τοῦ ἀναμενομένου Ἡρακλείου τοῦ Δ' τοῦλάχιστον αἰῶνος ἐβεβαιώθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ὅτι τὰ μάρμαρα ἀνῆκον εἰς ἐπιφανῆς ἐπιτάφιον μνημεῖον τοῦ Β' μ. Χ. αἰῶνος. Τοῦ ἀκριβῶς τετραγώνου κτίσματος διατηρεῖται ἡ βᾶσις μὲ τέσσαρας βαθμίδας ἐξ ἀσβεστολίθου, ἐξ ὧν ἡ καταστάτη ἔχει μῆκος 9,30 μ. Αἱ βαθμίδες περικλείουν ἀσβεστοπαγῆς στρώμα ἐκ λιθαρίων κοινῶν μὲ τὸ κατὰ τὸ μέσον χάσμα τῆς πρὸ πολλοῦ καταστραφείσης μαρμαρίνης σαρκοφάγου. Ἡ ἀνωτέρα κατασκευὴ, ὑποθέτω, ἦτο παρομοία πρὸς τὴν τῶν μικρασιατικῶν μνημείων τῆς Λυκίας καὶ τῆς Ἀλικαρνασσοῦ. Ὑπὲρ τὴν βᾶσιν ὑψώνετο κτίσμα τετραγώνον, πιθανώτατα περίκλειστον, ἀνέχον ἰωνικὸν ναῖσκον. Τοῦ κλειστοῦ κτίσματος διατηροῦνται πολυάριθμοι ὀρθοστάται, δόμοι, ἐπιστύλια καὶ γείσα ἰωνικά, πάντα μαρμάρινα. Ἐκ τοῦ ὑπεράνω ναΐσκου ἔχομεν

μικροτέρους ὀρθοστάτας καὶ κιονόκρανα ἰωνικά. Ἐπειδὴ τὸ ὑλικὸν τῶν μαρμάρων διετηρήθη κατὰ μέγα μέρος ἄθικτον κατὰ χώραν, ἔχομεν τὴν βᾶσιμον ἐλπίδα, ὅτι συντελουμένης τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ ὅλου ερειπίου, θὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ τελεία ἀναπαράστασις τοῦ μνημείου. Ἐκ τῶν εὐρημάτων τὸ λαμπρότερον εἶναι εὐμέγεθες γωνιαῖον ἀκρωτήριο τοῦ ὑπεράνω ναΐσκου, ὅπερ μεταφερθὲν εἰς Ἀθήνας συνεπληρώθη σχεδὸν κατὰ τὸ ὅλον, ἐπειδὴ ὄχι μόνον διετηρήθη τὸ κάτω στερεὸν μέρος τῶν δύο πλευρῶν κοσμοῦμενον μὲ φύλλα ἀκάνθης, ἀλλὰ καὶ 35 θραύσματα ἐκ τῶν ὑπεράνω διατηρητῶν πλεγμάτων καὶ ἀνθεμίων.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς τριμήνου διαμονῆς μου ἐν Ἀλυζίᾳ ἠσχολήθηκα καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν πέριξ τόπων καὶ ἐπέτυχον καὶ μερικὰ εὐρήματα. Ἀγαλμάτιον χαλκοῦν Ἡρακλέους εὐρεθὲν ὑπὸ χωρικοῦ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ λόφου τῆς ἀρχαίας πόλεως παρὰ τὴν Καντήλαν ὡς καὶ τεμάχιον κόρης παριστάσης τὸν αὐτὸν ἥρωα ὑποδεικνύουν, ὅπως καὶ ἄλλως εἶναι εὐλογον, ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλέους δὲν περιοριζέτο εἰς τὸν φερώνυμον λιμένα τῆς Ἀλυζίας, ἀλλ' ἐτελεῖτο καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὴν ἀκρόπολιν. Νοτίως τοῦ Μύτικα 1 ὥραν ἐβεβαίωσα μικρὸν ἀγροτικὸν ἱερόν, Ἀρτέμιδος, ὡς φαίνεται. Διατηροῦνται ἀναλήμματα καὶ ἐλάχιστα λείψανα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Πέριξ εὐρέθησαν ὑπὸ χωρικῶν καὶ παρεδόθησαν δύο ὠραὶ μικραὶ κεφαλαὶ μαρμάρινοι καὶ ἐπίσης μαρμάρινον ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον Ἀρτέμιδος. Τέλος εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἐκ Καντήλας Ἀποστολάκη παρετήρησα καὶ ἐξησφάλισα διὰ τοῦ ἀρχαιοφύλακος Δ. Τσαμπιέρη ἀξιόλογον ἰωνικὸν κιονόκρανον. Ἀνήκεν ὡς φαίνεται εἰς στήλην ἐπιταφίαν καὶ κοσμεῖται καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς διὰ διπλῆς ἑλικος. Τοιαῦτα κιονόκρανα γνωρίζομεν ἐκ νεωτέρας ἐποχῆς, ἀλλὰ τὸ τῆς Ἀλυζίας ἀνήκει διὰ τὴν ἀπλότητα καὶ ἀκριβείαν τῆς ἐργασίας, ἂν μὴ εἰς τὸν Ε', εἰς τὸν Δ' τοῦλάχιστον αἰῶνα.

ΣΤΡΑΤΟΣ

Κατὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ κήπου του ὁ Δ. Γιαννούλης εἰς τὸ Σοροδίγλι ἀνεῦρε καλῶς διατηρούμενον λίθον εἰκονίζοντα ἐμπρὸς τρίγυφον καὶ μετόπην κοσμουμένην δι' ἀναγλύπτου βουκρανίου. Μῆκος 0,688 (0,413 + 0,275) ὕψος 0,515. Διὰ τὸ βουκρανίον εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ λίθος θὰ ἀνῆκεν εἰς μέγαν βωμόν, κοσμουμένον διὰ τριγλύφου ὡς ὁ ἐν Κερκύρα εὐρεθεὶς. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀκριβῶς ἡ αὕτη πρὸς τὴν τοῦ

ἐν Στράτῳ ναοῦ τοῦ Διός, τοῦ Δ' δηλ. αἰῶνος. Εἰς τὴν μικρὰν συλλογὴν ἀρχαίων τὴν φυλασσομένην ὑπὸ τοῦ νεωστὶ διορισθέντος ἀρχαιοφύλακος Στράτου Ν. Μοσίου προσετέθη καὶ τεμάχιον κεραμίδος μετὰ γράμματα ἔντυπα τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος: Στρατ. Ἡ ἔντυπος σφραγὶς συμπληρουμένη εὐκόλως εἰς *Στρατίων* εἶναι ἡ

Δ' αἰῶνος μετὰ τὸ στρογγυλὸν ἐπίμηκες πρόσωπον καὶ τὸ ὑψηλὸν τριγωνικὸν μέτωπον εἶναι ἀπαραγνώριστος. Τὴν κεφαλὴν ἐξετείχισα ἐκ τάφου σημερινοῦ νεκροταφείου τῆς Λευκάδος καὶ μετέφερα εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Πρεβέζης, ὅπως δὲ θετικῶς ἔμαθον ὁ τυμβωρὺχος εὐρέτης εἶχε μὲν ἐκθάψει τὴν κεφαλὴν ἐκ τῆς ἀνατολι-

Εἰκ. 1. Κεφαλὴ μαρμαρινὴ ἐκ Παλαίρου.

πρώτη ἐπιγραφικὴ ἔνδειξις περὶ τῆς ἐξ ἄλλων λόγων πρὸ πολλοῦ γνωστῆς πόλεως.

ΠΑΛΑΙΡΟΣ

Ἡ παραπλεύρως (εἰκ. 1) εἰκονιζομένη μαρμαρινὴ κεφαλὴ προέρχεται ἐκ τῆς γνωστῆς καὶ μάλιστα εἰς τοὺς τυμβωρὺχους πλουσίας νεκροπόλεως τῆς Παλαίρου. Εἶναι ἀπόκομμα μεγέθους φυσικοῦ ἀναγλύφου ἰσχυρῶς ἐκτύπου. Παρὰ τὴν φθορὰν ἢ ἐργασία φαίνεται καλή. Καὶ ὁ ἀπτικὸς τύπος γυναικείας κεφαλῆς τοῦ

κῆς πλευρᾶς τῆς Κεχροπούλας κατέθεσε δ' αὐτὴν εἰς τινὰ φίλον τοῦ εἰς Λευκάδα, ὅστις ἀποθανούσης τῆς γυναικὸς τοῦ ἐνόμισε καλὸν νὰ χρησιμοποίησιν καὶ πάλιν τὴν ἀρχαίαν εἰκόνα! Κατὰ τὴν ὀνομασθεῖσαν νεκρόπολιν πολυάριθμα εἶναι τὰ παρὰ τοὺς συληθέντας τάφους μαρμάρινα συντρίμματα ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων.

ΛΕΥΚΑΣ

Εἰς Ζαβέρδαν παρέλαβον παρὰ τοῦ κ. Κ. Γεροκωστοπούλου ἀνάγλυφον Νυμφῶν τετρα-

σμένον εἰς δύο, ἄλλως ἀκέραιον, καὶ ἐξησφά-
λισα προσωρινῶς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀρχαιο-
φύλακος Δ. Γαρίδα. Εἰκονίζεται τὸ βραχῶδες
ἄντρον μὲ τὸν Πᾶνα καὶ τὰς κάτω χορευούσας

Εἰκ. 2. Μαρμάρινος λέων Νικοπόλεως.

τρεις Νύμφας. Ἡ ἐργασία εἶναι μετρία. Ὑπὸ
τοῦ εὐρέτου τοῦ ἀναγλύφου Β. Κόρου ὠδηγή-
θην εἰς τὸν τόπον τῆς προελεύσεως.

Ἡμίσειαν ὥραν δυτικῶς τοῦ Κουλούμου,
ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Λευ-
κάδος, εἰς τὴν θέσιν Περιβολάκια καὶ παρὰ

τὸ ἀμπέλι τοῦ Κ. Κοψιδᾶ παρατηροῦνται
πολλὰ πολυγωνικὰ ἀναλήγματα κατερειπωμένα
καὶ ὄστρακα. Ἐδῶ Κόρος εὗρε πρὸ ἐτῶν τὸ
ἀνάγλυφον.

Οἱ περὶ βράχοι, οὓς προχείρως ἠρεῖνησα,
δὲν παρουσίασαν σημεῖα ἱεροῦ ἄντρον, ὡς ἐκ
Λευκάδος γνωρίζομεν τὸ τῆς Χοιροσπηλιάς καὶ
τὸ τῆς Ἀγ. Κυριακῆς ἀπέναντι τοῦ Νιδρίου.

ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

Μικρὸν ἔξω τῶν τειχῶν καὶ βορείως αὐτῶν
κατὰ τὴν πρὸς τὸ μέγα θέατρον διεύθυνσιν
παρατηρήθη κατὰ Φεβρουάριον ὑπὸ ποιμένος
ὁ ἀνωτέρω εἰκονιζόμενος συμπαθητικὸς λέων
(εἰκ. 2). Εἶχε καλυφθῆ διὰ φρυγάνων ἐντὸς
χάνδακος ὑπὸ κερδαλεοφρόνων, οἵτινες εὐτυ-
χῶς ἀνέβαλον τὴν ἀπαγωγήν. Πάντως ὁ ἀρ-
χικὸς τόπος τοῦ λέοντος δὲν θὰ εἶναι μακρὰν
καὶ διὰ τὸ δύσκολον τῆς μετακινήσεως καὶ
διὰ τὴν μεγάλην πιθανότητα, ὅτι οὗτος θὰ
ἔχρησιμεύσεν ὡς κόσμημα τάφου ἐκ τῶν τῆς
πλησίον βορείως πύλης. Εἶναι μαρμάρινος,
ὑψους ἀνευ τῆς πλίνθου 1,15 μ. Ἡ ἐργασία
πανταχοῦ εἶναι ἀρκετὰ καλή. Ἡ στάσις ἐνθυ-
μίζει ἀμέσως τὸν μέγαν τῆς Χαιρωνείας (Col-
lignon, Statues Funeraires 253 fig. 153)
μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ὁ τελευταῖος ὀρθοῦται
περισσότερον καὶ βλέπει πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἡ
στρόφη τοῦ τῆς Νικοπόλεως πρὸς τὰ δεξιὰ
σημαίνει, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἐπιταφίου μνημείου
κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον ὑπῆρχε καὶ ἀντίστοι-
χος στρεφόμενος πρὸς τὰ ἀριστερά. Παρά-
δειγμα ἀνάλογον ἔχομεν τοὺς δύο λέοντας
τοῦ Ἐθν. Μουσείου, τοὺς προερχομένους ἐκ
τοῦ περιβόλου Διονυσίου τοῦ Κολλυτέως
(Brückner, Eridanos, 80 - 82).

ΑΜΒΡΑΚΙΑ

Ἡ συλλογὴ τοῦ Γυμνασίου Ἀρτης (πρὸβλ.
ΑΔ, 1916, 52 - 53) ἐπλουτίσθη διὰ τῆς προσ-
θήκης τῆς συλλογῆς μικρῶν ἀρχαίων τοῦ φι-
λαρχαίου Κ. Κατσάνου. Μεταξὺ τῶν κορῶν
τῆς συλλογῆς ἀξιοσημείωτος εἶναι μία μὲ τε-
ράστιον πέτασον ἢ θολίαν, εἰκονίζουσα κορά-
σιον. Ἀξιόλογα πρὸς τούτοις εἶναι περὶ τὰ
20 συντρίμματα πηλίνων μητρῶν, μικρῶν
καὶ μεγάλων, προερχομένων ἐκ τινος θέσεως
τοῦ λόφου τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος. Ἐκεῖ
πρέπει νὰ ὑπῆρχεν ἀρχαῖον κοροπλαστεῖον ἀξίων
ἐρεῦνης. Προσετέθησαν καὶ ἄλλα πολυάριθμα
πήλινα συντρίμματα ἐκ Κουδουνότρυπας συν-
στῶντα τὴν διὰ τῆς σκαπάνης ταχέϊαν ἐξερεῦ-
νησιν τοῦ ἐκεῖ ἄντρον τῶν Νυμφῶν.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

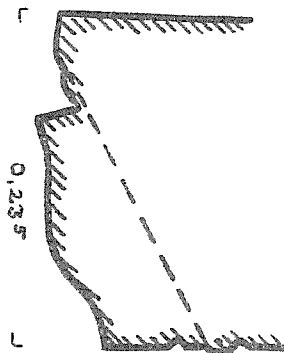
ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Κατὰ τὴν ἐνεργηθεῖσαν ἐσχάτως ἐξασφάλισιν τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς Περιβλέπτου ἐν Μυστρᾷ ἐγένετο συγχρόνως καὶ ταξινόμησις γλυπτῶν τινῶν τοῦ ἐκεῖ Μουσείου πλουτισθέντος διὰ τῆς μεταφορᾶς ἀναγλύφων ἐκ τῆς Παντανάσσης, Παλατίων, Ἀγ. Νικολάου κ.λ.π.

Μεταξὺ τῶν ἀναγλύφων τούτων ὑπάρχει ἓν προερχόμενον ἐκ τῆς Παντανάσσης, ὅπου ἀνευρέθη κατὰ τὸ 1907 ἢ 1908 ὑπὸ τῶν ἐκεῖ μοιζουσαῶν ἀδελφῶν Παΐσιος καὶ Εὐσεβίας Για-

νου ἐκ τοῦ κάτω ἄκρου τοῦ μαρμαροῦ. Τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου πληροῦσι ἐλαφρῶς γεγλυμμένα φύλλα καὶ βλαστοὶ λίαν ἐπιφυλισμένης μορφῆς. Τέλος εἰς τὴν κάτω πλευρὰν τοῦ μαρμαροῦ διεσώθη μικρὸν τμήμα διακοσμῆσεως συνισταμένης ἐκ συμπλεκόμενων κλάδων.

Ἡ παρατιθεμένη τομὴ τοῦ τεμαχίου καὶ ἡ ὑπαρξίς διακοσμῆσεως καὶ ἐπὶ τῆς κάτω πλευρᾶς πείθουσιν, ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς ἐπιστύλιον εὐρισκόμενον ἄλλοτε εἰς τὸ ἄνω μέρος τέμπλου καὶ βασταζόμενον ὑπὸ κίωνων οὕτως ὥστε ἡ μεταξὺ αὐτῶν ὄρατὴ ἐπιφάνεια τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ἐπιστυλίου νὰ παρουσιάζηται κεκοσμημένη, ὡς συνήθως βλέπομεν τοῦτο εἰς διασω-

Εἰκ. 1. Ἀνάγλυφος παράστασις τοῦ συμβόλου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου.
(Μουσεῖον Μυστρᾶ).

τράκου ἀπεροριμμένον ἐντὸς ὑπογείου μεταξὺ ἀχρήστων λίθων.

Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ὡς ἀνευρεθὲν μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐν Μυστρᾷ ἐρευνῶν τοῦ κ. G. Millet δὲν περιελήφθη εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθὲν λεύκωμα τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ.

Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τούτου, πλάτ. 0,32, ὕψος 0,235 (Εἰκ. 1), παρίσταται ἐν λίαν ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ μεγαλοπρεπῆς ἀετὸς ἐστραμμένος πρὸς ἀριστερὰ καὶ ἔχων τὰς πτέρυγας ἀναπεπταμένας κατ' ἀντιθέτους διευθύνσεις οὕτως ὥστε νὰ πληροῦται δι' αὐτὰν ὅλος σχεδὸν ὁ περίξ χώρος. Δι' ἀμφοτέρων τῶν ποδῶν κρατεῖ ὀγκῶδες βιβλίον κλειόμενον διὰ φυλακτῆρων καὶ φαίνεται στηριζόμενος ἐπὶ μικροῦ ἀνθεμίῳ φουμέ-

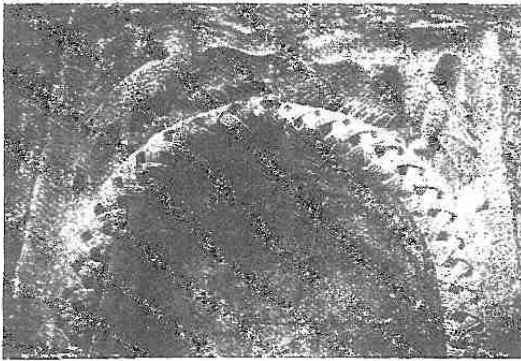
θῆντα κατὰ χώραν βυζαντινῶν χρόνων τέμπλα¹

Τὸ βιβλίον, ὅπερ κρατεῖ μεταξὺ τῶν ποδῶν του ὁ ἀετὸς, φαίνεται ὅτι εἶναι εὐαγγέλιον καὶ ἐπομένως ἔχομεν ἐνταῦθα ἀπεικόνισιν συμβόλου εὐαγγελιστοῦ καὶ δὴ τοῦ Ἰωάννου, τὸν ὁποῖον, ὡς γνωστόν, συμβολίζει τὸ πτηνὸν τοῦτο. Τὸ ὅτι δὲ ὁ ἀετὸς ἐνταῦθα δὲν φέρει φωτιστέφανον δὲν εἶναι τι ἐξαιρετικόν, ἀφοῦ καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα ἐλλείψεως φωτιστέφανου ἔχομεν².

¹ Ὅσιος Λουκάς: Schultz-Barnsley The Monastery of St. Luke of Stiris in Phokis London 1901 Πίν. 22-24.

² Πρὸς Kraus R. Encyklopädie der christlichen Alterthümer I 460 κέ., Σωτηρίου ἐν ΑΔ IV (1918

Τὸ ἰσχυρῶς ἐξέχον ἀνάγλυφον τοῦ τεμαχίου τούτου καὶ ἡ μεγίστη περὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἐλευθερία εἶναι φαινόμενα οὐχὶ συνήθη δι' ἔργον βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ αἰετός δὲν ἔχει τὴν γνωστὴν ἐσχηματοποιημένην μορφήν, ἣν ἀπαντᾶ τις συχνὰ εἰς τὰ βυζαντινὰ γλυπτά. Τὸ ὅλον ἔχει σχεδιασθῆ καὶ ἐκτελεσθῆ ὑπὸ τεχνίτου, σπουδασαντος, ὡς φαίνεται, ἐπιμελῶς τὴν φύσιν καὶ μὴ ἀπομιμηθέντος τὰ ἔργα τῆς ὑφαντουργικῆς, τὴν συνήθη πηγὴν τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν καὶ ἀγγειογράφων. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο, δύναιται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἀποτελεῖ ἐξαιρέσιν μάλιστα διὰ τὸν Μυστράν, ὅπου κυριαρχοῦσι σχεδὸν γε-

Εἰκ. 2. Μαρμάρινον πλαίσιον μετ' ἀναγλύφων αἰετῶν. (Ναὸς Ἀγ. Γεωργίου κάτω Μυστρά).

νικῶς τὸ λίαν ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον καὶ τὸ ἐπιπεδόγλυφον.

Ἐν τούτοις τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει καὶ ἕτερον γλυπτὸν ἐφελκύσαν ἡδὴ καὶ ἄλλων τὴν προσοχὴν διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ τολμηρὸν αὐτοῦ¹.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο εἶναι νῦν ἐντετειχισμένον ἐπὶ τῆς Δ πλευρᾶς τῆς ἐν Κάτω Μυστρά ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, προέρχεται ὁμοίως ἀναμφιβόλως, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἐκεῖ ἐντετειχισμένα γλυπτά, ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ Μυστρά. Ἐπὶ τῆς πλακῆς ταύτης (Εἰκ. 2)² ὑπάρχει τόξον σχηματιζόμενον ὑπὸ διατρήτου πλέγματος

Παράρτημα σελ. 65 εἰκ. 20 (Χειρογράφων Μ. Μεγάλου Σπηλαίου).

¹ Erebrier Nouvelles recherches sur l'histoire de la sculpture byzantine. Archives des Missions scientifiques, fasc. 9 (1913) σελ. 53.

² Millet Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 Πίν. 54.

κατὰ τὰς τρεῖς δὲ πλευρὰς περιβάλλει αὐτὴν τετραγώνον πλαίσιον κοσμούμενον δι' ἐπιπεδόγλυφων ἀνθεμίων. Τὰς μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τοῦ τετραγώνου πλαίσιου σχηματιζόμενας ἄνω γωνίας κοσμοῦσι δύο αἰετοί, ἐντελῶς διάφοροι κατὰ τὴν κίνησιν πρὸς ἀλλήλους, ἐκτείνοντες τὰς πτέρυγας, δι' ὧν πληροῦται τὸ μεταξὺ κενόν.

Οἱ δύο οὗτοι αἰετοὶ παρουσιάζουσι τὸ αὐτὸ ἐξέχον ἀνάγλυφον, τὴν ἰδίαν πλαστικότητα καὶ ὁμοίαν τεχνικὴν ἐπεξεργασίαν πρὸς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐπιστύλιον τοῦ Μουσείου. Ἀπλὴ παραβολὴ τῶν δύο τούτων γλυπτῶν πείθει, ὅτι ἡ μεταξὺ αὐτῶν συγγένεια εἶναι τόσον στενὴ ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ παραδεθῶμεν, ὅτι ἀμφότερα εἶναι ἔργα ἴσως τοῦ ἰδίου τεχνίτου καὶ ἐκόσμου πιθανώτατα τὸ αὐτὸ μνημεῖον.

Ἡ χρῆσις πλακῶν ὁμοίου σχήματος πρὸς τὴν εἰκόνα 2 εἶναι γνωστὴ. Τοιαῦται πλάκες ἐτοποθετοῦντο εἰς τὰ μέτωπα τῶν τοίχων τῶν χωριζόντων τῆς κυρίως ἀψίδα ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ ἐχρησίμευον ὡς σύνδεσμοι μεταξὺ τῶν τριῶν μερῶν τοῦ τέμπλου τῶν ἀντιστοιχοῦντων πρὸς τὰς τρεῖς κόγχας¹. Ὅμοιαι πλάκες εὕρισκονται κατὰ χώραν καὶ ἐν Μυστρά (Μητρόπολις, Περίβλεπτος)² καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μέρη.

Ἐκ τῆς στενωτάτης τεχνικῆς συγγενείας τῶν γλυπτῶν τούτων δυνάμεθα νὰ εἰκάζωμεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι ἀμφότερα ἀπετέλουσι ποτὲ μέρος τοῦ αὐτοῦ τέμπλου τῆς Παντανάσσης. Τοῦτο καθιστᾶ πολὺ πιθανώτερον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πλάξ, ἐφ' ἧς οἱ αἰετοί, ἔχει τὸ αὐτὸ πλάτος (περίπου 0,80) πρὸς τὰ μέτωπα τῶν τοίχων τῶν χωριζόντων ἐν τῇ Παντανάσσει τὴν κυρίως ἀψίδα ἀπὸ τῶν δύο ἄλλων³.

Εἰς τὸ αὐτὸ τέμπλον δυνάμεθα τέλος νὰ προσθέσωμεν καὶ ἐν εἰσέτι τεμάχιον ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ, οὕτινος ἡ ἐκ τῆς Παντανάσσης προέλευσις εἶναι γνωστὴ. Ἐπὶ τούτου, ἀνήκοντος εἰς τὸ αὐτὸ ἐπιστύλιον, εἰς ὃ καὶ ὁ αἰετός, ὡς τοῦλάχιστον δεικνύουσι αἱ αὐταὶ διαστάσεις καὶ ἡ αὐτὴ τομὴ, παρίσταται ἐν ὁμοίως ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ λέων βαίνων πρὸς ἀριστερὰ καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω σφριζόμενος δὲ ἐπὶ ἀνθεμίου ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ

¹ Strzygowski ἐν Δελτ. Ἰστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἐταιρείας III 124. Van Berchem - Strzygowski Amida, Heidelberg 1910 214 κέ.

² Millet Mistra Πίν. 43., 45., 49.

³ Struck Mistra Wien 1910 σελ. 125 εἰκ. 58. Millet Mistra Πίν. 35.

ἀετοῦ. Τέλος ὅμοια φύλλα καὶ κλάδοι μετὰ σταφυλῶν πληροῦσι τὸ ἔδαφος¹. Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰνωτέρω λεχθέντα περὶ τοῦ ἀετοῦ δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ λέων ἐνταῦθα συμβολίζει τὸν Εὐαγγελιστὴν Μάρκον.

Ἐκ τῆς Παντανάσσης ὁμοῦ προσέρχεται καὶ ἄλλη σειρὰ ἀναγλύφων, νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀποκειμένων, ἀνηκόντων δὲ εἰς τέμπλον ἐντελῶς διάφορον τοῦ ἄλλου². Τὰ γλυπτά ταῦτα φέρουσι διακόσμησιν ἐκ λίαν ταπεινοῦ ἀναγλύφου καὶ παρουσιάζουσι συγχρῆν χρῆσιν προσεχόντων κομβίων (cabochons).

Ἐχομεν λοιπὸν δύο ἐντελῶς διάφορα τέμπλα ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν ἐκκλησίαν τῆς Παντανάσσης. Ταῦτα ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς εἰς τὰς δύο περιόδους, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ μνημείου τούτου.

Ἐκ πατριαρχικοῦ σιγίλλου τοῦ 1365 μανθάνομεν, ὅτι ὁ δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἤγειρε τὸν ναὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ζωοδότου (τὴν ἔπειτα Παντάνασσαν), ὃν κατόπιν κατέστησεν Μονὴν ἀνδρῶν³. Ὁ δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἔμεινεν ἐν Μυστρᾷ ἀπὸ τοῦ 1349 μέχρι τοῦ 1380 ὅθεν ἦ κτίσις τοῦ Ναοῦ τοῦ Ζωοδότου δέον νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1349 καὶ 1365. Εἰς τὸν πρώτον τούτων ναὸν φαίνεται ὅτι ἀνήκει τὸ τέμπλον, τοῦ ὁποῖου τὰ τεμάχια φέρουσι τὴν ἐν ἐλαφρῶς ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ διακόσμησιν.

¹ Millet Mistra Πίν. 58. Εἰς τὸ ἴδιον τέμπλον ἀνήκει πιθανῶς καὶ τεμάχιον ἐπιστυλίου ὁμοῦς ἐκ Παντανάσσης προσερχόμενον (Millet ἐνθ' ἄν. Πίν. 59.).

² Millet Mistra Πίν. 53¹¹, 58¹¹, 59¹¹, 62¹⁵.

³ Struck ἐνθ' ἄν. 127 κέ. Ζησίου Σύμμικτα Ἀθήναι 1892, 35 Ν. Ἑλληνομνήμων IV (1907) 169.

Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐπὶ τινῶν τεμαχίων τῆς σειρᾶς ταύτης ἀναγλύφων μονογραμμάτων τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς Ἰσαβέλλας de Lusignan¹, ἣτις παρὰ τὰς ὑπαρχούσας ἀμφιβολίας φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε σύζυγος αὐτοῦ².

Ἐξ ἀπολεσθείσης ἐπιγραφῆς, ἣν κατὰ τὸ 1730 ἀντέγραψεν ὁ Fourmont, μανθάνομεν, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος, ὁ ὀνομαζόμενος πλέον Παντάνασσα, ἐπεσκευάσθη καὶ μετερρυθμίσθη περὶ τὸ ἔτος 1428³. Ἡ ἐπισκευὴ αὕτη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Πρωτοστράτορος Ἰωάννου Φραγκοπούλου, οὗτινος τὸ ὄνομα ἀναγράφουσι πολλὰ συμπίληματα καὶ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος ἐνὸς κίονος τῆς κάτω κιονοστοιχίας, ἐξ οὗ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν τὴν μεγάλην ἔκτασιν, ἣν ἔλαβον αἱ ἐργασίαι τῆς ἐπισκευῆς ταύτης⁴. Ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς κατασκευῆς νέου τέμπλου, τοῦ ὁποῖου τεμάχια φαίνεται, ὅτι εἶναι τὰνωτέρω περιγραφέντα τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τῷ Ἀγίῳ Γεωργίῳ τοῦ Κάτω Μυστρᾷ εὐρισκόμενα.

A. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

¹ Millet Mistra Πίν. 58¹¹, 62¹⁵. Millet ἐν B.C.H. XXIII (1899) σ. 142, 155. B.C.H. XXX (1906) σελ. 453 κέ. Ζησίου ἐν Βυζαντίδι I (1909) σελ. 440, II (1911-12) σελ. 164, 167.

² W. Miller Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, μετάφρ. Λάμπρου Ἀθήναι 1909-10 I 413. Struck ἐνθ' ἄν. 50, 87. Millet B.C.H. XXX (1906) 459.

³ Millet B.C.H. XXIII (1899) 137 κέ. Struck ἐνθ' ἄν. 128 κέ.

⁴ Millet ἐνθ' ἄνωτ. 134 κέ. Ζησίου ἐν Βυζαντίδι I 440 κέ. Millet Mistra Πίν. 38¹, 40¹, 148¹.

Ν Ε Κ Ρ Ο Λ Ο Γ Ι Α Ι

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΠ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

(20 Μαρτίου 1872 — 19 Νοεμβρίου 1919).

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία ἀπώλεσε τὸν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ὑπὸ ἐπιμόνου καὶ ὀδυνηρῶς νόσου κατατρυχόμενον Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων Δημήτριον Σταυροπούλου, ἄνδρα χρηστὸν καὶ εὐθύν, μετ' ἀφοσιώσεως καὶ φιλοπατρίας ὑπηρετήσαντα τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν, προσφιλέστατον δὲ γενόμενον εἰς τοὺς συναδέλφους αὐτοῦ διὰ τὴν χάριν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς.

Νεώτατος, μόλις εἰκοσαετής, κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1892, εἰσελθὼν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν ἅμα τῷ πέρατι τῶν ἐν Ἀθήναις πανεπιστημιακῶν αὐτοῦ σπουδῶν, καθ' ἃς ἠρίστευσε λαβὼν καὶ τὸ Ῥάλλειον χρηματικὸν βραβεῖον, ὑπηρετήσε τὸ πρῶτον ὡς ἐπόπτης τῶν ἐν Δελφοῖς ἐκτελουμένων ἀνασκαφῶν καὶ ἔπειτα διαδοχικῶς ἐν Ἐρετρῷ, Δελφοῖς, Μυκόνῳ καὶ Ἀθήναις. Τῷ 1895 ὁ Σταυροπούλος διορίσθη μετὰ τὸν ἀπαιτούμενον διαγωνισμὸν ἔφορος ἀρχαιοτήτων καὶ ἐποπότης εἰς Ὀλυμπίαν, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1897, ὅτε μετετέθη εἰς Μύκονον ὡς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Δήλου καὶ Μυκόνου, διετήρησε δὲ τὴν θέσιν ταύτην μέχρι τέλους, ἀπὸ τοῦ 1910 μάλιστα καὶ ὡς ἔφορος τῆς ὅλης περιφέρειᾶς τῶν Κυκλάδων νήσων.

Ἐν Ἐρετρῷ διατριβὼν ὁ Σταυροπούλος συνέλεξε πλείους ἐπιγραφὰς καὶ ἐδημοσίευσεν αὐτὰς τῷ 1893 ἐν τῷ περιοδικῷ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνᾶ τ. Ε' σελ. 345-370, ἤδη δὲ ἀπὸ τῆς πρώτης ταύτης δημοσιεύσεως ἔδειξε τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν περὶ τὴν ἀπόδοσιν καὶ περὶ τὴν ἐρμηνείαν ἀκρίβειαν καὶ ὀξύτητα. Μετὰ τινὰ χρόνον ἔξεδωκεν ὁ Σταυροπούλος θετικώτερον καὶ εὐχυμότερον καρπὸν τῆς ἐν Ἐρετρῷ ἀσχολίας αὐτοῦ, τὰ ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι τοῦ 1895 καταχωρισθέντα Ἐρετρικὰ Μελετήματα.

Ἐν τοῖς Μελετήμασι τούτοις ὁ Σταυροπούλος πρῶτην δημοσιεύει μελέτην περὶ τῶν Ἐρετρικῶν δήμων, ἐν τῇ ὁποίᾳ μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ λεπτότητος συνοδευομένης ὑπὸ ἀριωτάτης φιλολογικῆς συγκροτήσεως, λαμβάνων δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ τε εἰς τότε γνωστά ἐπιγραφικὰ μνημεῖα καὶ τὰς ἐκ τῆς ἄλλης ἀρχαίας παραδόσεως παραδεδομένας μαρτυρίας καταρτίζει πρῶτος αὐτὸς ἀναγραφὴν τῶν Ἐρετρικῶν δήμων καὶ μετ' εὐστοχίας πραγματεύεται, ἐνθα τοῦτο εἶναι δυνατόν, περὶ τῆς τοπογραφικῆς αὐτῶν ἐν τῇ Ἐρετρικῇ θέσεως, παρασχὼν οὕτω στερεὰν βάσιν εἰς τὰς μεταγενεστέρως ἀναγραφὰς τοῦ Geyer Topographie und Gesch. der Insel Euböia (1903) σελ. 73, τοῦ Κουρουνιώτου Ἀρχ. Ἐφημ. 1911, 24 καὶ τοῦ Ziebarth IG XII fasc. IX p. 164.

Ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Ἐρετρικῶν αὐτοῦ μελετημάτων ὁ Σταυροπούλος διεξέρχεται ἀπὸ τῶν Ἐρετρικῶν ἐπιγραφῶν ἀφορμώμενος τὰ κατὰ τὰ δύο ἱερά τῆς Ἀμαρουσίας Ἀρτέμιδος, τὸ τε Ἐρετρικὸν καὶ τὸ Ἀττικόν, καὶ μετὰ πρωτοτυπίας καὶ αὐτοτελείας ἐργαζόμενος καταλήγει εἰς ἀσφαλέστερα τοπογραφικὰ συμπεράσματα, τὰ ὅποια ὕστερον ἐπεβεβαίωσεν ἡ ἐρευνα τοῦ Κουρουνιώτου Ἀρχ. Ἐφημ. 1900, 5 ἐ., εἶναι δὲ καὶ σήμερον γενικῶς παραδεδομένα· πρβλ. Παππαβασιλείου Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων 52, 86. Ziebarth IG XII, IX p. 161 στ. 90 ἐ.

Ἄλλὰ καὶ αἱ ἐν τῷ τρίτῳ τῶν Ἐρετρικῶν μελετημάτων εὐρισκόμενα νεῖα τοῦ Σταυροπούλου ἀναγνώσεις καὶ ἐπανορθώσεις Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν τὴν αὐτὴν μαρτυροῦσιν ἀκρίβειαν καὶ ἀσφάλειαν τῆς κρίσεως τοῦ ἀνδρός.

Δυστυχῶς ταῖς πρώταις ταύταις οὕτω χαρακτηριστικαῖς ἐργασίαις οὐδεμία ἄλλη ἐπικολούθησε δημοσίᾳ ἐπιστημονικῇ ἀνακοίνωσις.

Μετὰ τὴν εἰς Μύκονον τοποθέτησιν αὐτοῦ ὁ Σταυροπούλος περιορίσθη εἰς τὴν ὑπηρεσιακὴν ἀσχολίαν, ἀφοσιωθείς εἰς τὴν τακτοποίησιν τοῦ Μουσείου τῆς Δήλου καὶ εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ ἐν Μυκόνῳ, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν αὐτόχρημα ἥρωος κτίστης Ἀνασκάφας εὐχεστάτα ἐν τῇ νήσῳ Ῥηνεῖα τῷ 1898, 1899 καὶ 1900 συνεκόμισεν ἐκ τῶν ἐργασιῶν ἐκείνων πολυτιμότητα, εὐρήματα, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψε συντόμους ἐκθέσεις ἐν τοῖς Πρακτικῶς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1898 σελ. 100-104, 1899 σελ. 66-9, καὶ 1900 σελ. 67-71. Τοσαύτη δὲ ἦτο ἡ πληθώρα τῶν εὐρημάτων καὶ οὕτως αἰσθητὴ ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ χρόνου, παρ' ὅλην τὴν ἀποκλειστικὴν τοῦ Σταυροπούλου ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν, ὥστε ἠναγκάσθη οὗτος ἅμα τῷ πέρατι τῆς τρίτης ἐπαναλήψεως τῶν ἐργασιῶν νὰ προτείνῃ ἐν τῇ προς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐταιρείαν ἐκθέσει αὐτοῦ (ΠΑΕ 1900, 71), ὅπως διακοπῇ πρὸς καιρὸν ἡ ἀνασκαφή. Ἦτο δὲ τοῦτο ὄντως ἐπάναγκες, διότι ἡ δεξιῶς ὀδηγουμένη σκαπάνη εἶχεν ἀποκαλύψει ἄφθονα ὄστρακα ἐν ἐκτεταμένῳ βόθρῳ συσσωρευθέντα κατὰ τινὰ περίστασιν, ἧτις ἀπήτησε τοιαύτην ἀθρόαν ἀπόθεσιν καὶ τὴν ὁποίαν εὐθὺς ἀμέσως καὶ ἀδιστάκτως ὁ Σταυροπούλος ἐταύτισε προς τὴν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου I, 8, 1 ἀναφερομένην δευτέραν ἀπὸ τοῦ Πεισιστράτου κάθαρσιν τῆς Δήλου, τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων τῷ 426/5 π. Χ. συντελεσθεῖσαν, ὅτε καὶ ἀπηγορεύθη τὸ ἐναποθῆσκειν καὶ ἐντίκτειν τοῦ λοιποῦ ἐν Δήλῳ (ΠΑΕ 1898, 101 [κατὰ Θουκυδ. IV 104]). Τὰ κυριώτατα ἐκ τοῦ βόθρου τούτου εὐρήματα ἦσαν τὰ τεμάχια ἀναριθμητὰ καὶ παντοίων ἐποχῶν ἀγγείων, ἧδη δ' ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ ἐκθέσει (ΠΑΕ 1899, 69) γράφει ὁ Σταυροπούλος «τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἀμύηλα ὄντα καὶ πάσας σχεδὸν, τὰς μὲν μᾶλλον, τὰς δ' ἦττον, τὰς περιόδους καὶ τεχνουργίας τῆς Ἑλληνικῆς αγγειοπλαστικῆς τέχνης ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν μέχρι τῶν ἐρυθρομόρφων ἐκπροσωποῦντα, ὁσημέραι ἀπαρτίζονται πληρέστερα, μάλιστα μετὰ τὴν προσθήκην τῶν νέων τεμαχίων, ἅτινα πολλαχῶς συμπληροῦσι τὰ κενὰ αὐτῶν». Περὶ ταῦτα τε καὶ περὶ ἄλλα ἐξ ἄλλων τόπων τῆς Ῥηνεῖας παντοῖα αὐτοῦ εὐρήματα ἀδιακόπως ἡσχολεῖται μέχρις ἐσχάτων ὁ Σταυροπούλος παρασκευάζων τὴν ἐκδοσὴν αὐτῶν καὶ κατατριβόμενος περὶ τὴν κοπιώδη τῆς δημοσιεύσεως τεχνικὴν παρασκευὴν δι' ἐπανειλημμένων καθαρισμῶν καὶ συγκολλήσεων τῶν ἀγγείων καὶ διὰ λεπτολόγου καὶ εὐσυνειδήτου αὐτῶν ἐξετάσεως, ἧτις παρατεινομένη ἀπεμάκρυνεν αὐτὸν ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τῆς ἀποφάσεως τῆς δημοσιεύσεως καὶ οὕτω μᾶλλον ἄλλω ἢ ἑαυτῷ ὑπηρετοῦντα ἀνήλωσε τὸν ἀείμνηστον συνάδελφον.

Εὐκαιριον νῦν εἶναι νὰ συντελεσθῇ ἡ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως πολύτιμος ἐργασία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἐδραῖα ἐθήκε τὰ θεμέλια καὶ μετὰ τῆς ὁποίας ἀρρήκτως συνέδεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀτρύτως μοχθῶν ὁ Δημήτριος Σταυροπούλος, ἵνα ἴδωσι ταχέως τὸ φῶς τὰ σημαντικώτατα μνημεῖα τῆς Ῥηνεῖας, τοῦτο δὲ θὰ εἶναι καὶ τῶν πόνων καὶ τῆς αὐταπαρνήτου ἀφοσιώσεως ἐκείνου καλλίστη καὶ δικαιοτάτη ἀμοιβὴ καὶ τοῦ διακαοῦς αὐτοῦ πόθου ἐντελής πλήρωσις προς τιμὴν καὶ ὠφέλειαν τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ τῆς καθ' ὅλου ἐπιστήμης.

Γ. Ο.

ΓΕΩΡΓ. Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Μετά λύπης ἀγγέλλομεν τὸν θάνατον τοῦ πολυτίμου ἐπιμελητοῦ ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων Γερακίου Γ. Α. Παπανικολάου, σύντομον βιογραφίαν τοῦ ὁποίου δημοσιεύει ἐνταῦθα ὁ ἀνεπιός αὐτοῦ καὶ πολύτιμος βοηθὸς τοῦ ἀποθανόντος εἰς τ' ἀφορῶντα τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐξερεύνησιν Γερακίου ἐφέτης Προέδρος τῶν ἐν Ἀθήναις Πρωτοδικῶν κ. Η. Πουλίτσας.

«Κατὰ Ἰούλιον τοῦ λήξαντος ἔτους ἀπέβίωσεν ἐν Γερακίῳ τῆς Ἀκαδημαϊκῆς, ἄγων ἡλικίαν 70 σχεδὸν ἔτων, ὁ ἐπιμελητὴς τῶν αὐτῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων καὶ Προέδρος τῆς Κοινότητος Γερακίου Γεώργιος Α. Παπανικολάου.

Μετά ἀριωτάτας ἐγκυκλίους σπουδᾶς, ἕς κατόπιν συνεπλήρωσεν δι' εὐρυτάτης ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως, ἀφωσιώθη ἀνάκαθεν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν κοινῶν, παρασχὼν ἐν ἄκρῳ ἀνιδιοτελεῖα μεγίστης ὑπηρεσίας εἰς τὸν τόπον καὶ τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ, ἐφ' αἷς ἐτιμήθη καὶ ὑπὸ τούτων, διὰ τῆς σχεδὸν συνεχοῦς ἐπὶ 30 ἔτη ἐλλογῆς του ὡς Δημάρχου τοῦ τέως δήμου Γερονθῶν καὶ ὡς Προέδρου τῆς Κοινότητος Γερακίου, καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας διὰ τῆς ἀπονομῆς αὐτῷ τοῦ ἀργυροῦ Σταυροῦ τοῦ Σωτήρος.

Ἰδιαιτέρως ὁμοῦς σύμφημον μνείας ἀξίαι τυγχάνουσιν αἱ σπουδαῖαι ὑπηρεσίαι τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός εἰς τὴν διάσωσιν, περισυλλογὴν, ἐπισκευὴν καὶ εὐτρεπισμὸν τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς ἰδιαίτερας πατρίδος ἡμῶν, τῶν ἀρχαίων Γερονθῶν καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Γερακίου.

Ἐμφοροῦμενος ὑπὸ σπανίῳ ἀληθῶς ζήλῳ κατέγνε μετά μερίστης καὶ ἀόανου ἐπιμελείας εἰς τὴν περισυλλογὴν πάντων τῶν ὑπαρχόντων καὶ ἀνευρισκομένων ἀρχαίων ἀντικειμένων τέχνης, ἀναγλύφων, ἐνεπιγράφων πλακῶν, τεμαχίων ἀγαλμάτων κ.λ.π., δι' ὃν κατήρτισεν ἀληθῆς μουσεῖον. Χάρις εἰς τὰς φροντίδας αὐτοῦ διεσώθησαν πλείστα ἀξιόλογοι ἀρχαιοῦτες, αἵτινες ἀλλῶς ἀσφαλῶς θὰ εἶχον καταστραφῆ, χρησιμοποιοῦμεναι ὡς οἰκοδομικῶν ὑλικῶν ὑπὸ τῶν ἀμαθῶν χωρικῶν.

Πολύτιμοι ὄσαύτως εἶναι αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ μακαρίτου εἰς τὴν διάσωσιν τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τοῦ Γερακίου, καὶ δι' τῶν αὐτῶν πολυαριθμῶν καὶ ἀξίων λόγου βυζαντινῶν ναῶν, καὶ δύναται ὠρισμένως νὰ λεχθῆ, ὅτι ἀνευ τῆς μεριμνῆς ἐκείνου, οἱ πλείστοι τούτων θὰ κατέκειντο νῦν εἰς ῥείψια.

Οὕτω πρὸ εἰκοσαετίας ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ἐπεμελήθη τῆς ἐπισκευῆς, γενομένης μετὰ λαμπρᾶς ἐπιτυχίας ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιβλεψιν καὶ τὰς τεχνικὰς δόξιας του, τοῦ καλλίστου καὶ συμμετριστάτου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος, φέροντος πλείστα ὀρθήματα ἐν τῷ περιχώμῳ τυμπάνῳ, ταῖς ἀψίδαί, τῇ ἀρκτικῇ καὶ τῇ δυτικῇ πλευρᾷ, καὶ ἐν γένει ἐτοιμορρόπου ὄντος.

Ὅμοιως κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐπεσκεύασε καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἀποτελοῦντα τὸ ἀντίστοιχον τοῦ ἀνωτέρου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος ἐτοιμορροπον καὶ αὐτὸν καθ' ὅλου ὄντα. Κατ' ἀτυχίαν τοῦ ναοῦ τούτου τὸ τύμπανον εἶχε καταπέσει εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν καὶ κατεσκευάσθη ἔκτοτε ὑπ' ἀδείῳ τεχνίτου ἀπειροκόλου. Εἶναι ἀτύχημα ὅτι δὲν ὑπῆρχε τότε ὁ Γεώργ. Παπανικολάου ἵνα πλὴν τῆς παραμορ-

φώσεως ταύτης τοῦ δευτέρου ναοῦ, προλάβῃ τὴν πλήρη σχεδὸν φθορὰν τῶν ἀγιογραφικῶν ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων ἐκ τῶν εἰσρέοντων ὑδάτων καὶ τὴν ἐπιχειρίσιν αὐτῶν. Ἠδυνήθη ὁμοῦς νὰ διασώσῃ ὀλίγας τινὰς υπολειφθείσας ἀγιογραφίας, ὡς δεῖγματα τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφικῶν ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων, ὄντων ἄλλοτε καταγράφων ἐσωτερικῶς.

Ἐπίσης τότε ἐπεμελήθη τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀξιολόγου διὰ τὰς τοιχογραφίας αὐτοῦ, καλῶς ὁπωσδῆποτε διατηρουμένου, καὶ τὴν προσωπογραφίαν τοῦ πιθανοῦ κτήτορος «Χριστοφόρου ἱερέως καὶ χαρτοφύλακος Κοντολέου» (ἔτος 1450). Ὁσαύτως τοῦ ἐντός τοῦ κἄστρου κειμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν ᾧ καὶ τὸ περιήφηνον μέγα γλυπτὸν εἰκονοστάσιον (κουβούκλιον), λίαν δὲ ἐνδιαφέροντος καὶ διὰ τὰς ἀγιογραφίας αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ διὰ τὰς καλλίστας εἰκόνας τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου καὶ πρὸς τούτους διὰ τὸ πολλαχοῦ εἰκονιζόμενον ὠραῖον οἰκόσημον εἶτε τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ κἄστρου βαρῶνου Γουὶ δὲ Νίβελé, εἶτε πιθανώτερον τοῦ Ἑλληνοσ χωροδεσπότη Σεβαστοῦ Τζαουσιῦ Ἰασακίου. Ὅμοιως τοῦ ὠραίου ἀψιδωτοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἰησοῦ τῆς ἄλλοτε Μονῆς Δάφνης, ἐν ᾧ διασώζονται ἄρτια πᾶσαι αἱ τοιχογραφίαι, τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ ἄλλων τινῶν μικροτέρων ναῶν.

Πρὸ τινῶν ἔτων ἐπεμελήθη ὡσαύτως τῆς ἐπισκευῆς, ἐκτελεσθείσης καὶ ταύτης ὑπὸ τὴν ἐπιβλεψιν καὶ τὰς τεχνικὰς δόξιας του λίαν ἐπιτυχῶς, τοῦ ὑπὸ τὸ κἄστρον κομμοῦ καὶ ἰδιορρύθμου ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Κατὰ δὲ τὸ παρελθὸν ἔτος τοῦ ἐπίσης ὑπὸ τὸ κἄστρον κειμένου ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, λίαν ἐνδιαφέροντος διὰ τὸ ὠραῖον γλυπτὸν πλάσιον τῆς θύρας, τὰς ἀγιογραφίας, ἰδίᾳ τὴν καλλίστην εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐλκομένου (παρὰ τὴν κλίμακα) καὶ τὰς ἐπιγραφὰς, (ἔτος 1431).

Ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι πάσας τὰς ἐργασίας καὶ ἐπισκευὰς ταύτας ἐξέτελεσεν ὁ αἰδίδιμος Γ. Παπανικολάου, ἀνευ οὐδεμιᾶς οὐδαμῶθεν ὑποδείξεως καὶ ἐνισχύσεως, ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, διὰ δαπανῶν αὐτοῦ καὶ τινῶν εὐλαθῶν συμπολιτῶν του, καὶ δι' ἀπύρτων προσωπικῶν του μόχθων, παρισταμένου, ἐποπτευόμενος καὶ καθοδηγούμενος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν, δὲν δύναται ἢ νὰ αἰσθανθῆ ἀληθῆ θαυμασμόν καὶ βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν ὑπέροχον ἐκεῖνον ἄνδρα.

Ἐν τέλει δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῆ ἡ μνεία τῆς πρόφρονος ξενίας, τῆς προθύμου συνδρομῆς καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, ἃς παρεῖχε πρὸς πάντας τοὺς μεταβαίνοντας εἰς Γερακίον πρὸς μελέτην τῶν αὐτῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων, καὶ περὶ ὧν ὑπηρεσιῶν του εὐφημον ποιοῦνται μνείαν καὶ οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἡμέτεροι (Wace, ὁ νῦν διευθυντὴς τῆς ἐνταῦθα Ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς ἐν τῷ «Annual» αὐτῆς τομ. 11 σελ. 99.—Ὁ Οὐίλλιαμ Μύλλερ, ὁ συγγραφεὺς τῆς «Ἱστορίας τῆς φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι» ἐν ἄρθρῳ του ἐν τῷ «Ἐσθινῷ Ταχυδρόμῳ» τοῦ Λονδίνου.—Ὁ Γαβριὴλ Millet ἐν τῇ «Ecole Greque dans l'architecture byzantine».—Ὁ Κ. Ζησιῶν ἐν τῇ «Βυζαντιδι» τόμ. Α' σελ. 133 κ. ἄ.).

Π. Η. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

